

PONTICA

XXXI

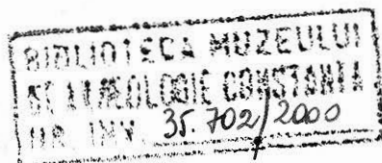

MUZEUL DE ISTORIE NAȚIONALĂ ȘI ARHEOLOGIE CONSTANȚA

PONTICA

XXXI

1998

MUZEUL DE ISTORIE NAȚIONALĂ ȘI ARHEOLOGIE
CONSTANȚA

Volum scanat și prelucrat de Răzvan Petcu (*razvan.arheo@gmail.com*)

© Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța

PONTICA

I	1968
II	1969
III	1970
IV	1971
V	1972
VI	1973
VII	1974
VIII	1975
IX	1976
X	1977
XI	1978
XII	1979
XIII	1980
XIV	1981
XV	1982
XVI	1983
XVII	1984
XVIII	1985
XIX	1986
XX	1987
XXI-XXII	1988 - 1989
XXIII	1990
XXIV	1991
XXV	1992
XXVI	1993
XXVII	1994
XXVIII-XXIX	1995 - 1996
XXX	1997

Redactor responsabil :
ADRIAN RĂDULESCU

Colegiul de redacție :
MARIA BĂRBULESCU
LIVIA BUZOIANU
CONSTANTIN CHERA

SUMAR
SOMMAIRE

STUDII ŞI COMUNICĂRI
ÉTUDES ET COMMUNICATIONS

CARAIVAN GLICHERIE	
Old Dobrogean Black Sea Coastlines	7
EUGEN COMŞA	
Tipuri de locuinţe din epoca neolitică pe teritoriul Dobrogei	15
Types d'habitations de l'époque néolithique sur le territoire de la Dobroudja	24
CRISTIAN MICU, SMARANDA MICU	
Ceramica culturii Hamangia din aşezarea de la Isaccea-Suhat (campania 1997)	25
Hamangia Pottery from Isaccea-Suhat (Tulcea County Settlement)	34
MIHAI IRIMIA	
Unele consideraţii privind topoarele de tipul Baniabic în lumina descoperirilor de la Izvoarele (jud. Constanţa)	37
Quelques considérations concernant les haches du Type Beniabic mises en évidence par les découvertes de Izvoarele (départ. de Constantza)	47
LIVIA BUZOIANU, NICOLAE CHELUŢĂ-GEORGESCU	
Noi stampile amforice de la Callatis	49
Nouvelles estampilles amphoriques à Callatis	97
VĂSILE LICA	
Frontierele regatului dac după pacea din anul 102	99
The Frontiers of the Dacian Kingdom after the Peace in 102 A.D.	108
ALEXANDRU SUCEVEANU	
Două inscripţii inedite de la Histria	109
Deux inscriptions inédites d'Histria	117
MARIA BĂRBULESCU, ADRIANA CĂTEIA	
Drumurile din Dobrogea romană pe baza stâlpilor miliari din sec. II-III p. Chr.	119
Les routes dans la Dobroudja romaine à partir des bornes miliaries aux IIe - IIIe siècles ..	128
MARIA BĂRBULESCU, ADRIAN RĂDULESCU	
O nouă inscripţie din vremea lui Decius în Dobrogea	131
Une nouvelle inscription du temps de Decius en Dobroudja	138
COSTEL CHIRIAC, CONSTANTIN NICOLAE, GABRIEL TALMAŢCHI	
Noutăţi epigrafice din epoca romană la Carsium (Hârşova, jud. Constanţa)	139
Epigraphical News from the Roman Fort Carsium (Hârşova, Constanţa County)	162
ZIZI COVACEF	
Câteva consideraţii pe marginea unor noi reliefuri bacchice din Dobrogea	163
Quelques considérations concernant de nouveaux reliefs bacchiques de Dobroudja ..	170
MIHAI BUCOVALĂ	
Raport preliminar privind cercetările arheologice cu caracter de salvare din Constanţa, strada Sulmonei nr. 7	171
Rapport préliminaire concernant les fouilles archéologiques à caractère de sauvetage de Tomi-Constantza, 7 rue Sulmona	199
GHEORGHE PAPUC, LIVIU LUNGU	
Poarta mare a cetăţii Tomis	201
La Grande Porte de la cité de Tomi	208
M. BRUDIU	
Drumul roman prin Moldova de Jos între intuiţie şi realităţile arheologice	209
The Roman Road through South Moldavia - between Intuition and Archaeological Realities ..	216
MIHAELA-DENISIA LIUŞNEA	
Câteva consideraţii privind limesul dunărean în nordul Dobrogei	217
Quelques considérations concernant le limes danubien en Nord de la Dobroudja	225

CONSTANTIN BĂJENARU, I. C. DOBRINESCU, GHEORGHE STOIAN	
Noi descoperiri arheologice pe teritoriul comunei Peștera, jud. Constanța	227
Nouvelles découvertes archéologiques dans le périmètre de la commune de Peștera, départ. de Constanța	238
ALEXANDRU MAGDEARU	
Unele observații asupra istoriei Paradunavon (despre Vasile Apokapes)	239
Some Observations on the History of Paradunavon (about Basil Apokapes)	244

NOTE NOTES

EUGEN COMȘA	
Date despre o capcană din epoca neolitică	247
Données concernant un piège de l'époque néolithique	251
MIHAI IRIMIA	
Descoperiri hallstattiene întâmplătoare de la Rasova (jud. Constanța)	253
Découvertes hallstattiennes occasionnelles à Rasova (départ. de Constantza)	260
PETRE COVACEF	
Despre un tumulus la Constanța	261
Sur un "tumulus" à Constantza	264
I. MITROFAN	
Observații în legătură cu unele culte din Dacia romană	265
Observations au sujet de quelques cultes de la Dacie romaine	268

NUMISMATICA NUMISMATIQUE

GABRIEL TALMAȚCHI	
Noi denari romani republicani descoperiți în Dobrogea	271
Nouveaux deniers romains républicains découverts en Dobroudja	285
DOREL PARASCHIV	
Măsuri ponderale romano-bizantine descoperite în nordul Dobrogei	287
Romano-Byzantine Weights discovered in Northern Dobroudja	290
GABRIEL CUSTUREA	
Monede bizantine dintr-o colecție constănțeană	291
Monnaies byzantines d'une collection de Constantza	294
GH. MĂNUCU ADAMEȘTEANU, INGRID POLL, MIHAELA IACOB, BOGDAN CONSTANTINESCU	
Hyperperi de la Ioan III Ducas Vatatzes (1222-1254) descoperiți pe teritoriul Dobrogei	295
Les hyperperi au temps de Jean II Ducas Vatatzes (1222-1254), découverts sur le territoire de Dobroudja	305
GABRIEL CUSTUREA	
Noi ponduri medievale din Dobrogea	307
Nouveaux poids médiévaux de Dobroudja	308
GABRIEL CUSTUREA, ANTOANETA VERTAN, GABRIEL TALMAȚCHI	
Descoperiri monetare în Dobrogea (XII)	309
Découvertes monétaires en Dobroudja	328

IN MEMORIAM

IULIAN ANTONESCU	
Libertii în societatea romană a sec. I-II p. Chr.	331
Les liberts dans la société romaine des I ^{er} -II ^e siècles ap. J. - C.	387
Necrolog RADU OCHEȘEANU (G. Custurea, G. Talmațchi)	389
LISTA ABBREVIERILOR	395

STUDII ȘI
COMUNICĂRI
ÉTUDES ET
COMMUNICATIONS

OLD DOBROGEAN BLACK SEA COASTLINES

Black Sea. Upper Quaternary. Shelf geomorphology.

CARAIVAN GLICHERIE*

Seismo-acoustic profilings performed along the Romanian Black Sea shelf, corroborated with lithostratigraphic littoral drillings data revealed the importance of the Upper Quaternary Black Sea level changes. During the post-Wurmian transgression, the sea level rise recorded a few moments of relative stability, when corresponding coastlines (accumulative or erosional) were formed. Their traces are identified on the shelf surface in the shape of the submarine relict terraces or the relict barrier beaches.

1. Introductions

The geological and sedimentological survey of the Romanian Black Sea shelf was developed mainly since 1979 by the Marin Geological Laboratory from Constantza.

Special studies concerning the geomorphology and sedimentology of the Black Sea shelf, in accordance with the Quaternary marine level changes, were elaborated by Panin N. (1983; 1988), Wong H. K. et al. (1994), as well as by Caraivan D. (1982-a;b), Caraivan G., Hertz N. and Noakes J. (1986).

2. Shelf geomorphology

From the north to the south of the Dobrogea region, one can distinguish three major geological units: the Predobrogean Depression, the North Dobrogean Orogenous, and the Moesian Platform. These units are separated by two major fault lines: the St. George fault, and the Peceneaga-Camena fault. The Capidava-Ovidiu fault is, also, very important (fig. 1).

The bathymetrical, seismo-acoustical and sedimentological studies of the Romanian shelf permit us to divide it into three distinct units: the littoral zone, the inner shelf and the outer shelf. On this background, one can separate a very distinct unit: the Danube Delta (fig. 1).

Littoral zone

The Romanian coast is 240 km long. From a genetical and geomorphological point of view, there are two types of shores:

* University "Ovidius", Constantza-Romania.

- **primary coasts**, respectively the northern shore, corresponding to the Danube Delta, and the Razelm-Sinoe lagunar complex, and

- **secondary coasts**, respectively the southern zone, between Cape Midia and Vama Veche, prevailing the erosional cliff shores, with two sub-units:

* Cape Midia-Cape Singol zone, having a transition character, with large barrier beaches, connecting a series of active head-lands, and

* Cape Singol-Vama Veche zone, in which clearly prevail the active erosional shores, interrupted only, in front of lagunas, by barrier beaches.

The littoral zone is dominated energetically by the action of the waves (0-6m deep) and of the coastal currents (6-12m deep) against the sea floor. This zone extends offshore up to 1000-3000m far for the coast, with a slope of 2,3-6‰ north of Constantza, and 8,4-22‰ in the southern part.

The coastal geomorphological features are the result of the combined action of many factors (from the geological to the hydrodynamical and antropogenical ones).

The littoral zone between Mussura branch and Cape Midia comprises the Danube Delta coast, including the deltaic front and its submarine slope, until 5-12m depth. It is also notable the presence of the Sahalin barrier island southward from the St. George branch's mouth.

The aggressive shore erosion rate in the last 25 years is determined by a deep unbalance of the sedimentary processes. These are, firstly, influenced by the geological tendency of the littoral zone, and then by the decrease of the solid river input into the Black Sea basin. In the southern part of the Romanian sea shore, the sources of sediments are much more poor. Besides that, the coastline configuration is seriously modified by antropogenic hydrotechnical structures (harbours, groins, jetties, breakwaters).

Inner shelf

The Romanian Black Sea inner shelf is very well defined, having 10-15 km width in the northern zone, and cca 1-5 km, southward of Constantza (fig. 1). The modern sediments mask locally, the relict geomorphological features. Northward of Cape Midia, the bottom slope varies between 1,1‰ and 4‰, while to the south of Constantza, the relict features are better preserved, especially the submarine terraces; the slope is higher (1,6-6‰).

To the east, the inner shelf border is marked by the isobathes of 27-30m.

The inner shelf sedimentary processes are dominated by the alternation of fair weather (fine sediments) and storms, during which characteristic "sandy sheets" are deposited.

The relative high hydrodynamic regime of the inner shelf blurred the relict accumulative features (old barrier beaches), their previous existence being marked only by the relict mineralogical and faunistic components found in the superficial sediments.

Across the inner shelf, there are many positive relief features, considered to be relict barrier beaches. These are disposed at the critical depths of 25m, 27m, 32m, 35m, pointing the former positions of the accumulative shores. Other type of slope breaks have been interpreted to be traces of submarine terraces, disposed at the depths of 10m, 17m, 23m, 27m, 35m, indicating the positions of older erosional coasts.

From a hydrodynamical and sedimentological point of view, the Danube Delta front is the equivalent of the inner shelf unit (fig. 1).

Outer shelf

From its western limit, along the izobathes of 27-30m to the east, the outer shelf is developing, having a very gentle slope (below 1‰), extending eastward until its off-shore limit (about 200m depth).

The sedimentation rates are very reduced on the surface of the outer shelf so, one can find a lot of relict geomorphological features: submarine terraces, barrier beaches, submarine valleys in the extension of the modern land rivers. The most spectacular feature is the canyon Viteaz, genetically connected with the Danubian arm St. George.

The Danube Prodelta (fig. 1), respectively the outer shelf, display all the known types of deformation processes of non-consolidated sediments (Panin N., 1988).

2.1. Relict geomorphological features

Romanian Black Sea shelf reveals the presence of some positive and negative geomorphological features, witnesses of the older coastal and land environments, such as: submarine terraces, barrier beaches, submarine valleys etc. (fig. 1).

2.1.1. Submarine relict terraces

Taking into account their depth and slope, it is possible to identify a few generations of submarine terraces.

The coastal marine terraces are moulded by the waves during a period of relative stability of the sea level.

It is very well known that in the Upper Quaternary, the sea level suffered a lot of oscillations. Consequently, the shelf surface was marked, along some critical depths, by lines of submarine terraces, from which, the most important generations are the following:

- *generation 1-mean depth: 10m; slope: 10-20‰;
- *generation 2-mean depth: 13m; slope: 7-20‰;
- *generation 3-mean depth: 17m; slope: 8-20‰;
- *generation 4-mean depth: 23m; slope: 13-20‰;
- *generation 5-mean depth: 27m; slope: 15-30‰;
- *generation 6-mean depth: 32m; slope: 12-25‰;
- *generation 7-mean depth: 33m; slope: 12-15‰;
- *generation 8: mean depth: 35m; slope: cca 20‰.

There are, also, many submarine relict terraces at depths greater than 40m across the surface of the outer shelf.

We assume that the modern shelf configuration resulted mainly during the last rising of the Black Sea level (Flandrian Transgression), proceeding along the last about 12.000 years. Then, the submarine relict terraces are so older as they are placed seaward.

In fig. 1, the submarine relict terraces are drawn along the depth range of the local bottom slope break. These features represents the traces of previous erosional coasts, very similar to the modern ones, found in front of the modern ones, found in front of the headlands.

2.1.2. Relict barrier beaches

Panin N. et al. (1975) consider the positive geomorphological features founded

along the shelf surface as traces of the older barrier beaches.

On the inner shelf surface, where the sedimentation rates are greater, the relict features were, partly, blurred (fig. 1).

During the post-wurmian transgression, the sea level stationed sometimes, inducing the rising of accumulative coastlines of "beach barrier" type. In the same time, in front of the head-lands, erosional cliff coast were moulded.

Many of the relict barrier beaches are lying at the base of submarine terraces, suggesting a concomitant genesis.

Other terraces were cut directly in the eastern side of the relict barrier beaches. In this case, the terrace is newer than the adjacent barrier beach.

Usually, the amplitude of the relict barrier beaches is 1-6m, and the breadth of 150-200m, sometimes to 1500m; the seaward side is longer, with more gentle slope than the landward one.

The coastal barrier beaches are sandy deposits settled by the waves along the shore during a period of relative stability of the sea level.

As well as in the case of the submarine terraces, one can identify a few generations of relict barrier beaches, placed at critical depths, as follows: 23m, 25m, 27m, 28m, 32m, 35m, 37m, 42m etc.

2.1.3. Other geomorphological features

The seismo-acoustical prospecting reveals also the presence at the shelf surface of many other geomorphological features, like:

- * depression zones, with sub-bottom filling structures, suggesting old lacustrine or lagunar environments;

- * submarine valleys, with "V" profile shape, prolonging seaward the adjacent land rivers;

- * waved surfaces, suggesting old littoral dune plains.

From the depths of 35-40m seaward, the bottom slope is very gentle. Its surface is very irregular, owing to the relict geomorphological features, created in continental environments, along the former littoral plaine, resulted after the retraits of the sea waters during the wurmian regression.

3. Upper Quaternary shore evolution.

The lithostratigraphical studies of the deposits intercepted in the drillings made on the Mamaia barrier beach (Caraivan G., 1982; Caraivan G., Hertz N. and Noakes J., 1986) corroborated with the geomorphological data of the Black Sea Romanian shelf make possible the reconstruction of paleogeographic and sedimentation environment in the studied area, during the Upper Quaternary times.

The oldest strata intercepted in the Mamaia drillings are continental deposits, formed in the conditions of a very low sea level (fig. 2 - zones A-D3).

The first level, surely of marine type is represented by the 26-22m level, with marine fauna (fig. 2 - zones D4-E). According to the radiocarbon data (26.925±690 y.B.P.), this level belongs to the Middle Würm interstadial (Arcy-Stillfried B interstadial), which corresponds to the Surojskian Beds (Scerbakov F. A. et al. (1978).

The Upper Würmian glaciation entails the regression of the sea level to about 100-130m below to the present day one (Ross D.A., 1978). A minimum level is reached about 18.000-12.000 years B.P., followed then by the continuous sea level rise toward the

present one. During this stage, the beach deposits of the zone "E" (23-22m level) from the studied borehole (Upper Surojskian Beds) are cemented under continental conditions.

The relict barrier beach lying at the depths of 23m and 27 m are marked by the presence of red shells ("Red Coquina" - Caravan G., 1982). Red Coquina is a bulk of coastal marine molluska shells, intensively polished and colored in redish-brown. This physical state is due to a longtime reworking of the molluska shells under subaerial oxidant conditions.

We assume that the age of the relict coastal traces (terraces and barrier beaches), lying at the depths of 23m and 27m is about the same to the "beach rock" deposits about the same to the "beach rock" deposits (fig. 2-zone E) from the Mamaia drilling. Both of them formed according to the gradual sea level retreat, during the last wurmian regression (18.000-12.000 years B.P.).

The submarine relict terraces, cut in the seaward side of the relict barrier beaches were formed during the last rise of the sea level.

The prelude of the "Black Sea" stage (fig. 2 - zones F, G, H, I, J, K, L) is represented in the Mamaia zone by continental deposits, containing brackish water fauna, synchronous with the "Bugazian Beds", at the depth of 21m (fig. 2 - zone F).

In the same time, on the inner shelf surface appear the terraces cut in the seaward side of the barrier beaches, at the depths of 23m and 27m, containing "Red Coquina".

During the stage subsequent to the Holocene transgression, in the Mamaia zone "Viteazian Beds" have deposited (fig. 2 - zone G).

In the same time, in front of the head-lands (Cape Singol, Cape Constantza, Cape Agigea), the 17m depth terraces have formed. Between these promontories long and width barrier beaches developed.

The next stage marked the continuous rise of the sea level. In the beginning of this stage ("Lower Kalamitian Beds"), the littoral waters, populated by brackish water molluska fauna, are influenced by fresh water supply. Later on, ("Upper Kalamitian Beds"), the influence of Mediterranean water becomes general. The sea level rises, being 1-2m higher than the present day one; the western cliff shores of the Siutghiol and Agigea Lakes are generated by wave abrasion.

During the next stage: Phanagorian Regression (fig. 2-zone J), in the Mamaia region widespread lagoon appear, with characteristic peat deposits. The sea level is, probably, about 2m lower than the present day one, the witness being the relict abrasion submarine terrace, found at that depth.

The absolute age of molluska shells, taken from this bed, is 3.125 ± 75 years B.P. The morphologic study of these shells points to their resedimentation from a lower level deposit (possible the zone I).

In the Black Sea history, the Phanagorian Regression stage (4th century B.C. 4th century A. D.) correspond to the most intensive ancient colonisation of the western Black Sea coasts (e.g. Histria, Calatis, Tomis etc.).

The last stage-The Nymphaean Transgression - generalised the present - day marine conditions (fig. 2, the zones K, L).

Concluding, we emphasize the importance of the Upper Quaternary sea level changes (mainly the last 30.000 years), that determined the repeated passage of the coast line across the western Black Sea shelf.

During the relative stability of the Black Sea level, coastal accumulative (barrier

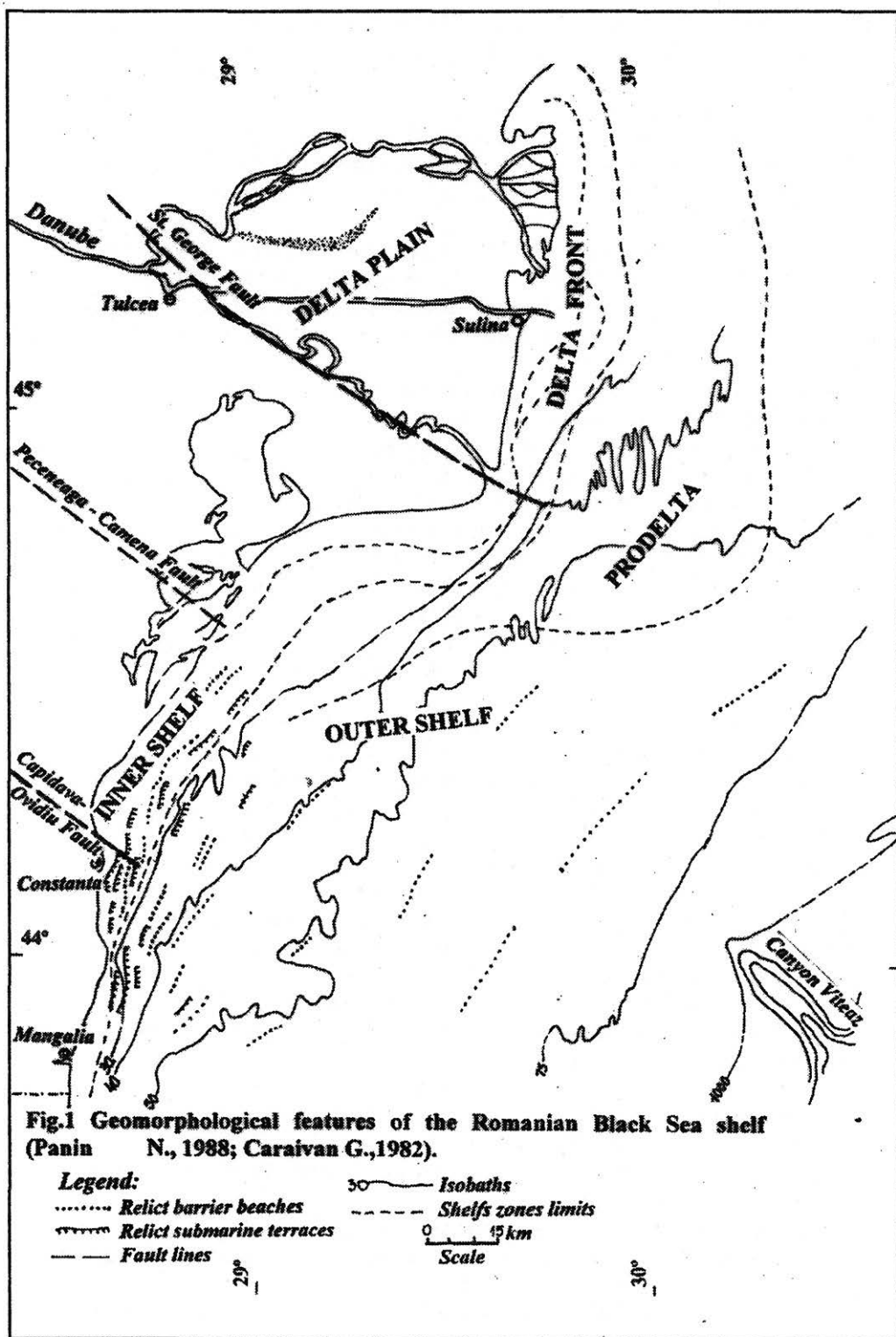

Fig.1 Geomorphological features of the Romanian Black Sea shelf (Panin N., 1988; Caraiivan G., 1982).

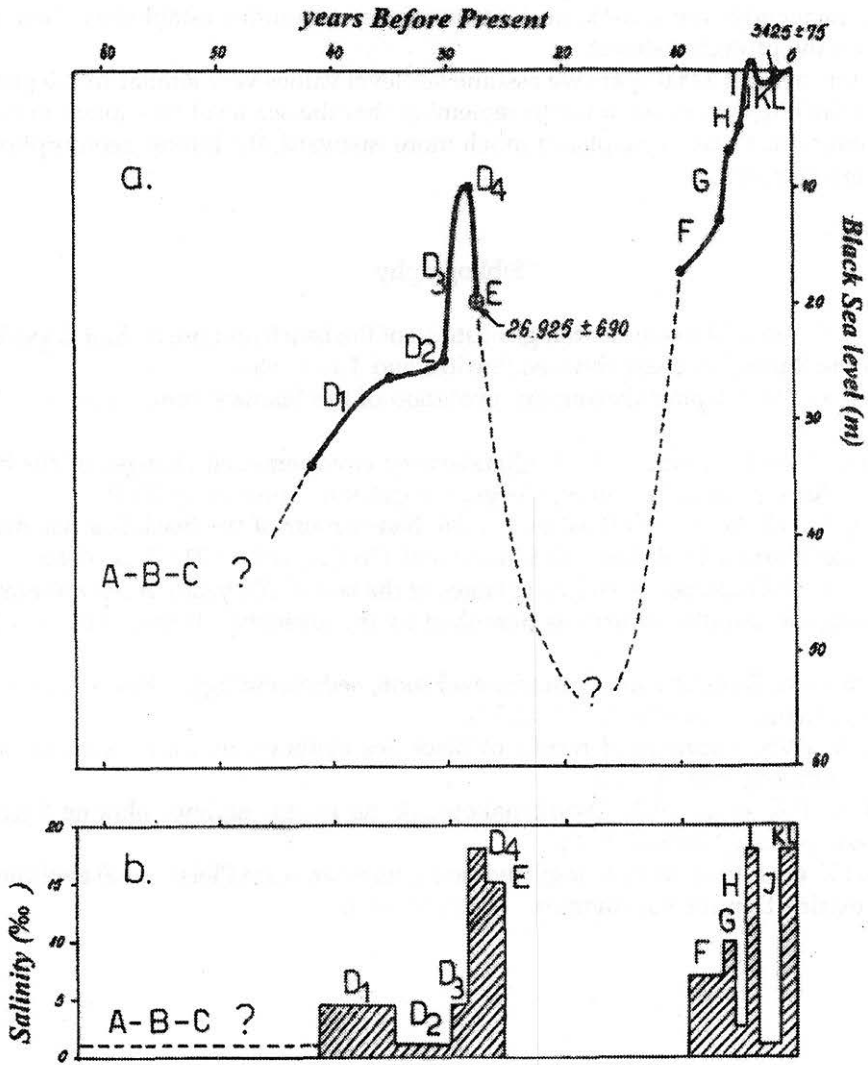

Fig.2 a. Upper Quaternary Black Sea level changes in the Mamaia region - Romanian coast;
b. Salinity variation
 (Caraivan G., 1982)

beaches), or erosional (abrasion terraces) features appeared.

The Dobrogean rivers prolonged their valleys across the former shelf, until the corresponding shore, placed at very low level.

Consequently, the coastal ancient human communities established their sites mainly on the protected shores.

If, for the last 3.000 years we assume sea level values very similar to the present ones for the older times we must remember that the sea level was much lowered. These older coast lines were placed much more eastward, the littoral geomorphology being very complex.

Bibliography

Caraivan, G. 1982. **The sedimentological study of the beach and inner shelf deposits in front of the Romanian coast between Portitza and Tuzla.** Thesis.

Caraivan, G. 1982. **Upper Quaternary evolution of the Mamaia zone.** - Pontica, 15, p. 15-32.

Caraivan, G. and Selariu, O. 1985. **Quaternary environmental changes of the Black Sea** - Rev. Roum. Geol., Geophys., Geogr., Geographie, Tome 29, p. 13-19.

Caraivan, G., Hertz, N. and Noakes, J. 1986. **New proofs of the Black Sea rise during the Middle Wurm interstadial.** - D.S. Inst. Geol. Geofiz., vol. 70-71/ 5, p. 57-62.

Panin, N. 1983. **Black Sea coast line changes in the last 10.000 years. A new attempt of identifying the Danube mouths as described by the ancients.** - Dacia, N.S. 27, 1-2, p. 175-184.

Panin, N. 1988. **Danube Delta: genesis, evolution, sedimentology,** - Rev. Roum. Geol. Geophys., Geogr., Geographie, 33, p.25-36.

Ross, D.A. 1978. **Summary of results of Black Sea drillings,** in: Initial Reports of the Deep Sea Drilling Project, XLII, 2.

Scerbakov, F.A. et al. 1978. **Osadkonakoplenie na kontinentalnoi okraine Cernogo Moria,** Izd. Nauka, Moskva, 210 p.

Wong, H.K. et al. 1994. **Morphology and post Chaudian (Late Pleistocene) evolution of the submarine Danube fan complex.** - Terra Nova, 6.

TIPURI DE LOCUINȚE DIN EPOCA NEOLITICĂ PE TERITORIUL DOBROGEI

EUGEN COMȘA

Studierea tipurilor de locuințe din epoca neolitică, de pe tot întinsul țării noastre, merită să fie făcută cu toată atenția deoarece, prin cercetările arheologice, s-a dovedit că tipul de locuință reflectă modul de trai al comunităților respective, precum și schimbările care se produc în viața lor.

Până în prezent încă nu dispunem de date cu privire la locuințele din perioada timpurie a epocii neolitice de pe teritoriul Dobrogei, dar sperăm că, prin cercetările arheologice, în curând, se vor descoperi și astfel de locuințe, în ținuturile dintre Dunăre și Mare, așa după cum sugerează și Puiu Hașotti, pe baza unei descoperiri similare celei de la Cârcea din Oltenia, făcută de colegii bulgari. Ne referim la complexul de la Malko-Preslavet, alcătuit din așezare și necropolă, aflate la circa 60 km vest de Silistra, pe malul Dunării.¹

Prima cultură din epoca neolitică documentată, până acum, pe teritoriul Dobrogei, este cultura Hamangia, de origine sudică.

Prin săpăturile arheologice efectuate în așezarea de la Medgidia, din punctul "Cocoasă", datând din faza Hamangia I (după periodizarea Puiu Hașotti), deși s-a săpat o suprafață apreciabilă, de peste 250 m.p. nu s-a găsit nici o locuință.²

În privința locuințelor din faza Hamangia II (=faza Golovița) vom aminti numai descoperirile, mai importante, din cuprinsul așezărilor de la Golovița și de la Medgidia - Satu Nou.

Așezarea de la Golovița se află pe malul lacului Golovița, în apropiere de comuna Ceamurlia de Jos (jud. Tulcea). Complexul a fost cercetat prin săpături între anii 1953 și 1961. Stratul de cultură avea două niveluri, ambele cu materiale specifice fazei amintite. S-au delimitat și cercetat 6 gropi de bordei, unele din nivelul inferior și altele din nivelul superior. Vom prezenta numai datele despre bordeiele păstrate mai bine. **Bordeiul 1** din nivelul inferior, a avut groapa cu diametrul de 4m și adâncimea până la 50 cm. Forma exactă a gropii nu s-a putut preciza, dar a fost, probabil, rotundă. Intrarea era pe partea de est, unde s-au delimitat 3 trepte, cruceate în lut. Pe fundul gropii, către marginea de sud-vest, se aflau resturi din vatră.³

1. Puiu Hașotti, *Epoca neolitică în Dobrogea*, Constanța, 1997, p.13.

2. *Ibidem*, p.23.

3. Dumitru Berciu, *Cultura Hamangia. Noi contribuții*, București, 1966, p. 235.

Bordeiul 5 din nivelul inferior, a avut groapa de formă aproape rotundă, cu diametrele de 2,30 x 1,85m și adâncimea de 45 cm. Avea malurile puțin oblice și fundul drept.⁴

Bordeiul 4: Groapa acestuia a fost săpată de la baza nivelului superior. Avea forma rotundă, cu dimensiunile de 2,50 x 1,50 m și adâncimea de 60 cm. În partea de răsărit a avut intrarea, în dreptul căreia au fost făcute trei trepte, cruțate în lut. În mijlocul gropii bordeiului era vatra, de formă rotundă, formată dintr-un singur strat de lut fin, amestecat cu nisip.⁵

În așezarea de la Golovița, în nivelul superior (tot din faza II), s-au descoperit și resturile modeste ale unor colibe de suprafață, de dimensiuni mici. Pe locul lor s-au găsit doar unele aglomerări de lipitură arsă, dar nici o urmă de par. Se presupune că acele colibe aveau forma aproximativ dreptunghiulară, cu colțurile rotunjite. În interiorul lor, în unele cazuri, s-au păstrat resturile vetrelor.⁶

Din faza Hamangia II datează și așezarea de la Medgidia-Satu Nou, unde s-a constatat, deși aceasta ocupa o suprafață de peste 300 m lungime, că este vorba de un "sit cu o densitate foarte redusă a locuințelor, fenomen ce pare a fi caracteristic pentru faza Golovița a culturii Hamangia".⁷

În cuprinsul așezării amintite au fost descoperite și cercetate sistematic, 3 gropi de bordei, care s-au dovedit a fi singurul tip de locuință din acea stațiune.⁸

Gropile bordeielor 2 și 3 aveau forma rotundă, puțin neregulată, iar cea a bordeiului 1 era aproximativ pentagonală, cu colțurile arcuite. Dimensiunile lor nu erau prea mari, astfel: groapa bordeiului 1 avea diametrul de 2,55 m și adâncimea de 1,10 m, bordeiul 2 avea groapa cu diametrul de 3,05 m și adâncimea de 1,10 m, iar bordeiul 3 avea groapa cu diametrul de 2,90 m și adâncimea de 1,07 m. S-au delimitat câte două trepte în dreptul intrării în bordeiul 1, aflate în partea de sud a gropii și în bordeiul 3, în partea de vest a gropii. Pentru bordeiul 2 nu s-au găsit indicii în privința poziției intrării. Atrage atenția forma fundului celor 3 gropi de bordei. În timp ce groapa bordeiului 1 are malurile puțin înclinate și fundul drept, celelalte două (B2 și B3) au o formă neobișnuită pentru bordei, anume în secțiune au malurile arcuite, cu adâncimea mică spre o parte și mult mai mare spre cealaltă parte.

În gropile de bordei descrise s-au găsit și resturile unor vetre, prost păstrate. Toate trei se aflau lângă marginea gropilor și anume în partea de nord-vest a bordeiului 1, de nord-est a bordeiului 2 și sud-vest a bordeiului 3. Prin urmare, rezultă că în această privință nu există o anumită regulă de plasare a vetrelor. Acestea aveau forma aproximativ rotundă și erau amenajate cu 10 cm deasupra fundului gropii. S-a menționat și faptul că pe fundul gropii bordeiului 2 s-au găsit două lespezi, destul de mari, de piatră al căror rost nu s-a putut preciza.⁹

Din faza Hamangia III (= faza Ceamurlia de Jos) datează așezarea de la Ceamurlia de Jos (jud. Tulcea), în cadrul căreia s-au delimitat 3 niveluri,¹⁰ din care nivelul inferior a fost paralel în timp cu nivelul superior de la Golovița.¹¹

4. *Ibidem*, p. 238.

5. *Ibidem*, p. 236.

6. *Ibidem*, p. 239-240.

7. Puiu Hașotti, *Pontica*, 20, 1987, p. 19.

8. *Ibidem*, p. 20.

9. *Ibidem*, p. 20 și 25.

10. Dumitru Berciu, *op. cit.*, p. 124.

11. Puiu Hașotti, *op. cit.*, 1997, p. 24.

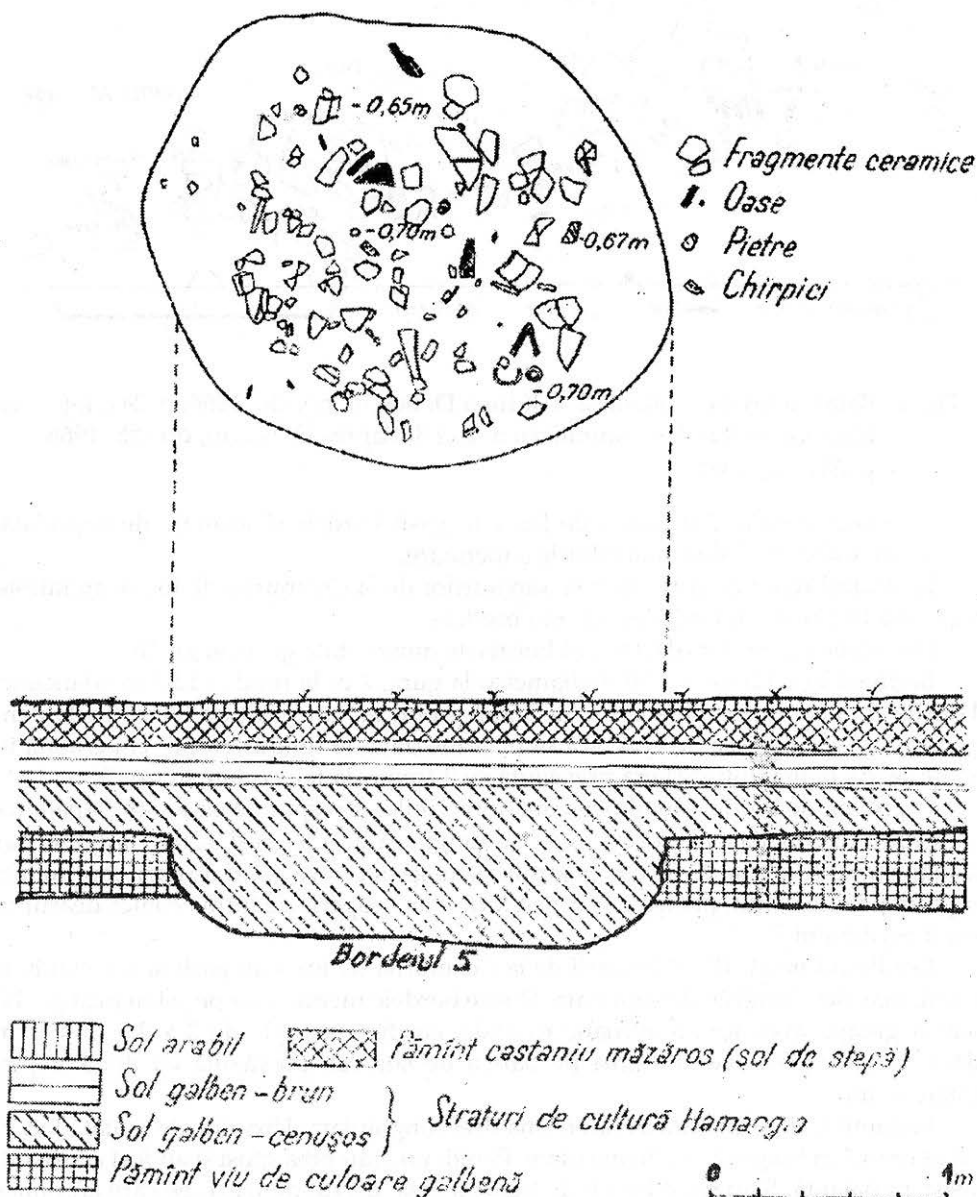

Fig. 1 Baia (Golovița): bordeiul 5 (după D. Berciu, *op. cit.*, 1966, p. 237, fig. 140).
 Baia (Golovița): hutte n° 5 (d'après D. Berciu, *op. cit.*, 1966, p. 237, fig. 140).

35. Fol. 2000

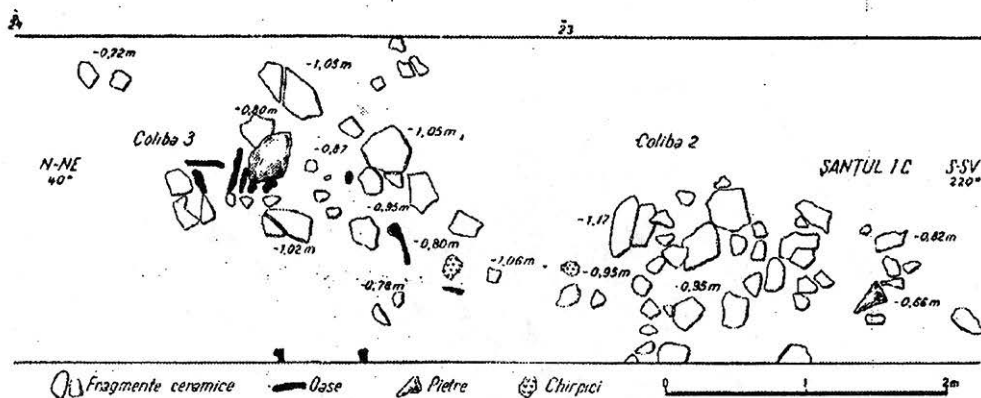

Fig. 2 Baia (Golovița): colibele 2 și 3 (după D. Berciu, *op. cit.*, 1966, p. 241, fig. 142).
Baia (Golovița): les chaumières n° 2 et 3 (d'après D. Berciu, *op. cit.*, 1966, p. 241, fig. 142).

În așezarea de la Ceamurlia de Jos s-au găsit bordeie și locuințe de suprafață, acestea din urmă, mai ales în nivelurile superioare.

În studiul referitor la rezultatele săpăturilor de la Ceamurlia de Jos se amintește că locuințele din nivelul inferior (I) erau bordeie.

Din nivelul următor (II) datează bordeiele numerotate gr. 12 și gr. 16.

Bordeiul (gr. 12) avea 1,60 m diametru la gură, 2 m la fund și 1,53 m adâncime. Malurile erau cuptorite. Spre latura de sud a gropii s-a amenajat un fel de laviță pentru dormit, iar lângă cea de vest, la 1 m înălțime (față de fundul gropii) era cruțată în lut, un fel de poliță. Intrarea era prevăzută cu 3 trepte, la fel, cruțate în lut.¹²

O groapă de bordei, de dimensiuni apreciabile, corespunde cu gr. 16, săpată tot din nivelul II. Groapa avea forma ovală cu lungimea de 4,80 m și 3,20 m lărgime, dar cu adâncimea de numai 25-30 cm. În jurul ei s-au găsit câteva găuri de pari, care au fost înfipti în poziție oblică, pentru a se putea forma un acoperiș de formă conică deasupra gropii bordeiului.¹³

În ultimul nivel (III) al așezării de la Ceamurlia de Jos s-au găsit și cercetat bordeie și, mai ales, locuințe de suprafață. Dintre bordeie menționăm pe cel marcat gr. 11, a cărui groapă avea forma aproape rotundă, cu dimensiunile de 3 x 2,5 m și 1 m adâncime. Bordeiul avea intrarea pe partea de sud-est, prevăzută cu două trepte, cruțate în lut.¹⁴

Locuințele de suprafață aveau forma dreptunghiulară. Una din ele (notată loc. 1) a avut circa 3 m lungime și 2,30 m lățime. Pereții nu erau prea groși și au fost construiți în sistem paiantă. S-au găsit bucăți de lipitură arsă, destul de mari, pe care au rămas imprimate urme de nuiele, trestii și chiar pari, având până la 12 cm grosime. Pe unele bucăți de lipitură se putea vedea chiar sistemul de împletire a nuielelor. Lipitura se

12. Dumitru Berciu, *op. cit.*, p. 141.

13. *Ibidem*, p. 143.

14. *Ibidem*, p. 141.

facea cu lut amestecat cu o foarte mare cantitate de pleavă, paie și trestii sfărâmate.¹⁵ În fiecare locuință s-a găsit câte o vatră, de obicei, puțin înălțată (cu 8-12 cm) deasupra podinei.¹⁶

Menționăm și așezarea de tip Hamangia de la Techirghiol (jud. Constanța), în cadrul căreia s-au delimitat două niveluri, unul corespunzător sfârșitului fazei Hamangia II și cel superior din faza Hamangia III. În acea așezare s-au găsit multe bucăți de lipitură arsă, din pereții unor locuințe de suprafață, construite din pari, împletitură de nuiele și lipitură de lut amestecat cu o mare cantitate de paie și de pleavă. Subliniem că pe unele bucăți de lipitură arsă s-au păstrat porțiuni de fătuială cu urme, unele de culoare albă și altele de culoare gălbuie.

Fragmentele de vatră găsite în așezarea de la Techirghiol, proveneau din vetre obișnuite, alcătuite dintr-un strat de lut, fățuit cu grijă.¹⁷

Ținând seama de datele prezentate mai sus, rezultă că membrii comunităților culturii Hamangia, probabil, încă de la stabilirea lor pe teritoriul Dobrogei, deci încă din faza Hamangia I, au construit și locuit în bordeie.

Descoperirile făcute în așezările din a doua fază Hamangia II (faza Golovița) dovedesc că membrii acelor comunități și-au făcut, în special, locuințe de tip bordei, de obicei, cu gropile de formă rotundă, cu dimensiunile nu prea mari (de maximum 4 m diametru și între 45-60 cm adâncime), având acoperișul aproximativ conic. În acele bordeie s-au delimitat, în dreptul intrării, câte trei trepte cruceate în lut și vetre obișnuite.

Unele din comunitățile fazei au construit și locuit în colibe de suprafață, de dimensiuni mici, de formă aproximativ rectangulară, prevăzute cu o vatră simplă.

În timpul fazei a treia (Hamangia III = faza Ceamurlia de Jos) a culturii Hamangia, s-a continuat construirea și folosirea locuințelor de tip bordei, cu dimensiuni similare celor din faza precedentă. În această fază, în unele bordeie, s-au amenajat un fel de lavițe pentru dormit și un fel de polițe. Acele bordeie erau prevăzute la intrare tot cu câte 2 sau 3 trepte cruceate în lut.

Subliniem un fapt care merită toată atenția, anume că spre sfârșitul fazei a treia (Hamangia III - faza Ceamurlia de Jos) acele comunități au început să-și clădească locuințe de suprafață de formă dreptunghiulară, construite din pari, împletitură de nuiele și lipitură de lut amestecat cu pleavă sau paie. Considerăm că această schimbare reflectă o modificare importantă în traiul acelor comunități neolitice.

Dacă luăm în considerare situația din ținuturile vecine din Muntenia, unde, în acea vreme, se desfășura evoluția comunităților culturii Boian, vom constata că și în viața comunităților culturii Boian, în aceeași perioadă s-a produs trecerea de la locuințele bordei la cele de suprafață.¹⁸ Considerăm că faptul se explică atât în Muntenia, cât și în Dobrogea, prin modificarea modului de trai al celor două categorii de comunități și anume trecerea de la modul de trai semistabil la viața sedentară. Această trecere a comunităților Boian din Muntenia s-a făcut drept urmare a folosirii la cultivarea plantelor, în locul săpăligii, a unui plug primitiv, cu tracțiune animală, ceea ce ducea la prelucrarea unor terenuri mai întinse ca suprafață și astfel la obținerea

15. *Ibidem*, p. 156.

16. Puiu Hașotti, *op. cit.*, 1997, p.24.

17. Eugen Comșa, Doina Galbenu, Andrei Aricescu, *Materiale*, 8, 1962, p. 166.

18. Eugen Comșa, *Istoria comunităților culturii Boian*, București, 1974, p. 165.

unor recolte mai bogate, deci asigurarea unor condiții de trai mai bune.

Comunitățile culturii Boian, din Muntenia, încă de la începutul evoluției lor, din prima fază (faza Bolintineanu) au avut contacte cu membrii comunităților culturii Hamangia din Dobrogea.¹⁹

În faza Vidra se constată că unele comunități Boian au trecut Dunărea și s-au stabilit pe malul dobrogean al fluviului. Așa s-a întâmplat, de exemplu, în zona orașului Hârșova, unde, la baza depunerilor, au fost descoperite resturile locuinței nr. 12, cu material destul de sărac, datând de la începutul fazei Vidra a culturii Boian.²⁰

În timpul fazei de tranziție de la cultura Boian la cultura Gumelnița, o serie de astfel de comunități s-au răspândit pe teritoriul Dobrogei. Unele din acestea, cum este cea de la Sarichioi (jud. Tulcea) au ajuns aproape de țărmul Mării Negre.²¹

În stratul de cultură din așezarea de la Sarichioi au fost delimitate două niveluri, ambele datând din faza amintită.

Prin săpături arheologice acolo au fost descoperite resturile a patru locuințe de suprafață. Două din ele aflate în nivelul 1 și două în nivelul 2. Atrage atenția constatarea că locuirea din punctul cercetat se limitează în timp la o perioadă relativ scurtă, de câteva decade, probabil în decursul aceleiași generații, dat fiind faptul că locuințele noi au fost clădite aproape pe același loc cu cele anterioare abandonate.²²

Locuințele din faza de tranziție, de la Sarichioi, au avut dimensiuni destul de mari și au fost construite din pari, împletitură de nuiete și lipitură de lut.

Observațiile făcute pe teren au dus la presupunerea că ele erau orientate cu spatele spre crivăț. Din păcate, datorită dărâmurii împrăștiată nu s-a putut preciza nici forma exactă și nici dimensiunile acestor locuințe. În locuințele de la Sarichioi s-au descoperit vetre, de formă rotundă, având diametrul de aproximativ 1 m.²³

Tot din faza de tranziție datează și locuințele nr. 10 și nr. 11 din așezarea de la Hârșova. Dintre acestea, locuința 11 era de dimensiuni mari și a fost cercetată parțial. Pe baza materialelor adunate a fost datată în etapa Spanțov a fazei de tranziție.²⁴

Considerăm că, ținând seama de caracteristicile locuințelor din aceeași fază din Muntenia, și comunitățile înrudite din Dobrogea au construit locuințele tot de suprafață, de formă rectangulară, din pari, împletitură de nuiete și lipitură de lut (amestecat cu pleavă și paie), prevăzute cu podea-platformă.

Din datele prezentate rezultă că - în stadiul actual al cercetărilor - purtătorii culturii Boian de pe teritoriul Dobrogei, au construit numai locuințe de suprafață, de formă rectangulară, clădite în sistem paiantă, ceea ce înseamnă că acele comunități erau sedentare.

Pe teritoriul Dobrogei a urmat în timp evoluția comunităților culturii Gumelnița, sub forma unei variante regionale, la care s-a ajuns pe un fond principal reprezentat de cultura Boian, la care s-a adăugat un anumit amestec cu localnicii culturii Hamangia.

O astfel de așezare a fost cercetată, cu multe decenii în urmă la Cernavodă, dar atunci s-au publicat prea puține date despre locuințele Gumelnița.²⁵

19. Dumitru Berciu, *Contribuții la problemele neoliticului în România, în lumina noilor cercetări*, București, 1961, p. 63.

20. Doina Galbenu, *SCIV*, 13, 2, 1962, p. 166.

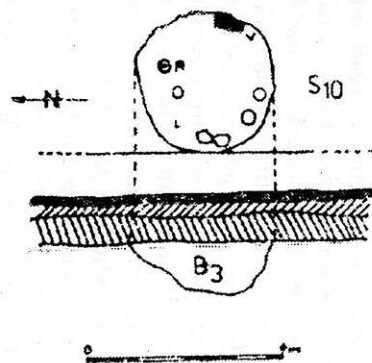
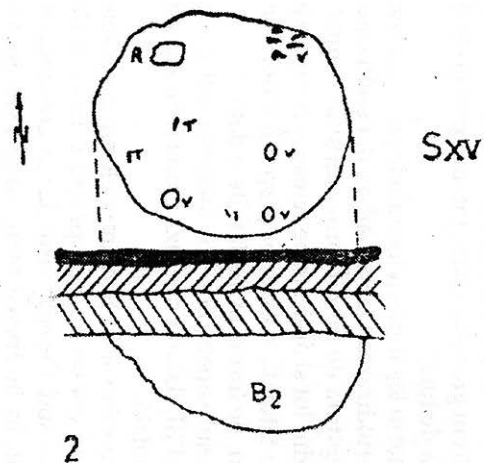
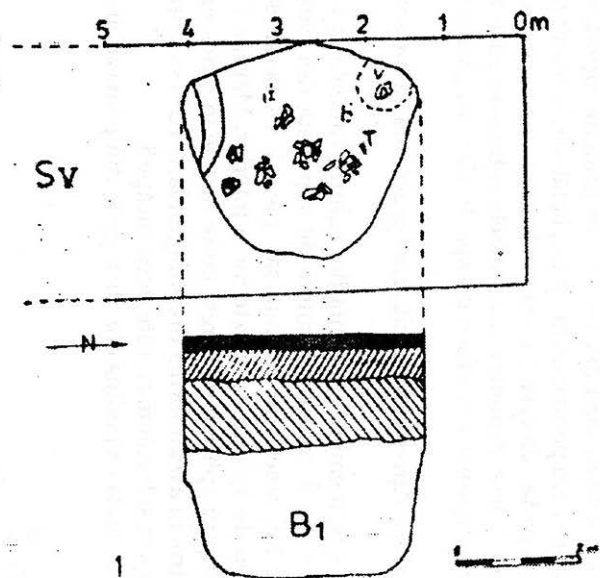
21. Ernest Oberländer-Târnoveanu, Irina Oberländer-Târnoveanu, *Materiale*, Oradea, 1983, p. 59-70.

22. *Ibidem*, p. 63.

23. *Ibidem*, p. 63.

24. Doina Galbenu, *op. cit.* 1962, p. 289-290.

25. Puiu Hașotti, *op. cit.*, 1997, p. 77.

R-rîșnită ; T-topor, daltă, testă;
I-împungător ; V-vatră; O-vase
întregibile ;

 SOL ARABIL PĂMÎNT
NEGRU CENUȘIU PĂMÎNT BRUN
GĂLBUI

Fig. 3 Medgidia - Satu Nou: bordeiele 1-3 (după Puiu Hașotti, *op. cit.*, 1987, p. 25, pl. 2).

Medgidia - Satu Nou: les huttes n° 1-3 (d'après Puiu Hașotti, *op. cit.*, 1987, p. 25, pl. 2).

În așezarea de la Luncașița (jud. Tulcea), în primele trei niveluri (cele mai vechi) s-au găsit resturile unor locuințe de suprafață, modeste, prevăzute cu podină de pământ bătătorit.

În așezarea amintită, la baza penultimului nivel, se aflau rămășițele unei locuințe de suprafață, destul de mari, cu pereții de 20-25 cm grosime, construiți din pari (având 15 cm grosime) împletitură de nuiiele și lipitură de lut.²⁶

La Hârșova s-au făcut observații interesante în legătură cu locuințele gumelnițene nr. 5 și nr. 6, datând din faza Hârșova (după periodizarea Doina Galbenu). Pereții erau formați din pari și împletitură de nuiiele, dar lipitura de lut nu forma un strat simplu, ci era formată din calupuri modelate dinainte din lut și aplicate pe rețeaua de nuiiele a pereților. În continuare pe pereți, se întindea o fățuială la exterior și spre interior.²⁷ În acele locuințe s-au găsit și vetre, destul de mari, de formă ovală fățuite o dată.²⁸

Observații importante s-au făcut cu prilejul săpăturilor din așezarea tell de la Medgidia, din apropierea gării, unde în nivelul III, datând din faza Gumelnița A2, au fost cercetate resturile a patru locuințe de suprafață.

Prima se compunea din două încăperi de 6 x 8 m și 4 x 8 m, între ele era un perete mai subțire decât pereții exteriori. Între încăperi era un interval pentru o ușă lată de 1,10 m, aflată în partea de mijloc a peretelui din sud. Pereții aveau 32 cm grosime, iar podeaua era făcută din pământ bine bătătorit. În încăperea mare vatra avea forma ovală și se află la ca. 1,20 m de peretele de nord, iar în încăperea mai mică vatra era la ca. 1,20 m de peretele de sud și avea forma dreptunghiulară, cu colțurile rotunjite și două rânduri de lipitură.²⁹

Din faza Gumelnița A2 și de la începutul fazei Gumelnița B1, datează așezarea de la Carcaliu (jud. Tulcea), în cadrul căreia s-au cercetat patru locuințe. S-au publicat datele despre două din ele.

Prima avea dimensiunile de 5,50 x 4,10 m, iar a doua 4 x 3,5 m. Erau de suprafață și au fost construite în sistem paiantă și aveau podinele din lut fin, bătătorit. În locuința 1 vatra era de formă ovală și se afla în partea de vest, iar cea din locuința 2 avea forma rectangulară și se afla în partea de nord-vest. Amintim că la ambele vetre s-au păstrat porțiuni din gardină. Lângă vatra din locuința 1 se află o groapă, în care s-a găsit un vas de provizii.³⁰

Subliniem că la Carcaliu s-a găsit și o groapă de semibordei prevăzută, la intrare, cu trepte cruțate.³¹

Prin urmare, pe teritoriul Dobrogei, membrii comunităților culturii Gumelnița au continuat obiceiul predecesorilor lor de a construi locuințe de suprafață din pari, împletitură de nuiiele și lipitură de lut, amestecat cu paie sau pleavă. Pe pereți se fățuia, de regulă, câte un strat simplu de lipitură, spre exterior și interior. Mai rar, lipitura era modelată în formă de calupuri aplicate pe pereți, peste care se întindea un strat subțire de fățuială. Acele construcții aveau forma dreptunghiulară, cu o singură încăpere, dar, în unele cazuri, s-au găsit și locuințe cu câte două încăperi.

În diferitele lucrări consultate se arată că podina era, de regulă, din pământ bine

26. Eugen Comșa, *Materiale*, 8, 1962, p. 223.

27. Doina Galbenu, *op. cit.*, 1962, p. 292.

28. *Ibidem*, p. 300; Puiu Hașotti, *op. cit.*, p. 78-79.

29. Puiu Hașotti, *op. cit.*, 1977, p. 78-79.

30. Elena Lăzurcă, *Peuce*, 9, 1984, p. 23-29.

31. Puiu Hașotti, *op. cit.*, 1997, p. 85.

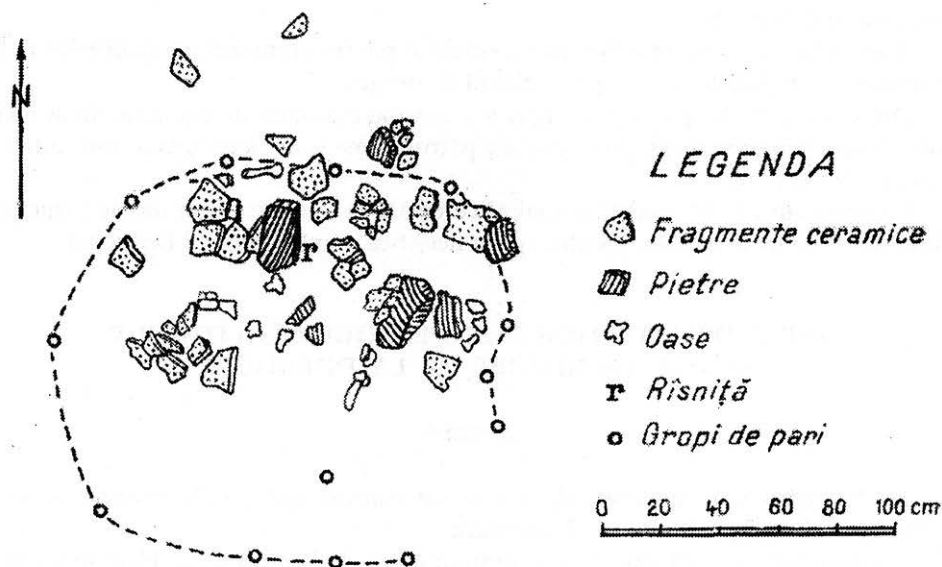

Fig. 4. Ceamurlia de Jos: locuința 2 (după D. Brenciu, *op. cit.*, 1966, p. 153, fig. 73).
 Ceamurlia de Jos: l'habitation n°. 2 (d'après D. Brenciu, *op. cit.*, 1966, p. 153, fig. 73).

bătătorit și era prevăzută cu câte o vatră de formă rotundă, ovală sau rectangulară. În unele cazuri, rare, s-au observat în jurul vetrei porțiuni din gardină. Nu se constată o regulă în privința poziției vetrei în interiorul locuințelor, unele erau în mijlocul încăperii, altele erau făcute lateral, lângă unul din pereți, la circa 1,20 m distanță de acela. Pereții aveau între 20 și 32 cm grosime. Intrarea se făcea într-unul din pereți, credem, de obicei, spre partea opusă vântului predominant.

Dacă ținem seama de unele modele miniaturale de locuințe descoperite în așezările gumelnițene din Muntenia, considerăm că ferestrele acelor locuințe din Dobrogea aveau forma rotundă și un diametru nu prea mare. Având în vedere miniaturile amintite putem spune că acele locuințe aveau acoperișul în două ape, făcut, desigur, de obicei, din trestii.

Se menționează că în unele așezări gumelnițene s-au găsit și gropi de bordei, prevăzute cu trepte. Înclinăm să credem că ele serveau la alte preocupări gospodărești și nu drept locuințe.

*

Pe temeiul datelor prezentate se poate susține că în cursul epocii neolitice, pe teritoriul Dobrogei, sunt documentate două tipuri principale de locuințe:

- în prima parte a epocii (perioada mijlocie) membrii comunităților culturii Hamangia au construit și locuit în locuințe de tip bordei, cu gropi, de obicei, de formă rotundă și în fazele mai târzii ale culturii Hamangia, când s-a început trecerea tot mai accentuată la viața sedentară s-a schimbat tipul de locuință;

- au început să se construiască locuințe de suprafață, în sistem paiantă, folosite

vreme mai îndelungată.

Același tip de locuință a fost caracteristic și pentru comunitățile culturilor Boian și Gumelnița, care au trăit apoi pe teritoriul Dobrogei.

După aceea, a început o nouă epocă și anume perioada de tranziție de la epoca neolitică la epoca bronzului, provocată de pătrunderea și în Dobrogea a comunităților de păstori nord pontici.

Considerăm că - în stadiul actual al cercetărilor - acestea sunt datele principale referitoare la tipurile de locuințe din epoca neolitică de pe teritoriul Dobrogei.

TYPES D'HABITATIONS DE L'ÉPOQUE NÉOLITHIQUE SUR LE TERRITOIRE DE LA DOBROUDJA

- Résumé -

Sur le territoire de la Dobroudja il y a trois cultures qui appartiennent à l'époque néolithique: Hamangia, Boian et Gumelnitza.

Les membres appartenant aux communautés de la culture de Hamangia, pendant les premières deux phases de l'évolution de cette culture, ont vécu dans des huttes partiellement enfoncées dans la terre. Ces habitations ont une forme ronde, n'ayant pas des grandes dimensions. À l'intérieur des habitations il y a une âtre. À l'entrée il y a trois marches.

Les huttes partiellement enfoncées dans la terre sont caractéristiques pour les communautés demi-sédentaires.

La dernière période de la présence du culture de Hamangia est caractérisé par les maisons rectangulaires, de surface construites dans le système de palançons ayant à l'intérieur un âtre.

Le changement du type d'habitation reflète le passage graduellé de la vie demi-sédentaire à la vie sédentaire.

Les membres des communautés de la culture de Boian ont vécu en Dobroudja près de Danube, pendant la phase Vidra. Dans cette zone ils ont construit des maisons de surface.

Pendant la phase de transition de la culture Boian à la culture des Gumelnitza, les communautés appartenant à cette phase ont occupé une grande partie du territoire de la Dobroudja. Ces communautés ainsi que leurs successeurs directs (culture de Gumelnitza) ont construit des maisons rectangulaires, en système des palançons, ayant dans l'intérieur un âtre. Ce type d'habitations prouvent que les communautés de la culture de Gumelnitza ont mené une vie sédentaire. Dans quelques agglomérations appartenant à la culture de Gumelnitza il y a aussi quelques huttes qui sont des annexes et pas des maisons proprement dites.

CERAMICA CULTURII HAMANGIA DIN AȘEZAREA DE LA ISACCEA-SUHAT (Campania 1997)

CRISTIAN MICU
SMARANDA MICU

În vara anului 1997 în localitatea Isaccea - punctul Suhat (jud. Tulcea), au început cercetările arheologice într-o așezare aparținând culturii Boian, faza Giulești¹. Alături de bogatul material atribuit acestei culturi, în complexele de locuire ce corespund celor trei faze de locuire, au fost descoperite câteva vase sau fragmente ceramice aparținând culturii Hamangia.

Datorită importanței, credem noi deosebite, a acestora din urmă am dori să le prezentăm în acest studiu preliminar.

Menționăm că datorită suprafeței relativ mici cercetate (două secțiuni cu dimensiunile 26 x 2 m) și caracterului omogen al materialului analizat nu ne-am propus o tratare diferențiată, pe nivele de locuire. Acest lucru va fi posibil pe măsură ce cercetările noastre se vor extinde, iar informațiile vor fi mai bogate.

Din punctul de vedere al tehnicilor de prelucrare a pastei putem stabili următoarele categorii ceramice:

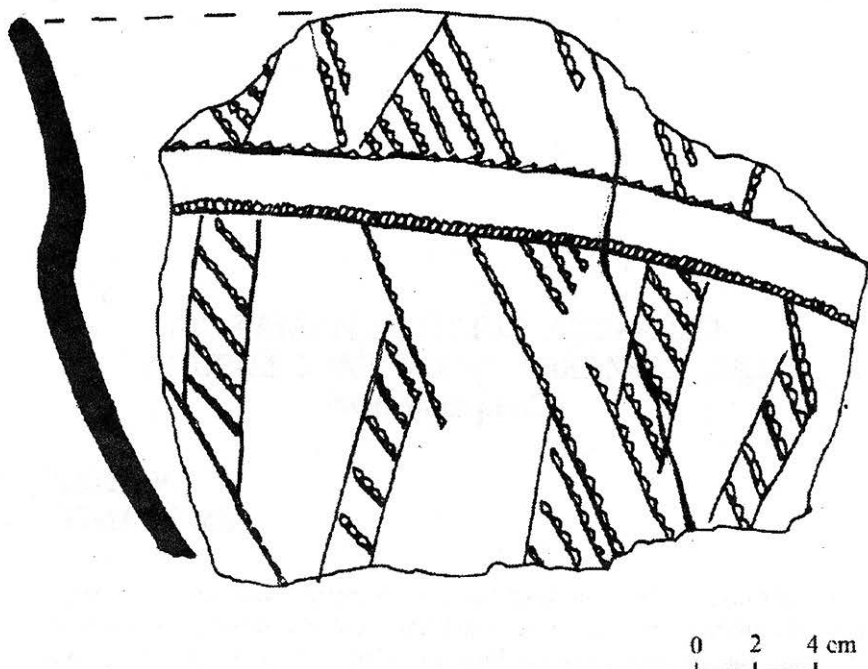
- I. Grosieră;
- II. Semifină;
- III. Fină.

I. Ceramica grosieră. În această categorie am inclus un singur fragment ceramic. Pasta, de calitate inferioară, insuficient frământată și arsă are ca degresant cioburi pisate și materie organică. Arderea nu a fost uniformă. Nuanța vasului în secțiune este neagră-cenușie. Trebuie spus că acesta a suferit și o ardere secundară. Pereții sunt relativ groși (G=0,11m), acoperiți cu un strat de lut netezit.

a) Forme : strachină cu dimensiuni apreciabile, având partea superioară evazată, umărul puțin pus în evidență (Pl. I.).

b) Decorarea : în decorarea pereților exteriori au fost combinate două tehnici.

1. Raportul preliminar pentru cercetările arheologice de la Isaccea - Suhat va fi publicat în vol. 13 al revistei Peuce, aflat în pregătire.

Pl. I. Ceramică grosieră.

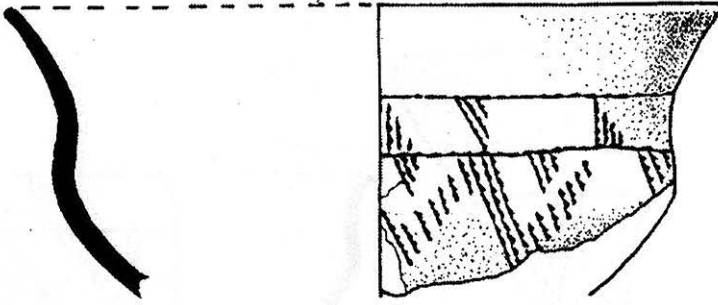
Inițial, în lutul moale au fost trasate linii oblice, apoi ținând cont de acestea s-au realizat, cu ajutorul unui instrument cu capul triunghiular, motivele decorative (triunghiuri, benzi oblice, șiruri de împunsături).

II. Ceramica semifină. Este cea mai bine reprezentată în complexele de locuire. Pasta din care au fost lucrate vasele era bine aleasă și frământată. Degresantul folosit: cioburi pisate mărunț, pietricele, nisip, a căror proporție diferă la fiecare exemplar. Arderea este în general bună în spărtură, pereții având o nuanță cenușie, rar brun-roșcată sau cărămizie. În special la vasele cu pereții subțiri arderea a fost completă (grosimea pereților variază între 0,05 - 0,10 m). În ceea ce privește tratarea suprafețelor menționăm atenția acordată celei exterioare, care de fiecare dată a fost decorată. După netezirea pereților s-a aplicat un slip lustruit cu nuanțe de negru, cenușiu, cărămiziu, bej-cărămiziu, roșcat ce poate reprezenta el însuși un element de decor. Doar în cadrul suprafețelor interioare întâlnim și situații când s-a realizat o netezire superficială.

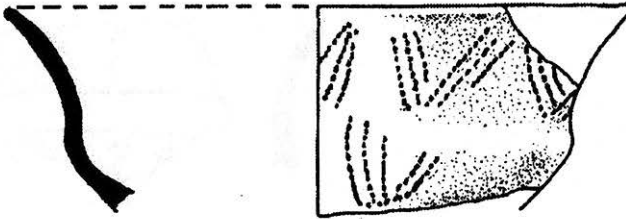
a) Forme :

1. *Străchini* (Pl. II; III; IV). Sunt cele mai numeroase, prezentându-se într-o gamă largă de variante. Corpul lor este bine profilat; partea superioară este evazată, de cele mai multe ori arcuită. Varianta de strachină cu fundul drept, plat, "sudat" de restul corpului este predominantă în comparație cu aceea cu fund ușor împins în afară.

2. *Fructiere* (Pl. V/1, 2). Forma este asemănătoare unei străchini. În plus s-a atașat în partea inferioară un picior tronconic, pe care uneori erau realizate perforații romboidale, detaliu mai puțin cunoscut în cadrul culturii Hamangia.

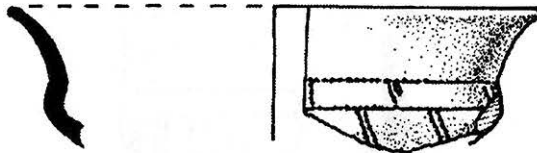
1

2

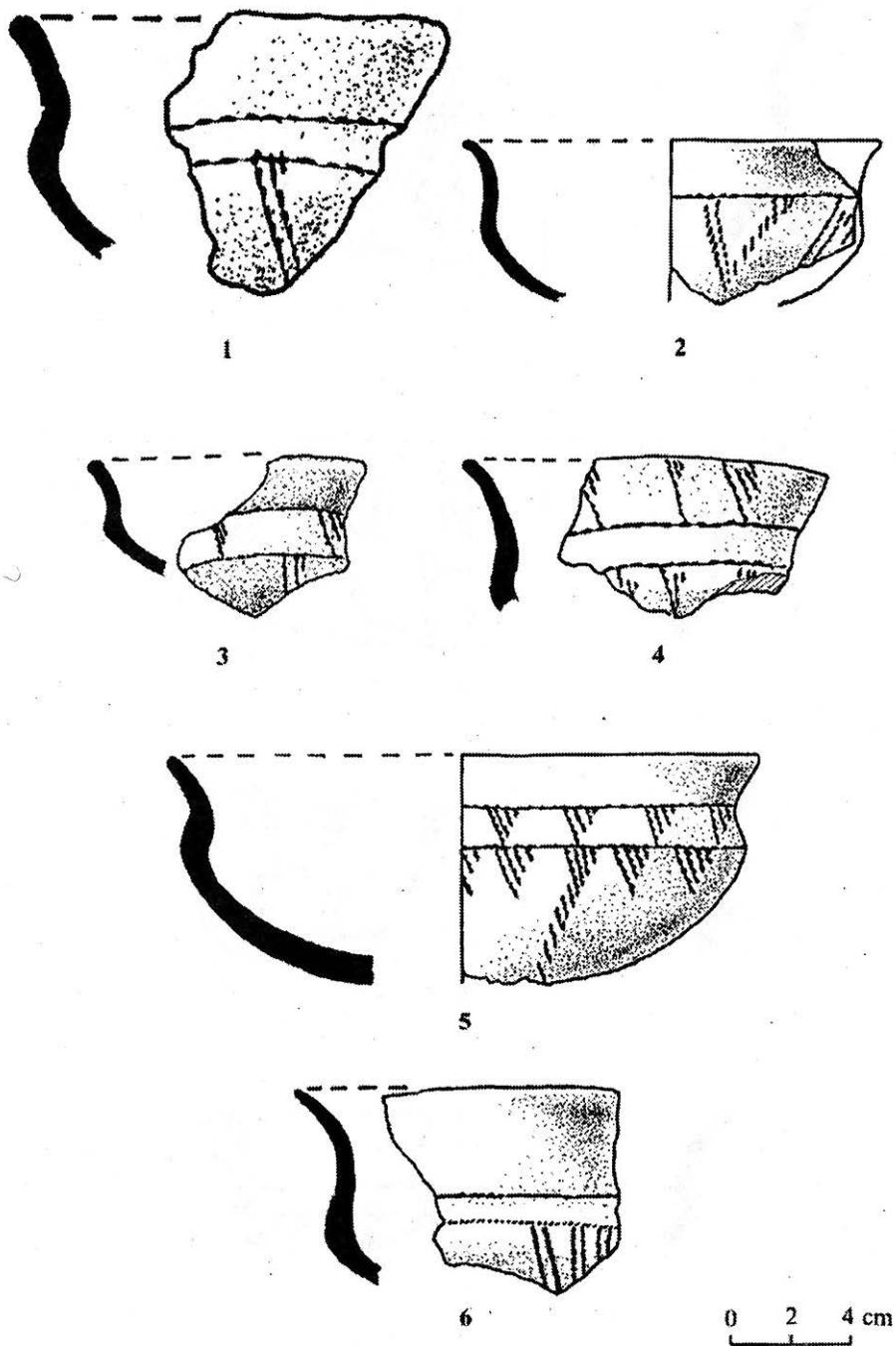

3

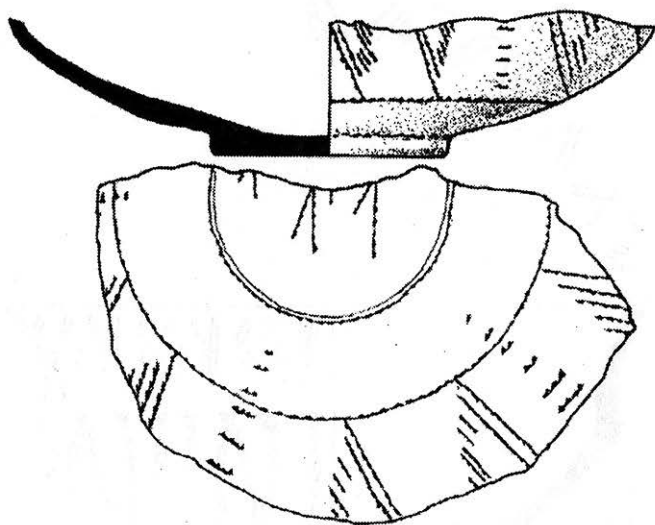

4

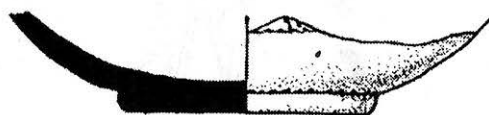
0 2 4 cm

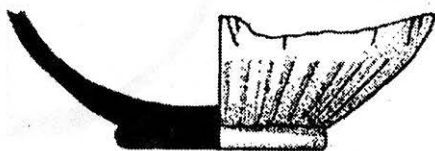
Pl. III. Ceramică semifină.

1

2

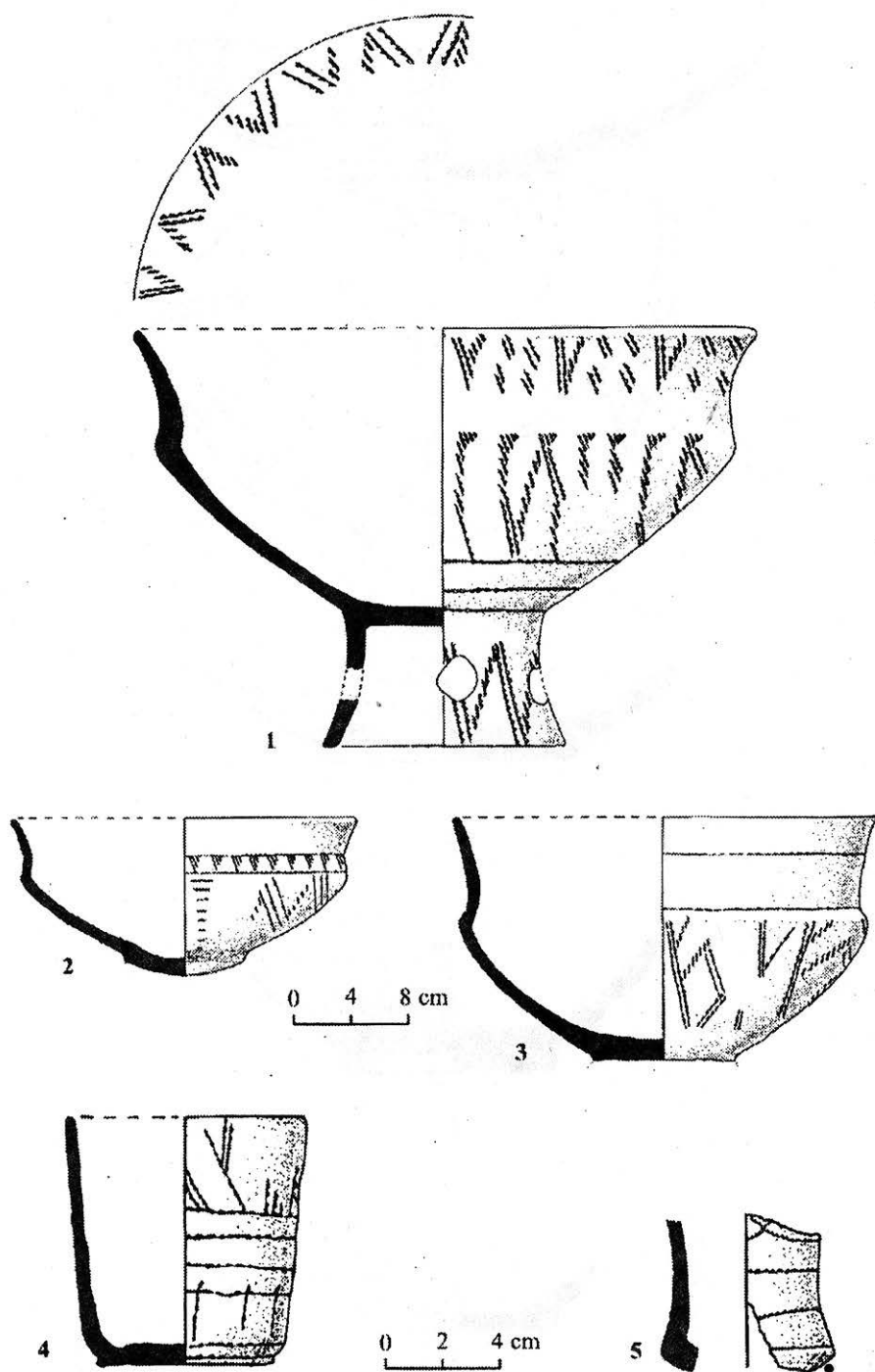

3

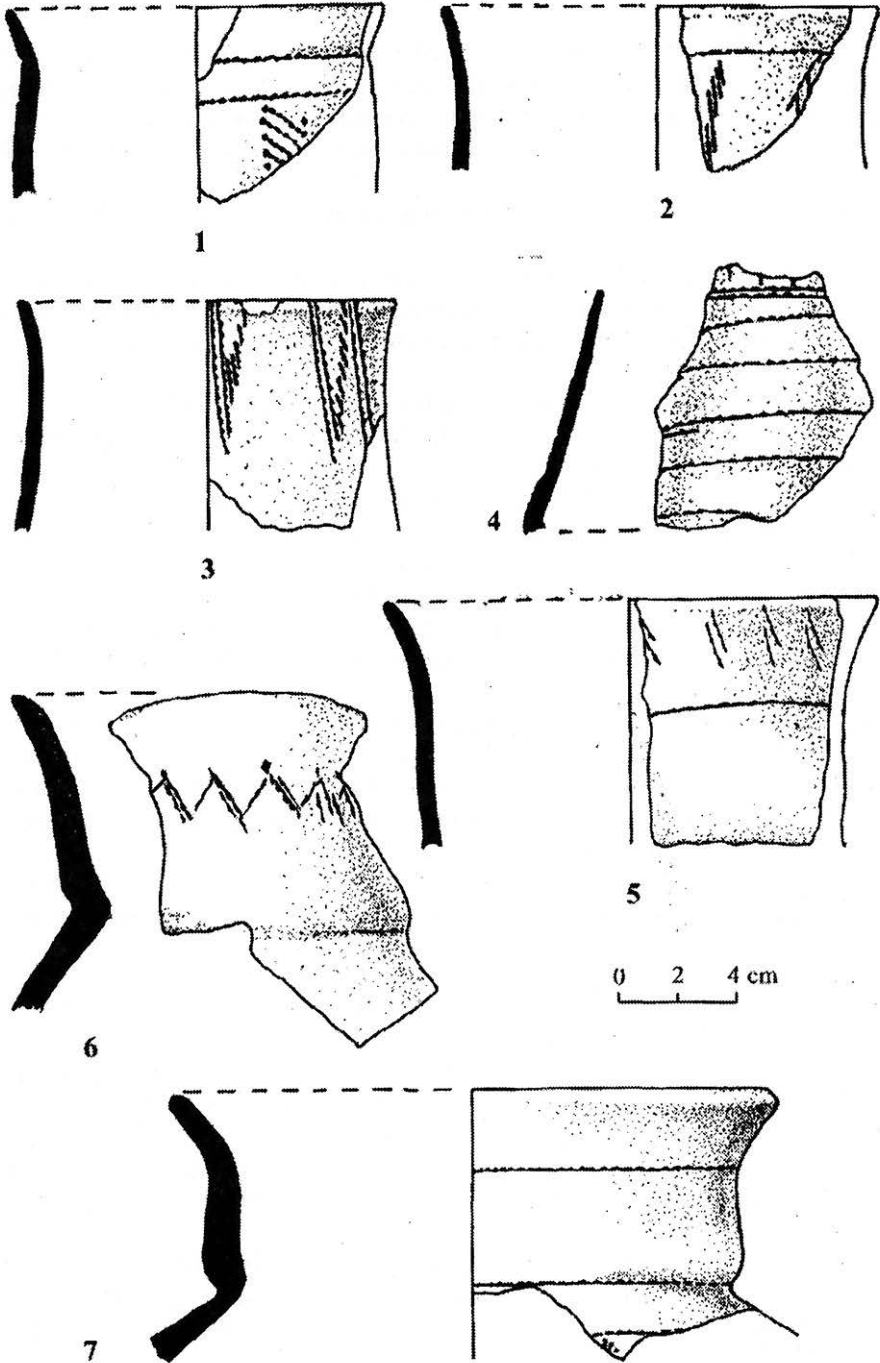

4

0 2 4 cm

Pl. V. Ceramică semifină.

Pl. VI. Ceramică semifină.

3. *Castroane* (Pl. V/3). Forma corpului o imită pe cea a străchinilor, vasele sunt însă mai înalte.

4. *Pahare* (Pl. V/4, 5). O primă variantă a acestora cuprinde exemplare de formă cilindrică, cu pereții drepți și fundul plat. A doua este documentată prin pahare cu partea superioară arcuită, cea inferioară de cele mai multe ori tronconică.

5. Înrudite cu seria paharelor sunt vasele cu partea superioară ușor evazată (Pl. VI/1 - 4).

6. Vase cu gât înalt, buza evazată. Unele aveau la baza gâtului o umflătură (Pl. VI/5 - 7).

b) Decorarea : s-au folosit excizia fină și împunsăturile în pasta moale a vasului, după o prealabilă marcare a traseului motivelor prin linii subțiri. Se recurge des la tehnica încrustației. La un singur vas împunsăturile au fost combinate cu netezirea părții inferioare a corpului (Pl. IV/3).

Din punctul de vedere al calității execuției am observat situații când suprafața pereților a fost decorată cu atenție, altelei neglijent. Există un singur exemplar decorat atât în interior cât și în exterior (Pl. V/1).

Motivele decorative sunt bogate și variate. Frecvente sunt benzile formate din două sau mai multe linii paralele ce înconjoară vasul, în interiorul lor fiind adeseori triunghiuri formate de linii, din excizie. Acest motiv este combinat, în special pe străchini, cu motive în formă de "V" sau zig-zag-uri. În asociere cu ultimele găsim adâncituri rombice așezate în dreptul unghiului (Pl. VI/6), fenomen considerat de unii cercetători drept rezultat al contactului dintre culturile Hamangia și Boian - Giulești.²

III. Ceramica fină. Pasta este de bună calitate, ca degresant folosindu-se nisipul fin și cioburile mărunț pisate. Arderea este bună și uniform realizată, fapt permis și de grosimea pereților ($G = 0,03 - 0,06$ m), acoperiți cu un slip lustruit având nuanțe de negru, cenușiu și castaniu. Ca o observație generală, tehnica de execuție este superioară celei aplicate categoriei semifine.

a) Forme :

1. *Străchini* (pl. VII/1 - 3). Au dimensiuni mult mai mici decât cele din categoria ceramică anterioară, deși variantele se păstrează.

2. *Cești* (Pl. VII/4 - 6). Profilul este similar străchinilor.

3. *Pahare* (Pl. VII/8). Exemplarele descoperite până acum au buza evazată, corpul arcuit, profil derivat probabil dintr-o variantă bitronconică.

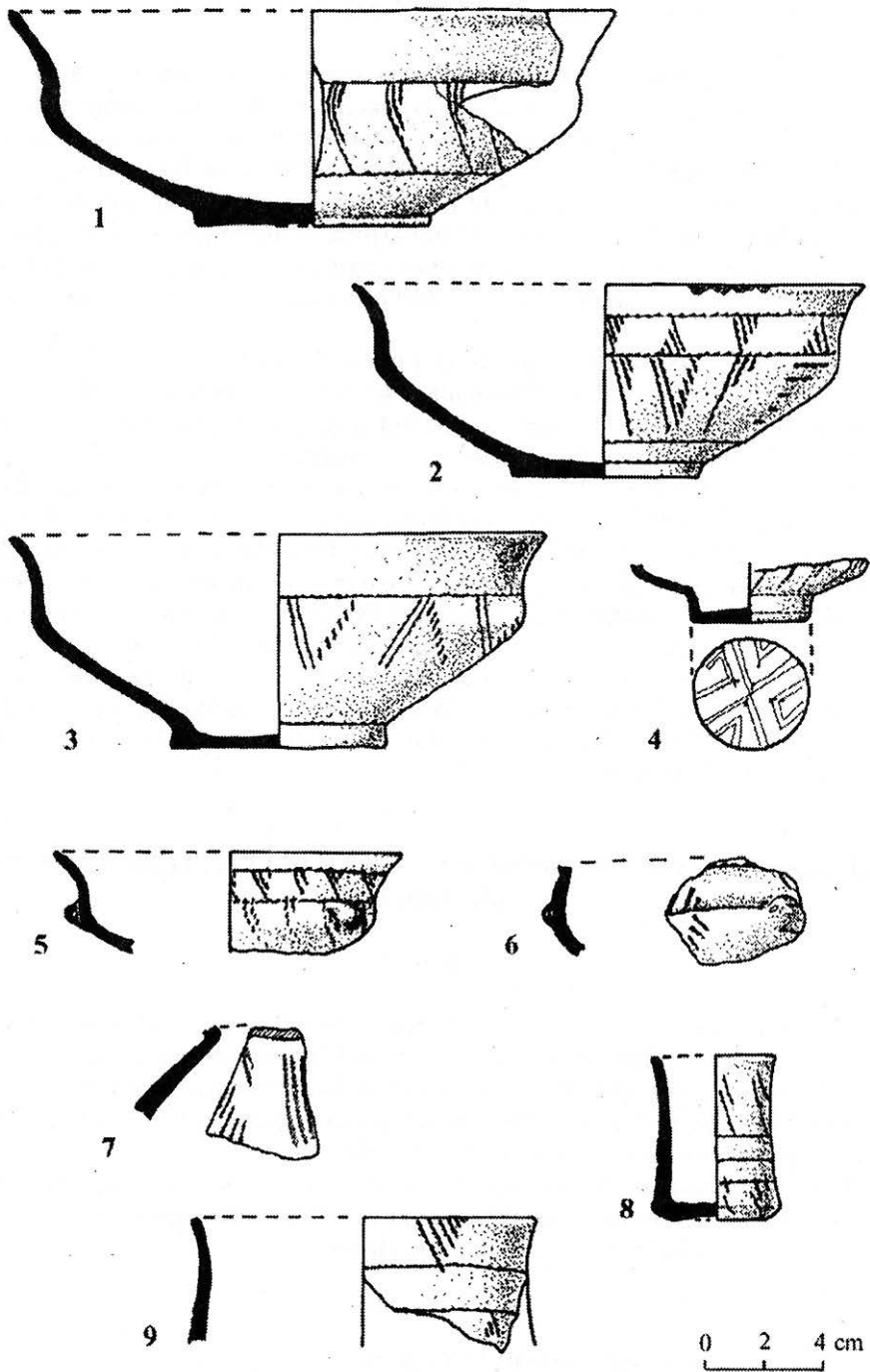
4. Înrudite cu paharele sunt vasele cu dimensiuni mai mari, fragmentele descoperite având buza evazată și partea superioară ușor arcuită (Pl. VII/9).

5. Vase cu gât scurt și corp globular (Pl. VII/7).

b) Decorarea : Au fost utilizate excizia, incizia, împunsăturile fine și încrustația cu o materie de culoare albă. Pe corpul ceștilor au fost aplicați și mici butoni, perforați orizontali (Pl. VII/5 - 6).

Motivele ornamentale sunt asemănătoare categoriei precedente. Remarcăm decorul aplicat pe un fund de vas în care, prin intermediul inciziei, au fost realizate motive unghiulare și meandrice, cu puncte așezate în dreptul unghiurilor, despărțite în patru zone distincte de două linii intersectate (Pl. VII/4).

2. Puiu Hașotti, Pontica, 23, 1990, p. 18-19.

Pl. VII. Ceramică fină.

În finalul acestei analize trebuie făcute câteva observații:

1. Ceramica aparținând culturii Hamangia, descoperită în complexele de locuire cercetate în așezarea Boian - Giulești de la Isaccea - Suhat, își găsește prin forme, decoruri și motive ornamentale cele mai bune analogii în așezările de la Ceamurlia de Jos³ și Baia - Drumul Vacilor⁴. Acestea au fost încadrate în faza a III-a a culturii Hamangia⁵. Faptul că descoperirile de până acum aparținând acestei faze nu sunt destul de suficiente și clare, a împiedicat împărțirea ei sigură pe etape. Menționăm că materialul de la Isaccea - Suhat nu prezintă analogii cu cel din așezarea de la Târgușor - Urs⁶, încadrată în etapa Hamangia III, având elemente tipice etapelor mai târzii.

2. Prezența importurilor Hamangia punctează momentul sosirii comunității Boian - Giulești în zona Isaccea. Problema sincronismelor dintre cele două culturi a fost discutată pe larg de P. Hașoti⁷. Analizând materiale din așezările aflate în zona centrală și sudică a Dobrogei, precum și în răsăritul Munteniei, acesta ajungea, pe bună dreptate, la concluzia că a existat un sincronism între faza Hamangia II și faza Boian - Giulești și între Hamangia III și Boian - Vidra, Boian - Spanțov. Observațiile noastre, ce pun în evidență un sincronism între faza Hamangia III și faza Boian - Giulești în nordul Dobrogei, nu contrazic pe cele mai sus menționate, dacă ținem cont de faptul că în Câmpia Brăilei, zonă învecinată Dobrogei, faza Giulești a culturii Boian evoluează pe o perioadă mai lungă de timp față de restul Munteniei. În așezările Boian - Giulești de la Lișcoteanca (jud. Brăila) au fost descoperite de altfel, fragmente ceramice aparținând fazelor Boian - Vidra și Boian - Spanțov⁸. Este posibil ca în așezarea de la Suhat să fi locuit o comunitate sosită din Câmpia Brăilei la momentul cronologic precizat anterior.

HAMANGIA POTTERY FROM ISACCEA - SUHAT (TULCEA COUNTY) SETTLEMENT

- Abstract -

In the summer of 1997 in Isaccea - Suhat (Tulcea County), archaeological researches were started in a settlement dated in the Boian Culture, Giulești Phase. Along with the rich remains belonging to this culture, in the dwelling structures were discovered some vases and sherd from the Hamangia Culture. Because of their importance we decided to present them in this preliminary study.

We have to mention that because of the limited area of researches (two sections 26 x 2 m) and of the homogenous character of the material analysed we did not intend to discuss it differentially on the occupational levels.

3. Dumitru Berciu, *Cultura Hamangia*, I, 1966, p. 195-230.
4. E. Lăzurcă, *Peuce*, 8, 1977-1978, p. 10-31, pl. XII, XIII, XV-XVIII.
5. Puiu Hașotti, *Epoca neolitică în Dobrogea*, Constanța, 1997, p. 27-28.
6. *Ibidem*, p. 27, fig. 39-41.
7. *Idem*, *Pontica*, 26, 1993, p. 35-41.
8. S. Pandrea, V. Sârbu, M. Mirea, *Istros*, 8, 1997, p. 34.

This will be possible only when our researches will be extended and the information will be richer.

We have three categories of pottery from the manufacturing technique point of view:

- I. coarse ware;
- II. middle fine ware;
- III. fine ware.

The pottery belonging to Hamangia Culture discovered in the dwelling complexes investigated in Isaccea - Suhát settlement has good analogies (shape, decoration, ornamental motives) in Ceamurlia de Jos and Baia - Drumul Vacilor settlements. The last ones were dated in the IIIrd-phase of Hamangia Culture. This phase was not clearly divided into sub-phases, because of lack of material. We have to mention that the pottery from Isaccea - Suhát does not have analogies with the one from Târgușor-Urs settlement, dated Hamangia III a and having typical elements from later sub-phases.

The presence of Hamangia imports marks the moment when the Boian - Giulești community arrived in Isaccea area. Their problem of synchronism between these two cultures was discussed by P. Hașotti. Analysing the materials from the settlements situated in the Central and Southern part of Dobroudja, as well as in the Eastern Muntenia, P. Hașotti concluded that a synchronism existed between Hamangia II and Boian - Giulești and between Hamangia III and Boian - Vidra, Boian - Spantov. Our observations emphasising a synchronism between Hamangia III and Boian - Giulești in the Northern Dobroudja do not deny the above mentioned theory, we take into consideration the fact that in Brăila Plain the Giulești phase of Boian Culture developed during a longer period of time than the rest of Muntenia region. In the Boian - Giulești settlements from Lișcoteanca (Brăila County) pottery fragments belonging to Boian - Vidra and Boian - Spantov phases were discovered. It is possible to have that at Isaccea - Suhát lived a community arrived from Brăila Plain at a chronological moment mentioned above.

UNELE CONSIDERAȚII PRIVIND TOPOARELE DE TIPUL BANIABIC ÎN LUMINA DESCOPERIRII DE LA IZVOARELE (jud. Constanța)

MIHAI IRIMIA

Localitatea Izvoarele (com. Lipnița, jud. Constanța)¹ este bine cunoscută arheologilor, în primul rând datorită numeroaselor descoperiri romane și romano-bizantine semnalate în perimetrul său ori al cetății romane din apropiere². Dar, pe parcursul anilor, în zona localității au fost menționate și descoperiri mai vechi, eneolitice sau din epoca bronzului. Amintim, astfel, un topor plat de cupru (CULICĂ, 1971, 637-642) și inventarul recuperat parțial al unui mormânt (probabil tumular) distrus de lucrările agricole (IRIMIA, 1981, 349-351).

În primăvara anului 1996, pe platoul aflat la circa 200 m spre nord de STAȚIA DE POMPARE NR. 1 a Sistemului de irigații și la circa 1,5 km spre sud-sud est de localitatea Izvoarele, s-a descoperit întâmplător un topor cu gaură transversală pentru coadă³. Descoperirea este singulară; în zonă nu s-au mai observat alte materiale arheologice. Dată fiind distanța relativ mică - de circa 15-20 m - de canalul de irigație din apropiere, n-ar fi exclus ca piesa să provină din vreun complex deranjat de excavațiile făcute pentru amenajarea canalului.

Toporul este masiv, cu gaură transversală pentru coadă, aproape circulară în secțiune. Bucșa nu se detașează de corpul piesei; la partea superioară el are marginile unite în unghi și umerii rotunjiți. Marginea exterioară a bucșei este puțin curbată spre direcția cozii și aproximativ dreaptă spre exterior, cu laturile rotunjite, dar unite frontal, în unghi. Tăișul este foarte puțin tocit, ceea ce dovedește o folosință limitată. Suprafața verticală a toporului, dinspre interior (către coadă) este crestată fin spre margini, neregulat (fig. 2/c). Tot aici, puțin mai jos de orificiul pentru coadă, se observă

1. Până în anul 1968 localitatea s-a numit Pârjoaia și aparținea comunei Canlia.

2. Identifică de cei mai mulți specialiști cu Sucidava moesică. O parte din bogata bibliografie referitoare la cetatea în cauză este menționată la V. Culică, *Pontica*, 5, 1970, p. 267, nota 1 și la M. Irimia, *Pontica*, 18, 1985, p. 141, nota 3; idem, *Pontica*, 21-22, 1988-1989, p. 113, nota 1.

3. Piesa a fost găsită de locuitorul Chirilă Dumitru și ne-a fost predată (autorului acestei note și colegului N. Conovici) în luna august a anului 1996, în timpul campaniei de săpături de la Satu Nou; întâmplarea face ca toporul plat publicat de V. CULICĂ, 1971, să fi fost descoperit de același locuitor, în anul 1970, dar într-o altă zonă.

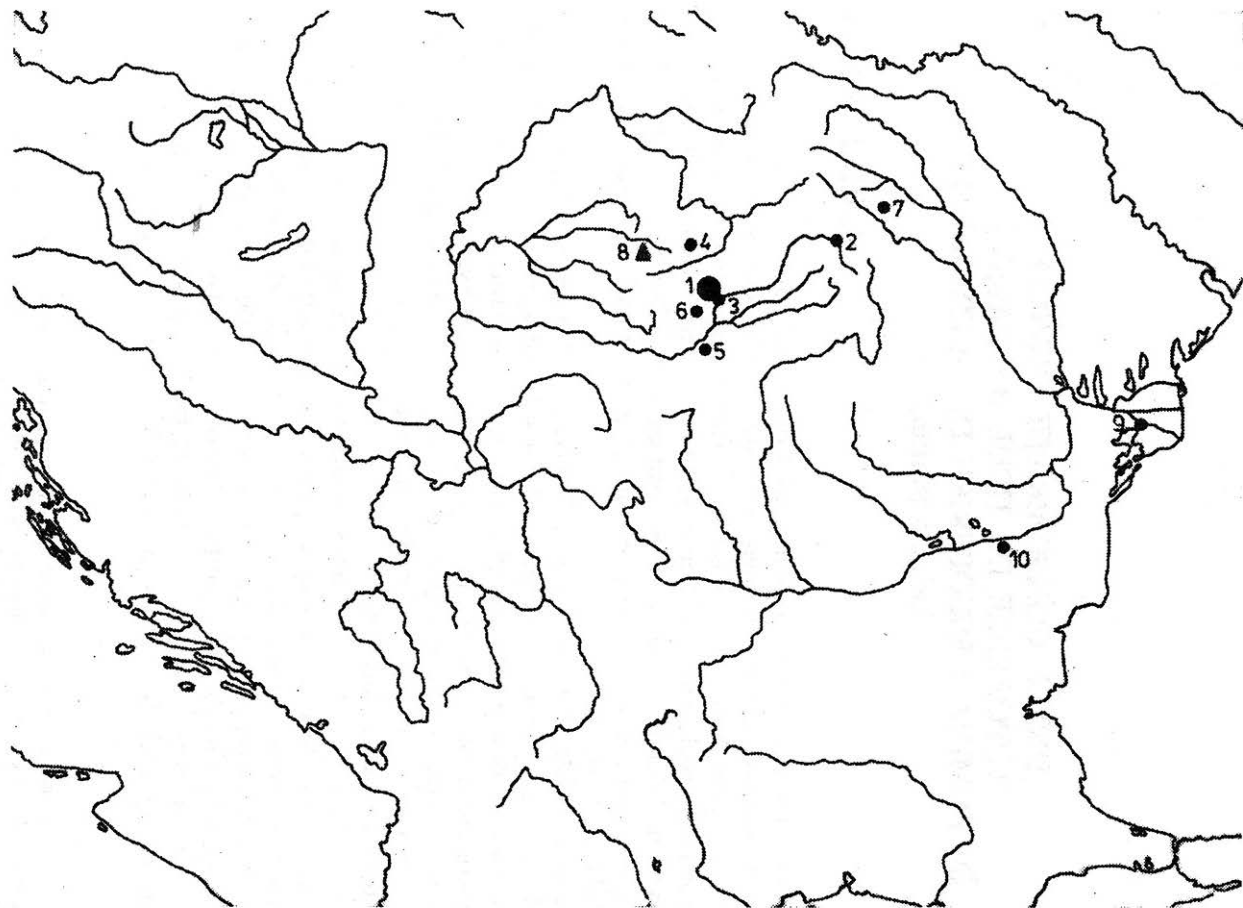

Fig. 1 Răspândirea topoarelor de tipul Baniabic: 1 - Vâlcele (fost Baniabic); 2 - Toplița; 3 - Cheile Turului; 4 - Cubleșul Someșan; 5 - Sebeș; 6 - Colțești (după A. Vulpe); 7 - Rădeni; 8 - Peștera Izbul Topliței; 9 - Mahmudia; 10 - Izvoarele;
 ● depozit; ● descoperire izolată; ▲ topoare descoperite în morminte.

două mici adâncituri, care pot reprezenta fie defecte, fie, mai probabil, urmele locului de turnare. Piesa pare să fi fost lucrată prin turnare, într-o formă pierdută, folosindu-se un model de ceară. Patină verzuie, nobilă, parțial corodată.

Dimensiuni: înălțimea 13,5 cm; lățimea maximă a tăișului 6,5 cm; lățimea în zona orificiului 4,8 cm; grosimea maximă 3,2 cm; diametrele orificiului 2,5 x 2,3 cm; greutatea 1020 gr. Inv. 39562, Fig. 2 și 3.

Toporul de la Izvoarele aparține tipului Baniabic (Vâlcele).

Cele mai multe piese de acest gen se întâlnesc în centrul Transilvaniei și în bazinul superior și central al Mureșului.

A. Vulpe înregistra în 1970 toate descoperirile semnalate până la acea dată, respectiv Vâlcele (fost Baniabic, jud. Cluj) - 32 exemplare - Cheile Turului (com. Tureni, jud. Cluj), Cubleșul Someșan (jud. Cluj), Colțești (jud. Alba), Sebeș (jud. Alba), Toplița (jud. Harghita), câte un singur exemplar, izolat (VULPE, 1970, 6-13; 26-28, cu bibliografia anterioară pentru toate descoperirile).

Alte două topoare s-au descoperit în inventarul unor morminte de înhumatie în peștera Izbucl Topliței, munții Pădurea Craiului (HALASI, EMÖDI, 1985, p. 232-234).

Ulterior, câteva exemplare de acest tip s-au semnalat și în alte zone. Astfel, în Moldova, o piesă de dimensiuni ceva mai mici s-a descoperit la Rădeni (com. Păstrăveni, jud. Neamț) (DUMITROAIA, 1985, 465-466 și fig. 4/a). Un alt topor cu gaură transversală de la Osoi (com. Comarna, jud. Iași) (CHIRICA, TANASACHI, 1984, 90 și fig. 9/5), atribuit tipului Baniabic (VASILIU, 1996, 28), pare să aparțină mai degrabă tipului Corbasca⁴. În Dobrogea, o piesă de tipul Baniabic s-a descoperit la Mahmudia, jud. Tulcea (VASILIU, 1996, 27-30), localitate în care au mai apărut în decursul anilor și alte topoare din epoca bronzului, de tipuri și din perioade diferite⁵. Exemplarul de la Izvoarele este, astfel, al doilea din Dobrogea descoperit până acum și al treilea din zona extracarpatică a României, iar apariția lor prezintă o anumită semnificație.

Topoarele Baniabic, împreună cu tipurile Fajsz, Corbasca, Veselinovo (seria I) și Dumbrăvioara, formează, după părerea multor specialiști, cel mai timpuriu orizont al topoarelor cu gaură transversală din spațiul în care ele s-au descoperit (VULPE, 1970, 13, 27-28; VULPE, TUDOR, 1970, fig. 1; CIUGUDEAN, 1996, 123). Însă nu se poate preciza care dintre aceste tipuri este mai vechi, fiind imposibilă o eșalonare cronologică argumentată a acestor tipuri timpurii de piese. Toate tipurile în cauză aparțin unei

4. Remarcăm asemănarea mai evidentă a toporului de la Osoi de exemplarele de la Corbasca (jud. Bacău) și de la Pianul de Sus (jud. Alba) (VULPE, 1970, 29-30, îndeosebi nr. 40-41). S-a observat, de altfel, apropierea și a altei piese de tipul Baniabic (de la Sebeș) de topoarele de tipul Corbasca (îndeosebi de exemplarele din depozitul I de la Ostrovul Corbului), fapt determinat și de procedeele de confecționare asemănătoare (VULPE, TUDOR, 1970, 419; (VULPE, 1970, 27-28). Topoarele de tipul Corbasca, "răspândite în special în bazinul carpato-dunărean și anume într-un teritoriu care se exclude cu cel al tipului Fajsk" (VULPE, 1970, 30 și harta 44 B) se întâlnesc, desigur, și în Moldova (ex. Corbasca, jud. Bacău).

5. Un exemplar din categoria tipurilor estice, respectiv tipul Turbino, legat de cultura Fatianovo (VULPE, TUDOR, 1970, 424-426 și fig. 1; VULPE, 1970, 60-61, nr. 271 a; LĂZURCĂ, 1977, 302, n.12; MORINTZ, 1978, 92, n. 46; HARTUCHE, 1979, 67-92; VASILIU, 1996, 28) și un altul de tipul Darabani (LĂZURCĂ, 1977, 302, pl. I/2; VASILIU, loc cit.). Ambele tipuri aparțin unei perioade mai târzii, respectiv Bronzului mijlociu (VULPE, TUDOR, 1970, 423-424; VULPE, 1970, p. 41-42, 60-61).

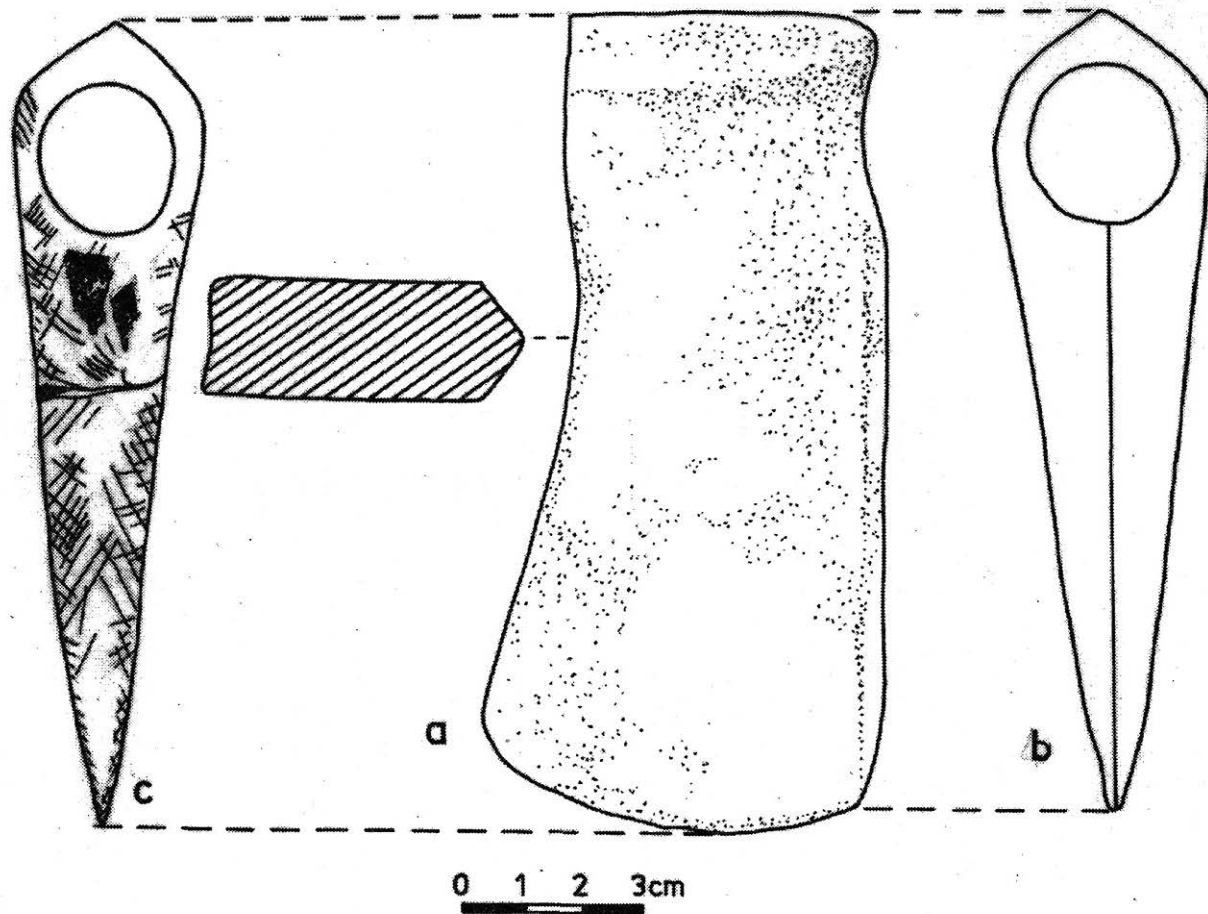

Fig. 2 Toporul de la Izvoarele: a - imagine laterală; b - partea frontală; c - partea dinspre interior (către coadă), cu creștături fine.

perioade cronologice corespunzătoare culturilor Glina, Schneckenberg, Karanovo VII și Jesișovice (VULPE, 1970, 10). Unele piese ar putea fi și mai timpurii, nefiind exclusă nici apartenența lor la unele orizonturi culturale mai vechi (CIUGUDEAN, 1996, 123, cu bibl.), Din tipurile timpurii amintite au evoluat alte serii de topoare cu gaură transversală, care aparțin primei jumătăți a epocii bronzului (VULPE, 1970, 13). Nu poate fi exclusă nici evoluția mai îndelungată a unora dintre aceste tipuri, ele putându-se întâlni și spre finalul Bronzului timpurii.

Unii cercetători au înclinat spre a atribui o origine estică topoarelor cu gaură transversală (CHILDE, 1929, 272; NESTOR, 1933, 79, 129 și urm.). Însă odată cu înmulțirea lor în Orientul Apropiat alți specialiști au stabilit prioritatea tipologică și cronologică a exemplarelor de tipul amintit din Orient, atât față de cele europene, cât și față de cele caucaziene. Forma lor ar fi o invenție a Orientului Apropiat, unde tipul apare mult mai de timpuriu; de aici el a ajuns atât în Caucaz, cât și în sud-estul Europei; ultimele două mari zone ar putea fi considerate drept centre de unde s-au răspândit prototipurile orientale ale topoarelor în cauză și care au evoluat sub forma mai multor serii locale (VULPE, 1970, 10, cu bibl.).

Considerând că ar fi pripit și nejustificat ca în cazul constatării unor asemănări ce apar între piese descoperite la mari distanțe unele de altele să se ajungă la concluzii care ar putea sugera în mod eronat apropieri culturale și tipologice, A. Vulpe atrăgea atenția asupra faptului că atunci când zonele culturale nu se află în contact, asemănările dintre topoarele ariilor în cauză se explică fie prin existența unor prototipuri comune, fie printr-o înrudire generală indirectă, respectiv o întâlnire a diferitelor linii de evoluție (VULPE, 1970, 9). Pe această bază el considera că tipul Baniabic (semnalat până în anul 1970 numai în Transilvania centrală) și tipul Tsarskaja (nord-caucazian) nu pot fi unite într-unul singur, cu toate că ele prezintă multe elemente comune, atâta timp cât în zona intermediară nu se cunosc descoperiri asemănătoare. El aprecia că "în aceste cazuri ne putem gândi doar la un stadiu comun de dezvoltare, ceea ce exprimă doar o relație cronologică generală, în timp ce fiecare tip trebuie cercetat în parte în zona lui de răspândire" (VULPE, 1970, 10). De altfel, la cele mai multe topoare de tipul Tsarskaja se remarcă și trăsături ce nu se regăsesc la tipul Baniabic.

Aceste observații rămân, fără îndoială, valabile. Dar apariția a trei topoare de tipul Baniabic în regiunile extracarpatică (dintre care două în Dobrogea), la care s-ar putea adăuga și alte piese cu gaură transversală, apropiate din punct de vedere tipologic și cronologic (Corbasca, Dumbrăvioara, Veselinovo etc.), sau mai târziu (tipurile Darabani și Turbino; cf. VULPE, 1970, 13; 41-42; VULPE, TUDOR, 1970, 426 și fig. 1), pune problema unor legături mai complexe la începutul epocii bronzului cu zonele nord-pontice și nord-caucaziene. De altfel, A. Vulpe nu neagă posibilitatea existenței unor contacte generale între Caucaz și zona dunăreano-carpatică prin intermediul spațiului nord-pontic. Totuși, se pune întrebarea dacă aprecierea lui, potrivit căreia "părerea existentă în cercetare, că topoarele Baniabic sau Fajsz ar fi originare din tipul nord-caucazian Tsarskaja este neîntemeiată, cât timp nu este posibilă o sincronizare a culturilor nord-caucaziene și sud-est europene și în zona intermediară nu sunt cunoscute exemplare asemănătoare care corespund în timp" (VULPE, 1970, 11) nu ar trebui oarecum nuanțată. Aceasta, deoarece între timp în regiunile extracarpatică au apărut piese de tipul amintit, iar legăturile cu regiunile nord-pontice, și prin intermediul lor cu cele caucaziene sunt tot mai mult evidențiate de cercetările arheologice recente. De

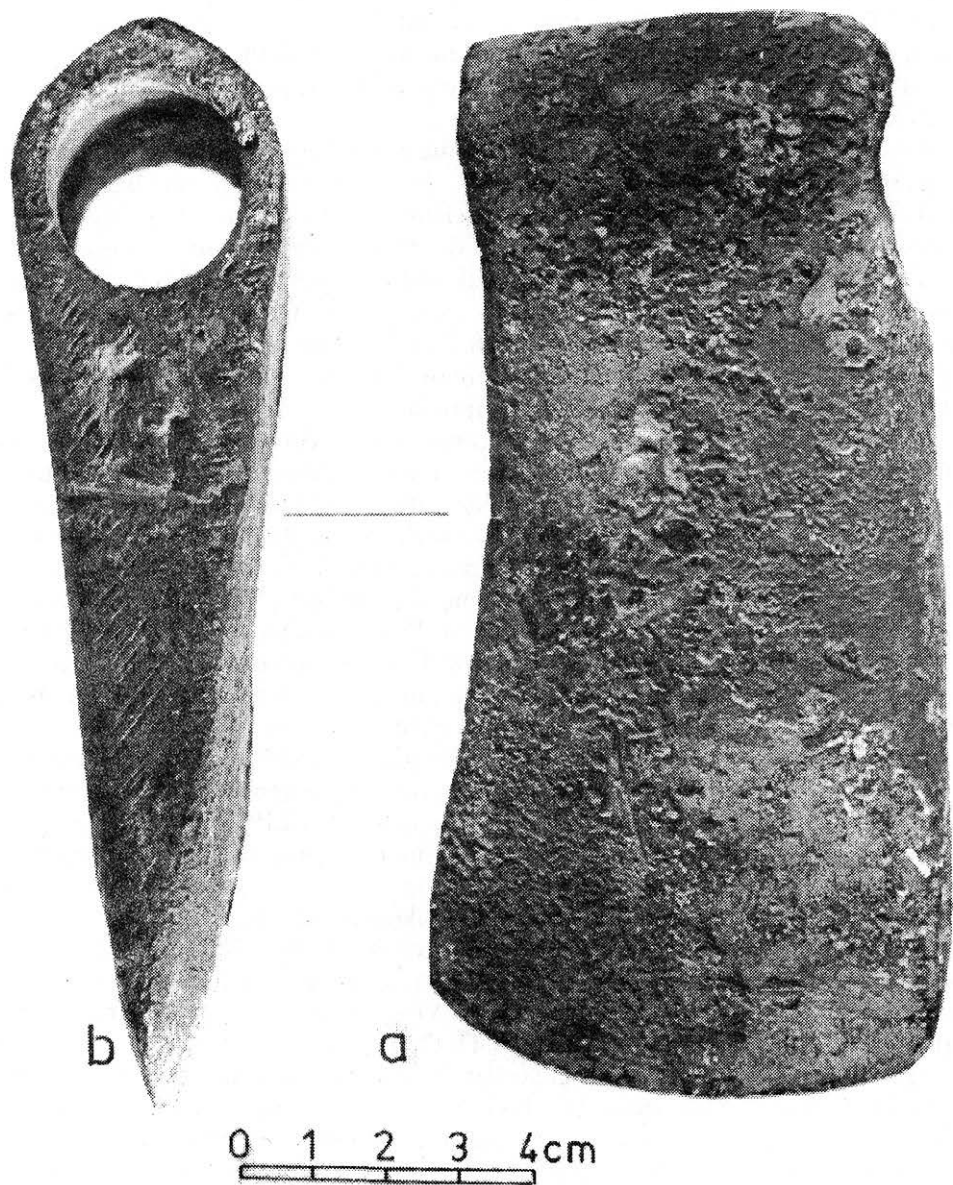

Fig. 3. Toporul de la Izvoarele: a - imagine laterală; b - partea dinspre interior (către coadă), cu creștături fine.

altfel, Oleg Levițki și Serghei Agulnikov ne-au informat că un topor cu gaură transversală, apropiat de exemplarul de la Izvoarele, se află în muzeul din Bender (Rep. Moldova)⁶.

Unele considerații importante ar putea fi prilejuite și de analizele efectuate asupra pieselor în cauză. Până în prezent topoarele de la Rădeni și Mahmudia n-au fost studiate din punct de vedere metalografic.

Exemplarul de la Izvoarele a fost analizat nedistructiv, la suprafață, de către dr. ing. Virgil Cojocaru, care a utilizat reactorul nuclear de la IFIN Măgurele. În scrisoarea din 26. 02. 1998 domnia sa ne comunica: "Piesa a fost măsurată prin fluorescență de raze X(FRX) cu surse de excitare de 238 Pu și 241 Am. Compoziția găsită este: Cu - 99,65%, As - 0,26%, Ag - 0,025%, Sb - 0,025%.

Pentru analiza microelementelor (care reprezintă 0,040% - M.I.), ar fi necesară activarea cu neutroni termici la reactor, dar, din păcate, reactorul nuclear a fost oprit ... De aceea nu am mai prelevat probe pentru activare cu neutroni, dar în caz că reactorul ar fi repornit mai ținem legătura ... "Totodată, autorul analizei ne-a informat că este necesară o analiză de adâncime, deoarece unele elemente de la suprafața piesei puteau să dispară prin coroziune⁷.

Topoarele de tipul Baniabic au fost analizate până acum selectiv. Dintre cele 32 exemplare aflate în colecțiile Muzeului de Istorie al Transilvaniei, șapte piese au fost analizate din punct de vedere al compoziției chimice (BEȘLIU, LAZAROVICI, OLARIU, 1992, 106-126)⁸. Analizele amintite, adăugate altora mai vechi, au confirmat faptul că marea majoritate a piselor ce formează depozitul de la Baniabic sunt din cupru. Un singur exemplar (L31 - fig. 8 și Anexa 3) conține un procent ridicat de arsen (7,43%), ceea ce permite încadrarea lui în categoria așa-numitelor "bronzuri arsenice". O altă piesă (L 32, fig. 8 și Anexa 3) conține de asemenea arsen, dar într-o cantitate foarte redusă (0,8%).

Analizele efectuate pentru piesele eneolitice și ale epocii bronzului au demonstrat că obiectele de cupru arsenical presupun caracterul neîntâmplător al activităților întreprinse pentru obținerea lor. Sunt considerate, în general, drept obiecte de cupru arsenical - în care acest element a fost introdus deliberat - piesele în care arsenul variază între 0,8 - 1 până la 2,3%. Limita ipotetică minimă de introducere a arsenului în aliaj a fost stabilită la 0,5% (CERNYCH, 1978, 81 și 128).

"Pseudo-bronzurile" cu arsen au fost utilizate încă din eneolitic. Cercetările metalografice au pus în evidență preferința în perioada post-eneolitică pentru utilizarea la început a cuprului aliat în mod natural cu arsen, ceea ce impunea identificarea

6. Informația am primit-o cu ocazia celei de a VIII-a reuniuni a Comisiei internaționale consultative pentru promovarea studiilor indoeuropene și trace, Mangalia, 3-7 mai 1998; evident, în absența unor date tehnice, fotografiile sau desenele ale piesei în cauză, valoarea informației este, totuși, relativă.

7. Mulțumim domnului dr. ing. Virgil Cojocaru pentru a ne fi pus la dispoziție rezultatele analizelor întreprinse, cu speranța că ele vor fi reluate într-un viitor nu prea îndepărtat.

8. La sesiunea de comunicări științifice a Muzeului Național de Istorie a României - București (26-27 noiembrie 1998), unde a fost prezentată lucrarea de față, d-l Dragomir Popovici și-a exprimat rezervele în legătură cu călitatea și corectitudinea analizelor efectuate de catedra de fizică nucleară a Universității din București, prin prof. C. Beșliu. Obiecțiile sale îndreptățite nu ar putea motiva un eventual refuz de a utiliza, cu rezerva cuvenită, unele dintre rezultatele analizelor făcute, validate și prin semnătura unui coleg arheolog pe studiul în cauză (Gh. Lazarovici). Dar aceasta readuce în discuție, odată mai mult, nevoia stringentă de efectuare a unor analize cât mai numeroase - și cu o maximă acuratețe, în laboratoare destinate special unor asemenea operațiuni (care vor trebui create și în România) și de confruntare a rezultatelor.

zăcămintelor de Cu + As, pe baza mirosului specific, de usturoi al arsenului, degajat la reducerea minereului (VULPE, 1997, 44). Din punct de vedere tehnologic asocierea Cu + As (ultimul până la maximum 8%) permitea turnarea unui material care se modela ușor în forme mai complicate și prelucrarea lui prin martelare fără risc de spargere, în pofida durității deosebite a pieselor obținute din acest aliaj, duritate ce persista și după topire. În plus, arsenul asigura pieselor o mai bună conservare (VULPE, 1997, **loc. cit.**).

S-a constatat că este foarte dificilă stabilirea surselor folosite pentru obținerea cuprului care conținea în mod natural și un anumit procent de arsen, atât pentru eneolitic, cât și pentru Bronzul timpuriu. Una dintre cele mai importante vetre metalurgice, cuprifere și polimetalifere care a fost exploatată atât în eneolitic, cât și mai târziu, în Bronzul timpuriu, ar corespunde Bulgariei centrale și răsăritene, regiunii Dunării de Jos (în care intră și Dobrogea), și probabil Moldovei de Sud; limita suducă a acestui teritoriu ar fi marcată de munții Rodopi. O caracteristică a acestei vetre (în care în eneolitic s-au răspândit monumentele culturale de tipul Gumelnița - Kodjadermen - Karanovo VI) ar fi tocmai o alternanță stabilă a cuprului în grupele chimice identificate, inclusiv a celor care au o anumită cantitate de arsen natural în compoziție și care este specifică tuturor pieselor de metal descoperite (CERNYCKH, 1978, 119).

După cum am văzut, toporul de la Izvoarele are în compoziție doar 0,26% arsen. Aceasta elimină posibilitatea interpretării arsenului din aliaj ca reprezentând un adaos deliberat. Mai probabil, pentru confecționarea toporului a fost utilizat un cupru aliat în mod natural cu arsen. De fapt conținutul de 0,1% arsen este nesemnificativ pentru modificarea vizibilă a însușirilor mecanice și de turnare ale cuprului (CERNYCH, 1978, 128); la un procent mai ridicat deosebirile erau însă mai evidente și mai ușor de observat (situație de presupus eventual, și pentru piesa de la Izvoarele). Pe de altă parte, se cunoaște și faptul că prin retopirea repetată a cuprului se realiza o anume rafinare, respectiv o reducere sau o sporire a concentrației de adaosuri în metal, mai ales atunci când pe parcursul acestui proces erau amestecate și mici cantități de fragmente ale altor obiecte. Conținutul de 0,1-0,4% arsen putea fi obținut și ca rezultat al amestecului în cupru a unor mici fragmente de bronzuri arsenice (CERNYCH, 1978, **loc. cit.**). Printr-un proces tehnologic asemănător putea fi obținută și compoziția din care a fost lucrată piesa de la Izvoarele, în cazul în care metalul primar n-ar fi conținut el însuși, de la început, arsenul în cantitatea menționată. În general, producția metalurgică a Bronzului timpuriu, care a schimbat pe cea eneolitică și a perioadei de tranziție, a mers pe calea utilizării bronzului arsenical.

Din punct de vedere tehnic, piesa de la Izvoarele dovedește faptul că meșterii care au realizat-o stăpâneau în mod corespunzător procedeul turnării la o anumită temperatură a cuprului topit și cunoșteau viteza de cristalizare a metalului în timpul răcirii; au fost, astfel, înlăturate rezidurile și golurile de aer ale piesei.

În general, se apreciază că cele mai multe dintre piesele lucrate din cupru arsenical, deși nu formează o grupă distinctă din punct de vedere cronologic, se plasează mai ales într-o perioadă cuprinsă între eneoliticul târziu și Bronzul timpuriu. Unele piese nu conțin arsen sau stibiu; la altele însă aceste elemente sunt în proporții importante (BEȘLIU, LAZAROVICI, OLARIU, 1992, 105; CERNYCH, 1978, 81). Piesele din cupru arsenical au fost descoperite, în general, în complexe mai recente și marchează, se pare, un orizont care precede sau contribuie la nașterea Bronzului timpuriu. După unele opinii, intensitatea dezvoltării metalurgiei cuprului în Balcani, ca și în Transilvania, ar putea reprezenta argumente împotriva derivării metalurgiei cuprului din această

perioadă din metalurgia nord-pontică și a corelării ei cu migrațiile de populații din acele regiuni (BEȘLIU, LAZAROVICI, OLARIU, 1992, 109 și 112). Dar situațiile trebuie interpretate de la caz la caz, iar absența analizelor pentru cele mai multe dintre piesele acestui tip (ca și ale altor tipuri de topoare) face șubredă orice ipoteză.

Bronzul arsenical s-a întrebuițat mai ales în Bronzul timpuriu, iar cercetătorii nu exclud posibilitatea ca sursele acestei tehnologii să-și poată avea rădăcinile în metalurgia eneoliticului final (CERNYCH, 1978, 81).

În încercarea de datare a piesei de la Izvoarele nu putem utiliza decât legăturile tipologice cu topoarele de tipul Baniabic, considerate specifice Bronzului timpuriu. Mormintele de la Izbuluc Topliței (Munții Pădurea Craiului), care conțineau și două topoare de tipul Baniabic, au fost atribuite fazei timpurii a culturii Nagyrev, de la începutul epocii bronzului (HALASI, EMÖDI, 1985, p. 234). Rămâne de văzut dacă piesa în cauză poată să aparțină unui orizont cultural din Bronzul timpuriu, încă necunoscut până în prezent în Dobrogea. Reamintim că, deocamdată, în zona Izvoarele și în împrejurimi cunoaștem doar descoperiri care pot fi atribuite eneoliticului (toporul plat de cupru, cf. CULICA, 1971, **loc. cit.**) și perioadei de tranziție (descoperiri de tip Cernavodă I și III la Satu Nou, cf. IRIMIA, CONOVICI, 1993, 88; NEAGU, MUNTEANU, OPREA, 1982, 215-220) și Bronzului mijlociu (IRIMIA, 1981, 339-351). Unele materiale izolate par să sugereze, totuși, existența în acest spațiu a unei perioade încă nedefinite din Bronzul timpuriu (IRIMIA, CONOVICI, 1993, 88-89).

În cadrul schemei sale cronologice, M. Rotea consideră că topoarele de tipul Baniabic s-ar putea asocia, cel puțin în parte, cu Bronzul timpuriu II din Podișul Transilvaniei, când acolo evolua grupul Copăceni (ROTEA, 1993, 84). H. Ciugudean atribuie descoperirile de tip Copăceni etapei mijlocii a Bronzului timpuriu din centrul și sud-vestul Transilvaniei, dar precizează că "nu există deocamdată piese de metal descoperite în asociere directă cu ceramica de tip Copăceni" (CIUGUDEAN, 1996, 100). În schimb, A. Vulpe afirmă că "este plauzibil a lega de cultura Coțofeni topoarele de tip Baniabic și de o fază mai avansată a aceleiași perioade timpurii a bronzului piesele de tip Dumbrăvioara" (VULPE, 1997, 44). Reamintim că în concepția lui A. Vulpe "blocul cultural" Baden-Coțofeni, constituit pe o arie foarte întinsă, ar aparține de fapt Bronzului timpuriu (VULPE, 1997, 42-46). Dacă, totuși, pentru topoarele Baniabic din Transilvania există mai multe repere cronologice, situația din Moldova și Dobrogea este mult mai nesigură, deoarece descoperirile izolate din aceste zone nu ne oferă încă o imagine clară a evoluției Bronzului timpuriu de aici, și de care ar putea fi legate topoarele în cauză. Curbarea redusă a pereților exteriori ai bucsei toporului, care apropie în mare măsură piesa de la Izvoarele de exemplarul de tipul Baniabic de la Toplița, este considerată o particularitate specifică, în general, topoarelor puțin mai târzii (VULPE, 1970, 26).

O problemă dificilă este și cea a precizării surselor de metal, datorită absenței cercetărilor de specialitate pentru zonele cuprifere și a mineralelor cu conținut de cupru. Lucrările de specialitate evidențiază marea varietate de forme sub care cuprul apare în țara noastră. Cuprul nativ a fost semnalat în 20 de localități din țară (BEȘLIU, LAZAROVICI, OLARIU, 1992, 116), iar în Dobrogea la Altân Tepe. Se apreciază că majoritatea pieselor de cupru analizate provin din cupru nativ și poate din calcopirită (BEȘLIU, LAZAROVICI, OLARIU, **loc. cit.**). Prin extinderea analizelor obiectelor de metal și asupra surselor posibile, se vor putea obține date mai clare asupra exploatării, prelucrării și al schimbului de metal sau de obiecte. O dovadă

importantă a tradiției exploatării unor surse de cupru vreme mai îndelungată a fost adusă tocmai în legătură cu unele topoare de tipul Baniabic din Transilvania, care par să fi avut aceeași sursă geologică cu un pumnal eneolitic de la Ariușd (BEȘLIU, LAZAROVICI, OLARIU, 1992, 100). Dar asemenea detalieri nu pot fi făcute deocamdată pentru cele două topoare din Dobrogea, în absența cercetărilor de specialitate pentru zonele cuprifere și pentru alte piese preistorice de cupru.

În ceea ce privește funcționalitatea topoarelor, cercetătorii mai vechi considerau că piesele de tipul Baniabic au servit ca unelte de minerit, deoarece multe dintre ele au fost descoperite în apropierea minelor de cupru sau de sare din Transilvania. Apreciind, pe bună dreptate, că această utilitate pare puțin credibilă, atât datorită rarității și valori topoarelor, cât și din cauza durtății scăzute a cuprului (remarcând că nici una dintre piese nu prezintă urme de uzură determinate de munca specifică mineritului), A. Vulpe consideră că ele erau folosite fie ca arme, fie - mai probabil - ca simboluri ale bogăției și ale prestigiului social pentru deținătorii lor (VULPE, 1970, 27, cu bibl.; idem, 1997, 43-44).

Toporul de la Izvoarele, deși reprezintă o apariție izolată, se adaugă puținelor mărturii de până acum din Dobrogea privind Bronzul timpuriu, perioadă care pentru această regiune continuă să rămână deficitară din punct de vedere al descoperirilor arheologice și al interpretărilor istorice.

BIBLIOGRAFIE

- BEȘLIU, LAZAROVICI, OLARIU, 1992 = Călin Beșliu, Gheorghe Lazarovici, Agatha Olariu, **O piesă de cupru din Sălaj și câteva probleme teoretice privind analizele de cupru preistoric în Muzeul din Cluj**, A.M. Prolissensis, 16, 1992, p. 97-128.
- CERNYCH, 1978 = E.N. Cernych, **Gornoe delo i metallurgia v drevneșei Bolgarii**, Sofia, 1978.
- CHILDE, 1929 = V.G. Childe, **The Danube in Prehistory** (1929).
- CHIRICĂ, TANASACHI, 1984 = Vasile Chirică, Marcel Tanasachi, **Repertoriul arheologic al județului Iași**, I, Iași, 1984.
- CIUGUDEAN, 1996 = Horia Ciugudean, **Epoca timpurie a bronzului în centrul și sud-vestul Transilvaniei**, Bibliotheca Thracologica, 13, București, 1996.
- CULICĂ, 1971 = V. Culică, **Un topor plat de cupru găsit la Izvoarele**, SCIV, 22, 1971, 4, p. 637-642.
- DUMITROAIA, 1985 = Gheorghe Dumitroaia, **Obiecte de aramă și bronz descoperite pe teritoriul județului Neamț**, Mem Ant, 9-11, (1977-1979), 1985, p. 465-482.
- HALASI, EMÖDI, 1985 = Halasi Gabor, Emödi Ioan, **Descoperiri arheologice în peștera Izbucl Topliței**, SCIVA, 36, 1985, 3, p. 232-234.
- HARTUCHE, 1979 = N. Hartuche, **Probleme privind Bronzul timpuriu și mijlociu în nord-estul Munteniei, sud-estul Moldovei și Dobrogea**, Danubius, 8-9, 1979, p. 67-92.
- IRIMIA, 1981 = Mihai Irimia, **Observații privind epoca bronzului în lumina unor cercetări recente**, SCIVA, 32, 1981, 3, p. 347-370.
- IRIMIA, CONOVICI, 1993 = Mihai Irimia, Niculae Conovici, **Descoperiri hallstattiene în zona davei getice de la Satu Nou (com. Oltina, jud. Constanța)**, Pontica, 26, 1993, p. 51-114.
- LĂZURCĂ, 1977 = Elena Lăzurcă, **Mărturii din epoca bronzului pe teritoriul din nor-**

dul Dobrogei, Pontica, 10, 1977, p. 301-305.

- MORINTZ, 1978 = S. Morintz, **Contribuții la istoria tracilor timpurii (I)**, București, 1978.

- NEAGU, MUNTEANU, OPREA, 1982 = Marian Neagu, Ion Munteanu, Vasile Oprea, **O nouă figurină Cernavodă III descoperită în sud-vestul Dobrogei**, Pontica, 15, 1982, p. 215-220.

- NESTOR, 1933 = I. Nestor, **Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien**, 22 Bericht der Römisch - Germanischen kommission, 1933.

- ROTEA, 1993 = Mihai Rotea, **Contribuții privind bronzul timpuriu în centrul Transilvaniei**, Thraco-Dacica, 14, 1993, p. 65-86.

- VASILIU, 1996 = Ion Vasiliu, **Un nou topor de bronz cu tub de înmănușare transversal din nordul Dobrogei**, Peuce, 12, 1996, p.27-30.

- VULPE, 1970 = Alexandru Vulpe, **Die Äxte und Beile in Rumänien I** (Prähistorische Bronzefunde, IX, 2, 1970).

- Vulpe, 1997 = Alexandru Vulpe, **Considerații privind începutul și definirea perioadei timpurii a epocii bronzului în România**, Timpul istoriei I - Memorie și patrimoniu (In honorem emeritae Ligiae Bârzui), Universitatea București - Facultatea de Istorie, 1997.

- Vulpe, Tudor, 1970 = Alexandru Vulpe și Ersilia Tudor, **Cu privire la topoarele de metal cu gaură de înmănușare transversală**, SCIV, 21, 1970, 3, p. 417-427.

QUELQUES CONSIDÉRATIONS CONCERNANT LES HACHES DU TYPE BANIABIC, MISES EN ÉVIDENCE PAR LES DÉCOUVERTES DE IZVOARELE (DÉPART. DE CONSTANTZA)

- Résumé -

L'auteur présente une hache à trou de manche transversal, du type Baniabic, découverte isolément en 1996 dans le village de Izvoarele (commune de Lipnița, départ. de Constantza). L'exemplaire est massif, au tranchant très peu usé, ce qui prouve une utilisation limitée. La surface verticale, de par l'intérieur, est finement entaillée irrégulièrement, vers les extrémités (fig. 2. c).

Jusqu'en 1970, date de la publication de l'ouvrage monographique de Al. Vulpe, toutes les haches de ce type ont été découvertes seulement en Transylvanie. Deux haches ont été découvertes dans des tombeaux d'inhumation dans la grotte Izbucl Topliței (les montagnes de Pădurea Craiului) attribuées à la phase récente de la culture Nagyrev. Ultérieurement on en a trouvé aussi trois exemplaires dans la zone extracarpatique: à Rădeni (départ. de Neamț), Mahmudia (départ. de Tulcea) et Izvoarele (départ. de Constantza) - le dernier étant présenté dans cette étude-même.

Les haches Baniabic, à côté des autres types (Fajsz, Corbasca, Veselinovo I et Dumbrăvioara) représentent l'horizon le plus récent des haches à trou de manche transversal du territoire roumain, attribué au Bronze récent. Bien que les haches du type Baniabic n'aient pas leur origine dans le type caucasien de Tsarskaja, les deux types se ressemblant en certaine mesure (selon l'avis encore actuel de Al. Vulpe), la découverte de trois exemplaires dans les régions extracarpatiques, dont deux en Dobroudja, ainsi que les preuves toujours plus nombreuses concernant les relations

avec les régions nord-pontiques dans le Bronze récent, nous obligent à nuancer les opinions.

Les analyses prouvent que la hache de Izvoarele est en cuivre (élément qui représente 99,65%), ayant un taux réduit d'arsenic (0,26%). Entre les haches de ce type, sept exemplaires (de Vâlcele = Baniabic) ont été examinés; un seul exemplaire est en bronze arsenical (avec 7,43% arsenic); un autre contient aussi de l'arsenic en taux réduit (0,8%). Il est difficile à préciser si la pièce de Izvoarele a été faite en cuivre allié naturellement avec l'arsenic (ce qui semble bien probable), ou en cuivre où l'arsenic a été introduit délibérément (moins probable).

Du point de vue chronologique, si pour les pièces de Transylvanie il y a plusieurs repères pour leur datation au Bronze récent (dans une certaine étape ou dans une certaine culture, selon les opinions de divers chercheurs) pour les trois pièces de Moldavie et de Dobroudja, la situation est plutôt incertaine, parce que dans ces zones il n'y a pas encore d'image claire sur l'évolution du Bronze récent, auquel on puisse rattacher les haches en question.

Faute de recherches de spécialités pour les grandes zones cuprifères (y compris Altân Tepe en Dobroudja), on ne saurait préciser la source du métal de la hache de Izvoarele. Du point de vue de sa signification, la hache mentionnée, tout comme les autres pièces de ce type, représentait le symbole de la richesse et du prestige social pour son possesseur.

Liste des illustrations

Fig. no. 1. Le rayonnement des haches du type Babiabic:

1 - Vâlcele (ancien Baniabic); 2 - Toplița; 3 - Cheile Turului; 4 - Cubleşul Someșan; 5 - Sebeș; 6 - Colțești (selon Al. Vulpe); 7 - Rădeni; 8 - La grotte Izbucul Topliței; 9 - Mahmudia; 10 - Izvoarele.

● dépôt;

● découverte isolée;

▲ haches découvertes dans des tombeaux.

Fig. no. 2. La hache de Izvoarele: a - image latérale; b - partie frontale; c - partie de par l'intérieur (vers le manche), avec de fines entailles.

Fig. no. 3. La hache de Izvoarele: a - image latérale; b - partie de par l'intérieur (vers le manche), avec de fines entailles.

NOI ȘTAMPILE AMFORICE DE LA CALLATIS

LIVIA BUZOIANU
NICOLAE CHELUȚĂ-GEORGESCU

Materialul amforistic din coloniile pontice s-a bucurat, în ultimele decenii, de o atenție specială. Mai vechilor cataloage **Histria**, 1957, **Tomis**, 1968 și **Callatis**, 1969 li s-au adăugat în timp articole speciale și monografii.¹ Chiar dacă ultimele au avut în vedere **Histria**, referirile la **Callatis** nu au lipsit, ele constituind punct de plecare în urmărirea și stabilirea unor tipologii și cronologii noi. Cum toate pledează **pentru un catalog callatian al stampilelor amforice**, aflat, de altfel, în atenția specialiștilor, credem că exemplarele prezentate vor completa seriile deja cunoscute și vor anunța altele noi.

Ordonarea acestor ștampile în catalog va urmări o ierarhie consacrată pentru **Callatis** și pe care noi am aplicat-o și la **Albești**; în cadrul grupelor încadrarea tipologică și cronologică urmărită a încercat să fie în acord cu ceea ce presupune sintagma **déjà acquis**.

Exemplarele de **Heraclea Pontică**, în număr de 16, poartă ștampile cu două (9 exemplare) și respectiv un singur nume. Primele aparțin grupelor II și III tipologice, datate în al doilea, al treilea și începutul ultimul sfert al sec. IV a. Chr.² Seria exemplarelor heracleene de la **Callatis** se îmbogățește cu:

a) tipologii noi pentru nume care sunt deja cunoscute la **Callatis** : Ἀνδρόνικος, Εὐπόρος, Σατύριος ;

b) nume noi la **Callatis**, deși prezente în alte părți ale arealului pontic:
Βόστρυχος - Εὐφρων, Σίλανος - Ὠρος, Ἄρτεμων-Καρακίδης și probabil Πυθόκλης - Φίλιος.

Atrage atenție piesa inv. 180 (cat. 2), cu ștampilă triunghiulară și în interior, ștersă, imaginea unui ciorchine. Tipul de ștampilă este recunoscut cu numele magis-

1. Vezi trimerite la N. Conovici, Al. Avram, Gh. Poenaru-Bordea, *Dacia*, NS, 33, 1-2, 1989, p. 111-123, și n.2; acestora le adăugăm Poenaru-Bordea, 1986, p. 335-351; L. Buzoianu, 1986, p. 405-415; Al Avram, N. Conovici, Gh. Poenaru-Bordea, *Dacia*, NS, 34, 1990, p.111-127 (**Callatis**); L. Buzoianu, *Pontica*, 24, 1991, p. 75-96; 25, 1992, p. 99-165 (**Tomis**); M. Coja, *BCH*, Suppl. 13, 1986, p. 417-450; Al. Avram, **Histria. VIII. Les timbres amphoriques. 1. Thasos**, Bucarest-Paris, 1996; N. Conovici, **Histria. VIII. Les timbres amphoriques. 2. Sinope**, Bucarest-Paris, 1998.

2. Pentru cronologia și tipologia stampilelor de **Heraclea Pontică**, vezi mai nou, I.B. Brashinskii, **Greceskii keramiceskii import na nijnem Donu. V-III vv.do n.e.**, L., 1980, p. 38-41 (notat mai departe **Brashinskii**, 1980).

tratului Καρακύδης (Brashinskii, 1980). Numele este cunoscut la Elisavetovskoe pe un număr de 27 exemplare, dintre care 21 s-au aflat în același complex databil la mijlocul și al treilea sfert al sec. IV a. Chr. Alte 4 ștampile s-au aflat tot acolo, în necropolă (M 94-97)³. Alte exemplare sunt semnalate⁴ la Pantikapaeum, Phanagoria, Olbia, Nikonium. La Histria, în tumulul XXI s-au aflat două exemplare cu ștampila [Ἡρακλε]ῖδα ἐπὶ Καρακύδεος⁵ databile, prin contextul arheologic în care s-au aflat⁶, în al treilea sfert al sec. IV a. Chr. De altfel, mijlocul și al treilea sfert al sec. IV a. Chr. pare datarea cea mai potrivită pentru ștampilele heracleene cu două nume de la Callatis, discutate de noi⁷.

Ștampilele cu un singur nume aparțin grupei a IV-a tipologice din seria bine atestată a lui Ἀριστοκράτης și Μένιππος. O situație deosebită reprezintă numele lui Ἀγῆσιος, întâlnit de două ori la noi și în tipologii diferite:

- ștampilă englică pe gât (inv. 10686);

- ștampilă în cartuș dreptunghiular, cu litere în relief (inv. 11681). Al doilea exemplar păstrează și partea superioară a vasului ce aparține, probabil, unei amfore biconice având buza cu secțiune prismatică și argilă cu nisip și mică. Forma și argila vasului ne conduc spre identificarea tipului de amforă pseudothasiană recunoscută de Brashinskii, 1980 ca tipul III al amforelor de Heraclea Pontică⁸.

Apartenența exemplarelor respective în categoria produselor de Heraclea Pontică rămâne totuși îndoielnică: la aceasta contribuie absența numelui lui Ἀγῆσιος din onomastica cunoscută a ștampilelor acestui centru și caracterul ionic (și nu doric) al numelui⁹.

Exemplarul cu ștampilă anepigrafică, englică pe gât, conține două simboluri reunite: palmetă și caduceu. În tipologia mai veche Vasilenko, 1974 ștampilele figurate se constituie într-o grupă aparte - a VI-a, a cărei desfășurare este paralelă grupelor III-V, respectiv de la mijlocul sec. IV până la sfârșitul sec. III a. Chr.¹⁰

Importul din insula **Thasos** este marcat de 59 exemplare, dintre care 12 sunt de tip vechi, două se plasează în perioada de început a timbrajului recent, restul aparțin timbrajului recent. Unele dintre piese au fost semnalate ca inedite de Poenaru-Bordea, 1986¹¹. Parte din ele au fost ulterior publicate de Al. Avram și Gh. Poenaru-Bordea în

3. Brashinskii, 1980, nr. 399-425, M 94-97.

4. *Ibid.*, sub nr. 425.

5. P. Alexandrescu, în **Histria. II**, 1966, p. 181 și pl. 76 (ștampilă) și 90 (amforă). Amforele din necropola histriană aparțin tipului I A ca și vasele întregi de la Elisavetovskoe (vezi tot Brashinskii, 1980, p. 22-25 și în special p. 24).

6. Din context mai face parte și o monedă de bronz din vremea lui Alexandru cel Mare; P. Alexandrescu, **loc. cit.**, t. XXI, p. 9.

7. Este datarea potrivită și pentru ștampilele lui Ἀττης. Vezi exemplarul cu acest nume la Brashinskii, 1980, M 80-83, curganul 8 din complexul "Cinci frați"; M. Irimia, Pontica, 6, 1973, p. 56, nr. 1 (Dulcești).

8. Brashinskii, 1980, p. 24, tip. III, pseudothasian = tip V Zeest (KTB). Apariția amforelor de tip III este considerată ca independentă de evoluția generală a amforelor de Heraclea. Cele mai timpurii sunt asemănătoare cu amforele thasiene din prima jumătate - mijlocul sec. IV a. Chr., iar restul cu amforele thasiene din a doua jumătate a sec. IV a. Chr.

9. După forme ca Ἀγασίδαμος, Ἀγασίκλης, Ἀγασίλαος etc., ne-am aștepta și la un eventual Ἀγῆσιος.

10. B.A. Vasilenko, NE, 11, 1974, p. 3-25 (pentru ștampilele anepigrafice în special p. 7 și fig. 3).

11. Piese thasiene inedite sunt semnalate de Poenaru-Bordea, 1986, la p. 339, n.32, 33; p. 341, n. 39, 40 și 48; p. 342, n.50, 51; p. 345, n. 72; p. 346, n. 73; p. 348, n. 83, 84, 85, 86, 89, 94, 95, 101; p. 349, n. 104, 106.

Dacia NS, 32, 1-2, 1988¹²; altele se regăsesc acum în catalogul nostru.

Dintre "ineditele" anunțate în 1986 rămân a fi recuperate o piesă Δέαλκος - simbol "coloană" (= Bon, 539) aflată la Institutul de arheologie București (Poenaru-Bordea, **loc. cit.**, p. 348, n. 83); două piese Δημάλκης - simbol "barză", aflate la Muzeul de istorie națională și arheologie Constanța (**Ibid.**, p. 348, n. 95 = Garlan, 1979, p. 260, n. 9) și un exemplar Θέσπων + "hermă" (= Bon, 835, semnalat de Poenaru-Bordea, p. 348, n. 86 la Institutul de arheologie București).

Majoritatea pieselor provin din săpături de salvare executate la Callatis în perioada 1959-1963 și au fost înregistrate încă de atunci între colecțiile muzeului constănțean. Reluarea fișării lor¹³ ne-a permis o restituire mai exactă a conținutului ștampilelor și o raportare la date cunoscute privind amforologia thasiană. Fără nici o referire în publicațiile anterioare sunt piesele inv. 16667, 11475, 16662 și 17251. Atragem atenție asupra primei piese cu legenda [.] ικράτεος | κεραμάρχης | Πυθίων și simbolul "Heracles arcaș": numele parțial păstrat pe r. 1 este nou în seria celor deja cunoscute în asociație cu Πυθίων¹⁴ și este clar în cazul genitiv. Fără a intra în amănunte asupra semnificației funcției și a relaționării ei cu unul din cele două nume¹⁵, noul exemplar de la Callatis, în măsura în care înlăturăm o eroare de scriere sau, și mai grav, una de lecturare din partea noastră, lasă deschisă problema apartenenței numelor la funcțiile presupuse (cea de fals eponim și cea de keramarch).

Celelalte exemplare "noi" nu pun probleme: exceptând exemplarul inv. 17251 cu legenda nereconstituită, celelalte aparțin unor nume cunoscute la Callatis: Ἀριστοτέλης și Κλεόστρατος în tipologii identice chiar în colonia doriană (inv. 16662) sau la Histria și Tomis (pentru inv. 11475).

Rămânând tot în domeniul tipologiei, ștampilele catalogate aparțin:

- tipului vechi, rectangulare, cu legenda compusă din două nume (sau nume și simbol eponimic) și emblemă variabilă;
- tipului recent - rectangulare, legendă formată dintr-un singur nume (fals eponim) + etnicon și emblemă de asemenea variabilă.

12. Astfel, Poenaru-Bordea, 1986, p. 339, n. 32 = **Callatis**, 1988, nr. 72; p. 339, nr. 33 = **Callatis**, 1988, nr. 21; p. 348, n. 85 = **Callatis**, 1988, nr. 14; p. 348, n. 89 = **Callatis**, 1998, nr. 16; p. 348, n. 94 = **Callatis**, 1988, nr. 42; p. 349, n. 104 = **Callatis**, 1988, nr. 50; p. 349, n. 106 = **Callatis**, 1988, nr. 54.

13. Aceeași operație de reluare a fișării ne-a condus la constatarea unor numere duble de inventar. Acolo unde a fost posibil am corectat eroarea, dând numere noi torților ștampilate. Vechile numere sunt date de noi în catalog în paranteză; pentru o mai utilă verificare, dăm și aici corespondențele:

(Nr. nou) 36180 = (nr. vechi) 11661
 36183 = 11679
 38360 = 40890 (sau 10373)
 38356 = 11659
 38361 = 11658
 36182 = 11669
 38358 = 11650
 38359 = 11667
 36184 = 11675
 36179 = 22672
 36181 = 11678
 36177 = 11666
 36178 = 11677

14. Nume cunoscute sunt Μεγακλειδης și Πουλυάδης; vezi Avram, (**Histria**), 1996, nr. 125 și 126. După literele păstrate am fi tentați să presupunem o reconstituire [Ἀμφικράτεος (N. -της)], deși nu avem cunoștință de o astfel de prezentă în onomastica ștampilelor thasiene.

Din punct de vedere cronologic, primul tip suprapune în clasificarea Garlan, 1986, grupele F și G, cu 4 și respectiv 8 exemplare. Tot tipului vechi îi aparțin și două exemplare cu legenda nereconstituită (inv. 10640 și 10649), dacă nu cumva și inv. 36178 (=11677), cu buză tip "Pridik" și urme de vopsea roșie la baza tortii. Notăm prezența atelierului de la Kalonero pentru exemplarul cat. 18 și a celui de la Molos pentru piesa cat. 21.

Celui de al doilea tip îi aparțin:

- exemplare de la începutul perioadei timbrajului recent, de tipul 'Αρότης sau Παντιμίδης, după un exemplar citat de Gh. Poenaru-Bordea, 1986, p. 342, n. 55 și recunoscut în Dacia, 1, 1924, p. 150, nr. 5 (probabil Παντιμίδης după frecvența numelui în zona pontică)¹⁶; din aceeași perioadă fac parte și Τελεφάνης II, cunoscut până acum la Callatis pe 3 exemplare¹⁷;

- exemplare cu nume notate la Garlan, 1986, grupa A și Debidour, 1986, grupa 1 - 8 piese¹⁸. Notăm cu această ocazie prezența eponimului 'Αριστοφῶν I⁹; pentru ștampila eponimului 'Ηροφῶν cu simbol alfabetic (litera Γ), recunoscută uneori ca suprapunând numele lui Τιμαρχίδας; datorită stării precare a ștampilei nu ne putem pronunța dacă avem și de data aceasta o astfel de surfrapare;

- 3 exemplare Δεινώπας, grupa B, Garlan, 1986 și III, Debidour, **tot acolo**; în Histria, 1996, numele este datat 310-295 a. Chr.;

- 12 exemplare cu nume de eponimi plasate de Garlan, 1986 în grupa C și între 310-295 a. Chr. în Histria, 1996. Cu o datare mai târzie - între 286-274 a. Chr. - sunt o piesă Πυθίων V și două exemplare Κύχρις. Piesele aparțin atelierelor de la Koukos (Εύαλκίδης, + simbol "aripă") și Vamvouri Ammoudia ('Ισόδικος, simbol "rodie"). Numele, deși cunoscute anterior la Callatis prin mai multe exemplare²⁰ apar în tipologii noi pentru această colonie²¹;

- numele a 3 eponimi thasieni din catalogul nostru (Πουλυάδης, Πρηξίπολις și Πυθίων IV) s-au aflat într-un complex închis pe agoraua Athenei (depozitul Q 10:1), bine datat la începutul sec. III a. Chr.²² După numerele de inventar notate, este posibil ca și piesele de la Callatis să provină dintr-un singur complex, deși doar pentru una din ele (Πρηξίπολις) avem notat și locul de descoperire (vezi catalogul). În ștampila lui Πουλυάδης cu simbol "arșic" recunoaștem producția atelierului de la Kalonero²³;

15. Vezi Y. Garlan, ESC, 37, 1982, p. 838-839; idem, **Vin et amphores**, p. 29; Κεραμάρης tradus prin "chef de poterie" este analog în alte centre cu 'εργαστηριάρχος sau κεραμεύς. Aceeași opinie o aflăm și la M. Debidour, 1986, p. 314, n. 19 și p. 321, n. 80 și V. Grace, 1986, p. 556, n. 13. În exemplarele citate de acest tip toate numele apar la nominativ; distincția între Keramarch (primul nume) și eponim (al doilea nume, respectiv Πυθίων) s-a bazat pe dispunerea legendei pe un exemplar descoperit la Pantikapaeum (vezi, Garlan, **Vin et amphores**, fig. 24/b). Observarea atentă a exemplarului callatian, (chiar dacă inscripția are caractere fine și slab lizibile), nu credem că ne conduce spre o citire eronată.

16. Vezi, de exemplu, **Histria**, 1996, nr. 182-190 și 559; pentru 'Αρότης, **Ibid.**, nr. 180, 181, 558.

17. Vezi prezența lui marcată la **Callatis**, 1988, p. 32, tabl. I.

18. În cronologia lui Al. Avram, **Histria**, 1996, acestea sunt date între 325-317 a. Chr.

19. Eponim absent până acum la Callatis; vezi același tabel, citat la nota anterioară. Poenaru-Bordea, 1986, p. 339, n. 33 citează două exemplare inedite, care aparțin însă lui 'Αριστοφῶν II.

20. Vezi, de exemplu, în **Callatis** 1988, tabel 1, 'Ισόδικος - 7 exemplare (+2); Κριτίας -5 (+1); 'Ηρόδοτος -4 (+1).

21. Excepție Πυθίων V, pentru care vezi catalogul.

22. **Apud** Debidour, 1986, p. 316, n. 42; Grace, 1986, p. 556-577 și n. 14.

23. Vezi Garlan, 1986, p. 252 și în special p. 297.

- nume din grupele stilistice stabilite de Debidour, 1986: "gr. au génitif ('Ηροφῶν I), "gr. à l'animal passant" (Κλεόστρατος), "gr. au rhyton" (Θεόπομπος), "gr. au pithos" (Διαγόρας și Φανόλεως). În această ordonare nu numai stilistică ci și cronologică, numele fac parte din grupele D și E (Φανόλεως), Garlan, 1986. Excețând ultimul nume, celelalte sunt plasate în Histria, 1996 în perioada 266-255 a. Chr. Exemplarele din această perioadă sunt în număr de 8. Pentru Κλεόστρατος + strigiliu și vas, Θεόπομπος + kantharos, Αισχρίων II + liră, atelierul de proveniență este Molos;

- ultimele 5 exemplare sunt plasate cca. 254-240 a. Chr. și aparțin eponimilor din grupele E (Λύσανδρος ²⁴, Πολύων și Ἀριστοφάνης II) și F (Ἀργεῖος), la Garlan, 1986. Prezența atelierului de la Molos se menține prin exemplarul Ἀργεῖος + bufniță ²⁵.

Raportarea exemplarelor la perioadele cronologice notate o facem doar la nivelul enunțului; cum o parte din exemplare au fost cuprinse în evidențe statistice anterioare²⁶, calculul matematic s-ar dovedi de prisos și oricum nesemnificativ pentru etapele importurilor thasiene la Callatis²⁷.

Sinope este prezentă în catalogul nostru cu 45 de piese, repartizate după următoarea schemă:

- grupa a II-a - 3 exemplare;
- grupa a III-a - 2 exemplare;
- grupa a IV-a - 21 exemplare;
- grupa a V-a (sau grupele V+VI) - 13 exemplare ;
- ștampile de producător - 4 exemplare;
- alia - 2 exemplare.

Repartizarea ține seama de schema originară grakoviană²⁸, cu amendamentele aduse pe parcurs și aflate, unitar, la Conovici, 1989, 1990²⁹ și 1998. Importurile sinopeene de la Callatis au făcut, la rândul lor, obiectul unor considerații generale și comparative³⁰, bazate pe studiul a cca. 786 ștampile cu nume de astynomi, aflate în diverse publicații³¹. Datele noastre, atât sub raport cantitativ cât și din punct de vedere cronologic³², se înscriu în limitele constatărilor deja emise: sporadice la nivelul primelor grupe, explozibile în grupa a IV-a și în scădere bruscă în continuare. "Noutățile" apărute acum au în vedere:

a) nume noi, neînregistrate între astynomii sinopeeni prezenți la Callatis³³; este

24. Λύσανδρος este încadrat de Debidour, 1986, în grupa cu pithos.

25. Notăm că eponimul respectiv este prezent, se pare, numai la Callatis; el nu este întâlnit la Histria și Tomis și nici la sud de Callatis.

26. Poenaru-Bordea, 1986; Avram, 1996.

27. Vezi mai ales constatările din Callatis, 1988, p. 28 care își păstrează încă valabilitatea și amendamentele din Histria, 1996, p. 45 și n.164. Apreciem progresele pe care un studiu serios le poate aduce mai ales în stabilirea unor date cât mai exacte, dar atragem atenția că "retușurile", chiar pentru moment justificate, pot deveni periculoase, dacă le interpretăm de la început în legătură cu evenimente istorice din viața cetății. Pentru comparație, vezi trimerile din această notă.

28. B.N. Grakov, *Drevnegreceskie keramiceskie kleima s imenami astinomov*, M., 1929.

29. Articolul din Dacia, NS, 34, 1990, p. 111-127, semnat de N. Conovici împreună cu Al. Avram și Gh. Poenaru-Bordea.

30. Vezi *Callatis*, 1989, p. 111-123 și n. 2; Conovici, 1998, p. 175-181.

31. Vezi lista lor, *Callatis*, 1990, p. 116-117.

32. Avem în vedere o cronologie relativă și nu una absolută; de altfel, variațiile de ± 5 ani între schemele propuse în *Callatis*, 1989 și *Callatis*, 1990 nu par semnificative, iar pentru "tentațiile" unor noi redatări în Conovici, 1998, p. 51, chiar autorul lor își declară rezerva.

33. Vezi aceste nume în *Callatis*, 1990, p. 117-122.

situația astynomilor din grupa a II-a - 'Ηρώνυμος și Πάτακος și mai puțin obișnuită, a astynomilor din grupa a V-a: Ἴρις ὁ Ζωπύρου, Ναύπων ὁ Καλλισθένου, Ἀθήνιππος ὁ Μητροδώρου³⁴;

b) combinații noi pentru Callatis de nume de astynomi și producători: Πασιχάρης - Τεύθρας (grupa a III-a); Ἀτταλος - Θῦς, Καλλισθένης - Ψάμμης (grupa a IV-a); Ναύπων ὁ Καλλισθένου - Μίδας (grupa a V-a). Dacă reconstituirile propuse vor fi acceptate, noi pot fi și combinațiile Ἀρτεμίδωρος - Καλλισθένης și Εὐχάριστος - Σωσίας (grupa a IV-a). Piesa Ποσιδεῖος ὁ Θεαρίωνος - Πάφης confirmă combinația înregistrată ca nouă la Histria (Conovici, 1998, nr. 450). Notăm totodată variantele de simbol cu numele lui Πασιχάρης ("torță" și "kantharos"), variantele de nume Ἔστιαῖος și Ἰστιαῖος și cele de dispunere a legendei, pentru Μαντίθεος ὁ Πρωταγόρου și Μενίσκος, de exemplu. Atrage atenția și piesa inv. 248 (cat. 101); patronimicul Ἔστιαίου este scris în formă sincopată Ἐσ(...)/ίου, grafie înregistrată pe 3 exemplare la Callatis și un exemplar Histria. Deși numărul ștampilelor astynomului Ἰκέσιος ὁ Ἔστιαίου este mare în ambele colonii³⁵, nu excludem ipoteza ca exemplarul histrian în grafie "scurtă" să fi ajuns de la Callatis.

Între ștampilele de producător reținem exemplarul Σινωπίων / Ἀντισθένης I [Κεραμεύς], înregistrat de Grakov, 1929, p. 210 după V. V. Skorpil, IAK, 51, p. 134, nr. 18 și plasat ipotetic în grupa a III-a. Producătorul apare pe ștampile în asociație cu nume de astynomi plasate de N. Conovici, 1998 chiar în subgrupa II-c (Πολύκτωρ 1, Ποσειδώνιος 3 și Ποσιδεῖος 1 Ἡφαιστοδώρου). Celelalte nume de producători - Θυαῖας și Πρῶτος aparțin, probabil, grupei a IV-a. Numele lui Ἡραίων, mai rar întâlnit și oricum nou pentru Callatis, este plasat de Conovici, 1998 între ștampilele de producători din sec. II a.Chr. Fragmentul de amforă cu toartă ștampilată pe care figurează acest producător, păstrează trăsăturile clasice ale amforelor sinopeene, neoferindu-ne nici un argument de datare. O ștampilă deosebită este piesa inv. 37971 (cat. 119), cu siguranță dintr-o grupă mai timpurie; legenda, dispusă pe trei rânduri într-un cadru rectangular, este însoțită de două embleme (kantharos + ciorchine). Combinația celor două embleme este cunoscută, în general, cu ștampilele astynomului Φίλων I³⁶ și într-o dispunere apropiată ștampilelor vechi thasiene. Este vorba, probabil, aici, de un tip nou, ulterior celui deja cunoscut al lui Φίλων³⁷ și de atestarea unui producător mai puțin cunoscut [Ἐργ]ασίων.^{37 bis}

Ștampilele **rhodiene** numără 20 de piese izolate și două găuri de amforă cu ștampile pe ambele torți. Repartiția în grupe cronologice are următoarea structură:
- perioadele (I)-II - 10 exemplare (6 eponimi; 4 producători);

34. Mai puțin primul astynom, prezent numai la Histria, ceilalți s-au aflat totuși pe mai multe exemplare la Satu-Nou, Albești și General Scărișoreanu. Vezi Conovici, 1998, nr. 338; A. Rădulescu și colab., Pontice, 21-22, 1988-1989, nr. 303-305; 203; Pontica, 26, 1993, nr. 523; M. Irimia, Pontica, 13, 1980, p. 99, nr. 1.

35. Conovici, 1998, p. 24, nr. 92.

36. Vezi Conovici, 1998, nr. 6-9; Pridik, 1917, p. 65, nr. 77; p. 81, nr. 389 (neîntregit); p. 98, nr. 758; p. 139, nr. 19.

37. Subgrupa I-a la Conovici, 1998.

37.bis Confirmarea o aflăm în propunerea de reconstituire avansată de N. Conovici după Y. Garlan, CRAI, 1990, p. 498-499 și fig. 7 și pe care o acceptăm. În acest caz, este vorba de o ștampilă a astynomului Διονύσιος 4 Δημητρίου, din grupa a IV-a (simbol "ciorchine") cu emblema "reactualizată" a predecesorului său din aceeași grupă, Διονύσιος 3 Ἀπολλοδώρου (cu simbol "Kantharos"); mulțumim d-lui N. Conovici pentru sugestie.

- perioada a III-a - 5 exemplare (4 eponimi; și exemplarul dublu ștampilat);
- perioada a IV-a - 3 exemplare (1 eponim; 2 producători);
- perioada a V-a - 3 exemplare (exemplarul dublu ștampilat; 2 producători);
- perioada a VI-a - 1 exemplar (producător).

Perechile de nume atestate aparțin eponimului Δαμοκλῆς II cu producătorul Αινέας (perioada a III-a) și eponimului Θέρσανδρος cu producătorul Καλλῶν (perioada a V-a).

Pentru primul eponim aflăm referiri la Grace-Pétrapoulakou, 1970, p. 200, n. 5. Tot V. Grace în **Middle Stoa**, p.44, **appendix 5** îl datează înainte de 183 a. Chr.³⁸, dar nu mai târziu de 189 a. Chr. Este cunoscut deocamdată într-un singur dublet, cu producătorul Μαρσύας³⁹. La rândul lui, Αινέας se plasează tot în perioada complexului Pergam⁴⁰, fără să i se cunoască însă asocierea cu vreun nume de eponim.

A doua pereche de nume - formată din eponimul Θέρσανδρος și producătorul Καλλῶν -, nu mai prezintă o noutate. V. Grace, **Middle Stoa** menționează cele două nume și datează eponimul în intervalul 141 - 135 a. Chr.⁴¹

Referitor la ștampilele izolate din noul lot callatian notăm:

- prezența eponimului Τιμοκλῆς I pe o ștampilă circulară cu buton. Numele, cunoscut la Callatis în variantă rectangulară, nu este înregistrat în lista eponimilor din perioada 269-240 a. Chr. din **Koroni**, n. 20;

- alte nume de eponimi cunoscute în ștampilele circulare cu buton apar la Callatis în varianta rectangulară. Avem în vedere eponimul Ἐπίχαρμος, citat în perioada ștampilelor cu buton ale lui Ἴεροτέλης, anterioare menționării lunii (Grace, **Koroni**, n. 20) și eponimul Ὀνάσανδρος. Ultimul, cunoscut și cu menționarea lunii, este datat în 240-235 a. Chr., la începutul periadei⁴²;

- din aceeași perioadă, dar probabil ulterioari lui Ὀνάσανδρος sunt și eponimii Παισανίας I, cu o activitate limitată între cca. 240-230 a. Chr.⁴³ și Μυθίων⁴⁴;

- între ștampilele de producători din grupele timpurii reținem un exemplar Ἴεροτέλης, în tipul cunoscut cu buton și nume în genitiv. Din bogata bibliografie generată de acest nume și tipurile de amfore care îi aparțin⁴⁵, reținem localizarea producerii lor în atelierul de la Hisarönü, în Perea rhodiană⁴⁶.

Pentru producătorul Σώτας, cunoscut cu ștampile de eponimi anteriori menționării lunii⁴⁷, V. Grace stabilește o dată pe la mijlocul sec. III a. Chr., după un vas

38. Eponimul Δαμοκλῆς II este prezent atât în depozitul Pergam cât și în depozitul Middle Stoa, (ultima prezență îi urcă datarea într-un interval anterior datei de 183 a. Chr.).

39. Iu. S. Badalianț, SA, 4, 1976, p. 39.

40. Vezi D.B. Şelov, **Keramiceskie kleima iz Tanaisa III-I vekov do n. e.**, M., 1975, nr. 260.

41. La Iu. S. Badalianț, **op. cit.**, p. 40 este notată perechea Θέρσανδρος (eponim) - Ἀγαθόβουλος (producător); Ino Nicolau și J. - Y. Empereur, BCH, Suppl. 13, 1986, p. 529, nr. 14 prezintă perechea de nume Θέρσανδρος - Εὐκλειτος.

42. Vezi J.-Y. Empereur, N. Tuna, **Hiérotèles, potier rhodien de la Pérée**, BCH, 119, 1989, p. 277-299 cat. nr. 23.

43. P.M. Wallace Matheson, M.B. Wallace, Hesperia, 51, 3, 1983, p. 317.

44. Pentru Μυθίων, V. Grace, încă din 1956 (**Pnyx**, nr. 98) se pronunțase pentru o datare în al treilea sfert al sec. III a. Chr. Datarea este preluată și de Şelov, **op. cit.**, nr. 150.

45. V. Grace, 1963, p. 324, n. 12 și p. 328, n. 20; eadem, 1974, p. 200; Grace-Pétrapoulakou, 1970, E2 și p. 293, n. 1; G. Jöhrens, BCH, Suppl. 13, 1986, p. 497-503.

46. J. - Y. Empereur, N. Tuna, BCH, 113, 1989, p. 277-299.

47. Grace-Pétrapoulakou, 1970, p. 294 și n. 3; p. 370 și 380.

întreg descoperit la Rhodos, purtând și ștampila eponimului 'Επίχαμος⁴⁸.

Alte două nume - Μνησίθεος și Δαμόνικος se datează tot în perioada a II-a; după contextul arheologic de la Albești, primul, se pare, este ușor anterior eponimului 'Ονάσανδρος și producătorului Θεύδωρος⁴⁹. La rândul lui, Δαμόνικος este cunoscut pe amforele eponimilor Πausanίας I și Εύκλῆς⁵⁰.

Pentru numele din perioada a III-a notăm dubletele Δαμοκλῆς și Κλεώνυμος, în variante diferite și varianta circulară mai puțin întâlnită a ștampilei eponimului Σύμμαχος. Pentru Κλεώνυμος II, cunoscut cu producătorii *Αριστος I⁵¹, Δαμοκράτης⁵² și Μαρσούας s-a stabilit ca dată a exercitării funcției anul 197 sau 195 a. Chr.⁵³ Μαρσούας este plasat între ultimii eponimi de la Middle Stoa, cca. 188-186 a. Chr.⁵⁴

Singurul eponim din perioada a IV-a este *Αριστοκράτης, cunoscut în alte părți cu vase ale producătorului *Ιμας⁵⁵. Pentru o datare a eponimului între cca. 175 și 168/166 a. Chr., vezi mai nou Roland Étienne, BCH Suppl. 13, 1986, p.45-47. În aceeași perioadă, producătorul *Ερμίας este contemporan cu *Ιμας⁵⁶. Μαρσούας, la care ne-am mai referit⁵⁷, succede în 199 sau 198 a. Chr. producătorului *Αγόραναξ și își continuă activitatea până la mijlocul sec. II a. Chr.⁵⁸

În al treilea sfert al sec. II a. Chr., Εύκλειτος și Μίδας sunt bine cunoscuți în perechi de nume. Între acestea, Εύκλειτος este cunoscut și la Nicosia pe vase întregi cu numele eponimilor *Αστυμῆδης și Θέροσανδρος, primul datat cca. 150 a. Chr.⁵⁹ La rândul lui, Μίδας apare pe un număr record de exemplare (1283) și cu 12 eponimi diferiți, toți din perioada a V-a⁶⁰. Un dublet nou este oferit de vasul de la Nicosia, în care Μίδας apare cu numele eponimului Τεισαμένης⁶¹. Ultimul exemplar înregistrat de noi aparține producătorului Μηνοδώρος II, datat la începutul sec. I a. Chr.⁶²

Lotul de ștampile rhodiene studiat este semnificativ pentru exemplarele din perioadele timpurii, mai precis dintre 269-240 a. Chr.⁶³ În valori diminuate în ultimele

48. Grace, *Middle Stoa*, p. 8, n. 15.

49. Pontica, 23, 1990, p. 76, nr. 467 (55) și p. 56.

50. Pentru Πausanίας I, vezi mai sus; eponimul Εύκλῆς este cunoscut pe ștampile și fără menționarea lunii.

51. Iu. S. Badalianț, SA, 4, 1976, p. 39.

52. Cf. Y. Calvet, *Salamine de Chypre*, III, 1972, nr. 49.

53. După I. Nicolau, J.-Y. Empereur, BCH, Suppl. 13, 1986, p. 516, nr. 2 (tot acolo perechea de nume Κλεώνυμος II - Μαρσούας).

54. Grace, *Middle Stoa*, p. 8-9.

55. Grace-Pétrapoulakou, 1970, cf. E 7; vezi și Şelov, *op. cit.*, nr. 88-91.

56. Ambii cunoscuți pe amforele eponimului Τιμούρροδος; Grace-Pétrapoulakou, 1970, cf. E14.

57. Vezi n. 53. Μαρσούας este cunoscut pe amfore întregi și cu eponimii *Ιερών (datat 198 a. Chr.) și Δαμοκλῆς II (cf. Iu. S. Badalianț, *op. cit.*, p. 39).

58. *Apud* I. Nicolau, J.-Y. Empereur, BCH, Suppl. 13, 1986, p. 516; vezi totuși Grace-Pétrapoulakou, 1970, cf. E 37.

59. I. Nikolau, J.-Y. Empereur, *op. cit.*, p. 526, nr. 11 și 14; al doilea vas este citat de Grace, *Middle Stoa*, p. 13, n. 24; pentru datarea eponimului Θέροσανδρος cca. 141-135 a. Chr., vezi prima publicație citată, reluată de noi mai sus. De altfel, se admite că eponimii care apar pe amforele lui Εύκλειτος datează de la începutul perioadei a V-a.

60. V. Grace, *Middle Stoa*, p. 9-10 și 42.

61. I. Nikolau, J.-Y. Empereur, *op. cit.*, p. 527-528, nr. 12.

62. Un omonim care apare în tipuri circulare cu floare de rodie este datat în sec. III a. Chr. Vezi Grace-Pétrapoulakou, 1970, E 28 și Şelov, *op. cit.*, nr. 406.

63. Vezi remarca la noi, BCH, Suppl. 13, 1986, p. 412-413 și în Callatis, 1989, p. 115.

perioade (V și VI), aceste importuri vor continua până la sfârșitul sec. II și începutul sec. I a. Chr.

Ștampilele de **Cnidos** și **Cos**, considerate ca fiind foarte rare la Callatis⁶⁴, sunt prezente prin 7 și respectiv două exemplare.

Primului centru îi aparțin ștampile din tipurile "cu proră de corabie", Zenon timpuriu și cu legenda constituită din nume proprii și etnicon⁶⁵.

Considerată o categorie proto-cnidiană, grupa "cu proră de corabie" este datată la sfârșitul sec. IV - începutul sec. III a. Chr.⁶⁶ și localizată la Reşadiye, în peninsula Datça⁶⁷. Noile exemplare completează onomastica tipului cunoscut la Callatis, dar atribuit la data înregistrării lui unor producții cretane sau thasiene⁶⁸.

Ștampila timpurie din grupa Zenon (cat. 145) aparține tipului de amforă recuperat de pe epava de la Serçe Liman și considerat de Grace 1986, de origine egipteană⁶⁹. Pentru originea cnidiană a tipului, vezi J. - Y. Empereur, Numan Tuna, BCH, 112, 1988, p. 341-357; **tot acolo** și fixarea originii grupei A a lui Zenon în peninsula Datça, probabil într-un atelier nu de pe litoral, ci din interiorul peninsulei.

Ștampilele cu un nume și etnicon aparțin lui Ἀναξίπιδας și Ἀπολλώνιος. Primul este citat de Grace în lista de eponimi cnidieni din Agora (nr. 152) și de la Stoa lui Attalos⁷⁰ și datat cca. 167-146 a. Chr.⁷¹. Al doilea nume, considerat producător, este cunoscut la Callatis⁷²; ștampilele lui sunt datate la sfârșitul sec. III și înainte de 146 a. Chr.⁷³ sau în primul sfert al sec. II a. Chr.⁷⁴.

În sfârșit, notăm un gât de amforă de Cnidos cu ambele toarte ștampilate (inv. 2614). Ștampilele sunt circulare având ca emblemă centrală capul de bou (din păcate legenda poate fi reconstituită numai pe una din torți). Producătorul al cărui nume s-a păstrat pe ștampilă - Δαμοκράτης -, este cunoscut într-o listă de 10 eponimi din perioada prezenței duumvirilor la Cnidos, fiind plasat la începutul acestei perioade (VI A), respectiv undeva între 107-98 a. Chr.⁷⁵.

Exemplele de **Cos** aparțin tipului clasic cu toartă bifidă. Niciunul nu are numele scris în întregime. Pentru un Ἀρατ(...) aflăm analogie la Albești, într-un exemplar databil în al treilea sfert al sec. III a. Chr. sau în jurul datei de 240 a.

64. V. Eftimie, Dacia NS, 3, 1959, p. 200-201.

65. În condițiile în care și Πισίδας nu este un antroponim, ci un etnicon; vezi Grace, **Agora**, nr. 222; eadem, **Pnyx**, 113.

66. Chr. Börker, BCH, suppl., 13, 1986, p. 473-478; vezi și **addendum** pentru aceeași datare susținută de materialele găsite pe epava din apropierea peninsulei Kyzikos.

67. J.-Y. Empereur, Numan Tuna, BCH, 112, 1988, p. 344; **tot acolo**, este menționată data de 280 a. Chr. ca sfârșitul grupei "cu proră".

68. Vezi Callatis, 1969, nr. 30, probabil Ἀρχεκράτης (și nu Ἀρχεμά[χων], thasian); nr. 205 - Φιλοκράτης (considerat thasian); nr. 221 completat de noi Ἀπολλωνίδας] considerat tot thasian); nr. 228 - Πανσιμαχος (și nu Λυσίμα[...], thasian); 1083-1084 - Πανσικράτης (considerat cretan) și 1094-1095 - Φίλτατος (considerat tot cretan). Pentru numele proprii de pe ștampilele tip "proră de corabie", vezi V. Grace, *Hesperia*, 40, 1971, p. 84; Chr. Börker, **op. cit.**, p. 476.

69. V. Grace, 1986, p. 551-565; vezi tipul de amforă, **Ibid.**, fig. 2/1,3.

70. V. Grace, **Middle Stoa**, p. 32, grupa IV B (167-146 a. Chr.).

71. Vezi discuția cu privire la un eventual eponim Ἀναξίπιδας apărut pe ștampilele cnidiene de la Albești în *Pontica*, 23, 1990, p. 34-35.

72. **Callatis**, 1983, nr. 92.

73. Grace, **Agora**, 222.

74. Grace, **Pnyx**, p. 146 și N 113.

75. Pentru producătorul cnidian Δαμοκράτης, vezi Grace, **Pnyx**, p. 150 și N. 180, 181; eadem, **Middle Stoa**, p. 34-35 și p. 32-34, lista eponimilor cnidieni.

Chr. ⁷⁶. Pentru cel de-al doilea exemplar nu putem propune o întregire sau afla vreun element de raportare cronologică.

Cu un număr mic de exemplare - 3 -, este prezent și Chersonesul Tauric. Toate aparțin după Katz, 1985 ⁷⁷, grupei I, subgrupelor **b** (Δαμοκλῆς și 'Απολλώνιος) și **v** (astynomul Διοσκοουρίδας), stabilite de autorul citat la sfârșitul sec. IV a. Chr. - primul sfert al secolului următor. În date absolute, la Katz, 1994, subgrupa I-b este datată 315-300 a. Chr., iar I-v, 300-285 a. Chr. Primele două nume sunt înregistrate și la Elisavetovskoe ⁷⁸, datate după Sčeglov tot la sfârșitul sec. IV - începutul sec. III a. Chr. ⁷⁹ și mai târziu, la sfârșitul sec. III - începutul sec. II a. Chr., după Borisova, 1974 ⁸⁰.

Între exemplarele **altor centre** de producție includem:

- ștampile circulare divizate;
- ștampile cu nume proprii;
- ștampile cu litere izolate sau monograme;
- ștampile anepigrafice.

Primele, atribuite centrului de producție recent identificat de la Akanthos ⁸¹, conțin litere în relief repartizate în patru sectoare de cerc. Reținem posibilitatea datării lor la sfârșitul sec. IV a. Chr. ⁸²

Dintre **numele proprii**, reținem etniconul *ΙΚΙΟΝ, aplicat pe toarta unei amfore fragmentare; vasul este lucrat într-o argilă brun-portocalie, cu fine particule de mică și calcar. Gâtul cilindric, înalt de 0,150 m și cu diametrul de 0,104 m, prezintă o incizie circulară; buza este rulată; torțile relativ scurte, cad perpendicular pe umerii vasului (toarta ștampilată prezintă la bază și o impresiune digitală); la nivelul umerilor rotunjii, diametrul este de 0,21 m. Piesa de la Callatis este importantă pentru recunoașterea morfologiei amforelor de Ikos. Pentru coloniile grecești din Dobrogea este, după cunoștința noastră, un unicat ⁸³. Analogia cu ștampila de la Tsoukalia ⁸⁴ presupune un probabil produs al acestui centru; contextul arheologic de pe agoraua atheniană ⁸⁵ îi asigură datarea la începutul sec. III a. Chr. ⁸⁶.

Pentru restul ștampilelor cu nume proprii (antroponime), în absența recunoașterii

76. La noi, Pontica, 23, 1990, p. 38 și nr. 397(1). Pentru tipul de amforă pe care apare numele, vezi Cr. Mușeteanu, N. Conovici, A. Atanasu, Dacia, NS, 22, 1978, p. 186, nr. 44. Complexul arheologic în care apare amfora se datează în prima jumătate a sec. III a. Chr.

77. Katz, 1985, p. 87-112 și în special p. 108.

78. Brashinskii, 1980, p. 196-197.

79. A. N. Sčeglov, în *Arheologiceskie raskopki na Donu*, Rostov/ Don, 1973.

80. V. V. Borisova, NE, 11, 1974

81. Catherine Rhoimiopoulou, BCH, Suppl. 13, 1986, p. 479-489; Maria Nikolaïdou-Patera, *Ibid.*, p. 485-490 pledează în favoarea localizării centrului de producție la Amphipolis. Pentru producerea lor totuși la Akanthos, vezi RÉG, 110, 1997, p. 187 (**Groupe à la roue**) și nr. 135 (**Akanthos et non Amphipolis**).

82. Necropola de la Akanthos durează până la sfârșitul sec. IV a. Chr. (Catherine Rhoimiopoulou, *loc. cit.*); la Amphipolis sunt considerate ulterioare ștampilelor rectangulare cu combinație de litere; ele sunt plasate tot la sfârșitul sec. IV a. Chr. (înainte însă de 330 a. Chr.) și până la începutul sec. III a. Chr. (Maria Nikolaïdou-Patera, *loc. cit.*). Cu privire la aceste ștampile, vezi și la noi Pontica, 25, 1992, p. 123-124 și n. 156-159.

83. Pentru prezențe izolate ale unor ștampile de Ikos, vezi Argyroula Doulgeri-Intzessiloglu, Y. Garlan, BCH, 114, 1990, p. 338, n. 78.

84. *Ibid.*, p. 373, fig. 7.

85. Depozitul Q 10:1, la care ne-am mai referit; vezi trimiterea din BCH, 114, 1990, p. 388, n.78.

86. Aceeași datare, dacă nu cumva și sfârșitul sec. IV a. Chr. este sprijinită și de descoperirile de la Elisavetovskoe; Brashinskii, 1980, nr. 779-780.

onomastice în cataloagele consultate, nu putem avansa vreo propunere de localizare. Ele conțin, într-un cadru rectangular, câte un singur nume dispus pe 1-2 rânduri. Reținem pentru piesa inv. 16663 (cat. 160) aspectul cretos al argilei și prezența paietelor de mica. Ștampila, de mici dimensiuni, este plasată transversal pe toartă; cele două rânduri ale legendei cu numele lui Ἀθανόδωρος au dispunere retrogradă și sunt separate de o linie orizontală. Nu excludem posibilitatea recunoașterii aici a unui produs de Samothrake⁸⁷. Trăsături apropiate prezintă și exemplarul inv. 229 (cat. 162); remarcăm aici buza îngustă, în diedru și argila cărămizie a vasului.

Caracteristicile argilei pot constitui, mai departe, indicii în atribuirea ștampilelor cu litere izolate. Astfel, argila bej cu paiete de mica a piesei inv. 15669 (cat. 168) este mai apropiată producției de Menda, după cum pentru piesa inv. 11462 (cat. 167) putem recunoaște o eventuală proveniență sinopeană.

Dintree **ștampilele anepigrafice** reținem exemplarul inv. 10568 (cat. 170), dintr-o argilă bej-compactă. Din ștampila probabil circulară se păstrează simbolul: kantharos. Deși emblema este cunoscută mai multor centre, aspectul general al tortii și calitatea argilei ne orientează spre un posibil produs samian⁸⁸. Aceeași proveniență o putem presupune și pentru piesa inv. 19734 (cat. 169); tipul de amforă figurat pe ștampilă, același, probabil, cu al ambalajului pe care a fost aplicată ștampila, nu pare să aparțină categoriei Corinthian B, stabilite în 1982 de Carolyn Koehler.⁸⁹

Nu putem încheia înainte de a menționa câteva fragmente amforice de aspect timpuriu. Avem în vedere în primul rând un gât de amforă de Chios, din seria veche⁹⁰, având marcat cu vopsea brună, un cerc și litera Δ incizată, tangentă la cerc. În condițiile în care proveniența piesei este corect marcată, ne-am afla, în sfârșit, la Callatis în fața unui exemplar ceramic de sec. V a. Chr., bine cunoscut deja la Tomis⁹¹.

Tot aici notăm un fragment de gât și buză de amforă thasiană, formă timpurie. Recunoaștem urma unei benzi late de vopsea roșie la baza gâtului, care continua, probabil, și pe corp. Piesa s-a aflat într-un context arheologic mai clar: sub mozaicul de pe strada Ștefan cel Mare, publicat mai demult și datat în sec. II-I a. Chr.⁹².

Aspect timpuriu, fără a depăși însă limita superioară a sec. IV a. Chr., prezintă și piesa inv. 15138; este vorba de o toartă din argilă bej-gălbuie, cu paiete de mica; piesa

87. Pentru ștampilele de Samothrake, vezi RÉG, 110, 1997, nr. 84-85. Dacă exemplarul de la Samothrake semnalat la Valma (insula Thasos) aparține lui Ματρόδωρος (Y. Garlan, BCH, 113, 1989, p. 480 și fig. 1) remarcând caracteristicile celor două nume - Ἀθανόδωρος și Ματρόδωρος, ipoteza noastră pare verosimilă. Ștampile cu numele lui Ἀθανόδωρος în genitiv pe 2 sau 3 rânduri, sunt notate însă și la Chersones; vezi V. I. Katz, *Keramikceskie kleima Hersonesa Tauriceskogo. III. Tabliți opredelitelija*, tabl. C, 2A-2, 1, 2, 3.

88. Pentru ștampilele de Samos, vezi V. Grace, *Hesperia*, 40, 1971, p. 52-95. Același simbol apare în ștampile circulare și la Thasos; vezi Al. Avram, 1996, nr. 8, timbru circular cu legendă și atribuit, datat cca. 389-377 a. Chr. În ștampile ovale, de mici dimensiuni, emblema apare pe piese considerate cipriote la Kition-Bamboula și Kourion (Salamina); vezi Y. Calvet, *Kition-Bamboula*, 1982, sub nr. 117.

89. C. G. Koehler, *Amphoras on amphoras*, *Hesperia*, 51, 3, 1982, p. 284-292.

90. Vezi V. Grace, *Amphoras and the ancient wine trade*, fig. 44; I. B. Zeest, *MIA*, 83, 1960, pl. III, nr. 11 a-b; C. Boulter, *Hesperia*, 22, 1953, 2, p. 104-105; vezi, mai nou, RÉG, 105, 1992, p. 193; 110, 1997, p. 180 (**Chios**).

91. L. Buzoianu, *Pontica*, 24, 1991, p. 75-83 și pl. I, VI. Pentru exemplarul de la Callatis păstrăm, totuși, serioase rezerve. Nu este exclus ca piesa să provină de la Tomis, iar marcatorul, **currente equo**, să fi scris, din eroare, Mang(alia). În același timp, cum nu toate formele ceramice descoperite la Callatis de-a lungul anilor ne sunt cunoscute, ne putem aștepta și la surprize.

92. C. Iconomu, *Pontice*, 1, 1968, p. 235-267 și în special p. 242-250.

prezintă o cuvertă alburie și urme de vopsea roșie la baza tortii.

Materialul amforic ce a făcut obiectul acestui studiu, fără a ieși din nota obișnuită și care ține de prezența unor centre, nume și tipologii cunoscute sau de marcarea unor etape cronologice recunoscute, de altfel, la Callatis, conține și elemente de noutate și de interes pentru specialiști. Avem în vedere câteva exemplare thasiene din perioada timbrajului vechi și mai ales noua piesă cu menționarea unui **keramarch**; exemplarele amforice cu ștampile pe ambele torti, de Rhodos și Cnidos; seriile onomastice noi la Callatis și în general rare în lumea pontică de Sinope; prezența unui produs de Ikos etc., sau eventuala recunoaștere a unor importuri anterioare timbrajului clasic.

Se dovedește o dată în plus că amforologia rămâne un câmp de cercetare deschis, în care "surprizele", deși limitate, sunt posibile.

1. HERACLEEA PONTICA

1.1. Ștampile cu două nume (grupele II și III tipologice)

1. Inv. 17258. Mangalia, **passim** (Pl. I)

Εὔπορο[ος]

ἐπὶ Ἀνδ[ρονί(κου)]

Tip Brashinskii, 1980, cat. 347; Εὔπορος : **Callatis**, 1969, nr. 818, în altă combinație de nume; Ἀνδρόνικος : **Callatis**, 1979, nr. 27; **Callatis**, 1983, nr. 85, 86.

2. Inv. 180. Mangalia, **passim** (Pl. II)

Ștampilă triunghiulară; în interior, ștearsă, imaginea unui ciorchine.

Ἀρτέμων ἐπὶ [Καρακίδης]

Pentru ștampile de același tip cu numele Καρακίδης, Brashinskii 1980, nr. 399-425.

3. Inv. 2622. Mangalia, **passim**. (Pl. I, VII)

Gât amforă cu profil elipsoidal; două incizii circulare la partea superioară.

Ἄττης

ciorchine (?)

ἐπὶ Λύκω(νος)

Λύκων : **Callatis**, 1969, nr. 824.

4. Inv. 11285 Mangalia, 1963, **passim** (Pl. II)

[ἐπὶ Πυθόκλ] εο[ς]

[Φίλις] κος

Reconstituire ipotetică după Brashinskii, 1980, nr. 450.

5. Inv. 36189 (=11680) Mangalia, 1963, **passim** (Pl. VII)

Σατύρισκος

măciucă

ἐπὶ Σατύρο[υ]

Σατύρισκος : **Callatis**, 1969, nr. 849.

6. Inv. 11685. Mangalia, 1963, **passim** (Pl. II)

Βόστρυ(χος)

cerc (?)

Εύρυφ(ών)

În diverse combinații, numele apar la Brashinskii, 1980; **tot acolo**, nr. 289-290, semnul "cerc (simbol solar)?", cu numele lui Εύρυφών.

7. Inv. 2637. Mangalia, *passim* (Pl. I)
 Μαλακῶν
 kantharos
 Ἀμφίτας
 Aceeași legendă, **Callatis**, 1979, nr. 22 (inv. 217).
8. Inv. 11682. Mangalia, 1963, *passim* (Pl. VII)
 Σατύρισκο[ς]
 Σπίνθαρο[ς]
 Tip Brashinskii, 1980, nr. 325
9. Inv. 36170. Mangalia, *passim* (Pl. I, II)
 Σιλανός
 Ὠρος
- 1.2. **Ștampile cu un singur nume (grupele I și IV tipologice)**
10. Inv. 10686. Mangalia, *passim*
 Ștampilă englică pe gât.
 Ἀγήσιος
11. Inv. 11681. Mangalia, 1963, *passim* (Pl. VII)
 Ștampilă în cartuș dreptunghiular, cu litere în relief.
 Ἀγήσιος
12. Inv. 10242. Mangalia, *passim* (Pl. I)
 Ștampilă englică pe toartă.
 Ἀριστο-
 κράτεο[ς]
 Tip **Albești**, 1986, nr. 9; 1993, nr. 474(116)-477(119).
13. Inv. 10243. Mangalia, *passim* (Pl. II)
 Ștampilă englică pe toartă.
 [Ἀρισ]το-
 [κράτ]εος
14. Inv. 37982. Mangalia, *passim* (Pl. II)
 Ștampilă englică pe toartă.
 [Ἀρισ]τοκράτ[εος]
 Tip **Albești**, 1986, nr. 20.
15. Inv. 16668. Mangalia, 1959, *passim* (Pl. I)
 Ștampilă englică pe toartă; **niu** invers.
 Μενίπ -
 που
 Tip **Albești**, 1993, nr. 487(129).
- 1.3. **Ștampile anepigrafice**
16. Inv. 2621. Mangalia, *passim* (Pl. VII)
 Englic pe gât, palmetă și caduceu.

2. THASOS

2.1. Ștampile de tip vechi

2.1.1. Grupa F (370-350 a.Chr.)

17. Inv. 10457. Mangalia, 1959, grup sanatorial (Pl. II)
 [Ἀρισ]τείδης Θεοσι(.v) Καλ[λι(φῶν)]*
 Eros ingenuncheat

- Tip Bon, 298; **Histria**, 1996, nr. 71.
Poenaru-Bordea, 1986, p. 341 și n.39 îl citează ca timbru inedit la Muzeul din Constanța; citat și de L. Buzoianu, 1986, p. 409.
18. Inv. 9971. Mangalia, **passim** (Pl. II)
[Ἀρισταγόρης*] Ἀρχείοτρα(τος)
candelabru
[Θ]ασιών
Tip Bon, 276; **Histria**, 1996, nr. 545.
Garlan, 1986, p. 233, atelier Kalonero; **Ibid.**, p. 234, n. 4; Poenaru-Bordea, 1986, p. 341, n.40 îl citează ca tip inedit.
19. Inv. 10441. Mangalia, **passim**.
Inscripția ștearsă.
[Θάσιον ἸΠανφάης]
arc
[Π]α[υσανίας]*
Reconstituire după **Histria**, 1996, nr. 53. Pentru ștampile de eponim aflate la Poarta lui Hermes (incinta thasiană) în context 360-350 a.Chr., vezi Garlan, 1986, p. 268 și n.72.
20. Inv. 36180 (=11661). Mangalia, 1963, Poștă (Pl. I, II)
Θασ[ίων]
phială; xoano -
nul Athenei
Ἡρακλει(...)*
Tip. Bon, 699; **Histria**, 1996, nr. 58; citat de Poenaru-Bordea, 1986, p. 346, n. 73.
- 2.1.2. **Grupa G** (350-340 a. Chr.)
21. Inv. 9925. Mangalia, **passim** (Pl. II)
Ἄμφανδρος Ἰθασι(.v) Σκύμνο[ς]*
hermă
Tip Bon, 203; **Tomis**, 1992, p. 126, nr. 5; **Kabile**, 1995, nr. 2-6. Garlan, 1986, p. 233, atelier Molos; exemplar citat de Poenaru-Bordea, 1986, p. 341, n.48.
22. Inv. 9992. Mangalia, **passim** (Pl. II)
[Ἀριστο(κ...)]
capră
[Τι]μ[ησι(ίθεος)]*
Reconstituit după Canarache, 119 = **Histria**, 1996, nr. 124; **Kabile**, 1995, nr. 8; vezi și Garlan, DHA, 8, 1982, p. 152, nr. 129.
23. Inv. 36183 (=11679). Mangalia, 1963, **passim** (Pl. II)
[Ἰπ]πίδης Θασιών[υ] Μεγα[κλειδης]*
tabletă votivă
Tip Bon, 875; **Histria**, 1996, nr. 128; exemplar citat și de Garlan, 1986, p. 262; de asemenea, Poenaru-Bordea, 1986, p. 342, n. 51.
24. Inv. 38360. Mangalia, 1959, grup sanatorial (Pl. I)
[Θ]άσιον Ἰ Πει(...)|Λυ[σίκλι]ης *
greiere
Tip Bon, 1118 (vezi corectura la Garlan, 1986, p. 259); **Histria**, 1996, nr. 145; exemplar identic și la **Tomis**, 1995, nr. 10.
25. Inv. 16667. Mangalia, 1959 (Pl. II, IX)

[.]ικράτεος
 κεραμάρχης
 Πυθίων
 Heracles
 arcaș

Πυθίων I; vezi Garlan, 1986, p. 232, referiri la termenul de κεραμάρχης;
 Debidour, 1986, p. 314, n. 19

26. Inv. 38361 (=11658). Mangalia, 1963, bloc L, Poștă (Pl. II, IX)

[Θασί[ων Πυ]θ[όλεως ...I.....ων]
 satir dansând

Tip **Histria**, 1996, nr. 153; **Tomis**, 1992, p. 126.

27. Inv. 38356 (=11659). Mangalia, 1969 (Pl. II)

Ștampilă ilizibilă aplicată oblic; se păstrează simbolul: scut rotund și **pilos** (simbol eponimic).

[Θ]ασίων [Ἄ]ριστόλεως] *

scut; pilos

Reconstituit după Garlan, 1986, p. 261, nr. 3 și fig. 43 j; este citat un exemplar Callatis la Institutul de arheologie București, probabil același cu exemplarul nostru; vezi și **Histria**, 1996, nr. 172.

28. Inv. 36163. Mangalia, **passim** (Pl. II, IX)

Θασί[ων]

pilos; bucraniu

[Λεω]φά [I]νης *

Tip Bon, 1103; **Histria**, 1996, nr. 174; **Callatis**, 1969, nr. 287 (inv. 9991); citat și de Garlan, 1986, p. 261, n. 5.

2.2. Ștampile de tip recent

2.2.1. Perioada de început a timbrajului recent

29. Inv. 36182 (= 11669). Mangalia, 1963, **passim** (Pl. I)

Tip Ἀρότης sau Παντιμίδης. Din ștampilă se păstrează numai simbolul: câine în mers spre dreapta. Pentru nume și simbol, vezi Garlan, 1986, p. 248-249 și n.2; **Ibid.**, fig. 35 e, f; Avram, **Histria**, 1996, nr. 181 și 184 (datare propusă 329-326 a.Chr.). Un Παντιμίδης este citat la Callatis, Poenaru-Bordea, 1986, p. 342, n. 55, dar recunoscut la Th. Sauciu-Săveanu, *Dacia*, 1, 1924, p. 150, nr. 5.

30. Inv. 10496. Mangalia, 1959, grup sanatorial (Pl. II)

[ἐ]πι[τ]ηλεφάνειος]

kantharos

[Θασί[ων]

Τηλεφάνης II; Garlan, 1986, p. 268; Debidour, 1986, p. 321 și n. 79; Avram, **Histria**, 1996, datare cca. 329-326 a.Chr.

2.2.2. Garlan, grupa A; Debidour, grupa I

31. Inv. 38358 (=11650). Mangalia, 1963, Poștă. (Pl. II)

Θασί[ων]

rodie?

Ἀρέτ[ων]

Tip **Histria**, 1996, nr. 198, 565 (simbol interpretat "cithare?"); **Ibid.**, eponim datat 325-317 a.Chr.; Poenaru-Bordea, 1986, p. 338 citează 4 exemplare cu acest nume.

32. Inv. 38359 (=11667). Mangalia, 1963, Poștă. (Pl. II)
 [Θ]ασ[ω]v
 ciorchine
 [Δείακος]
 Reconstituire după Bon, 655; **Histria**, 1996, cat. 211. Atelier Molos; Avram, **loc. cit.**, eponim datat 325-317 a.Chr.
33. Inv. 36164. Mangalia, **passim** (Pl. I, IX)
 Buză "Pridik"; urme de vopsea roșie sub buză.
 [ʼA] ριστοφῶlv
 seceră
 Θασίωv
 ἼΑριστοφῶv I. Garlan, 1986, p. 244; Debidour, 1986, p. 330; Avram, **loc. cit.**, 325-317 a.Chr.
34. Inv. 11475. Mangalia, **passim** (Pl. II)
 [Θασ]ίωv
 kantharos
 [ἼΑριστοτέλης]
 Tip Bon, 373; **Histria**, 1996, nr. 227; **Tomis**, 1992, nr. 29-30; Garlan, 1986, p. 244; Debidour, 1986, p. 330; Avram, **loc. cit.**, 325-317 a.Chr.
35. Inv. 36184 (=11675). Mangalia, **passim** (Pl. II, IX)
 Θασl[ίωv Τιμl]αrl[χlδα]
 litera Ξ
 Tip Bon. 1619; Garlan, 1986, p. 244; Debidour, 1986, p. 330; Avram, **loc. cit.**, 325-317 a. Chr.; Poenaru-Bordea, 1986, p. 338 citează 3 exemplare de la Callatis.
36. Inv. 10388. Mangalia, **passim** (Pl. II)
 [Θασl[ίω]v ἼΗροφl[ῶv]
 litera Γ
 Tip **Histria**, 1996, nr. 236. Numele acestui eponim se suprapune uneori peste cel al lui Τιμαρχlδα; Debidour, 1986, p. 322, fig. 10; Garlan, 1982, pl. II, 14 = Debidour, 1986, p. 322, fig. 9; Avram, **loc. cit.**, 325-317 a. Chr. Nume cunoscut la Callatis; vezi Poenaru-Bordea, 1986, p. 338, 342.
37. Inv. 10052. Mangalia, **passim** (Pl. II)
 ἼΗρά[κλει(τος)] l Θα [σίωv]
 tolbă cu arc; litera Γ
 Tip Bon, 717 b; Garlan, 1986, p. 244; Debidour, 1986, p. 330; Avram, **loc. cit.**, 325-317 a. Chr.; Poenaru-Bordea, 1986, p. 345, n. 72 citează ca inedite mai multe exemplare.
38. Inv. 10456. Mangalia, 1959, grup sanatorial (Pl. II)
 [Θασίωv l ἼΗράκ] l l l ειτος
 arc; litera H
 Tip **Callatis**, 1969, nr. 61 (inv. 9922); Bon, 717 d.
- 2.2.3. **Garlan, grupa B**
39. Inv. 9933. Mangalia, **passim** (Pl. II)
 Δ[εινώπας]
 găleată
 Θα[σίωv]

- Tip Bon, 579; Debidour, 1986, p. 331, grupa III; Avram, **loc. cit.**, 310-295 a. Chr.
40. Inv. 9981. Mangalia, **passim** (Pl. II)
 Δεινώπας
 cap feminin
 Θασ[ίων]
 Probabil Bon, 583; **Kabile**, 1995, nr. 38.
41. Inv. 10648. Mangalia, **passim** (Pl. II)
 [Δε]ινώπ[ας]
 vas
 [Θ]ασίω[v]
- 2.2.4. **Garlan, grupa C**
42. Inv. 10730. Mangalia, 1958, **passim** (Pl. II)
 Inscriptie dispusă pe laturile scurte ale ștampilei.
 Εὐαλκίδ[ης]
 aripă
 [Θ]ασίων
 Tip Garlan, 1979, p. 235, nr. 22; atelier Koukos. Exemplar citat ca inedit de Poenaru-Bordea, 1986, p. 348, n. 84; Debidour, 1986, p. 331, grupa a III-a; Avram, **loc. cit.**, 310-295 a. Chr.
43. Inv. 957. Mangalia, **passim** (Pl. II)
 [Θασ]ίων
 arc
 [Ε]ὐαλκίδου
44. Inv. 36179 (=11672). Mangalia, 1963, Poștă (Pl. I)
 Θασίων
 pithos
 Ἴσοδικος
 Tip Bon, 897; **Histria**, 1996, nr. 304; Poenaru-Bordea, 1986, p. 338 citează la Callatis 7 exemplare cu numele lui Ἴσοδικος. Debidour, 1986, grupa a III-a; Avram, **loc. cit.**, 310-295 a. Chr.
45. Inv. 10148. Mangalia, **passim** (Pl. II)
 Θασίω[v]
 seceră
 [Ἴ]σοδικος
 Tip Bon, 888; **Histria**, 1996, nr. 300.
46. Inv. 10493. Mangalia, **passim** (Pl. I)
 [Θασ]ίων
 rodie
 [Ἴ]σοδικος
 Tip Garlan, 1986, fig. 37/o; atelier Vamvouri Ammoudia.
47. Inv. 10647. Mangalia, 1962, str. Oituz, canalizare (Pl. II)
 Θασίων
 broască țestoasă
 Κριτίας
 Debidour, 1986, p. 331, grupa a III-a; Avram, **loc. cit.**, 310-295 a. Chr.
48. Inv. 36181 (=11678). Mangalia, **passim** (Pl. I)

[Θ]ασ[ίων]

seceră

[Ἡρόδο[το]ς]

Tip Bon, 733; Debidour, 1986, grupa a III-a; Avram, **loc. cit.**, 310-295 a. Chr.; Poenaru-Bordea, 1986, p. 339 citează 4 exemplare cu numele acestui eponim.

49. Inv. 10389. Mangalia, **passim** (Pl. II)

Inscripție dispusă pe laturile scurte.

[Θασίων]

vas (crater)

[Ἡρό]δοτος

Tip Bon, 741.

50. Inv. 226. Mangalia, **passim** (Pl. II)

Ștampilă aplicată de două ori.

Θασίων

roată

Πυθίων ←

Πυθίων V; Tip **Callatis**, 1969, nr. 175; Debidour, 1986, grupa a IV-a (310-300 a. Chr.); Avram, 1996, cca. 286-274 a. Chr.; Poenaru-Bordea, 1986, p. 339 citează 17 exemplare la Callatis.

51. Inv. 10498. Mangalia, **passim** (Pl. II)

[Θα]σίων

polonic

[Κύχ]ρις

Tip **Histria**, 1996, nr. 411; probabil și **Callatis**, 1969, nr. 114-115; Debidour, 1986, p. 332, prima jumătate a sec. III a. Chr.; Avram, **loc. cit.**, 286-274 a. Chr.

52. Inv. 10128. Mangalia, **passim** (Pl. II)

Θασ[ί]ων[ν]

hermă

Κύχρι[ς]

53. Inv. 2432. Mangalia, **passim** (Pl. I)

[Π]ουλυάδου

arșic

[Θα]σίων

Garlan, 1986, p. 245, atelier Kalonero; **Ibid.**, p. 252, fig. 38 n; Debidour, 1986, p. 316, n. 42 și p. 331, grupa a IV-a; Avram, **loc. cit.**, cca. 286-274 a. Chr.; Poenaru-Bordea, 1986, p. 339, citează 4 exemplare.

2.2.5. Garlan, grupa D

54. Inv. 2573. Mangalia, 1994, biserica catolică (Pl. III)

Θασίων

vas (oenochoe)

Πρηξιπολ[ις]

Debidour, 1986, p. 316, n. 42 și p. 332, începutul sec. III a. Chr.; Avram, **loc. cit.**, cca. 273-267 a. Chr.; Poenaru-Bordea, 1986, p. 339 citează 7 exemplare.

55. Inv. 2617. Mangalia, **passim** (Pl. I)

Θασίων

thymiaterion

- Πυθίων IV; Tip Bon, 1482; **Histria**, 1996, nr. 443; Debidour, 1986, p. 316, n. 42 și p. 332, începutul sec. III a. Chr.; Poenaru-Bordea, 1986, p. 339, citează 9 exemplare. Avram, **loc. cit.**, cca. 273-267.
56. Inv. 2928 Mangalia, **passim** (Pl. III)
Θασίω[v]
ihymiaterion
Πυθίων
57. Inv. 10390. Mangalia, **passim** (Pl. III)
[Ἡρο]φῶντ[ι]ος]
tolbă?
[Θασίων]
Ἡροφῶν I. Tip **Histria**, 1996, nr. 459 (atelier Koukos = "torță"); Debidour, 1986, p. 332, prima jumătate a sec. III a. Chr.; Avram, **loc. cit.**, cca. 266-255 a. Chr.; Poenaru-Bordea, 1986, citează 6 exemplare la Callatis.
58. Inv. 11449. Mangalia, **passim** (Pl. III)
[Ἡροφῶντος]
tolbă
[Θασίων]
59. Inv. 10086. Mangalia, **passim** (Pl. III)
[Θ]ασίων
strigiliu; vas
[Κλεόστ]ρα]το[ς]
Tip **Callatis**, 1969, nr. 86 (colecția Severeanu); atelier Molos; Debidour 1986, p. 333, prima jumătate a sec. III a. Chr.; Avram, **loc. cit.**, 266-255 a. Chr.; Poenaru-Bordea, 1986, p. 348, n. 101, citat ca inedit.
60. Inv. 16662. Mangalia, 1959, **passim** (Pl. I, III)
Θασίων
strigiliu; vas
[Κλ]εόστρατος
61. Inv. 11450. Mangalia, **passim** (Pl. III)
Θασίω[v]
kantharos
[Θεόπομ]πο[ς]
Tip. Bon, 818; **Callatis**, 1969, nr. 68-71 (alte numere de inventar); atelier Molos; Debidour, 1986, p. 333, prima jumătate a sec. III a. Chr.; Avram, **loc. cit.**, 266-255 a. Chr.; Poenaru-Bordea, 1986, p. 339, citează 21 exemplare cu acest eponim.
62. Inv. 10581. Mangalia, **passim** (Pl. III)
[Θασίων]
simbol incomplet
[Θεόπομ]πος
63. Inv. 9934. Mangalia, **passim** (Pl. III)
[Αι]σχρ [ίωv]
HB liră
[Θ]ασίω[v]
Αισχρίων II; tip Bon, 112; **Histria**, 1996, nr. 481. Garlan, 1986, p. 246, atelier Molos; Debidour, 1986, p. 333, prima jumătate a sec. III a. Chr.; Avram, **loc. cit.**,

266-255 a. Chr.; Poenaru-Bordea, 1986, p. 339 și 348 citează 5 exemplare la Callatis, dintre care 3 exemplare cu simbol "liră".

64. Inv. 9986. Mangalia, **passim** (P. III)

[Θ]ασί[ων]

cap feminin cu cască

[Δια]γόρας

Debidour, 1986, p. 333, prima jumătate a sec. III a. Chr.; Avram, **loc. cit.**, 266-255 a. Chr.

2.2.6. **Garlan, grupa E**

65. Inv. 36177 (=11666). Mangalia, **passim** (Pl. I)

Θασίων

toc cu săgeți

Λύσανδρος

Tip **Callatis**, 1969, nr. 127 (inv. 10111); **Callatis**, 1988, nr. 56-58; Debidour, 1986, p. 333, prima jumătate a sec. III a. Chr.; Avram, **loc. cit.**, 254-240 a. Chr.; Poenaru-Bordea, 1986, p. 339, citează 13 exemplare.

66. Inv. 4911. Mangalia, **passim** (Pl. I)

Θασίων

figură bărbătească cu

braț întins; stea

[Π]ολύων

Tip Bon, 1389-b; **Callatis**, 1969, nr. 140; **Kabile**, 1995, nr. 80. Debidour, p. 332, prima jumătate a sec. III a. Chr.; Avram, **loc. cit.**, cca. 254-240 a. Chr.; Poenaru-Bordea, 1986, p. 339 citează 20 exemplare la Callatis.

67. Inv. 2441. Mangalia, **passim** (Pl. I)

Θασίων

stea; găleată

Φανόλεως

Debidour, 1986, p. 333; Avram, **loc. cit.**, cca. 254-240 a. Chr.; Poenaru-Bordea, 1986, p. 339, 12 exemplare.

68. Inv. 9988. Mangalia, **passim** (Pl. III)

[Θασίω]ν

kantharos

[Ἄριστοφά]νης

Ἄριστοφάνης II; eventual tip Bon, 409*, Debidour, 1986, p. 332, prima jumătate a sec. III a. Chr.; Avram, **loc. cit.**, 254-240 a. Chr.; Poenaru-Bordea, 1986, p. 339, citează 16 exemplare la Callatis.

2.2.7. **Garlan, grupa F**

69. Inv. 10032. Mangalia, **passim** (Pl. III)

[Θα]σίων

bufniță

[Ἄργειος]

Tip Bon, 243; **Callatis**, 1983, p. 160, nr. 2; atelier Molos; Debidour, 1986, p. 332, prima jumătate a sec. III a. Chr.; nume citat și de Poenaru-Bordea, 1986, p. 339 (două exemplare) și p. 344.

70. Inv. 9967. Mangalia, **passim** (Pl. III)

Θασίων

vas

[Ἄ]ργεῖος

2.3. Ștampile cu legenda nereconstituită

71. Inv. 36178 (=11677). Mangalia, 1963, **passim** (Pl. III)

Fragment buză "Pridik"; urme de vopsea roșie la baza tortii.

Ἄ[ρ]ιστοφ[....]

crustaceu

72. Inv. 10640. Mangalia, **passim** (Pl. III)

Θασίλω[ν..... | ... | ...]

Etniconul este scris pe latura scurtă, dreaptă, a ștampilei.

73. Inv. 10649. Mangalia, **passim** (Pl. III)

Θα[σίων] Π[... |]ς

simbol neclar (cap masculin ?)

74. Inv. 10570. Mangalia, **passim** (Pl. III)

Legenda ștearesă; simbolul păstrat parțial: taur atacând. Eventual, Bon, 1503 (Πυλάδης). Pentru același simbol, vezi și **Callatis**, 1988, nr. 6 (cu eponimul Τηλέμαχος; din păcate, fotografia este slab vizibilă).

75. Inv. 17251. Mangalia, 1959, **passim** (Pl. I)

Fragment cu buză "Pridik"; ștampilă aplicată oblic.

[.....]

amforă

[Θα]σίων

3. SINOPE

3.1. Grupa a II-a

76. Inv. 36173. Mangalia, **passim**, 1963 (Pl. I)

[Ἡ]ρωνύμου

ἀστυνό(μου) floare

Ποσειδῶ(νιος)

Tip Pridik, 1917, p. 90, nr. 578 (fără simbol); Brashinskii, 1980, nr. 621 (simbol interpretat "ciorchine"). Conovici, 1998, grupa II-a.

77. Inv. 2441. Mangalia, **passim** (Pl. I)

ἀστυνόμου

Ποσιδείου τοῦ

Ἡφαιστοδώρου]

Tip **Callatis**, 1979, nr. 29 (de corectat aici nr. inv. 950 și nu 9950); **Histria**, 1998, nr. 34-35. Grakov, grupa III; Conovici, 1998, subgrupa II-c.

78. Inv. 36174 (=11670). Mangalia, 1963, **passim** (Pl. I)

[Πατ]αίκου

[ἀστυ]νό(μου) taur

[Κλεαί]νε(του)

Tip Pridik, 1917, p. 95, nr. 697. Grakov, grupa II; Conovici, 1998, subgrupa II-c.

3.2. Grupa a III-a

79. Inv. 10654. Mangalia, **passim** (Pl. III)

[Πασιχά]ρου

[ἀστυ]νό] μου tortă

[Τε]ύθρα

Acceași legendă, Pridik, 1917, p. 95, nr. 696 (lipsă simbolul). Grakov, grupa III; Conovici, 1998, subgrupa III-c (Πασιχάρης 1 Φαινίππου).

80. Inv. 38004. Mangalia, **passim** (Pl. III)

Ștampilă aplicată de două ori.

Πα[σιχάρου] kantharos

άστυ[νόμου]

3.3. Grupa a IV-a

81. Inv. 16660. Mangalia, 1959 (Pl. III)

άστυνόμου

*Ατταλου profil masculin

Θύος și floare

În diverse combinații, vezi astynomul în **Callatis**, 1969, nr. 421-424.

82. Inv. Inv. 10531. Mangalia, **passim** (Pl. I)

άστυνομοῦν(τος)

Ἐστιαίου kantharos

Τεύθρα

Tip **Callatis**, 1969, nr. 482 (corectat). Conovici, 1998, Ἐστιαῖος 1 (= Ἰστιαῖος 3).

83. Inv. 36163. Mangalia, **passim** (Pl. III)

[άστυ]νόμου

[Ἰστι]αίου kantharos

[Κινώ]λιος

Tip **Callatis**, 1989, nr. 17.

84. Inv. 11460. Mangalia, **passim** (Pl. III)

[άστυνόμου]

[Δημητρίου τοῦ] crater

[Θ]ευγν[ή]του

85. Inv. 10609. Mangalia, **passim** (P. III)

Φιλοκράτη[ς]

άστυνόμου] kantharos

Διον[υσ]ίου

Tip Conovici, 1998, nr. 121 (= Διονύσιος 3 Ἀπολλοδώρου); **Callatis**, 1969, nr. 459.

86. Inv. 36168. Mangalia, **passim** (Pl. III)

[Ἡρακλ]είδης

[άστυνόμου] arc în tolă

Καλλισθ[ένου]

Tip **Callatis**, 1969, nr. 490 (simbol neidentificat); **Callatis**, 1989, nr. 182; Conovici, 1998 = Καλλισθένης 1 Νόσου.

87. Inv. 9840. Mangalia, **passim** (Pl. III)

Ψά[μμης]

άστυνόμου

Καλλισθένου

→ arc în tolă

88. Inv. 37974. Mangalia, **passim** (Pl. III)

[Καλλισθένης]

[άστυ]νόμου crater

Ἄρ[τεμ]ιδώ[ρου]

- Tip Pridik, 1917, p. 92, nr. 633; Conovici, 1998, nr. 158 (= 'Αρτεμίδωρος 2 Γλαυκίου).
89. Inv. 11457. Mangalia, **passim** (Pl. III)
[άστυνόμου]
'Αντιμ[ά]χ[ου] corn
N[ι]κ[ί]α[ς]
Tip Conovici, 1998, nr. 183 (= 'Αντίμαχος 2 Θευπρόπου); **Callatis**, 1969, nr. 1173 (teritorium).
90. Inv. 37969. Mangalia, **passim**
[.....]
[άστυνό] μου corn
'Αντιμάχ[ου]
91. Inv. 33640. Mangalia, **passim**
άσ[τ]υνόμου
Αισχίνου ciorchine
[Φι]λοκράτης
Tip Conovici, 1998, nr. 206 (simbol "ciorchine" = Αισχίνης 4 Ἴφιος); **Callatis**, 1969, nr. 368; **Callatis**, 1988₂, nr. 41-42; **Callatis**, 1989, nr. 55.
92. Inv. 37977. Mangalia, **passim** (Pl. III)
άστυνόμου
[Ἐκ]αταίου tirs
Tip Brashinskii, 1980, nr. 602-603; **Callatis**, 1969, nr. 473; **Callatis**, 1988, nr. 70-71.
Conovici, 1998, Ἐκαταῖος 2 Λαμάχου.
93. Inv. 9904. Callatis, **passim** (Pl. III)
άσ[τυνό]μου
'Εκ[αταί]ου το-
ῦ Λα[μάχ]ου
tirs culcat
Tip Conovici, 1998, nr. 235 (fabricant Δᾶς).
Diverse dispuneri ale legendei, **Callatis**, 1969, nr. 545-551.
94. Inv. 37972. Mangalia, **passim**
[άστυνόμο]υ
[Δημητρίο]υ cap cu
[.....] coroaă
Conovici, 1998, Δημήτριος 3 Ἡροξένου.
95. Inv. 11465. Mangalia, **passim** (Pl. III, V)
[άστυ]νό]μου
[Δη]μη[τρ]ίου cap cu
[.....] coroaă
96. Inv. 9660, Mangalia, **passim** (Pl. III)
[άστυνόμου]
Εὐχα[ρίσ]του floare
Στέφανος
Tip **Callatis**, 1989, nr. 110; Brashinskii, 1980, nr. 619-620 (nu este menționată vreo emblemă). Grakov, diverse grupe; Conovici, 1998, grupa a IV-a, Εὐχάριστος 2 Δημητρίου.

97. Inv. 41043. Mangalia, 1963, canalizare (Pl. I, III)
 [ἀ]στυνόμου
 [Εὐ]χαρίστου floare
 [.....]σίου
 Producător probabil Σωσίου (sugestie N. Conovici)
98. Inv. 37968. Mangalias, **passim** (Pl. III)
 [ἀστύν]ο[μος]
 [Ἄριστ]ίων Satir
 [Νουμ]ήνιος
 Tip Pridik, 1917, p. 64, nr. 53; **Callatis**, 1989, nr. 119; aceeași legendă, **Callatis**, 1969, nr. 402 (numele producătorului în genitiv). Conovici, 1998, Ἄριστιών Ἄριστίππου.
99. Inv. 10449. Mangalia, **passim**
 Numerele 99-101, **sigma** pătrat.
 [ἀστυνόμου]
 Ἰκ[εσίου] pasăre
 Νουμήνιος
 Tip **Dacia VII-VIII**, 1937-1940, p. 269, nr. 79; **Callatis**, 1988₂, nr. 79; **Albești**, 1998, nr. 324. Conovici, 1998, Ἰκέσιος 2 Ἐστιαίου.
100. Inv. 37973. Mangalia, **passim** (Pl. IV)
 ἀ[στυνόμου]
 Ἰ[κεσ]ί[ου] pasăre spre
 [Σάγαρ]ις stânga
 Tip **Tomis**, 1992, nr. 154; Conovici, 1998, nr. 324.
101. Inv. 248. Mangalia, **passim** (Pl. I)
 [ἀστ]υνόμου
 [Ἰκε]σίου pasăre
 [το]ῦ Ἐσ(τια)ίου spre dreapta
 [Ἡφ]αίστιος
 Tip **Callatis**, 1989, nr. 145-146; Conovici, 1998, nr. 310.
- 3.4. **Grupa a V-a**
102. Inv. 37997. Mangalia, **passim** (Pl. IV)
 ἀστ[υνόμου]
 Ἰφιος [τοῦ Ζωπύ]
 ρου Ἐρ[μῶν]
 Conovici, 1998, subgrupa V-a.
103. Inv. 16665. Mangalia, 1959, **passim** (Pl. IV)
 [ἀστυνό] μου
 Ναύπωνος τοῦ acrostil
 Καλλισθένου
 Μίδαξ
 Conovici, 1998, subgrupa V-b. Asociere atestată la Pridik, 1928, A. 160 a.
104. Inv. 3175. Mangalia, **passim** (Pl. I)
 [ἀστυνόμου]
 Πυ]θοχρήστου ramură
 τοῦ Ἀπολλωνίδου

Ἀπατούριος

Tip **Callatis**, 1969, nr. 577 și 1125; **Albești**, 1993, nr. 522. Conovici, 1998, subgrupa V-b.

105. Inv. 36165. Mangalia, **passim** (Pl. IV)

ἄστ[υνόμου]

ἴκεσ[ίου τοῦ]

Βαχ[χίου]

Ἀτώ[της]

Tip **Callatis**, 1983, nr. 63; Conovici, 1998, subgrupa V-b.

106. Inv. 36166. Mangalia, **passim** (Pl. IV)

ἄστυνόμου

Ποσιδείου

divinitate cu cornul abundenței

τοῦ Θεαρίωνος

sprrijinită pe fus de coloană.

Πάφης

Tip Conovici, 1998, nr. 450 (considerată combinație nouă; **Ibid.**, subgrupa V-b.

107. Inv. 11458. Mangalia, **passim** (Pl. IV)

[ἄστυνόμου]

divinitate cu cornul abundenței

[Ποσιδε]ίου

sprrijinită pe fus de coloană.

[τοῦ Θεαρίω]νος

[.....]ς

108. Inv. 10453. Mangalia, **passim** (Pl. IV)

[ἄστυνό] μου

[Μ]αντιθέου leu

[τ]οῦ Πρωτα

[γ]όρου Μενίσκος

Tip Conovici, 1998, nr. 459.

Aceeași legendă, variantă de dispunere, Satu Nou, 1991, nr. 130.

109. Inv. 17254. Mangalia, 1959, **passim** (Pl. IV)

ἄστ[υνόμου]

Λεωμέδοντος

călăreț

τοῦ Ἐ[πι]δήμου

[.....]

Conovici, 1998, subgrupa V-c.

110. Inv. 11109. Mangalia, **passim**

ἄστυνόμου

Πασιχάρου

caduceu

τοῦ Δημητρίου

[.....]

Tip **Callatis**, 1969, nr. 567 (r. 1 întregit ἄστυνομοῦ[ντος]. Conovici, 1998, subgrupa V-c.

111. Inv. 11453. Mangalia, **passim**

[ἄστυνόμου]

Ἀθ[ηνί]που [τοῦ]

Μη[τ]ροδ[ώρου]

[.....]

Conovici, 1998, subgrupa V-c.

112. Inv. 2431. Mangalia, 1991, **passim** (Pl. IV)
 ἄστυνόμου
 Ἰαθνήππου stea
 τοῦ Μητροδώρου
 Ἰαπατοῦριος
 Tip Pridik, 1917, p. 61, nr. 1. **Satu Nou**, 1991, nr. 198-200; o amforă întreagă la F. Dereli, Y. Garlan, *Anatolia Antiqua*, 5, 1997, p. 202 și fig. 2/12, 5/12.
113. Inv. 2430. Mangalia, **passim** (Pl. IV)
 [ἄστυνόμου]
 Μητρο[δώρο]υ τοῦ Helios
 Ἰαθνήπ[π]ου
 [Ἰ]ρα[κλεῶν]
 Conovici, 1998, subgrupa V-d. Numele producătorului ipotetic reconstituit.
114. Inv. 1763. Mangalia, **passim** (Pl. IV)
 Gât de amforă cu una dintre torti ștampilată.
 ἄστυνό[νου] rest de simbol; probabil
 Πρωταγώρο[υ] Nike cu ramură de
 τοῦ Κυνίσκου palmier
 Ἰαπατοῦριος
 Conovici, 1998, subgrupa V-d; analogii la Sinope (D. Robinson, *AJA*, 9, 1905, p. 299/11; informație N. Conovici).
- 3.5. **Ștampile de producători**
115. Inv. 1487. Mangalia, **passim** (Pl. IV, VII)
 Gât de amforă sinopeană; una din torti poartă ștampilă dreptunghiulară îngustă.
 Ἰαράϊωνος
 Tip Conovici, 1998, nr. 607-608.
116. Inv. 10596. Mangalia, **passim** (Pl. IV)
 Θυαΐας
 Grakov, producător grupele I, III și V; pentru acest producător în grupa a IV-a, Conovici, 1998, nr. 238-239 (astynom Ἰακαταΐος 2 Λαμάχου).
117. Inv. 11476. Mangalia, **passim** (Pl. IV)
 [Π]ρῶ[τος]
 Reconstituire probabilă; tip **Callatis**, 1989, nr. 192-193; **Satu-Nou**, 1991, nr. 78 (cu simbol capul lui Heracles). Grakov, grupele IV, V și VI.
118. Inv. 9824. Mangalia, **passim** (Pl. IV)
 Σινω[πίωνος τοῦ]
 Ἰατισ[θένους]
- 3.6. **Alte ștampile**
119. Inv. 37971. Mangalia, **passim** (Pl. IV)
 [...]ασίων kantharos
 [ἄσ]τυνόμου ciorchină
 [.....]
 completat:
 [Ἰεγ]ασίων
 [ἄσ]τυνόμου
 [Διονυσίου]

de Conovici după Garlan, CRAI, 1990, p. 498-499, cu ilustrație.

120. Inv. 11451. Mangalia, **passim**

[.....]

[.....] picior

[.....]του kantharos (?)

4. RHODOS

4.1. Nume de eponimi

4.1.1. Perioadele (I)-II

121. Inv. 10582. Mangalia, 1959, **passim** (Pl. IV, IX)

soare

Ἀγήσιππος

Tip **Olbia**, 1964, nr. 172. Numele este înregistrat și la **Tomis**, 1992, nr. 332*.

122. Inv. 17255. Mangalia, 1959, **passim** (Pl. IV)

Ștampilă rectangulară.

ἐπὶ Ὀνα -

σάνδρου

Tip **Albești**, 1990, nr. 462(50); Pridik, 1917, p. 15, nr. 293 aceeași dispunere, însă cu simbol în partea stângă. Pentru nume, Grace, 1952, p. 529; Grace- Pétrapoulakou, 1970, p. 301 (perioada a II-a).

123. Inv. 36185 (=11676). Mangalia, **passim** (Pl. IV)

[ἐπ]ὶ Ἐπ[ι] -

[χ]άρμου

Eponim, Grace, 1953, p. 123; eadem, **Middle Stoa**, p. 8, n. 15; G. Jöhrens, BCH, Suppl. 13, 1986, p. 499, n. 7.

124. Inv. 15649. Mangalia, 1966, str. Ștefan cel Mare, canalizare (Pl. IV)

Ștampilă circulară; toartă cu curbură lină.

ἐπὶ Μυτίωνος [B]αδρομίου

floare de rodie

Grace, 1953, p. 123, nr. 117. Eponim cunoscut pe un exemplar întreg cu numele lui Μενεκράτης I, la Badaliant, 1976, p. 39.

125. Inv. 16656. Mangalia, 1959, **passim** (Pl. IV)

soare ἐπὶ Παν -

[σανία]

Tip **Albești**, 1987, nr. 123(6); la bibliografia citată **tot acolo**, vezi Grace- Pétrapoulakou, 1970, E 12 și p. 293; P.M. Wallace Matheson, M.B. Wallace, Hesperia, 51, 3, 1982, p. 317 (cca. 240-230 a. Chr.); atelier Θεόδωρος (informație Conovici)

126. Inv. 10303. Mangalia, **passim** (Pl. IV, V)

Ștampilă circulară cu buton; atelier Ἱεροτέλης.

Τιμοκλῆς

Grace, 1952, p. 530. Eponim cunoscut la Callatis pe o ștampilă rectangulară: **Callatis**, 1969, nr. 790; la fel, **Tomis**, 1992, nr. 267.

4.1.2. Perioada a III-a

127. Inv. 10309. Mangalia, **passim** (Pl. IV, VII)

Partea superioară a unei amfore cu ambele torți ștampilate.

a) Αινέα Ἀρταμιτίου b) ἐπ[ι] Δαμ[ο]κλεῦς

floare de rodie floare de rodie

Pentru Δαμοκλῆς II, vezi Grace-Pétrapoulakou, 1970, p. 290, n.5; Grace, **Middle-Stoa**, p. 44 (appendix 5); **Tomis**, 1992, nr. 313.

128. Inv. 10655. Mangalia, **passim** (Pl. IV)

ἐπὶ [Δαμο]κλ

[εὔς]

Ἄ[γρι]αν[ίου]

Reconstituire probabilă.

129. Inv. 11477. Mangalia, **passim**

stea cu ἐπ' ἱερέως

8 raze [Κλε]ωνύμου

Κλεώνυμος II, 197 sau 195 a. Chr. Nume cunoscut și la **Tomis**, 1992, nr. 319; atelier Ἀριστείδης; cf. Börker, 1998, catalogul depozitului Pergam, 263.

130. Inv. 11658. Mangalia, 1959, **passim** (Pl. IV, V)

ἐπ[ὶ Κλεω]

νύμου

Ἰακινθίου

131. Inv. 10308. Mangalia, **passim** (Pl. IV)

Ștampilă circulară.

[ἐπὶ Συμμ]άχο[υ...]

floare de rodie

Reconstituire ipotetică, după Olbia, 1964, nr. 153-156.

4.1.3. Perioada a IV-a

132. Inv. 10519. Albești, **passim** (Pl. IV, V)

ἐπὶ Αὐτοκ

ράτευς Ἰα -

κινθίου

Grace, 1952, p. 529; **Callatis**, 1969, nr. 714. Pentru o datare mai exactă, vezi Roland Étienne, BCH, Suppl. 13, 1986, p. 45-47.

4.1.4. Perioada a V-a

133. Inv. 10317. Mangalia, **passim** (Pl. IV, VIII)

Partea superioară a unei amfore cu ambele torti ștampilate.

a) hermă

b) [ἐπὶ Θερ]σάν

Κάλλω[νος]

δρο[υ]

[.....]

Grace, **Middle Stoa**, p. 13, n. 24, eponim datat cca. 141-135 a. Chr.

B.4.2. Ștampile de producători

4.2.1. Perioadele (I)-II

134. Inv. 10297. Mangalia, **passim** (Pl. IV)

[Ἰακινθίου]

[Δαμ]ονίκου

Grace-Pétrapoulakou, 1970, cf. E12 și p. 293. Vezi prezența producătorului la **Callatis**, 1969, nr. 715; **Albești**, 1987, nr. 140(23).

135. Inv. 36190 (=11684). Mangalia, 1962, Școală (Pl. VII)

Ștampilă circulară cu buton; se păstrează și gățul amforei.

Ἰε [ροτε]λεῦς

Din bibliografia mai recentă, G. Jöhrens, BCH, Suppl.13, 1986, p. 497-503; J.-Y. Empereur, N. Tuna, BCH, 113, 1989, p. 277-299. Exemplar citat de Buzoianu, 1986, p. 415; nume prezent și la **Albești**, 1987, nr. 146(29).

136. Inv. 16666. Mangalia, 1959, **passim**

Ștampilă circulară; **sigma** lunar.

[M]νησιθεος

floare de rodie

Tip Pridik, 1917, p. 136, nr. 106; **Albești**, 1990, nr. 467(55).

137. Inv. 11464. Mangalia, **passim** (Pl. IV)

Σῶ[τα]

Grace, **Middle Stoa**, p. 8, n. 15, fabricant datat pe la mijlocul sec. III a. Chr. Vezi prezența lui în **Callatis**, 1969, nr. 782-786; Buzoianu, 1986, p. 415.

4.2.2. Perioada a IV-a

138. Inv. 16659. Mangalia, 1959, **passim** (Pl. IV)

Ἑρμία

Grace-Pétrapoulakou, 1970, cf. E 14; **Tomis**, 1992, nr. 383.

139. Inv. 15651. Mangalia, 1959, Str. Ștefan cel Mare, canalizare (Pl. V)

Μαρσῦα

Σμυθίου

Tip **Callatis**, 1969, nr. 767; Badalianț, 1970, nr. 42, Y. Calvet, **Salamine de Chypre**, III, nr. 53.

4.2.3. Perioada a V-a

140. Inv. 37967. Mangalia, **passim** (Pl. IV)

Εὐκ[λεί]του caduceu

141. Inv. 37999. Mangalia, **passim**

Μ[ῖδα] ciorchine

Nume ipotetic reconstituit.

4.2.4. Perioada a VI-a

142. Inv. 36186. Mangalia, 1963, **passim** (Pl. VI)

[M]ηνοδῶ[ρου]

[Υ]ακινθί[ου]

Producător datat la începutul sec. I a. Chr.; vezi Șelov, **Tanais**, nr. 406.

5. CNIDOS

143. Inv. 10495. Mangalia, **passim** (Pl. VI)

Δωριγ[λήνης]

proră de corabie

Pentru nume, vezi Chr. Börker, BCH, Suppl. 13, 1986, p. 476, nr. 2.

144. Inv. 10578. Mangalia, **passim** (Pl. VI)

Φίλιλος

proră de corabie

145. Inv. 10500. Mangalia, **passim** (Pl. V, VI)

Ζην(...)

Φιλα(...)

Tip Grace, BCH, Suppl. 13, 1986, p. 561, nr. 1 și fig. 2/3; vezi în text și p. 552.

146. Inv. 36188 (=40176). Mangalia, **passim** (Pl. VI)

Legenda dispusă de la dreapta la stânga.

Ἀναξιπ

πίδα frunză ?

[...] Κ[νί(διον)]

147. Inv. 36187 (=11665). Mangalia, **passim** (Pl. VI)

Legenda dispusă de la dreapta la stânga.

Ἀναξιπ]

πίδα frunză ?

Κν[ί(διον)]

148. Inv. 10325. Mangalia, **passim** (Pl. VI)

Ἀπολλ[ω]νίου

Πι[σίδης]

Tip **Tomis**, 1992, nr. 454-459.

149. Inv. 2614. Mangalia, **passim** (Pl. VIII)

Gât amforă; ștampile circulare pe ambele torti.

a) ἐπι[ι ... ΙΔ]αμοκράτους Κνιδίο[υ]

cap de bou

b) [...] Π Α [...]

cap de bou

Grace- Pétrapoulakou, 1970, nr. 180-181, ἐπὶ Πολυτεῦς Δαμοκράτους Κνί(διον);
vezi datarea ștampilelor producătorului Δαμοκράτης la Grace, **Middle Stoa**,
p. 35.

6. COS

150. Inv. 10710. Mangalia, **passim** (Pl. VI)

Ἄρατ(...)

Pentru Ἄρατ(...), vezi Dacia, NS, 22, 1978, p. 186, nr. 44; Ἄρατ(...)+ măciucă,
Albești, 1998, nr. 397(1).

151. Inv. 10376. Mangalia, **passim** (Pl. V-VIII)

Παρ(...)

măciucă

7. CHERSONESUL TAURIC

152. Inv. 10354. Mangalia, **passim** (Pl. V)

Ἀπολλ[ω]νίου]

ἀστυν[όμου]

Callatis, 1969, nr. 881-883; 878-880; **Albești**, 1990, nr. 371(2); 1993, nr. 544(4);
Brashinskii, 1980, nr. 723-732; Katz, 1994, IX, 1-20.

153. Inv. 10342. Mangalia, **passim** (Pl. VI)

[Δ]αμόκ[λεος]

[ἀσ]τυν[όμου]

Histria, 1957, nr. 488; Katz, 1994, XIII, 1-34.

154. Inv. 10324. Mangalia, **passim** (Pl. VI)

[Διοσ]κουρί[δα]

[ἀσ]τυνόμ[ου]

Tip. Pridik, 1917, p. 108, nr. 848; Brashinskii, 1980, nr. 735-737; Katz, 1994, XVI,
1-40.

8. ALTE CENTRE

8.1. Ștampile circulare divizate (Akanthos)

155. Inv. 10211. Mangalia, **passim**

Δ E

X Π

Tip **Callatis**, 1969, nr. 965.156. Inv. 17253. Mangalia, **passim** (Pl. VI, IX)

Π E

Φ I

Tip **Callatis**, 1969, nr. 972 (inv. 10186).157. Inv. 2433. Mangalia, **passim** (Pl. VI, IX)

O Π

. T

Pentru profilul părții păstrate a vasului, M. Nikolaidou-Patera, BCH, Suppl. 13, 1986, p. 488, fig. 2 (Kav. 1555).

158. Inv. 228. Mangalia, **passim** (Pl. VI)

Ω A

X .

8.2. Ștampile cu nume proprii

159. Inv. 2615. Mangalia, **passim** (Pl. VIII)

Partea superioară a unei amfore. Gât cilindric, buză rulată la exterior; incizie circulară pe gât; corp rotunjit; torti elipsoidale cu alveole la bază. Ștampilă în relief pe una din torti.

IKION

Vezi trimiterile din text, n. 83 . Pentru imagine, BCH, 114, p. 373, fig. 7.

160. Inv. 16663. Mangalia, 1959, **passim** (Pl. VI)

[ʼA]θανό

măciucă (?)

δωρος

Vezi, eventual, Katz, 1994, C, 2A-2, 1, 2, 3.

161. Inv. 37989. Mangalia, **passim** (Pl. VI)Ștampilă îngustă în cadru rectangular; primele două litere în ligatură; **niu** invers. Μεν(...)162. Inv. 229. Mangalia, **passim** (Pl. V, IX)

Ștampilă dispusă transversal pe toartă.

Δημο(...)

Caracteristici apropiate de cele ale exemplarului cat. 160.

163. Inv. 10343. Mangalia, **passim** (Pl. VI)

Εύκλ[εί]

δο[υ]

164. Inv. 10011. Mangalia, **passim** (Pl. VI)

Τελεσικ(...)

8.3. Ștampile cu litere izolate sau monograme

165. Inv. 947. Mangalia, **passim** (Pl. V, IX)

Ștampilă englică pe toartă; fără cadru. Buza vasului rulată; toarta lată.; argila bej cu paie de mica.

ΑΠ sive ΠΑ

166. Inv. 38014., Mangalia, **passim** (Pl. VI, IX)
Monogramă în cadru pătrat. Argilă bej cu mica; buza rulată.

Δ

167. Inv. 11462. Mangalia, **passim** (Pl. VI)
Ștampilă circulară; caracteristicile argilei de Sinope.

Δ sive ΑΙ

168. Inv. 15669. Mangalia, str. Ștefan cel Mare, canalizare (Pl. VI)
Ștampilă ovală cu monogramă; argilă bej cu paiete de mică.

K

8.4. Ștampile anepigrafice

169. Inv. 19734. Mangalia, 1968, necropolă (Pl. V, VI)
Ștampilă circulară; simbol amforă. Vezi, în general, Carolyn G. Koehler, **Amphoras on amphoras**, *Hesperia*, 51, 1982, 3, p. 284-292.

170. Inv. 10568. Mangalia, **passim** (Pl. V, VI)
Toartă fragmentară, lată; argilă bej, compactă. Ștampilă probabil circulară, cu simbol **kantharos**.

171. Inv. 2429. Mangalia, **passim** (Pl. VI)
Toartă lată; ștampilă rectangulară; simbol **caduceu**.

172. Inv. 38010. Mangalia, **passim** (Pl. V)
Ștampilă englică, dispusă oblic: dreptunghi împărțit în patru.

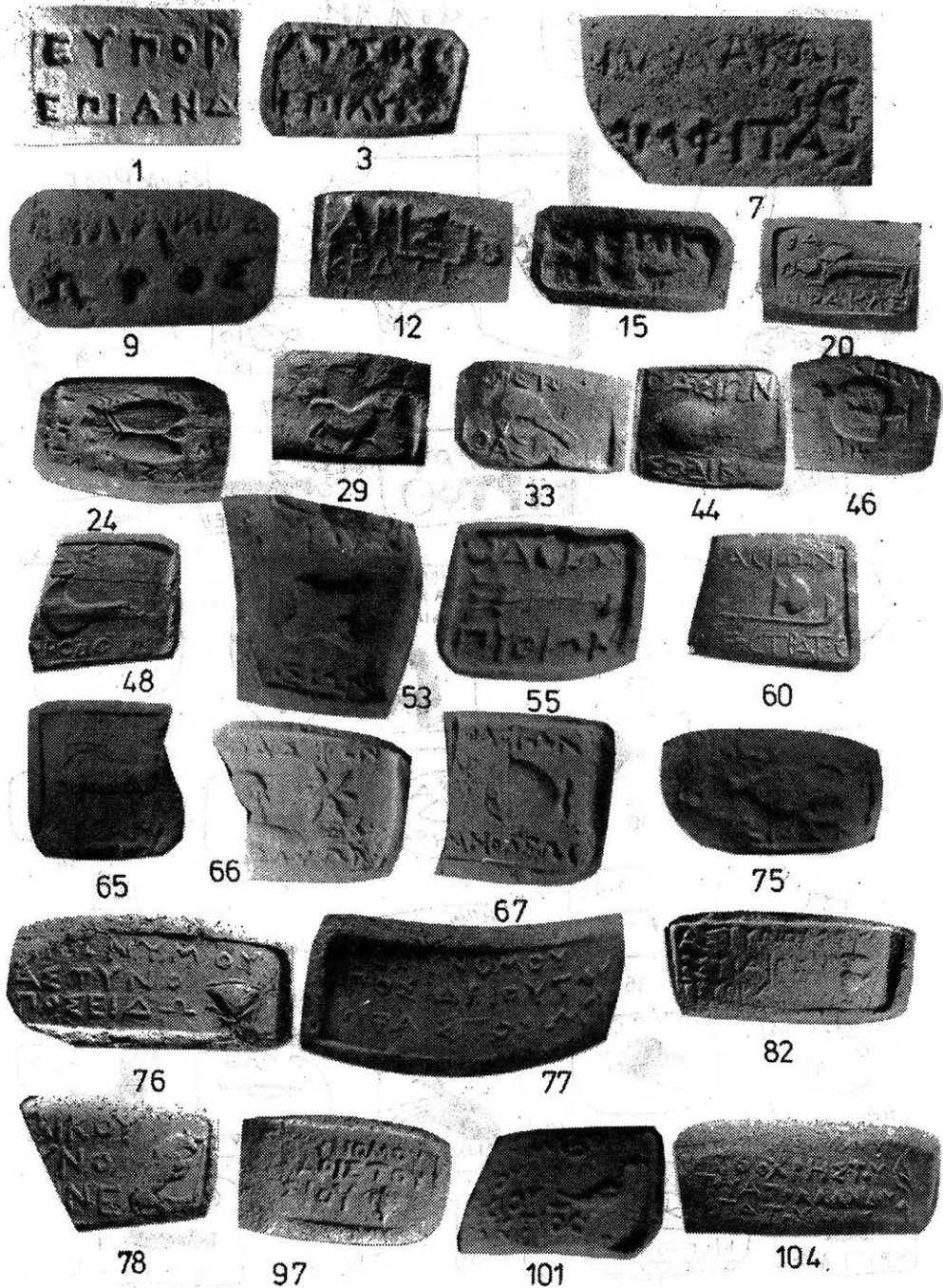
173. Inv. 36176. Mangalia, **passim** (Pl. IX)
Cerc incizat. Procedul de marcare apare pe vase din sec. V până în sec. I a. Chr. Vezi, de exemplu, Grace, **Pnyx**, nr. 215; Y. Garlan, *BCH*, 109, p. 728 și fig. 1. Profil asemănător cu piesa inv. 947; argila puțin mai grunjoasă, prezintă aceleași paiete de mica

9. Fragmente amforice diverse

174. Inv. 10378. Mangalia, **passim** (Pl. V)
Gât amforă de Chios; tip gonflat; cerc pictat cu vopsea brună; incizată, litera Δ.

175. Inv. 15675. Mangalia, 1960, str. Ștefan cel Mare, sub mozaic
Fragment gât și buză amforă Thasos; aspect timpuriu.

176. Inv. 15138. Mangalia, 1962, **passim** (Pl. IX)
Toartă amforă; argilă bej-gălbuie cu mica; angobă de culoare deschisă; urme de vopsea roșie.

Planșa I

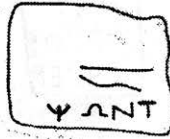
Planșa II

54

56

57

58

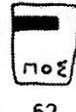
59

60

61

62

63

68

64

69

70

71

72

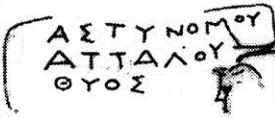
73

74

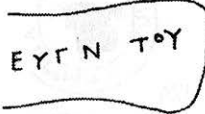
79

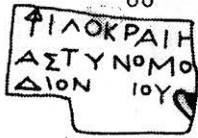
81

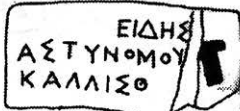
83

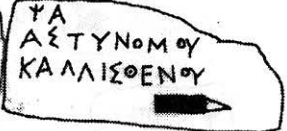
84

80

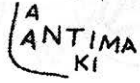
86

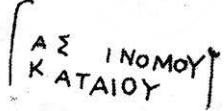
87

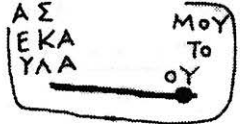
88

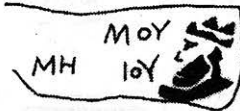
89

92

93

95

96

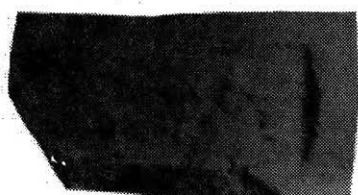

97

98

95

126

136

130

132

139

146

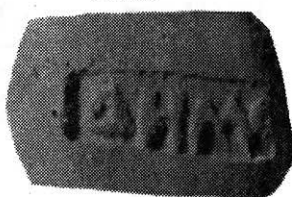
145

152

151

162

165

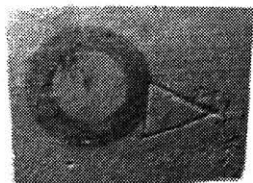
169

172

170

174

ΜΙΘΔΛ
ΑΚΙΝΘΙ

142

ΔΡΡΙΓ

143

ΟΙΠΛΜ
ΑΔΙΓΚ

146

ΣΟΣ
Σ

144

ΑΠΟΛΛΩΙΟΥ

148

ΠΛΜ
ΛΔΙΓΚ
ΙΝΝ

147

ΙΗΝ
Φ/ΛΑ

145

ΑΜΟΚ
-Τ.ΥΝ

153

ΚΟΥΡ
ΥΝΟΝ

154

ΑΡΑ

150

ΠΕ
ΦΙ

156

ΟΓ
ΣΤ

157

Α
ΦΙ

158

ΜΙΛ
ΣΟΡΩ

160

ΜΕΙΕ

161

ΤΕΛΕ

164

ΕΥΚΛ
ΔΟ

163

Δ

166

Α

167

Κ

170

Κ

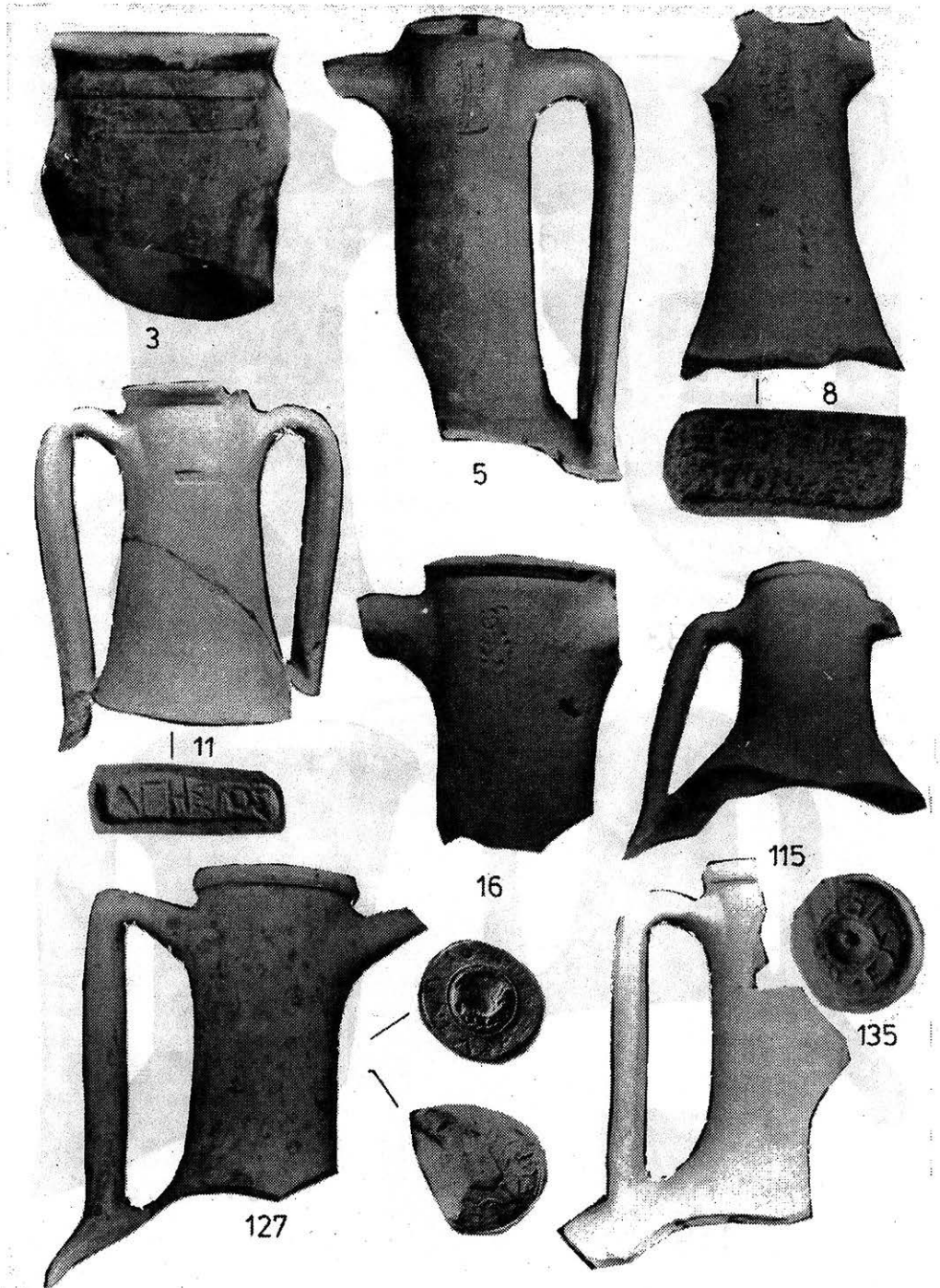
168

Κ

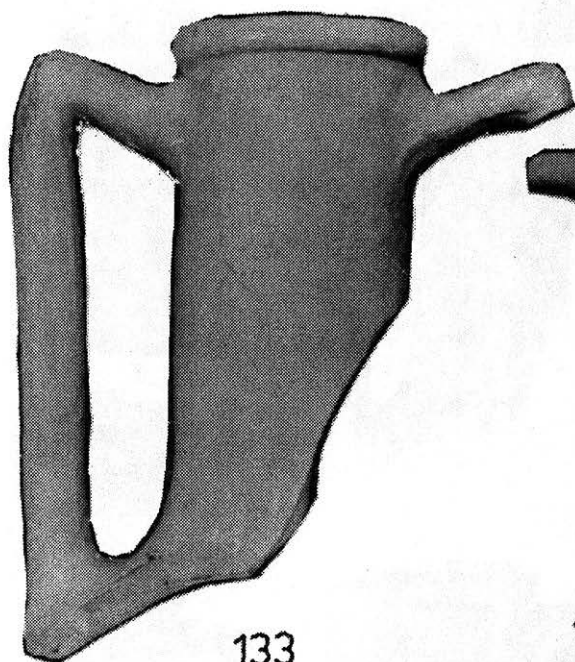
171

Κ

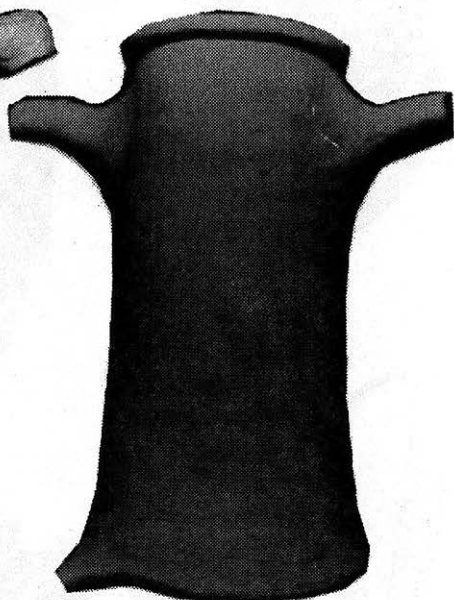
169

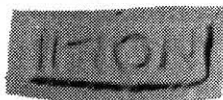
Plansa VII

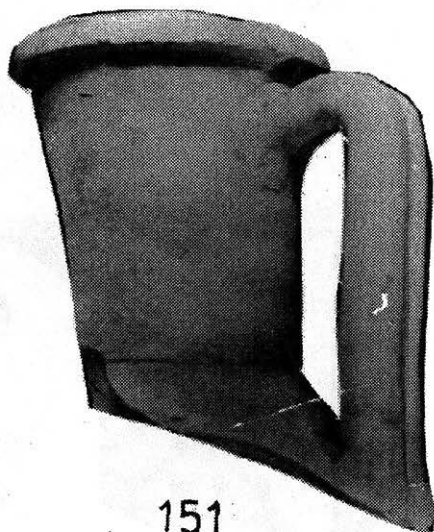
133

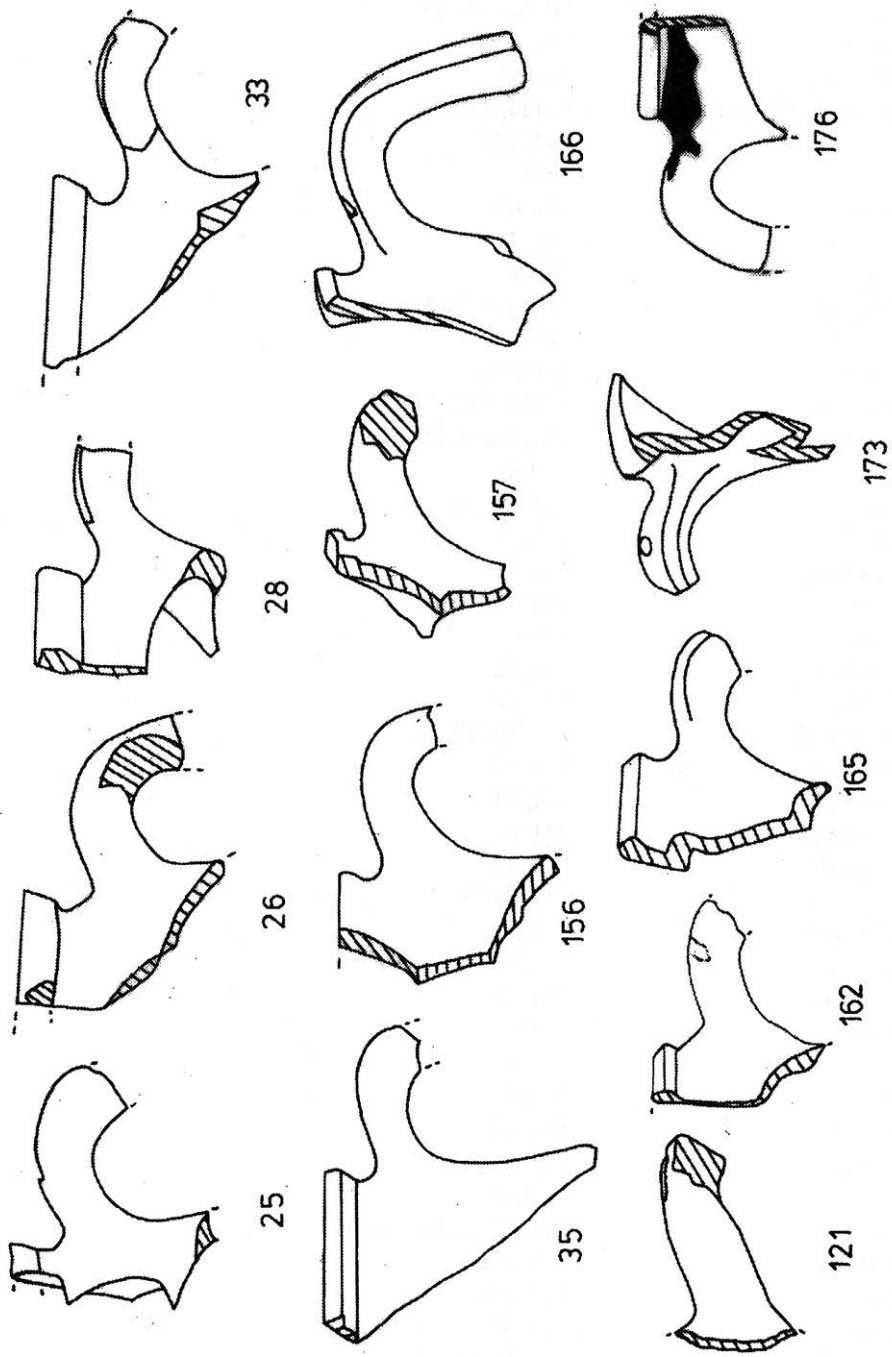
149

159

151

Planșa IX

INDEX - NUME PROPRII

Ἀγήσιος	- HP (?), 10, 11
Ἀγήσιππος	- RH, 121
Ἀθανόδωρος	- N, 160
Ἀθήνιππος ὁ Μητροδώρου	- S, 111, 112
Αἰνέας	- RH, 127
Αἰσχίνης	- S, 91
Αἰσχύριων	- TH, 63
*Ἀμφανδρος	- TH, 21
Ἀμφίτας	- HP, 7
Ἀναξιππίδας	- CN, 146, 147
Ἀνδρόνικος	- HP, 1
Ἀντίμαχος	- S, 89, 90
Ἀπατούριος	- S, 104, 112, 114
Ἀπολλώνιος	- CN, 148; CH, 152
Ἄρατ (...)	- C, 150
Ἀργεῖος	- TH, 69, 70
Ἀρέτων	- TH, 31
Ἀρισταγόρης	- TH, 18
Ἀριστείδης	- TH, 17
Ἀριστίων	- S, 98
Ἀριστοκ (...)	- TH, 22
Ἀριστόλεως	- TH, 27
Ἀριστοκράτης	- HP, 12, 13, 14
Ἀριστοτέλης	- TH, 34
Ἀριστοφ (...)	- TH, 71
Ἀριστοφάνης	- TH, 68
Ἀριστοφῶν	- TH, 33
Ἀρότης	- TH, 29(?)
Ἀρτεμίδωρος	- S, 88
Ἀρτέμων	- HP, 2
Ἀρχέστρατος	- TH, 18
*Ἄτταλος	- S, 81
*Ἄττης	- HP, 3
Ἀτώτης	- S, 105
Αὐτοκράτης	- RH, 132
Βόστρυχος	- HP, 6
Δαμο(...)	- N, 163
Δαμοκλῆς	- RH, 127, 128; CH, 153
Δαμοκράτης	- CN, 149
Δαμόνικος	- RH, 134
Δεῖαλος	- TH, 32
Δεινώπας	- TH, 39, 40, 41
Δημήτριος	- S, 94, 95

Δημήτριος ὁ Θεουγήτου	- S, 84
Δημο(...)	- N, 162
Διαγόρας	- TH, 64
Διονύσιος	- S, 85, 119
Διοσκουρίδας	- CH, 154
Δωριγένης	- CN, 143
Ἐκαταῖος	- S, 92
Ἐκαταῖος ὁ Λαμάχου	- S, 93
Ἐπίχαρμος	- RH, 123
Ἐργασίων	- S, 119
Ἐρμίας	- RH, 138
Ἐρμων	- S, 102
Ἐστιᾶιος	- S, 82
Εὐαλκίδης	- TH, 42, 43
Εὐκλείδης	- N, 163
Εὐκλειτος	- RH, 141
Εὐπορος	- HP, 1
Εὐρυφῶν	- HP, 6
Εὐχάριστος	- S, 96, 97
Ζην(...)	- CN, 145
Ἡραίων	- S, 115
Ἡρακλει(...)	- TH, 20
Ἡρακλείδης	- S, 86
Ἡράκλειτος	- TH, 37, 38
Ἡρακλεῶν	- S, 113
Ἡρόδοτος	- TH, 48, 49
Ἡροφῶν	- TH, 36, 57, 58
Ἡρώνυμος	- S, 76
Ἡφαίστιος	- S, 101
Θεόπομπος	- TH, 61, 62
Θέρσανδρος	- RH, 133
Θυαῖας	- S, 116
Θῦς	- S, 81
Ἱεροτέλης	- RH, 135
Ἰκέσιος	- S, 99, 100
Ἰκέσιος ὁ Βαχχίου	- S, 105
Ἰκέσιος ὁ Ἐσ(τια)ίου	- S, 101
Ἰκιον	- 159
[.]ικράτης	- TH, 25
Ἰππίδης	- TH, 23
Ἰσόδικος	- TH, 44, 45, 46
Ἰστιᾶιος	- S, 83
Ἰφισ ὁ Ζωπύρου	- S, 102
Καλλισθένης	- S, 86, 87, 88
Καλλιφῶν	- TH, 17

Κάλλων	- RH, 133
Καρακύδης	- HP, 2
Κίνωλις	- S, 83
Κλεαίνετος	- S, 78
Κλεόστρατος	- TH, 59, 60
Κλεώνυμος	- RH, 129, 130
Κριτίας	- TH, 47
Κύχρις	- TH, 51, 52
Λεωμέδων ὁ Ἐπιδήμου	- S, 109
Λεωφάνης	- TH, 28
Λύκων	- HP, 3
Λύσανδρος	- TH, 65
Λυσικλῆς	- TH, 24
Μαλακῶν	- HP, 7
Μαντίθεος ὁ Πρωταγόρου	- S, 108
Μαρσύας	- RH, 139
Μεγακλείδης	- TH, 23
Μενε(...)	- N, 161
Μένιππος	- HP, 15
Μενίσκος	- S, 108
Μηνόδωρος	- RH, 142
Μητροδώρος ὁ Ἀθηνίππου	- S, 113
Μίδας	- S, 103; RH, 140
Μνησίθης	- RH, 136
Μυτίων	- RH, 124
Ναύπων ὁ Καλλισθένου	- S, 103
Νικίας	- S, 89
Νουμήνιος	- S, 98, 99
Ὀνάσανδρος	- RH, 122
Παντιμίδης	- TH, 29 (?)
Πανφάης	- TH, 19
Παρ(...)	- C, 151
Πασιχάρης	- S, 79, 80
Πασιχάρης ὁ Δημητρίου	- S, 110
Πάταικος	- S, 78
Παυσανίας	- TH, 19; RH, 125
Πάφης	- S, 106
Πει(...)	- TH, 24
Πολύων	- TH, 66
Ποσειδώνιος	- S, 76
Ποσίδειος ὁ Ἡφαιστοδώρου	- S, 77
Ποσίδειος ὁ Θεαρίωνος	- S, 106, 107
Πουλυάδης	- TH, 53
Πρηξίπολις	- TH, 54
Πρωταγόρας ὁ Κυνίσκου	- S, 114

Πρώτος	- S, 117
Πυθίων	- TH, 25, 50, 55, 56
Πυθοκλῆς	- HP, 4
Πυθόλεως	- TH, 26
Πυθόχρηστος ὁ Ἀπολλωνίδου	- S, 104
Σάγαρις	- S, 100
Σατυρίσκος	- HP, 5, 8
Σάτυρος	- HP, 5
Σιλανός	- HP, 9
Σινωπίων ὁ Ἀντισθένης	- S, 118
Σκύμνος	- TH, 21
Σπίνθαρος	- HP, 8
Στέφανος	- S, 96
Σύμμαχος	- RH, 131
Σωσίας	- S, 97
Σώτας	- RH, 137
Τελεσικ(...)	- N, 164
Τεύθρας	- S, 79, 82
Τηλεφάνης	- TH, 30
Τιμαρχίδας	- TH, 35
Τιμησίθεος	- TH, 22
Τιμοκλῆς	- RH, 126
Φανόλεως	- TH, 67
Φίλα(...)	- CN, 145
Φιλῖνος	- CN, 144
Φιλίσκος	- HP, 4
Φιλοκράτης	- S, 85, 91
Ψάμμις	- S, 87
᾽Ωρος	- HP, 9

INDEX - EMBLEME

acrostil	-S, 103, 104
amforă	- TH, 75; N, 169
arc	- TH, 19, 43
arc+literă	- TH, 38
aripă	- TH, 42
arșic	- TH, 53
broască țestoasă	- TH, 47
bufniță	- TH, 69
caduceu	- S, 110,; RH, 141; N, 171
candelabru	- TH, 18
cap de bou	- CN, 149
cap cu coroană	- S, 94, 95
cap feminin	- TH, 40, 64(cu cască)
cap Helios	- S, 113

capră	- TH, 22
călăreț	- S, 109
câine	- TH, 29
cerc(?)	- HP, 6
ciorchine	- HP, 3; TH, 32; RH, 141
corn	- S, 90
crater	- TH, 49
crustaceu	- TH, 71
divinitate cu cornul abundenței	
sprijinită pe fus de	
coloană	- S, 106, 107
dreptunghi divizat	- N, 172
Eros	- TH, 17
figură bărbătească cu	
braț întins (+ stea)	- TH, 66
floare	- S, 76, 96, 97(?)
floare de rodie	- RH, 124, 127, 131, 136
frunză(?)	- CN, 146, 147
găleată	- TH, 39; (+stea), 67
greiere	- TH, 24
Heracles arcaș	- TH, 25
hermă	- TH, 21, 52; RH, 133
kantharos	- HP, 7; TH, 30, 34, 61, 68; S, 80, 82, 83, 85, 88, 120(?), N, 170; S, 119 (+ciorchine)
leu (leu pe taur)	- S, 108
liră	- TH, 63
literă	- TH, 35, 36, 37
măciucă	- HP, 5; C, 151; N, 160(?)
Nike	- S, 114(?)
palmetă+caduceu	- HP, 16
pasăre	- S, 99, 100, 101
phiaală	- TH, 20
pilos	- TH, 27(+scut); 28(+bucraniiu)
pithos	- TH, 44
polonic	- TH, 51
profil masculin	- S, 81(+floare)
proră de corabie	- CN, 143, 144
rodie	- TH, 31(?), 46
roată	- TH, 50
Satir	- TH, 26; S, 98
seceră	- TH, 33, 45, 48
soare	- RH, 121, 125
stea	- TH, 67(+găleată); S, 112; RH, 129, 137
strigiliu(+vas)	- TH, 59, 60
tabletă votivă	- TH, 23
taur	- TH, 74; S, 78
tirs	- S, 92, 93

thymiaterion	- TH, 55, 56
toc cu săgeți	- TH, 65
tolbă	- TH, 57, 58
tolbă+arc	- TH, 37; S, 86, 87(arc în tolbă)
tortă	- S, 79
vas	- TH, 41, 54, 70
xoanonul Athenei	- TH, 20

LUNILE CALENDARULUI RHODIAN

Ἀγριάνιος	- 128
Ἀρταμίτιος	- 127
Βαδρόμιος	- 124
Σμίνθιος	- 139
Ἰακίνθιος	- 130, 132, 134, 142

ABREVIERI FOLOSITE ÎN CATALOG

C - Cos

CH - Chersonesul Tauric

CN - Cnidos

HP - Heraclea Pontică

N - Nedeterminate

RH - Rhodos

S - Sinope

TH - Thasos

* - Asterixul marchează numele fabricantilor în ștampile thasiene timpurii

** - Introducerea lui Ἀγῆσιππος, între eponimii perioadei a II-a o datorăm sugesției lui N. Conovici, căruia îi mulțumim; forma tortii cu profil arcuit ne determină și pe noi să luăm în considerare o perioadă anterioară complexului Pergam

ALTE ABREVIERI

Albești, 1986 - A. Rădulescu, M. Bărbulescu, L. Buzoianu, **Importuri amforice la Albești (jud. Constanța): Heraclea Pontică**, Pontica, 19, 1986, p. 33-60.

Albești, 1987 - iidem, **Importuri amforice la Albești (jud. Constanța): Rhodos**, Pontica, 20, 1987, p. 53-72.

Albești, 1990 - iidem, **Importuri amforice la Albești (jud. Constanța): Chersonesul Tauric, Cnidos, Cos, Paros**, Pontica, 23, 1990, p. 29-48; iidem (și Nicolae Cheluță-Georgescu), **Pentru un catalog complet al importurilor amforice la Albești (jud. Constanța)**, Ibid, p. 49-79.

Albești, 1993 - iidem, **Observații privind așezarea greco-autohtonă de la Albești (jud. Constanța)**, Pontica, 26, 1993, p. 121-158.

Avram (Histria), 1996 - Al. Avram, **Histria. Les résultats des fouilles. VIII. Les timbres amphoriques.1. Thasos**, Bucarest-Paris, 1996.

Badalianț, 1970 - Iu. S. Badalianț, **Rodoskie amfornîe kleima iz Nimfeja**, VDI, 3, 1970, p. 113-126.

- Badalianț**, 1976 - Iu. S. Badalianț, **Hronologiceskoe sootvetstvie imen eponimov i fabrikantov na amfornah Rodossa**, S.A, 4, 1976, p. 32-41.
- Bon** - A.-M. și A. Bon, **Les timbres amphoriques de Thasos**, Études thasiennes, IV, 1957.
- Börker**, 1998 - Cr. Börker - J. Burow, **Die hellenistischen Amphorenstempel aus Pergamon**, Walter de Gruyter - Berlin - New York, 1998
- Brashinskii**, 1980 - I.B. Brashinskii, **Greceskii keramiceskii import na nijnem Donu v V-III vv. do n.e.**, L., 1980.
- Buzoianu**, 1986 - L. Buzoianu, **Les premières importations d'amphores timbrées dans les cités grecques de Tomi et de Callatis**, BCH, Suppl. 13, 1986, p. 407-415.
- Callatis**, 1969 - M. Gramatopol, Gh. Poenaru-Bordea, **Amphora Stamps from Callatis and south Dobroudja**, Dacia, NS, 13, 1969, p. 127-282.
- Callatis**, 1979 - L. Buzoianu **Noi ștampile pe amfore descoperite la Callatis**, Pontica, 12, 1979, p. 77-95.
- Callatis**, 1983 - L. Buzoianu, N. Cheluță-Georgescu, **Ștampile de amfore inedite de la Callatis**, Pontica, 16, 1983, p. 149-188.
- Callatis**, 1988 - Al. Avram, Gh. Poenaru-Bordea, **Nouveaux timbres amphoriques thasiens de Callatis**, Dacia, NS, 32, 1-2, 1988, p. 27-35.
- Callatis**, 1988₂ - Al. Avram, **Amfore și țigle ștampilate din colecția "Dr. Horia Slobozianu"**, SCIVA, 39, 3, 1988, p. 287-313.
- Callatis**, 1989 - N. Conovici, Al. Avram, Gh. Poenaru-Bordea, **Nouveaux timbres amphoriques sinopéens de Callatis**, Dacia, NS, 33, 1-2, 1989, p. 111-123.
- Callatis**, 1990 - iidem, **Étude quantitative sur les timbres amphoriques sinopéens de Callatis**, Dacia, NS, 34, 1990, p. 111-127.
- Conovici**, 1989 - N. Conovici, **Probleme ale cronologiei amforelor ștampilate sinopeene. Ștampilele din grupa a IV-a (B. N. Grakov)**, SCIVA, 40, 1, 1989, p. 29-44.
- Conovici**, 1993 - N. Conovici, **Cronologia relativă și absolută a amforelor ștampilate sinopeene cu nume de astynomi** (rezumatul tezei de doctorat), București, 1993.
- Conovici (Histria)**, 1998 - N. Conovici, **Histria. Les resultats des fouilles. VIII. Les timbres amphoriques. 2. Sinope**, Bucarest-Paris, 1998.
- Debidour**, 1986 - M. Debidour, **En classant les timbres thasiens**, BCH, Suppl. 13, 1986, p. 311-334.
- Garlan**, 1979 - Y. Garlan, **Koukos. Données nouvelles pour une nouvelle interprétation des timbres amphoriques thasiens**, Thasiaca, BCH, Suppl. 5, 1979, p. 213-286.
- Garlan**, 1982 - Y. Garlan, **Les timbres amphoriques thasiens. Bilan et perspectives de recherche**, Annales, 37, 1982, p. 837-845.
- Garlan**, 1986 - Y. Garlan, **Quelques nouveaux ateliers amphoriques à Thasos**, BCH, Suppl. 13, 1986, p. 201-276.
- Grace**, 1952 - V. Grace, **Timbres amphoriques trouvés à Délos**, BCH, 76, 1952, p. 514-540.
- Grace**, 1953 - V. Grace, **The Eponyms Named on Rhodian Amphora Stamps**, Hesperia, 22, 1953, p. 116-128.
- Grace**, 1974 - V. Grace, **Revision in the Early Hellenistic Chronology**, AM, 89, 1974, p. 193-200.
- Grace, Agora** - V. Grace, **Stamped Amphora Handles Found in the Athenian Agora 1931-1932**, ed. Chicago, 1976.
- Grace, Koroni** - V. Grace, **Notes on the Amphoras from the Koroni Peninsula**, Hesperia, 32, 1963, p. 319-334.

- Grace, Middle Stoa** - V. Grace, *The Middle Stoa Dated by Amphora Stamps*, Hesperia, 54, 1985, p. 1-54.
- Grace-Pétrapoulakou, 1970** - V. Grace, M. Savvatiou-Pétrapoulakou, *Les timbres amphoriques grecs*, Exploration archéologique de Délos, 27, 1970, p. 277-382.
- Grace, Pnyx** - V. Grace, *Stamped Wine Jar Fragments*, Hesperia, Suppl., 10, 1956, p. 113-139.
- Grakov, 1929** - B. N. Grakov, *Drevnegreceskie keramiceskie kleima s imenami astynomov*, M., 1929.
- Histria, 1957** - V. Canarache, *Importul amforelor ştampilate la Istria*, Bucureşti, 1957.
- Kabile** - Liudmil Getov, *Amfori i amforni peceati ot Kabile (IV-II v. pr. n. e.)*, Sofia, 1995.
- Katz, 1985** - V. I. Katz, *Tipologia i hronologiceskaja klassifikacija Hersonessih magistraskih kleim*, VDI, 1985, 1, p. 87-112.
- Katz, 1994** - V. I. Katz, *Keramiceskie kleima Hersonesa Tauriceskogo*, Saratov, 1994.
- Oblia, 1964** - E. I. Levi, *Keramiceskii kompleks III-II vv. do n. e. iz raskopok oliviiskoi agori*, în *Olivija. Temenos i agora*, M.-L., 1964, p. 225-280.
- Poenaru-Bordea, 1986** - Gh. Poenaru-Bordea, *Les timbres amphoriques de Thasos à Callatis*, BCH, Supl., 13, 1986, p. 335-351.
- Pridik, 1917** - E. M. Pridik, *Inventarnii katalog kleim na amfornih rucikah i gorliškah i na cerepiŭah Ermitajnego sobranija*, P., 1917.
- Pridik, 1928** - E. M. Pridik, *Die astynomennamen auf Amphoren und Ziegelstempeln aus Südrussland*, Sitzungsberichte BAKP, 24, 1928, 3, p. 341-380.
- Satu-Nou, 1991** - N. Conovici, M. Irimia, *Timbres amphoriques et autres inscriptions céramiques découverts à Satu-Nou (comm. d'Oltina, dép. de Constantza)*, Dacia, NS, 35, 1991, p. 139-175.
- Şelov, Tanais** - D.B. Şelov, *Keramiceskie kleima iz Tanaisa III-I vekov do. n.e.*, M., 1975.
- Tomis, 1968** - M. Gramatopol, Gh. Poenaru-Bordea, *Amfore ştampilate din Tomis*, SCIV, 19, 1, 1968, p. 41-61.
- Tomis, 1992** - L. Buzoianu, *Importurile amforice la Tomis în perioada elenistică*, Pontica, 25, 1992, p. 99-165.
- Vasilenko, 1974** - B. A. Vasilenko, *O haraktere kleimenija Gerakleiskih amfor v pervoi polovine IV v. do. n. e.*, NE, 1, 1974, p. 3-25.

NOUVELLES ESTAMPILLES AMPHORIQUES À CALLATIS

- Résumé -

Le travail présente un catalogue de presque 173 pièces auxquelles s'ajoutent quelques fragments amphoriques. Le catalogue proprement - dit est précédé d'une présentation théorique des centres de production bien connus: Héraclée Pontique, Thasos, Sinope, Rhodes, Cnide, Cos, Chéronèse Taurique. A côté d'autres centres, y sont inclus quelques exemplaires d'Akanthos, un fragment d'Ikos et les estampilles avec des noms, des monogrammes ou seulement à emblème, dont la répartition est difficile.

Les éléments de "nouveau" surprennent des noms nouveaux et des typologies nouvelles qui se font enregistrer à Callatis, des associations d'astynomes - fabricants, des fragments amphoriques avec des estampilles appliquées sur les deux anses etc. Les

appréciations chronologiques ont tenté une adaptation aux schémas reconnus, bien que, vu leur nouveauté, il y ait quelques éléments qui pourraient être encore approfondis.

Même dans ces conditions, certains exemplaires du catalogue posent encore des signes d'interrogation: le placement de Ἀγήσιος parmi les anthroponymes de l'Héraclée Pontique, l'éponyme(?) thassien Πυθίων I, dans les circonstances où le nom est en nominatif, pareillement à celui de la fonction de Keramarch, la présence de Ἀγήσιππος parmi les éponymes rhodiens sans prépositions etc.

Les précisions faites, celles typologiques aussi bien que celles chronologiques, concernent strictement les pièces du catalogue, sans y engager des considérations d'ordre historique.

L'étude s'inscrit dans la série ouverte depuis plus longtemps des présences amphoriques de Callatis, laquelle, s'enrichissant de contenu, fait de plus en plus nécessaire la publication d'un corpus.

FRONTIERELE REGATULUI DAC DUPĂ PACEA DIN ANUL 102

VASILE LICA

*În amintirea Magistrului meu, Prof. N. Gostar
(2 martie 1922, Orăștie - 23 octombrie 1978, Constanța)*

Pacea din anul 102 este unul dintre subiectele cele mai complexe ale problematicii războaielor dacice ale lui Traian¹, ea fiind, în același timp, și o interesantă speță de drept interstatal antic².

Dar acest important eveniment este, după părerea noastră, și un pasionant "caz istoriografic". Sub impresia caracterului ei vremelnic, istoricii moderni au dat mai puțină importanță detalierei clauzelor concrete ale păcii, lăsându-le oarecum în nebulos. La aceasta contribuie, incontestabil, paucitatea tradiției literare. Cassius Dio, 68.9.5 – cel mai important izvor literar antic – se referă la clauzele teritoriale ale păcii din anul 102 doar printr-o afirmație generală³. Chiar și atunci când se referă la un caz particular, e.g. situația Sarmizegethuzei Regale⁴, el este cu totul neclar, generând în istori-

1. Ea fiind considerată, de foarte mulți istorici, doar un răgaz – "pace de compromis", "pace-armistițiu" – pe care și l-a luat Traian înaintea cuceririi definitive a Daciei.

2. Pentru tradiția literară și literatură modernă, cf. V. Lica, *The Coming of Rome in the Dacian World* (în curs de apariție); idem, *Relațiile Imperiului cu dacii în timpul Flavianilor*, în *Ephemeris Napocensis* 6 (1996) 129 u.

Fiind aici, vreau să introduc și o scurtă, dar necesară **Errata** la articolul meu, citat anterior. La p.131, afirmam, în mod greșit, că: "Nu ar fi exclus ca **foedus**-ul din anul 89 să reprezinte, de fapt, reinnoirea unui anterior **Königsvertrag**, având în vedere că tocmai în anii aceștia – pe tronul Daciei a urcat un nou rege, Diurpaneus–Decebal". Revizuiind ulterior textul, mi-am dat seama de eroare și am semnalat-o, îndată, bunilor mei prieteni, dr. Opreanu și dr. Ardevan. Din rațiuni redactionale, revizuirea nu și-a mai găsit locul în cadrul articolului. În locul frazei citate mai sus se va citi: "Desigur, în anul 89 nu putea fi vorba despre un **foedus renovatum**, întrucât tratatul dintre Imperiu și Decebal era consecința unui război. În acest sens, E. Täubler (*Imperium Romanum* I, Berlin-Leipzig, 1913, 121), sublinia, pe bună dreptate, că: "Unter der Vertragserneuerung ist nicht der erneute Abschluß eines durch einen Krieg außer kraft gesetzten, sondern die Bekräftigung eines bestehenden Vertrags zu verstehen. Die Kündigung des Vertragsverhältnisses oder seine tatsächliche Aufhebung durch den Krieg ist immer eine definitive; der Frieden gibt sich nie als Vertragserneuerung, sondern als einen den älteren Vertragszustand nicht berücksichtigenden Vertragsabschluß". În sfârșit, la p. 133, la ABREVIERI, titlul corect al lucrării lui W. Dahlheim este: **Gewalt und Herrschaft**, Berlin, 1977.

3. "... să se retragă (scil. Decebal) din teritoriul cucerit... (… τῆς χώρας τῆς ἐαλωκυίας ἀποστῆαι). Pentru traducere, cf. *Fontes Historiae Daco-Romanae*, I, București, 1964, 691.

4. Cassius Dio, 68.9.7: "... După ce rândui acesteia și lăsa oaste la Sermizegethusa, punând străji și în restul țării, el (scil. Traian) se întoarce în Italia".

ografia modernă diferite interpretări⁵.

Au fost avansate, așa cum se știe, diverse păreri privind teritoriile dacice – considerate ca făcând parte din regatul lui Decebal⁶ – ocupate de Imperiu în cursul războiului. Dar autorii lor par a ezita în fixarea frontierelor stabilite de Traian regatului dac prin pacea din anul 102. Cum spuneam anterior, aflându-se sub impresia acelor formule, istoricii consideră aceste frontiere ca fiind doar temporare⁷, problema fiind considerată, deci, de interes oarecum colateral, ca să nu spunem minor.

Deși am consacrat acestei chestiuni un număr de pagini⁸, deși am fost – și suntem de părere că Traian nu intenționa să poarte un al doilea război dacic – nu am abordat în mod explicit problema frontierelor regatului lui Decebal după pacea din anul 102⁹, urmărind doar *facies*-ul ei juridic. În cele ce urmează, va fi abordată și această chestiune, mai cu seamă că, recent, au fost avansate câteva puncte de vedere deosebit de interesante.

5. Unii învățați cred, pe bună dreptate, că istoricul antic se referă la capitala lui Decebal (Th. Mommsen, *Römische Geschichte*, V, Berlin, 1885, 202-203; C. Cichorius, *Die Reliefs der Trajanssäule. Kommentar zu den Reliefs des zweiten dakischen Krieges* III. Textband, Berlin, 1900, 398 u.; Ritterling, RE XII 1283; C. Patsch, *Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa*, V. 2, Viena-Leipzig, 1937, 87; I.I. Russu, *Inscripțiile Daciei Romane*, I, București, 1975, 14; I. Piso, *Fasti Provinciae Daciae*, I, Bonn, 1993, 2, n.8; I. Goldariu, *Sarmizegetusa Regia durant le règne de Trajan*, in AMN, 26-30, I/1 (1989-1993), 19-25; C. Opreanu, *Dakien und die Iazygen während der Regierung Trajans*, in *Römer und Barbaren an den Grenzen des Römischen Dakiens*, Zalău, 1997, 270, 282; idem, *Die Folgen des ersten Dakerkrieges Trajans für die politische Lage der Gebiete nördlich der Donau*, in AMN, 35.1 (1998) 191; D. Protase, *Quand la capitale de Décébale est-elle tombée aux mains des Romains ?* in *Ephemeris Napocensis*, 7 (1997), 89-100, etc. În același timp, alții consideră că ar fi vorba despre viitoarea Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegethusa (C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'Antiquité*, București, 1945, 86-87; idem, in *IstRom*, I 307; H. Daicoviciu, *Cassius Dio și Sarmizegethusa*, in *In memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974, 111 u.; N. Gostar, *Longinus. Dio Cassius LXVIII*, 12, 1-5, in *Alla-Iași* 13 (1976) 63 u. etc.

6. Privitor la întinderea regatului viteazului rege, *communis opinio* se regăsește, e.g., la regretatul H. Daicoviciu, în M. Petrescu-Dâmbovița, *Istoria României. De la începuturi până în secolul al VIII-lea*, București, 1995, 179: "Statul dac cuprindea, către sfârșitul primului veac, Transilvania, Oltenia, Muntenia și Moldova, la care se adăuga, probabil, o parte din ținutul dintre Prut și Nistru și avea ca centru regiunea Munților Orăștiei". Chestiunea este, evident, una dintre cele mai complicate și, aici, nu poate fi atinsă decât în treacăt. Scorylo (cum credea Gostar) sau Diurpaneus-Decebal au reușit să unească toate neamurile dacilor de pe teritoriul amintit sau doar pe cele din interiorul arcului carpatic? A rezultat un regat relativ autoritar sau doar un conglomerat întemeiat pe relații personale de "vasalitate"? Îclinăm să credem că ultima presupunere ar putea fi mai aproape de realitățile de atunci. Se știe de la Strabo care a fost soarta imperiului lui Burebista și sunt cunoscuți importanți "diadochi" ai marelui rege (cf. pentru antecedente, Lica, *Începutul relațiilor Romei cu dacii – Pompeius și Oroles*, in *Ephemeris Napocensis*, 7 (1997), 11-29. Cf. și Ioana Bogdan-Cătănciu, *Muntenia în sistemul defensiv al Imperiului Roman. Secolele I-III p. Chr.*, Alexandria, 1997, 51, n. 99, care, plecând de la Cassius Dio, 68.9.4, crede că: "... sora lui Decebal nu credem că se afla în vreuna din cetățile din munții Orăștiei, ci probabil în una din davele unui șef local, dintre cei cu care Decebal făcuse relații de rudenie, pentru a asigura o alianță ce-i era necesară. Propunem ca această importanță captură să fi avut loc în teritoriile extra-carpatiche, care vor fi păstrate în stare de ocupație tocmai de Moesia Inferior". De asemenea, Opreau, *Die Folgen*, 189, admite și el – lăsând la o parte controversa cu Bogdan-Cătănciu (cf. ibidem, 189, n. 22) – în fond același lucru: "Unserer Meinung nach läßt sich die Verzweiflung des Decebalus beim Erhalten der Nachricht, daß seine Schwester gefangen war und zusammen mit ihr eine starke Festung, nur dann rechtfertigen, wenn dies beudeutete, daß er einen mächtigen Verbündeten im Osten, in der Moldau, verloren hatte, dessen Freundschaft durch eine Heirat mit seiner Schwester besiegelt hätte werden können".

7. Avea să urmeze, evident, al doilea război dacic al lui Traian!

8. Cf. Lica, *The Coming of Rome* (cap. VII).

9. Incontestabil, admitem ocuparea unor teritorii în cuprinsul arcului carpatic, inclusiv a Sarmizegethusei Regale, dar nu am căutat a stabili "pe hartă" frontierele teritoriului rămas în stăpânirea lui Decebal.

*

Este evident că în contextul acestor clauze un loc esențial revine statutului Sarmizegethusei Regale.

Chiar și cei care consideră că Traian a lăsat o garnizoană în capitala regatului dac sunt de părere că ocupația romană a fost temporară, Decebal păstrându-și mai departe reședința la Sarmizegethusa Regia¹⁰. În același timp, istoricii care susțin că romanii au ocupat viitoarea capitală a provinciei Dacia – Colonia Ulpia Traiana Sarmizegethusa – susțin că Decebal nu ar fi putut accepta o asemenea umilitoare condiție de pace¹¹.

Până de curând doar C. Cichorius admitea ocuparea definitivă a capitalei lui Decebal¹². El afirmă că reședința regală, al cărei asediu constituie subiectul central al expunerii celui de-al doilea război pe columna lui Traian: "nicht etwa die alte dakische Königsstadt Sarmizegethusa sein kann", întrucât "Decebalus nach dem Verluste von Sarmizegethusa eine andere dakische Stadt zu seiner Residenz erhoben und stark befestigt haben muß". Cichorius pune în evidență și faptul că "letztere wirklich die bei den Schriftstellern erwähnte eroberte Hauptstadt ist, ergibt sich schon aus der einfachen Tatsache, daß in der ganzen Reliefchronik des zweiten Krieges überhaupt keine andere Festung als von den Römern belagert und eingenommen gezeigt wird". Savantul german atrage, de asemenea, atenția că, potrivit Columnei, cetatea în cauză fiind așezată pe un platou înalt, poziția ei nu corespunde cu "dem im Kessel gelegenen Sarmizegethusa"¹³. După părerea sa, această a doua capitală a lui Decebal s-ar fi aflat pe versanții occidentali ai Munților Harghitei, undeva pe cursul superior al râului Vârgășiș¹⁴.

O interpretare asemănătoare cu a lui Cichorius a avansat, de curând, Opreanu¹⁵. Istoricul napocens consideră și el că Sarmizegethusa Regia a fost ocupată de trupe

10. E.g. Patsch, Beiträge 87 u.; Glodariu, loc. cit., 22 u. etc.

11. H. Daicoviciu, Sarmizegethusa, 113.

12. Cichorius, Die Trajanssäule, III. Textband, 399, este limpede în acest sens: "Vor allem aber ist entscheidend, daß Sarmizegethusa ja bereits im ersten Kriege von den Römern erobert, dann im Frieden von Decebalus abgetreten worden und seitdem das Hauptquartier der römischen Occupationsarmee gewesen ist".

13. Ibidem, 399.

14. Ibidem, 401 u. Învățatul german a avut în vedere, în formularea ipotezei sale, atât indicațiile Columnei cât și pe cele ale lui Cassius Dio, 68.14.3, privitoare la celebrul episod al tezaurului lui Decebal, îngropat în albia Sargeției ori ascuns în peșteri. Merită a fi amintită și ipoteza regretatului W. Schindler, Die Königsstadt der Daker. Ihr Verhältnis zur Colonia Ulpia Traiana Sarmizegethusa, Klio, 59 (1977), 211-212, care, acum două decenii, susținea că: "Der Kriegsbericht des Cassius Dio, bruchstückhaft erhalten, unter anderem in der Epitome des Xiphilinos, und die Bilderchronik der Trajanssäule stimmen also im Hinblick auf die Lokalisierung der Königsstadt der Daker in den wesentlichsten Punkten miteinander überein: Sarmizegethusa, die vermeintliche Königsstadt der Daker, in Wirklichkeit nur einer der dakischen Stützpunkte, gelegen im Hațegtal, in der Nähe der Eisernen Pforte Transilvaniens, Vorfahrin der Colonia, ist im Laufe des ersten Dakerkrieges in die Hände der Römer gefallen. Die Königsstadt jedoch, das βασιλειον der Daker, das auf Grund der umfangreichen Grabungen im Orăștie Gebirge lokalisiert werden konnte, blieb, im Laufe des ersten Krieges trotz des eingeleiteten Angriffs unversehrt. Sie wurde das Ziel und das Opfer erst des zweiten dakischen Krieges... Die Colonia Ulpia Traiana... hat also mit der Königsstadt der Daker, auch dem Namen nach, ganz offensichtlich nichts zu tun".

15. Opreanu, Iazygen, 270, 282; idem, The Legio I Adiutrix in Dacia. Military Action and its Place of Garrison during Trajan's Reign, in 17th International Congress of Roman Frontier Studies. Lectures Summaires (Zalău-România, 1-9 septembrie 1997) 125; idem, Die Folgen 191 u.

romane, Decebal fiind obligat să o evacueze, ea făcând parte, după pacea din anul 102, din teritoriile ocupate de Imperiu. Dar, spre deosebire de Cichorius, Opreanu consideră că noua capitală a regelui Decebal a fost cetatea de la Piatra Craivii, a cărei poziție și tehnică de construcție a zidurilor ar corespunde și cu reliefurile Columnei¹⁶. În același timp, Opreanu consideră că "frontiera" dintre Imperiul Roman și regatul lui Decebal se afla pe Mureș și pe Oltul transilvan, Traian ocupând definitiv teritoriul de la sudul acestor râuri¹⁷.

În același sens, foarte recent, D. Protase a întreprins o analiză sistematică a izvoarelor istorice și a ajuns la concluzia că: "Rien ne s'oppose catégoriquement à l'affirmation que la Sarmizegetusa de Décébale a été conquise en 102, à la suite des opérations militaires de grandes proportions entreprises par l'armée romaine... Elle (scil. garnizoana de la Sarmizegetusa) n'a été retirée qu'après 106, à différentes dates, qu'il est malaisé d'établir rigoureusement... Il est inconcevable que Décébale – qui n'était pas un **basileus** quelconque mais bien une personnalité de marque – soit resté à Sarmizegetusa, aux côtés de l'armée romaine d'occupation, assistant à la démolition des murailles de sa propre capitale... après l'an 102, le roi dace a fixé son quartier général dans une autre région de la Dacie, encore libre..."¹⁸. Privitor la "la Dacie, encore libre", Protase¹⁹ crede că: "Décébale restait néanmoins maître de vastes territoires de son royaume... Tous les territoires situés au nord et à l'ouest du cours du Mureș, depuis le bassin du Someș et de Criș jusqu'en Ukraine subcarpatique, avec les grandes établissements, les citadelles... se trouvaient encore sous la souveraineté du roi dace".

Importanța Mureșului – ca linie de comunicație pentru spațiul Transilvaniei și, implicit, ca "drum" strategic – a fost sesizată demult. Așa de exemplu, Cichorius²⁰ și Patsch considerau, pe bună dreptate, că Traian a atins, în **I Dacicum**, valea Mureșului²¹. Dar, din câte cunoaștem noi, aproape toți cei care s-au ocupat cu războaiele dacice ale lui Traian consideră că armata romană de ocupație s-a retras după ce regele a îndeplinit condițiile păcii. Imperiul ar fi păstrat, după părerea lor, doar un teritoriu relativ restrâns, necesar supravegherii regatului clientelar al lui Decebal, asigurării liniei

16. Idem, **Die Folgen**, 187-195. Sprijinindu-se pe cercetările lui V. Moga, Opreanu, ibidem, 192, afirmă că: "So werden die Mauern der belagerten Festung auf der Trajanssäule anders als jene dargestellt, die in den Grabungen von Sarmizegethusa Regia gefunden wurden. Hingegen steht ihr allgemeines Aussehen jenem der Mauern von Piatra Craivii näher".

17. Ibidem, 190: Das Königreich des Decebalus, der erneut als *rex amicus* eingesetzt wurde, wurde erheblich eingeschränkt und umfaßt seither nur die Gebiete nördlich der mittleren Marosch und nördlich der siebenbürgischen Alt". Ar fi de observat că, din punctul de vedere al Imperiului, Decebal era – în primul rând – un *rex socius*. Este posibil – dacă ne raportăm la pacea din anul 89 – ca el să fi fost inclus și în *formula amicorum*, dar, esențial, el avea obligațiile impuse de *societas*: sporirea, prin armata sa, a forței militare a Imperiului și apărarea frontierelor acestuia. Chiar dacă Decebal ar fi fost un *amicus et socius p. Romani*, având în vedere că încă de la sfârșitul Republicii *amici* erau asimilați *socii*-lor, în realitate regele dac avea doar statutul unui simplu *socius*. Cf., pentru istoriografie, Lica, **Relațiile**, 117-118.

18. Protase, **Sarmizegetusa**, 99-100.

19. **Sarmizegetusa**, 94.

20. Cichorius, **Trajanssäule**, III, 338 u.

21. Patsch, **Beiträge**, V.2, 79 u., urmat și de C. Daicovicu, în **IstRom**, I, 306-307. Patsch subliniază, în acest context, rolul deosebit pe care-l avea Apulum în cadrul sistemului de fortificații al dacilor. Despre importanța strategică a Mureșului, cf. recent Gh. Lazin, **Burebista și celții** – comunicare prezentată la Sesiunea Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța "Pontica", octombrie 1997 – unde se avansează ipoteza că Burebista, în cursul campaniilor sale celtice, a urmat valea Mureșului pentru a pătrunde în Panonia.

Dunării și construcției podului de la Drobeta²². Nici regretatul meu magistr, Gostar, care a formulat seducătoarea ipoteză a organizării unei provincii romane la nordul Dunării – după primul război dacic²³ –, nu a abordat explicit problema întinderii romane, așa cum a făcut-o Opreanu și Protase.

*

A așezat Traian, într-adevăr, frontiera sudică a regatului dac pe Mureș?

Încercarea de a răspunde la această întrebare ar trebui, credem, să ia în considerare, în primul rând, cauzele primului război dacic.

Tăcerea tradiției literare asupra împrejurărilor care l-au condus pe Traian la începerea primului său război dacic și accentul pus de autorii antici pe creșterea puterii dacilor – favorizată de "pacea rușinoasă" din anul 89²⁴ – constituie încă subiectul controverselor istoriografice²⁵. Potrivit lui Mommsen, Traian – spre deosebire de Domițian, care era bun administrator dar indiferent la onoarea militară – era întâi de toate soldat: el nu numai că a rupt tratatul, dar a inițiat o nouă politică pentru ca asemenea lucruri să nu se mai repete²⁶. Deși consideră că "in his early decision to invade, Trajan's own military ambitions and self-confidence were probably the dominant factor", Longden atrage atenția și asupra pericolului dacic pentru frontiera Imperiului. El subliniază că "the Dacians were a united race, conscious of nationhood and thoroughly organized under a prince of genius", comparabil cu Mithridates al VI-lea Eupator²⁷. Pentru É. Démougeot "à la convoitise des richesses minières daces à la crise économique italienne²⁸, au besoin de gloire d'un prince rêvant d'imiter Alexandre, aux conséquences du traité passé avec Décébale en 89" se poate adăuga, de asemenea, teama că Decebal ar fi putut organiza o **confoederatio barbarica**. Într-un

22. Evident, princiala responsabilitate pentru această incertitudine revine paucității izvoarelor istorice. Pentru dificultatea de a da o soluție convenabilă acestei chestiuni, cf. C. Daicoviciu, **La Transylvanie**: "Le résultat de la première guerre fut certainement l'annexion à l'Empire (en espèce à la Mésie) d'une partie de l'Olténie et du Banat, avec la vallée de Hațeg"; idem, în **IstRom**, I, 308: "Nimic nu se opune să admitem că un rezultat al încheierii păcii-armistițiu e ocuparea definitivă a unei zone largi de țară dacică din stânga Dunării de către romani și anexarea ei nu putem ști sigur. Va fi cuprins Muntenia și Moldova sau numai Țara Hațegului cu Banatul cu partea sud-vestică a Olteniei?" Și, urmându-l pe Patsch (**Beiträge**, V. 2, 87 u.): "... e de neînchipuit construirea podului de la Turnu Severin fără stăpânirea malului stâng al fluviului care trebuia să fie legat de restul imperiului. Credem că au dreptate cei care susțin că garnizoanele așezate de romani în diferitele puncte ale țării dacilor rămasă neocupată definitiv erau numai pentru controlul executării condițiilor și se vor fi retras o dată aceste condiții împlinite".

23. Gostar, **Longinus**, 66 u.

24. Cassius Dio, 68.7.2-4. Cf. Lica, **Relațiile**, passim.

25. Cf., pentru date suplimentare, Ed. N. Luttwak, **The Grand Strategy of the Roman Empire**, Baltimore, 1976, 100 u., 214-215; K H. Waters, ANRW, II, 2, 417 u.

26. Th. Mommsen, **Römische Geschichte**, V, Berlin, 1885, 202.

27. CAH, XI, 224.

28. Potrivit lui J. Carcopino, **Les étapes de l'impérialisme romain**, Paris, 1961, 107: "... Trajan, sans s'appauvrir, ni s'endetter, fait face à des dépenses immensément accrues avec des impôts qu'il a réduits..."; 117: "... conquises avec la Dacie son royaume, les "réserves" de Décébale ont, pour un temps, redoré l'Empire et son éclat en une dernière flambée de l'ancien impérialisme conquérant". Cf., **contra**, R. Syme, **JRS**, 20 (1930), 55-71. Vezi și replica lui Carcopino, 117, n.1. Cf. de asemenea, interesanta observație a lui M. Lemosse, **Le régime des relations internationales dans le Haut-Empire Romain**, Paris, 1967, 119, n. 257, despre "les impérialistes qui l'ammènerent (scil. Traian) à occuper la Dacie": "On connaît sur ce point la théorie sur l'or des Daces... Mais n'aurait-il pas été possible d'imposer un lourd tribut sans annexer la contrée?"

cuvânt, se poate vorbi de un război preventiv²⁹. H. Daicoviciu pune și el în lumină rațiunile politice și militare, dar subliniază factorii economici care au dus la război³⁰. K. Strobel consideră și el că "... die tieferen Gründe... sind in der Bedrohung der Stabilität der Donaugrenze und der Sicherheit der römischen Balkanhalbinsel durch das Machtgebilde des Dakerreiches zu sehen"³¹.

Dincolo de frecvent invocatul potențial aurifer al acestei Californii a antichității³², cred că explicația lui G. Wirth – cea mai recentă, provocatoare și fertilă abordare a chestiunii – este cea care definește cel mai exact situația: regatul dac devenise un "Sonderfall", care depășise forța admisă de Imperiu pentru un **Klientelrandstaat** dar, mai cu seamă, se transformase într-un periculos coagulant al imensului "Hinterland" barbar³³.

Plecând de la această realitate și angajând o forță militară redutabilă³⁴, **Traian a urmărit în mod clar doar obiectivul de a reduce regatul dac la "parametrii" admiși de Imperiu pentru un regat clientelar**. Cea mai sigură soluție era restrângerea întinderii regatului dac, prin ocuparea centrului fortificat din Munții Orăștiei și a principalelor căi de comunicație, care să asigure și controlul eficient al spațiului dacic rămas liber³⁵.

Acest obiectiv rezultă împede din forma și fondul păcii din anul 102, care l-a transformat pe regele Decebal într-un *socius Imperii*, dar această *societas* era – în cazul lui – formulată într-o manieră deosebit de restrictivă. Care era baza legală a acestei *societas*, a cărei formă exterioară, potrivit unor învățați³⁶ nu era un *foedus*? Aceasta ar

29. Émilienne Demougeot, **La Formation de l'Europe et les invasions barbares**, Paris, 1969, 171-172. Cf., de asemenea, P.A. Brunt, *Roman Imperial Themes*, Oxford, 1990, 472: "Its strategic value (scil. a Daciei) is thus at least arguable: it is a certain fact that it was a source of gold that would enrich the treasury".

30. H. Daicoviciu, **Dacia de la Burebista la cucerirea romană**, Cluj, 1972, 322.

31. K. Strobel, **Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans**, Bonn, 1984, 156 u.

32. Sunt bine cunoscute controversele privitoare la acest subiect. Cf., pentru un comentariu concis, Lica, *The Coming of Rome*.

33. G. Wirth, **Der Großmächtige Osten. Zum Problem der römisch-persischen Auseinandersetzung in der Kaiserzeit**, in *Arheologia Moldovei* 17 (1994), 93 u. : "Und wenn Trajan einige Jahre danach noch einmal ausgreift, um jenseits der unteren Donau das Reich des Decebalus zu zerschlagen, dann offensichtlich, weil dies sich zu einer Gefahr auszuwachsen drohte, wie sie sich stärker als je zuvor jetzt zugleich an allen Stellen der nördlichen Grenze abzuzeichnen begann... Ob und inwieweit etwa Bergwerke und Bodenschätze des Landes soweit bekannt waren, daß sie eine Rolle spielten, ist ohne Belang. Von Belang sind denn auch die Absichten des Decebalus nicht, eines Foederaten, ausgestattet mit dem römischen Bürgerrecht, der sich möglicherweise dem Imperium fester verbunden glaubte als irgendeiner der Bundesgenossen in der westlichen Hälfte des Reiches"; "Konnte Rom sich das Entstehen eines Reiches leisten, das sich an der Nordgrenze etablierte und sich so entwickelte, daß es zu einem dritten Faktor in einem Gefüge von zwei Mächten wurde, das eine nicht mehr vertrag ? Die Gefahr war zu groß, daß hier etwas entstand, das auch bei besten Willen nicht mehr zu bändigen war. Es ist nicht zu glauben, daß Decebalus nicht willens gewesen sein könnte, sich dem ersten Friedensschluß mit seinen Bedingungen unterzuordnen, und nicht bereit war, alles zu erfüllen, was man auch danach noch verlangte. Indes sein Fall war in dem entwickelten zwischenstaatlichen System nicht vorgesehen, das bereits bestand, und für einen bloßen Klientelstaat auch weiterhin war sein Reich zu stark... einem Trajan blieb von vornherein kein anderer Weg als der Vernichtung". Cf., de asemenea, M. Lemosse, **Régime**, 119, pentru comparația dintre situația imperiului în timpul lui Augustus și al lui Traian: "Mais le premier pouvait, comme Pompée ou Jules César, s'assurer la domination indirecte par des rois qu'il plaçait ou maintenait au pouvoir; le second n'a plus agi ainsi parce qu'il ne pouvait pas... Trajan a conquis cette contrée (scil. Dacia) parce que la pénétration réalisée avant lui, les relations bien établies entre Domitien et Décébale notamment, ne permettaient pas un contrôle efficace au point de vue militaire, ni une implantation suffisante de civils ou de soldats romains".

34. Pentru amănunte, cf. Strobel, **Trajan**, 62 u.

35. Cf., pentru detalii, Lica, **The coming of Rome**.

36. E.g. B. Paradisi, Dai "foedera iniqua" alle "chrisobule" bizantine, in **Scripta et Documenta Historiae Iuris** 20, (1954), 57-59.

putea fi *deditio in fidem*, dacă avem în vedere că, în anul 102, Decebal nu a avut soarta lui Vercingetorix.

În acest context, aruncarea lui Decebal peste Mureș – așa cum presupun, pe bună dreptate, Opreanu și Protase – corespundea imaginii lui Traian despre organizarea frontierei romane la Dunărea de Jos³⁷.

*

Ce statut voia să dea Traian teritoriului dacic de la sudul Mureșului, rămas sub ocupația romană ?

Se pare că împăratul intenționa îmbinarea principiului dominației indirecte cu cel al dominației directe, veche paradigmă a politicii romane, aplicată încă din timpul intervenției în Orientul hellenistic.

Gostar demonstrează convingător că armata de ocupație lăsată de Traian la nordul Dunării și având în componentă două legiuni, era comandată de Cn. Pinarius Aemilius Cicatricula Pompeius Longinus, *vir consularis*, acesta acționând cu totul independent de guvernatorul provinciei Moesia Superior. El susține cu argumente demne de luat în seamă că: "n-ar fi exclus însă, ca titulatura lui Longinus în Dacia să fi fost ca și cea a lui D. Terentius Scaurianus în Orient, adică de *consularis exercitus provinciae* nu cea de *leg. Aug. pr.pr. provinciae*..."³⁸. Pe bună dreptate, Gostar arată că: "s-ar putea ca încă după terminarea primului război, Traian, nu numai că intenționa, dar chiar să fi întemeiat o nouă provincie la nordul Dunării"³⁹. El se crede îndrituit să susțină că: "Rămâne deci a considera pe Cn. Pinarius Aemilius Cicatricula Pompeius Longinus, ca în perioada dintre cele două războaie (102/103-105), să fi fost mai curând guvernatorul unei noi provincii de la nord de Dunăre, atunci în curs de formare (deși recunoaștem că nu poate fi dovedit acest lucru), decât al provinciei Moesia Superior"⁴⁰.

Cu o provincie în stânga Dunării – cuprinzând în ea o mare parte a Carpaților, mărginită la nord de o "frontieră naturală", *Mureșul și Oltul transilvan* – Traian putea controla în mod convenabil regatul clientelar al lui Decebal, drastic redus din punct de vedere teritorial-demografic.

În acest punct, ne vedem nevoiți să ne despărțim de Opreanu⁴¹, când afirmă că: "Beginnend mit 102 und bis 105, als der zweite Krieg vorbereitet wurde..." ca și de Protase, care consideră pacea din anul 102 drept o "paix-armistice"⁴².

37. Patsch, *Beiträge*, V. 2, 86, surprindea, la timpul său, cu acuitate acest fapt: "... er (scil. Trajan) befand sich innerhalb der dazischen Bergumwallung schon im Hügelland des siebenbürgischen Beckens; den Dakern fehlte eine einheitliche, gleichmächtige Führung, ein Teil von ihnen war schon zu ihm übergegangen... Ein entsprechend adjustierter Pufferstaat konnte auch gute Dienste leisten, zumal wenn er unter Kontrolle gestellt wurde" (subl. ns.).

38. Gostar, *Longinus*, 68.

39. *Ibidem*, 66.

40. *Ibidem*, 67-68. Cu probitatea-i cunoscută, Gostar citează aici și părerea lui H. Daicovicu, *Sarmizegethusa*, n.3, 111-116, care, urmând o sugestie a lui R. Florescu, consideră că regiunile din sud-vestul Daciei, ocupate de Traian după primul război, erau "un fel de district militar", Piso, *Fasti*, 2-3, deși acceptă concluziile lui Gostar privitoare la statutul lui Longinus în raport cu guvernatorul Moesiei Superior, consideră, totuși, că acesta nu poate fi considerat guvernator, câtă vreme lipsesc toate condițiile pentru a vorbi despre *Daciae in formam provinciae redigere*: "Die Lösung im Sinne des römischen Staatsrechtes wäre folgende: Pompeius Longinus war ein *legatus Augusti pro praetore* der Provinz Dakien, aber unter Provinz ist keine konstituierte Provinz, sondern, wie, so oft unter der Republik, der Kompetenzbereich eines Imperiumsträgers zu verstehen".

41. *Die Folgen*, 190. Ca, de altfel, și de toți ceilalți învățați care susțin acest lucru !

42. Protase, *Sarmizegetusa*, 95.

Dacă Traian ar fi dorit, de la început, desființarea totală a regatului lui Decebal, nimic nu l-ar fi oprit să o facă chiar la sfârșitul primului război dacic. **Este ignorat prea ușor faptul că, atunci, regele dac s-a prezentat în fața împăratului⁴³ precum Vercingetorix în fața lui Caesar !** Și nimic nu-l împiedica pe Traian – dacă voia – să-l detroneze pe viteazul rege și să-l pună în lanțuri, pentru a-l arăta Romei în cortegiul său triumfal !

Desigur, se ridică problema menținerii pe tronul regatului dac a lui Decebal, marele adversar al Romei. Traian și-a asumat conștient acest risc, tocmai ca regatul dac, rezultat după pacea din anul 102, să fie un veritabil avanpost la frontiera nordică a Imperiului⁴⁴. Ori Decebal, rege respectat și general desăvârșit, dovedise că era în măsură să îndeplinească această misiune, așa cum a făcut-o și după anul 89.

De altfel, Imperiul avea la dispoziție încă un mijloc, deosebit de eficient, pentru a diminua riscul menținerii unei asemenea personalități în fruntea regatului dac: **iazigi**⁴⁵. Din narațiunea lui Cassius Dio, 68.10.3, despre evenimentele dintre anii 102-105 aflăm că "... Decebal ... iazigilor le-a smuls un ținut". Este foarte posibil că iazigi au avut în politica Imperiului după anul 102⁴⁶, rolul regatului numid al lui Massinisa față de Cartagina după al doilea război punic. Ca și Massinisa – care rășluia neconținut teritoriul Cartaginei, fiind mereu favorizat de arbitrajele părtinitoare ale Romei⁴⁷ – la fel și iazigi au încercat să profite de faptul că Decebal trebuia "să-i socotească dușmani sau prieteni ai săi pe cei ai romanilor" și să-și mărească teritoriul pe seama dacilor⁴⁸. Cum regele dac nu a înțeles să accepte acest brigandaj, s-a ajuns la un conflict militar cu iazigi, adică – din punct de vedere al Imperiului, care se ținea de litera tratatului din anul 102 – la un *casus belli*.

43. Cf. Cassius Dio, 68.9.6: "Merse la Traian, căzu la pământ spre a i se închina și azvârli armele"; Lica, **The Coming of Rome**, cap. VII.

44. Se poate specula că Traian menținea conștient un **metus Dacicus**, precum P. Cornelius Nasica, împotriva lui M. Porcius Cato Maior, promova menținerea artificială a unui **metus Punicus** ?

45. Seneca, **Quaest. Nat. Praef.** 9; Plinius cel Bătrân, **N. H.** 4. 12.80; Tacitus, **Ann.** 12. 29-30; Brandis, RE IV, s.v. Dacia 1952-1953: Leider kennen wir nicht die Zeit des Einbruchs der Iazygen in die Donaugegend ... also etwa zwischen 20 und 50"; Patsch, **Beiträge**, V.1, 141: "Die Migration durfte also in die Zeit des Gaius und in die ersten Jahre des Claudius fallen"; J. Klose, **Roms Klientel – Randstaaten am Rhein und an der Donau**, Breslau, 1934, 115: "... habe ich aus dieser Stelle (scil. Tacitus, *Ann.* 29) geschlossen, daß die Iazygen um 50 n. schon eingewandert sein müssen"; R. Syme, **Danubian Papers**, București, 1971, 148: "With respect to the Sarmatae Iazyges it is unfortunate that the exact, date of their arrival in the Hungarian plain is not known"; Vl. Iliescu, FHD, I, 403, n. 31: "în timpul lui Tiberius"; A. Mócsy, **AAntHung**, 15 (1977), 439: Wirth, **op. cit.**, 90, n. 31: "Ich erkläre selbst die Jazygenansiedlung wenige Jahre nach Augustus zwischen Donau und Theiss aus der Absicht, einen beruhigenden Faktor zu schaffen, der im römischen Sinne gerade durch seine ethnische Fremdheit wirksam wurde". Incontestabil, afirmația lui Wirth este pe deplin întemeiată, dar să nu uităm că elementul sarmatic le era demult cunoscut geților și dacilor.

46. În esență, un asemenea rol era intrinsec chiar transferării lor între Tisa și Dunăre !

47. Pentru izvoare, istoriografie și prezentare generală a evenimentelor, cf. H. Bengtson, **Grundriß der römischen Geschichte mit Quellenkunde**, München, 1982, 145 u. ; J. Bleicken, **Geschichte der römischen Republik**, München, 1992, 58, 162 u.

48. Despre localizarea teritoriului în litigiu, cf. K. Strobel, *op. cit.*, 205: "... so nahm er (scil. Decebal) den Iazygen Gebiete östlich der mittleren oder oberen Theiss ab, die diese wohl im Rahmen des 1. Dakerkrieges Trajans erobert hatten"; 205, n. 3-4; și, de asemenea, recent, C. Opreanu, **Dacii și iazigi în vremea lui Traian, în Romani și barbari la frontierele Daciei romane**, AMP XXI, Zalău, 1997, 281-289. Afirmația că iazigi ar fi cucerit acest teritoriu în timpul primului război dacic al lui Traian este doar o presupunere, nesustinută de tradiția literară.

Din relatarea lui Cassius Dio, 8.10-11⁴⁹, rău trunchiată de epitomatori, nu se poate stabili cu exactitate o cronologie a evenimentelor care au condus la declararea lui Decebal ca *hostis p. Romani*, astfel încât nu putem fixa cu siguranță, în cadrul acestei succesiuni, momentul conflictului cu iazigii. Oricum, din relatarea aceasta reiese, limpede, atitudinea filotraianică a lui Cassius Dio, care aruncă asupra lui Decebal întreaga responsabilitate pentru începutul celui de-al doilea război, dar trece sub tăcere provocările Imperiului prin iazigi sau prin generalii romani din regiune⁵⁰.

*

Traian a continuat, în fond, politica lui Domitian, dar, mobilizând importante resurse, a obținut în anul 102 mult mai mult: regatul dac continua să existe, dar în forma dorită de împărat și, potrivit expresiei lui Démougeot, "beaucoup plus durement vassalisé qu'en 89"⁵¹.

Pacea din anul 102 puna, astfel, capăt marii puteri dacice, strânse iarăși la un loc de unul dintre cei mai mari regi ai lumii antice. A fi constrâns la o completă dependență politică și militară față de Imperiu era o situație insuportabilă pentru Decebal. Prin urmare, el este cel care, în realitate, a provocat – sau a fost determinat să provoace! – un al doilea război. Regele dac nu putea accepta statutul unui dinast minor, impus prin pacea din anul 102, statut configurat potrivit normelor romane privind întinderea și forța unui **Klientelrandstaat**⁵².

49. Cassius Dio, 68. 10.3-11. 1: "Dar când i s-a anunțat că Decebal în multe privințe nu respectă tratatul, ci își pregătește arme, primește fugari, reface întăriturile, trimite soli la vecini și aduce pagube celor ce mai înainte nu se înțelegeau cu el, iar iazigilor le-a smuls un ținut (pe care, după aceea, deși ei îl cereau, Traian nu-l mai dădu înapoi), senatul decretă că Decebal este din vrăjmaș, iar Traian însuși, fără să lase conducerea altor generali, porni din nou cu război împotriva aceluia. Întrucât mulți daci trecuseră de partea lui Traian – și încă din alte pricini –, Decebal ceru iarăși pace. Însă el nu înțelegea să depună armele și să se predea, își aduna – în văzul tuturor – trupe și chema în ajutor pe vecini".

50. Desigur că atitudinea acestora față de Decebal era aceeași cu a guvernatorilor Macedoniei, atitudine descrisă de către Cicero, în Pisonem, XVI (39): "*Macedoniam praesertim, quam tantae barbarorum gentes attingunt ut semper Macedonicis imperatoribus idem fines provinciae fuerint qui gladiatorum atque pilorum*". Pasajul ciceronian subliniază elocvent concepția romană despre "flexibilitatea" frontierelor provinciilor de margine.

51. Démougeot, *op. cit.*, 174.

52. Cf., și Patsch, *Beiträge*, V. 2, 52-53: "Die Ruhe war aber doch nur eine Maske. Ein Fürst von so selbstbewußter Haltung... konnte sich auf die Dauer auch nicht mit dem Schein einer Untertänigkeit abfinden"; 55: "Auf alle Fällen ist nicht zu verkennen, daß wieder eine Völkerwelle gegen die Balkanprovinzen heranzurollen im Begriffe war".

THE FRONTIERS OF THE DACIAN KINGDOM AFTER THE PEACE IN A.D. 102

- Summary -

The problem of the territorial provisions of the peace concluded in A.D. 102 is still unclear, because Cassius Dio, 68. 9.5. – our main literary evidence – mentions this topic using only a general statement.

C. Opreanu and D. Protase had recently proposed an interesting hypothesis, concerning the extension of Decebalus' kingdom after *Traiani I Dacicum*. They maintain that the border between the Empire and Decebalus' kingdom was on the Mureş River.

Had Trajan really set the southern frontier of the Dacian kingdom on the Mureş River ?

The attempt at answering this question must, first of all, take into consideration the causes of the First Dacian War. Besides the very well-known cause of the gold potential of this "ancient California", I believe that Wirth's explanation is the valid one: the Dacian kingdom had become a **Sonderfall** which had exceeded the power admitted by the Empire for a **Klientelrandstaat**, but, more importantly, had turned into a dangerous coagulant of the great barbarian "Hinterland". Starting from this fact and, engaging a powerful army, Trajan obviously aimed to bring the Dacian kingdom back in the limits accepted by the Empire for a client-kingdom. The best solution was to reduce the stretching of the Dacian kingdom by occupying the fortress in the Orăştie Mountains and the main means of communication, which was to enable the efficient control over the Dacian territory still unoccupied.

In this context, pushing Decebalus over the Mureş River – as Opreanu rightly maintains – is consistent with Trajan's conception of organising the Danubian frontier.

What status did Trajan want to give to the Dacian territory south from the Mureş River, left under the Roman occupation ?

It is possible that Trajan intended to combine the principle of the direct domination with the one of indirect domination. Gostar convincingly demonstrates that Trajan had not only intended but actually founded a province on the left bank of the Danube.

With this province – which included a part of the Carpathians and which had the **Mureş River** as northern "natural frontier" - Trajan was able to control, in a convenient manner, Decebalus' client-kingdom, drastically reduced in terms of territory and population. Trajan diminished the risk of Decebalus' maintaining as King of this lessened kingdom because the Emperor controlled him through the Iazyges like Rome had once used the Numidian kingdom of Massinissa against Carthage after 201 B.C.

The Dacian king is obviously responsible for the beginning of Trajan's Second Dacian War because he could not accept the status enforced by the peace concluded in A.D. 102.

DOUĂ INSCRIȚII INEDITE DE LA HISTRIA

Alexandru SUCEVEANU

Marea biserică - foarte probabil episcopală - de la Histria, căreia i-am închinat până acum 17 campanii, dar va mai necesita măcar două sau trei campanii pentru a intra în restaurare, continuă să ofere anual o recoltă arheologică de o excepțională calitate¹. Documentele epigrafice, fie aparținând momentului de funcționare al bisericii - cum ar fi remarcabilul **trisagion**, pentru a cărui publicare va trebui să așteptăm, în speranța descoperirii altor fragmente, înlăturarea profilelor dintre casete - fie utilizate ca material de construcție în biserică, țin pasul - ca importanță și valoare - cu celelalte descoperiri. Din rândul acestora două ni s-au părut a avea o relevanță specială, motiv pentru care ne-am hotărât să le încredințăm luminii tiparului înainte de publicarea monografică a întregii biserici.

I. Altar onorific (Fig. 1, a, b).

Respectivul altar a fost folosit ca pilastru - bază de coloană la o construcție - probabil portic - din **atrium**-ul bisericii, construcție pe care am datat-o în a doua jumătate a sec. VI p. Chr. Altarul, de calcar - cu profilele pe partea superioară și inferioară a inscripției cioplite, desigur pentru a permite instalarea coloanei de deasupra, și având în partea de sus a altarului, orientată în momentul utilizării lui ca pilastru către vest, un orificiu rectangular - are dimensiunile de 1,00 x 0,58 x 0,64 m. Dimensiunile câmpului inscripției sunt de 0,60 x 0,58 iar înălțimea literelor este de 0,04 m. Ele sunt îngrijit gravate, dar datarea inscripției pe criterii paleografice este superfluă din moment ce documentul, cum vom vedea îndată, poate fi precis datat pe baza perechii de consuli.

Starea în care ne-a parvenit inscripția necesită unele remarci preliminare propunerii de lectură a acesteia. Astfel în rândurile 1-3 este limpede că ne aflăm în fața unei dedicații imperiale, începute prin clasicul **pro sal(ute)**, numai că și așa rămâne prea puțin spațiu pentru transcrierea corectă a titulaturii împăratului și a coregentului acestuia. Căci în fapt este vorba de **Imperator Caesar Titus Aelius Hadrianus Antoninus Augustus Pius** (25 Februarie 138-7 Martie 161) și de coregentul **Marcus Aelius Aurelius**

1. Singura publicație despre această biserică, mai exact spus despre basilica mai mică, din secolele IV-V p. Chr., suprapusă de marea biserică din secolul VI, aparține lui O. Bounegru, în *La politique éditiltaire dans les provinces de l'Empire Romain (IIe - IVe siècles après J.-C.)*. Actes du 1er Colloque Roumano - Suisse, Deva 1991, Cluj, 1993, p. 195-196. În curând, mai tinerii mei colegi M.V. Angelescu și Adela Băltăc vor publica rezultatele obținute din așa-numitul sondaj α , în care s-a putut identifica unul din cele mai explicite profile din cetate, de la stâncă la stratul vegetal.

Verus Caesar (5 Decembrie 139 - 6 Martie 161).² Or inscripția noastră nu permite decât întregirea: **Pro sal(ute) [Imp(eratoris)] T(iti) A[eli] (sic) Antonin[us] [P]ii** (în ligatură) **e[ti] Aureli** (sic) **Veri [C]a[e]s[aris]**. Aceste abateri de la titulatura clasică a celor doi, la care mai adăugăm faptul că documentul este redactat în limba latină, ne îndeamnă să postulăm proveniența documentului din mediul rural histrian, de unde atâtea monumente vor fi ajuns să fie folosite la reconstrucția cetății romane târzii.

Numele și calitatea primului dedicant, din rândurile 4-6, ridică deasemenea probleme speciale. **Nomen**-ul său fiind clar **Aelius**, nu credem că ne hazardăm prea mult propunând întregirea **praenomen**-ului său în **[T(itus)]**, ceea ce înseamnă că personajul nostru va fi primit cetățenia romană în vremea sus-numitului împărat Antoninus Pius. Când anume va fi avut loc acest eveniment, sperăm s-o putem preciza atunci când vom examina istoria dislocărilor unității militare din care făcea parte. Până atunci să menționăm că porecla (**cognomen**) sa (**Mucatral(is)** sau **-us**) ne dezvăluie clar ascendența sa tracică³ chestiune asupra căreia vom reveni atunci când vom discuta numele și calitatea celui de-al doilea dedicant. **[T(itus)] Aelius Mucatral(is)** sau **-us** nu putea fi decât **ve[te]ranus**, cu mențiunea că ultimele două litere din acest cuvânt sunt abia vizibile, din moment ce după el urmează numele unei unități militare. El nu poate fi întregit decât prin **al(ae) I (= primae) Fl(aviae) Gaetul(orum)**, câtă vreme s-a afirmat că singura **ala** din armata Moesiei Inferioare care să poarte numărul de ordine I și supranumele de **Flavia** era cea a geturilor africani.⁴ Aceasta dacă nu admitem că veteranul nostru va fi servit într-o unitate militară activă în altă provincie a Imperiului, posibilitate mai greu de luat în considerație, așa cum vom vedea îndată.

Numele celui de-al doilea dedicant, din rândurile 6-7, este în filiație greacă, cu nume și patronim, indiciu clar că el nu beneficiase de cetățenia romană. Mai greu de reconstituit, din pricina fracturilor pietrei, el poate fi totuși întregit în **[S]e[ut(es)] Mucat[ra]l(is)**. Atât numele cât și patronimul, cum am văzut, ne îndreaptă spre aceeași lume tracică⁵, mai mult chiar, având în vedere coincidența dintre **cognomen**-ul primului dedicant și patronimul celui de-al doilea, n-ar fi de loc exclus ca între cele două personaje să fi existat o legătură de rudenie. Acesta din urmă va fi îndeplinit o funcție, din a cărei prescurtare nu ne-a rămas decât litera **G**. Având în vedere certitudinea situației sale de non-cetățean (**peregrinus**), singura întregire rezonabilă ni se pare a fi aceea de **[ma]g(ister)**, desigur într-un **vicus** din teritoriul histrian. În vicus Secundini spre pildă, apare un **magister** al cărui nume a fost întregit în Muca[tralis] (ISM I, 342). În vicus Quintionis, pe de altă parte, este menționat un **magister** cu numele de Mucatralus Doli (ISM I, 330), și chiar un personaj cu numele de Mucatrio Seutonis (ISM I, 308). Având în vedere că acesta din urmă moare la 35 de ani, identitatea dintre el și veteranul nostru - care trebuie să fi avut în momentul lăsării la vatră măcar 45 de ani - nu poate fi susținută, ceea ce nu înseamnă că documentul nostru n-ar fi putut să provină chiar din vicus Quintionis. După cuvântul **[ma]g(ister)**, apare litera **D**, cu o hastă orizontală în interiorul literei, urmată de un **S** abia vizibil pe piatră. Singura întregire posibilă ni se

2. J.E. Sandys, **Latin Epigraphy**, Groningen, 1969², p. 243-244.

3. D. Detschew, **Die thrakischen Sprachreste**, Viena, 1957, p. 317-319; I.I. Russu, **Limba traco-dacilor**, București, 1967², p. 66.

4. A. Aricescu, în **Epigraphica, Travaux dédiés au VIIe Congrès d'épigraphie grecque et latine**, București, 1977, p. 247.

5. D. Detschew, **op. cit.**, (nota 3), p. 434-437; I.I. Russu, **op. cit.**, (nota 3), p. 121-122.

pare a fi **de** (în ligatură așadar) **s(uo)**, pentru un mai corect, desigur, **de ș(uis)**, din moment ce este vorba, logic, de averile celor doi dedicanți.

În sfârșit, perechea de consuli, prescurtați în rândurile 8-9 prin **Glabrione et Homullo co(n)s(ulibus)** - pe numele lor întreg Manius Acilius Glabrio Cnaeus Cornelius Severus și Marcus Valerius Homullus - indica anul 152.⁶

Având în vedere toate observațiile de mai sus, propunem următoarea lectură⁷:

**Pro sa(ute) [Imp(eratoris)] T(iti) A[e]-
li(sic) Antonini [P]ii e[t]
Aureli (sic) Veri [C]a[e]s(aris)
posuerun[t T(itus)] Ae-
5 lius Mucatral(is sive -us) ve(teranus)
al(ae) I Fl(aviae) Gaetul(orum) et [S]e(ut(es)
Mucatr[al(is) ma]g(ister) de ș(uo)
Glabrione et Ho-
mullo co(n)s(ulibus).**

Interesul principal al acestei inscripții constă în menționarea primei unități flaviene de cavalerie a getulilor (ala I Flavia Gaetulorum), ale cărei dislocări în Moesia Inferior ca și în alte provincii ale Imperiului Roman constituiesc subiect de aprinse dispute între specialiști. O **ala** de getuli este atestată în 86 în Iudeea - după ce va fi luptat în războiul iudaic al lui Vespasian - pentru ca odată cu constituirea provinciei Arabia (sub Traian, în 105) să fie transferată în această provincie unde a garnizonat în tot cursul secolului al II-lea și poate și al III-lea.⁸ Ea primește supranumele de **veterana** odată cu constituirea, înainte de anul 86⁹, unei alte unități de cavaleriști getuli și anume cea pomenită în inscripția noastră - ala I Flavia Gaetulorum. Această din urmă unitate este atestată în armata Moesiei Inferioare unde va fi activat încă de la înființare - în diplomele din 99 (CIL XVI, 45) și 110/113 (CIL XVI, 58), pentru ca în 114 să fie menționată printre unitățile auxiliare de cavalerie din provincia Pannonia Inferior (CIL XVI, 61). Problema revenirii ei în Moesia Inferior - complet eludată în lucrările mai vechi¹⁰ - a fost redeschisă abia după publicarea unei inscripții tomitane, asupra căreia vom reveni.¹¹ S-a opinat, deci, că ea ar fi fost transferată din nou în Moesia Inferior fie în vremea lui Antoninus Pius¹², fie chiar în cea a lui Marcus Aurelius.¹³ Descoperirea

6. A. Degrassi, *I fasti consolari dell'Impero Romano dal 30 avanti Cristo al 613 dopo Cristo*, Roma, 1952, p. 43; G. Alföldy, *Konsulat und Senatorenstand unter den Antoninen. Prosopographische Untersuchungen zur senatorischen Führungsschicht (Antiquitas, I, 27)*, Bonn, 1977, p. 162.

7. Pentru utilele lor observații, le mulțumesc colegilor Octavian Bounegru și Dorin Nicola.

8. K. Cichorius, RE, I, 1984, col. 1243, s.v. **ala**; W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus*, Berlin, 1938, p. 35; M. Speidel, *Latomus*, 33, 1974, p. 935; Idem, in ANRW, II, 8, 1977, p. 705-706; M. Christol, Th. Drew - Bear, in *La hiérarchie (Rangordnung) de l'armée romaine sous le Haut-Empire. Actes du Congrès de Lyon* (ed. Y. Le Bohec), Paris, 1995, p. 81-83.

9. În diploma CIL, XVI, 33 din anul 86, **ala** din Orient poartă supranumele de **veterana** ceea ce înseamnă că la acea dată exista deja ala I Flavia Gaetulorum.

10. În afara lucrărilor lui Cichorius și Wagner, citate mai sus în nota 8, nici J. Benes, *Auxilia Romana in Moesia atque in Dacia*, Praga, 1978, p. 8 și 99 nu discută acest lucru.

11. A. Rădulescu, in *Noi monumente epigrafice din Scythia Minor*, Constanța, 1964, p. 155, nr. 10 - ISM, II, 127.

12. M. Christol, Th. Drew - Bear, *op. cit.*, (nota 8), p. 83.

13. A. Aricescu, *op. cit.*, (nota 4), p. 243.

ROSAL N TA
 ANTONINI IE
 AVRELIVIRI AS
 POSVERINI IAE
 LIVS.MVCATRALV.
 ALI.FLG, IVT
 MVCAT GDJ
 GLABRIONE ETHO
 NVLLO COS

Fig. 1. Histria. Altar onorific.

recentă a două diplome din 125¹⁴ și, respectiv, din 127¹⁵, care o atesta printre trupele Moesiei Inferioare, a avut darul să clarifice definitiv lucrurile: ala I Flavia Gaetulorum n-a staționat în Pannonia Inferior decât o scurtă perioadă de timp, după 110/113 și până în 125. Recrutat la scurtă vreme după revenirea în Moesia Inferior, poate chiar în 127, omul nostru - Titus Aelius Mucatralis - ar fi putut să ridice inscripția de care ne ocupăm după cei 25 de ani de serviciu militar, adică în 152, cu ocazia lăsării sale la vatră și deci a obținerii cetățeniei romane.¹⁶

Discuția ar fi putut fi încheiată aici, dacă documentul epigrafic mai sus analizat n-ar avea o legătură, fie și tangențială, cu inscripția tomitană mai sus evocată. Înainte de a-i analiza toate implicațiile, să mai notăm că dosarul epigrafic tomitan ne mai oferă două dovezi ale prezenței unității ala I Flavia Gaetulorum la Tomis. În prima dintre ele (ISM II, 247) este pomenit un veteran al acesteia, poate cândva în cursul secolului al II-lea. A doua mențiune a aceleiași **ala** poate fi citită în faimosul **cursus honorum** al cavalerului Publius Aelius Ammonius (ISM II, 106), care, printre alte însărcinări militare, o va fi avut și pe aceea de prefect al acesteia după anul 240, fără îndoială în cadrul provinciei Moesiei Inferior. Singura concluzie logică ar fi deci că, după scurtul **intermezzo** pannonic, ala I Flavia Gaetulorum n-a mai părăsit garnizoana moesică, contribuind la apărarea litoralului pontic.¹⁷ Părea așadar normal să se considere că mențiunea aceleiași **ala** se regăsește și în dedicația către divinitatea locală Heros Manibazos a lui Sedatius Apollonius "prefect al călăreților alei getulilor din Arabia" (ISM II, 127: ἑπαρχὸς ἰππέων εἰληθῆ Γαιτούλων τῶν ἐν Ἀραβίᾳ), amintita dedicație nefăcând decât să confirme îndelungata staționare a unității ala I Flavia Gaetulorum în zona traco-moesică, deasemenea până către mijlocul secolului al III-lea.¹⁸ Mențiunea finală "din Arabia" (τῶν ἐν Ἀραβίᾳ) a dat însă naștere la două interpretări diferite. Pornind de la premisa - repet, normală - a identității dintre unitatea condusă de Sedatius Apollonius și ala I Flavia Gaetulorum, unii cercetători au interpretat respectiva mențiune ca rezultat al unei campanii în Arabia a respectivei unități.¹⁹ Pentru alții, în schimb unitatea condusă de Sedatius Apollonius este ala veterana Gaetulorum, garnizonată din 105 în Arabia. În consecință, aceiași cercetători sunt obligați să susțină originea tomitană a lui Sedatius Appollonius, singura care ar fi putut să explice dedicația - făcută fie la începutul misiunii sale arabe, fie la reîntoarcerea în patria tomitană - a acestuia către o divinitate tipic tracică.²⁰ Soluția este fără îndoială ingenioasă, dar dacă printre argumente figurează și acela că era mai normal ca la Dunărea de Jos

14. W. Eck, M.M. Roxan, ZPE, 116, 1997, p. 193-203.

15. M.M. Roxan, ZPE, 118, 1997, p. 287-299.

16. Îi rămân îndatorat atât colegului C. C. Petolescu pentru bibliografia semnalată, și, ca de obicei, pentru fructuoasele discuții prilejuite de acest nou document, cât și colegului L. Petulescu.

17. Al. Suceveanu, BJ, 192, 1992, p. 195-223, pentru problematica generală a apărării litoralului vest-pontic.

18. Susțin identitatea dintre **ala** condusă de Sedatius Apollonius și ala I Flavia Gaetulorum încă din 1974 (RRH, 13, 1974, 2, p. 323; BJ, 192, p. 216-217) și, cu unele rezerve, în **La Dobroudja romaine** (în colab. cu Al. Barnea), București, 1991, p. 63, rezerve generate de îndoielile autorului la culegerii de inscripții tomitane (ISM, II, 127), Iorgu Stoian.

19. A. Aricescu, **op. cit.**, (nota 4), p. 239-248, opinie înregistrată și de regretatul H. Devijver, PME, IV, Suppl. 1, Louvain, 1987, p. 1715-1716 (S 13).

20. Pentru non-identitatea dintre cele două unități, vezi încă A. Rădulescu, **op. cit.**, (nota 11), p. 156, nota 2, iar pentru originea tomitană a lui Sedatius Apollonius, M. Speidel, M. Christol și Th. Drew - Bear, citați mai sus în nota 8.

dedicațiile militarilor să fie făcute în limba latină, atunci fie-ne îngăduit - având în vedere fragilitatea lui, izvorâtă dintr-o mai mult decât superficială cunoaștere a materialului epigrafic tomitan și, în general, vest-pontic²¹ - să ne îndoim de verosimilitatea ei. Fără a încerca să tranșăm acum această oricum **vexata quaestio**, ne întrebăm, în măsura în care în document se spune "celor din Arabia" (τῶν ἐν Ἀραβίᾳ) și nu "celei (=alei) din Arabia" (τῆς ἐν Ἀραβίᾳ), dacă respectiva mențiune n-a dorit să indice sorginta getulilor, de o manieră ceva mai imprecisă dar oricum mai exotica.²²

II. Epitaf cripto-creștin (Fig. 2, a, b)

Acest epitaf a fost folosit ca treaptă de acces dinspre **atrium** spre **narthex**, foarte probabil încă din prima jumătate a secolului al VI-lea p. Chr. De menționat faptul că piatra trebuie să fi fost multă vreme folosită ca treaptă, din moment ce suprafața scrisă este foarte tocită. Epitaful, din calcar, are dimensiunile de 1,63 x 0,54 x 0,22 cm. Dimensiunile câmpului inscripției sunt de 0,60 x 0,375 cm iar înălțimea literelor este de 0,04 - 0,05 m. Ductul acestora se îndreaptă către secolul al IV-lea, judecând după analogiile cu inscripția tomitană IGLR, 4 (**Ordinibus Scythicis ...**), dar mai cu seamă cea histriană conținând epitaful subofițerului din al XII-lea detașament de **catafractarii** cu garnizoana la Trimammium (IGLR, 110). Cu excepția gradului avansat de tocire, vizibil mai cu seamă în dreapta inscripției, adică la extremitatea exterioară a treptei, inscripția este perfect lizibilă, astfel încât propunem următoarea lectură²³:

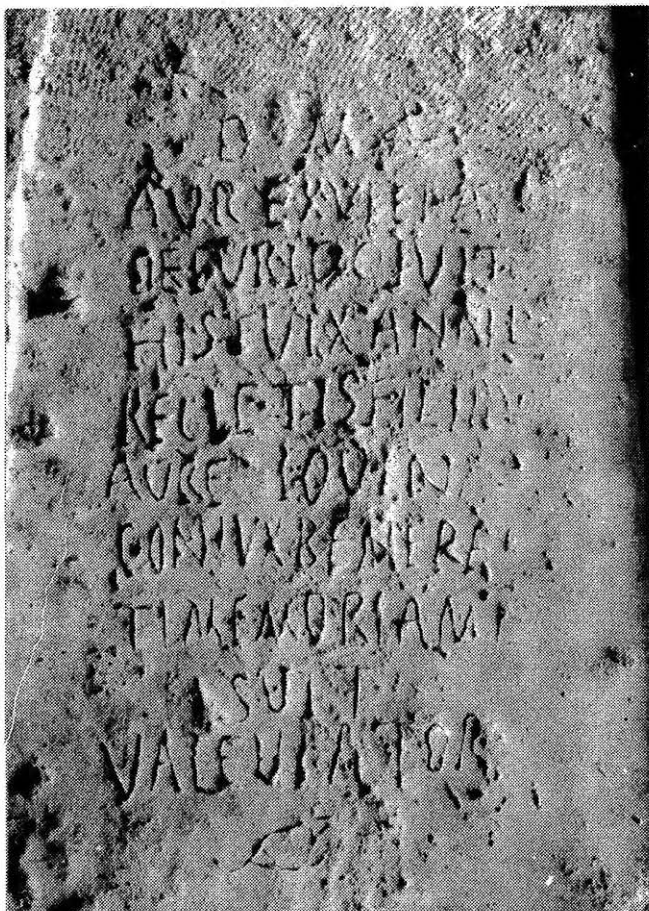
D(is) M(anibus)
 Aur(elius) Exuperat(us)
 decurio civit(atis)
 Hist(riae) vix(it) ann(is) L
 5 relictis filiis.
 Aure(lia) Iovina
 coniux beneme (în ligatură) re[n]
 ti memoriam p-
 osuit.
 Vale viator.

De o remarcabilă claritate, dacă nu chiar banalitate (poate cu excepția mențiunii din r. 5, de înțeles ca o precizare a faptului că defunctul avea fii), inscripția noastră își vede considerabil sporit interesul prin datarea sa în secolul al IV-lea p. Chr. Astfel avem pentru prima oară atestat la Histria - ca de altfel în toată Dobrogea - titlul de **decurio civitatis** în perioada romană târzie. A existat și interpretarea (IGLR, 114) ca pe un alt epitaf histrian să apară aceeași magistratură, în formula ex **decurion[e]**. Ceea ce pare a-i fi scăpat autorului acestei ipoteze este particularitatea că magistraturile

21. La Tomis, de pildă, sunt înregistrate nu mai puțin de nouă inscripții grecești menționând militari romani (ISM, II, Indici, p. 397).

22. Opinia din text contravine aceleia a soților Robert, BÉ, RÉG, 77, 1964, p. 195, nr. 293, potrivit cărora mențiunea respectivă se referă la locul de garnizoană al trupei. Pentru getuli, de localizat **grosso-modo** în sudul Mauretaniei și al Numidiei, vezi H. Dessau, RE, VII, 1912, col. 464-465, s.v. **Gaetuli**. Oricum, nu cred că la circa 180 de ani de la înființare, când de la getuli nu va fi rămas decât numele, mai era posibilă menționarea cu precizie a țării lor de baștină.

23. Le mulțumesc colegilor Alexandru Avram și Costantin Băjenaru pentru unele sugestii de lectură și de întregire.

D M &
AVR EXUPERAT
DECVRIOCIVIT
HISTVIX ANNIL
RELICTISFILIV
AURE IOVINA
CONVXBEMERE
TIMEMORIAM
ISUIT
VALEVIATOR
A

Fig. 2. Histria. Epitaf cripto-creştin.

romane târzii sunt nu numai viagere ci, cel mai adesea, și ereditare. În aceste condiții preferăm să ne raliem celeilalte intepretări a aceluiași document (ISM I, 279), potrivit căreia este vorba de un veteran (fost **decurio** într-o trupă de cavalerie), ceea ce nu înseamnă, desigur, că problema dăinuirii instituțiilor și magistraturilor tradiționale în perioada romană târzie n-ar fi nu numai importantă ci și, cum rezulta și din documentul nostru, foarte probabilă.²⁴

Dar interesul inscripției noastre nu se oprește aici. Îndată după invocarea zeilor Mani este gravată crucea monogramatică (ca de ex. în IGLR, 149) - este drept, într-o poziție mai puțin ortodoxă²⁵ - după cum n-ar fi exclus ca sub ultimul rând să nu fie reprezentată o **hedera distinguens**, ci binecunoscutul simbol creștin al peștelui (vezi de ex. IGLR, 55). Certitudinea existenței pe piatră a crucii monogramatice precum și posibilitatea reprezentării peștelui ne obligă la reanalizarea datelor onomastice, capabile poate să ne ofere nu numai o cronologie mai strânsă a documentului ci și a atmosferei care trebuie să fi precedat instaurarea definitivă a creștinismului în vechea colonie milesiană de pe malul lacului Sinoe. Atât **cognomen**-ul defunctului, Exuperatus, cât și cel al soției acestuia, Iovina (cea care îi ridică monumentul funerar = **memoriam**)²⁶, sunt atestate și în perioada precreștină. Iovinus/a este un **cognomen** theoforic derivat de la Iuppiter.²⁷ El este frecvent întâlnit în perioada precreștină, dar în secolul IV el poate fi considerat un **cognomen** de sorgintă imperială, în măsura în care reprezintă, gramatical vorbind, o dezvoltare a lui Iovius, **cognomen**-ul împăratului Diocletian.²⁸ Există așadar toate șansele ca Aurelia Iovina să fi văzut lumina zilei în ambianța tetrarhică (284-305). Exuperatus pe de altă parte, poate însemna atât "Victoriosul" cât și "Învinsul".²⁹ Mai există însă și un alt sens al acestui **cognomen** în cazul în care admitem că el s-ar fi născut - către sfârșitul secolului al III-lea de asemenea - într-o familie care ar fi putut îmbrățișa religia creștină, și anume "Mântuitorul". Oricum ar sta lucrurile, pe la jumătatea secolului IV, când închide ochii, pe piatra sa de mormânt apare, alături de păgânul Dis Manibus, crucea monogramatică precum și, eventual, simbolul creștin al peștelui. Or, după părerea noastră, această dualitate nu s-ar putea data decât între 313, anul edictului de tolerare a religiei creștine de la Milano al lui Constantin cel Mare și Licinius, și 379/381 când prin mai multe edicte religia creștină este proclamată unică religie oficială.³⁰ În aceste condiții inscripția noastră devine cel mai timpuriu document cripto-creștin de la Histria și unul din cele mai timpurii din întreaga Dobroge. Acest lucru nu exclude, desigur, apariția - fără îndoială limitată de binecunoscutele persecuții - a unor adepți ai noii religii încă din primele veacuri ale erei creștine.³¹ Receptiv la toate noile religii orientale, ținutul dintre Dunăre și Marea Neagră nu putea respinge - în contrast cu tot Imperiul - noua religie creștină.

24. Em. Popescu, *Dacia*, N.S., 19, 1975, p. 173 - 182.

25. Datorz identificarea acestui simbol unei discuții cu prietenul Al. Barnea.

26. Pentru **memoria** cu sens de mormânt, vezi, L. Lupas, *St. Cl.*, 5, 1963, p. 111-134.

27. I. Kajanto, *The Latin Cognomina* (Commentationes Humanarum Litterarum, 36, 1-4, Helsinki, 1965), p. 212.

28. W. Schulze, *Zur Geschichte lateinischer Eigennamen*, Berlin, 1933, p. 486, nota 2.

29. I. Kajanto, *op. cit.*, (nota 27), p. 94.

30. Vezi în general, R. Rémondon, *La crise de l'Empire Romain de Marc-Aurèle à Anastase*, Paris, 1964, p. 145 și 193-194.

31. Al. Suceveanu, *Contributo alla storia del cristianesimo nella Scizia Minore*, în *Timpul Istoriei*, I. **Memorie și Patrimoniu (In honorem emeritae Ligiae Bârzu)**, București, 1997, p. 167-178.

DEUX INSCRIPTIONS INÉDITES D'HISTRIA

- Résumé -

Les deux inscriptions qu'on publie maintenant ont été trouvées dans la grande basilique, probablement épiscopale, où elles étaient utilisées comme matériaux de construction.

I. Autel en l'honneur de l'empereur Antonin le Pieux et de Marc - Aurèle César, érigé par Titus Aelius Mucatralis, vétéran d'origine thrace de l'ala I Flavia Gaetulurom, et par Seutes Mucatralis, maire (**magister**) dans un village du territoire histrien, en 152, année du consulat de Glabrio et de Homullus. L'ala dans laquelle a fait son service militaire Titus Aelius Mucatralis faisait partie, dès sa constitution, de l'armée de la Mésie Inférieure, n'étant déplacée que pour une courte période (après 110/113 et avant 125) en Pannonie Inférieure. L'autel a pu être érigé à l'occasion de la **honesta missio** de Titus Aelius Mucatralis. En Orient on connaît une ala veterana Gaetulorum et si dans le **curus honorum** tomitain du cavalier P. Aelius Ammonius (ISM II, 106) il est sûr qu'il s'agit de l'ala I Flavia Gaetulorum, dans la dédicace toujours tomitaine d'un préfet d'une ala Gaetulorum (ISM II, 127) à une divinité locale (Heros Manibazos) on a voulu reconnaître, d'ailleurs avec assez peu des chances, celle d'Orient.

II. Epitaphe érigée par Aurelia Iovina à son mari, Aurelius Exsuperatus, membre du sénat de la cité (**decurio civitatis**), qui a vécu 50 ans. Datable, d'après l'écriture, du IVe siècle ap. J.-Chr., l'inscription - importante pour la mention des institutions traditionnelles dans la période romaine tardive - présente en plus la croix monogrammatique, gravée assez discrètement après l'invocation des Dii Manes, ainsi, que, en bas, la représentation probable du symbole chrétien du poisson. Elle est ainsi le plus ancien document crypto - chrétien d'Histria, conçu sans doute après 313 mais avant 380, date à laquelle la religion chrétienne devient l'unique religion d'état.

LISTE DES ILLUSTRATIONS

Fig. 1 a, b, Histria. Autel honorifique.

Fig. 2 a, b, Histria. Epitaphe crypto-chrétienne.

DRUMURILE DIN DROBOGEA ROMANĂ, PE BAZA STĂLPILOR MILIARI DIN SEC. II-III P. CHR.

MARIA BĂRBULESCU, ADRIANA CÂTEIA

Importanța căilor de comunicație antice pentru diverse compartimente ale vieții provinciale - administrație, apărare, legături economice și culturale - a fost subliniată în repetate rânduri.¹ Stabilite pe baza itinerariilor antice² și a stălpilor miliari descoperiți, mai rar prin urme arheologice directe, drumurile din **Moesia Inferior** au fost prezentate fie în ansamblu³, fie pe segmente, cum ar fi cel de la **Noviodunum** la **Callatis**.⁴

Milliaria aprute în Dobrogea, în ultimele două decenii, pe cele trei artere principale din regiune, și anume pe litoral, pe linia Dunării și în interiorul provinciei, permit unele completări, cum am arătat recent, privind epoca Dominatului⁵, și cum încercăm să ne oprim în rândurile de față, pentru secolele II-III p. Chr. (Fig. 1).

Amintim mai întâi, stălpul miliar descoperit la **Sacidava** (Muzait - Dunăreni), pus de **cohors IV Gallorum**, în vremea legatului provinciei **Moesia Inferior**, **Q. Fabius Postuminus** (103 - 105?)⁶, cea mai timpurie bornă din regiune până acum, în condițiile organizării depline a **limes**-ului Dunării de Jos, de către împăratul Traian, în vederea declanșării și susținerii războaielor cu dacii.

În schimb, în vremea împăratului Hadrian, constatăm interesul pentru drumul litoralului, importantă arteră de legătură, între provinciile romane din Balcani și spațiul nord-pontic.⁷

1. V. Pârvan, **Ulmetum**, I, ARMSI, ser. 2, 34, 1912, p. 576-585; R. Vulpe, **Histoire ancienne de la Doubroudja**, București, 1938, p. 165; R. Vulpe, I. Barnea, **Din istoria Dobrogei**, II, București, 1968, *passim*; A. Aricescu, **Armata în Dobrogea romană**, București, 1977, *passim*; Al. Suceveanu, **Viața economică în Dobrogea romană (sec. I-III e.n.)**, București, 1977, *passim*; Al. Suceveanu, Al. Barnea, **La Dobroudja romaine**, București, 1991, fig. 8.

2. K. Miller, **Itineraria Romana, Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana**, Stuttgart, 1916, col. 505-509; O. Cuntz, **Itineraria Romana, I, Itineraria Antonini Augusti et Burdigalense**, Leipzig, 1929, p. 32; **Scutum Durae - Europi repertum in Fontes Histoire Daco-Romanæ**, I, București; 1964, p. 734-737.

3. L. Hollenstein, in **Studia Balcanica**, 10, Recherches de geographie historique, Sofia, 1975, p. 23-44.

4. A. Aricescu, **Pontica**, 8, 1975, p. 315-329.

5. Al. Barnea, **Voies de communication au Bas-Danube aux IV-VI siècle**, in **Etudes byzantines et post byzantines**, III, București, 1977, p. 29-43; M. Bărbulescu, A. Câteia, **Pontica**, 30, 1977, p. 183-199.

6. A. Rădulescu, M. Bărbulescu, **Dacia**, NS, 25, 1981, p. 353-359; pentru **Q. Fabius Postuminus** vezi B.E. Thomasson, **Laterculi praesidum**, Götteborg, 1984, col. 131, nr. 67: 103 (103/105?).

7. D.M. Pippidi, **Studii de istorie și epigrafie**, București, 1988, p. 96-99.

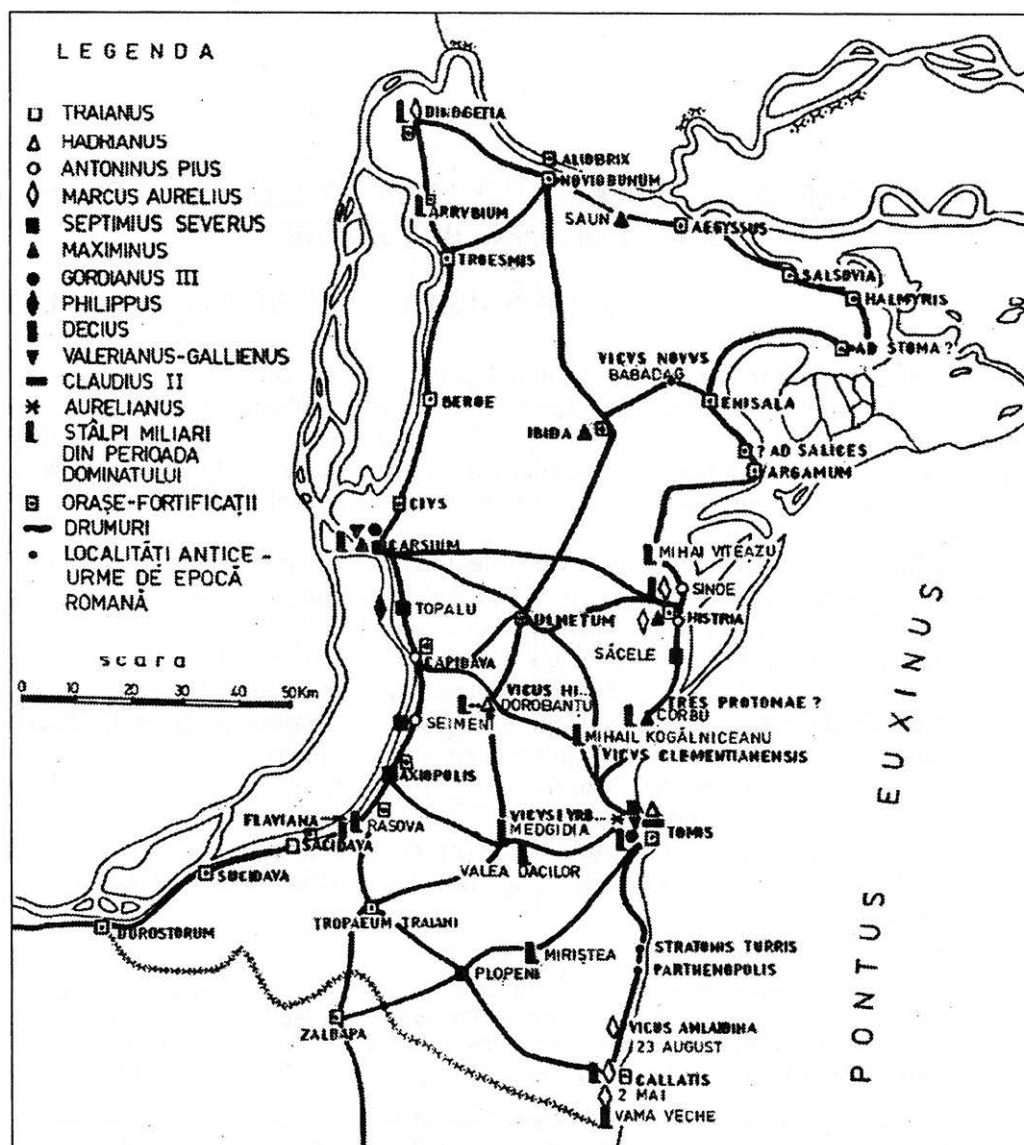

Fig. 1. Stâlpi miliari din sec. II - III p. Chr. descoperiți în Dobrogea.

Din timpul acestei domnii sunt cunoscuți în Dobrogea trei stâlpi miliari, doi descoperiți pe linia litoralului și unul la Dorobanțu.

Ce dintâi miliar menționat⁸, poartă în rândul 5 al inscripției, a **Tomis**, fapt care-l plasează pe drumul litoralului, fără să știm în care loc anume, deoarece distanța marcată nu mai este păstrată, stâlpul fiind plasat oricum nu departe de orașul menționat.

Data indicată pe piesă, prin cifra puterii tribuniciene XIII, respectiv anul 124 p. Chr., ar coincide cu perioada inspecției împăratului Hadrian în provinciile dunărene, prilej pentru terminarea unor rețele de drumuri, construirea și consolidarea fortificațiilor, dacă acceptăm efectuarea acestei vizite imperiale în anii 123-124.⁹

Oricum, preocupările privind rețeaua căilor de comunicație din provincia **Moesia Inferior** au continuat și după anul 124, cum o demonstrează miliarul datat zece ani mai târziu, în 134 p. Chr., care menționează în ultimele două rânduri:

 "-----Ab III Protomis
 M(ilia) p(assuum)XXVII¹⁰

În privința numeroaselor încercări de identificare a localității **Tres Protomae**, cunoscută deocamdată numai din acest document epigrafic, menționăm părerea lui J. Weiss¹¹ care plasează **Tres Protomae** la Nicolae Bălcescu (fost Danichioi), a lui V. Pârvan¹² și R. Vulpe¹² care fixează localitatea amintită la Mircea Vodă, aflată la intersecția a două drumuri importante, cel central dobrogean, de la **Tropaeum Traiani** spre **Ibida** și **Noviodunum**, cu **semita Tomis - Axiopolis**, ipoteză susținută și de alți istorici¹⁴; în sfârșit, amintim părerea lui I. Mititelu¹⁵, conform căreia **Tres Protomae** era plasată pe drumul **Tomis - Histria**, la Vadu, urmat de A. Aricescu¹⁶, care crede că această localitate trebuie căutată eventual la Corbu de Sus.

Din păcate, deocamdată nici una din aceste ipoteze n-a fost confirmată de un alt document epigrafic; doi stâlpi miliari descoperiți recent la Medgidia și Valea Dacilor, datând din perioada Tetrarhiei, nu pot fi raportați la **Tres Protomae** decât tot ipotetic.¹⁷

Miliarul de la Dorobanțu¹⁸ poartă două inscripții, una din sec. II, foarte fragmentară, nesigură din vremea lui Hadrian¹⁹ și cea de-a doua din timpul Tetrarhiei.²⁰

Activitatea de întreținere a drumurilor este mai bine cunoscută în vremea

8. I. Stoian, **ISM**, II, 49 = **CIL**, III, 7615.

9. R. Vulpe, **HAD**, p. 175; **DID**, II, p. 136.

10. **ISM**, II, 53 = **CIL**, III, 7613.

11. *Die Dobroudtscha im Altetum*, Sarajevo, 1911, p. 69.

12. **Ulmetum**, I, p. 581.

13. **HAD**, p. 166, n. 1; **DID**, II, p. 137.

14. Al. Suceveanu, **VEDR**, p. 69 (**Tres Protomae** = Mircea Vodă?) și fig. 1; Em. Popescu, **TIR**, L 35, p. 73.

15. **Itineraria Romana. Le Bouclier de Dura-Europos**, BSNR, 37, 1943, p. 88.

16. A. Aricescu, **Armata ...**, p. 146-148; Pontica, 8, 1975, p. 325-326.

17. M. Bărbulescu, A. Câteia, Pontica, 30, 1997, p. 196.

18. **ISM**, V, 5 = **CIL**, III, 12516.

19. Pentru perioada acestui împărat, vezi **CIL**, III, 14464 - inscripția de la Abrit și eventuala folosire de timpuriu a căii mediane dobrogene, cf. A. Aricescu, **Armata ...**, p. 91; R. Vulpe, **DID**, II, p. 136, n. 77 și 78 - Abtat (**Zaldapa**).

20. Em. Popescu, **IGLR**, 83.

împăratului **Antoninus Pius**, în această parte a provinciei **Moesia Inferior** fiind descoperiți patru stâlpi miliari, de pe linia Dunării, la Seimeni²¹ și Capidava²², și doi plasați pe drumul litoralului, la Sinoe și eventual Histria²³.

Trei dintre miliarii la care ne-am referit conservă numele guvernatorului prin grija căruia au fost ridicăți, sub forme diferite: **Iulius Severus**, pe stâlpul de la **Capidava**, apărut recent, și **T. Statilius Iulius Severus**, pe cel de la Sinoe, din același an, 159 p. Chr. În schimb, pe miliarul de la Seimeni, din anul următor, numele legatului apare sub forma **Iulius Statilius Severus**.

Descoperiri epigrafice mai noi din provincie, de la **Odessos**²⁴, și mai ales **Montana** (Mihailovgrad)²⁵ au întărit ipoteza că în anii 159 și 160 p. Chr., este prezent în provincia **Moesia Inferior** un singur guvernator - **L. Iulius Statilius Severus**, menționarea numelui diferit pe stâlpul de la Sinoe fiind probabil rezultatul unei greșeli de lapid.

Distanța notată pe unul din miliarii de la Seimeni, **VI M.P.**, corespunde depărtării dintre **Axiopolis** și acest punct²⁶.

Pe piesa descoperită recent la Capidava, figurează **III M.P.**, stâlpul fiind plasat pe aceeași arteră danubiană, fără a putea preciza²⁷ poziția sa inițială față de cetate (la nord sau la sud).

Pe stâlpul de la Sinoe apare notată distanța de **XVIII M.P.** (28,101 km.) probabil de la **Ad Salices**. În **It. Ant.** sunt menționate **XXV M.P.** de la **Ad Salices** la **Histria**²⁸; dacă se scad cele **XVIII M.P.** amintite rămân **VI M.P.** (8,874 km.) care corespund aproximativ depărtării dintre Sinoe și **Histria**, stâlpul fiind plasat probabil în **vicus Quintionis** (Sinoe)²⁹.

Din vremea lui **Marcus Aurelius** cunoaștem în regiune nouă sau zece miliari, plasați în special pe drumul litoralului, (la **Callatis** și în preajma acesteia - 5, la Sinoe și eventual la **Histria**) și alte trei piese în nordul Dobrogei - în apropiere de **Dinogetia** (Garvăn).

Operațiunea de refacere a drumului litoral a avut loc în anul 162 p. Chr., cum arată miliarul de la Sinoe³⁰ și eventual **Histria**³¹ și 163 p. Chr., cum demonstrează bor-

21. E. Doruțiu-Boilă, **ISM**, V, 1; Gr. Florescu, **BCMI**, 17, 1924, p. 98.

22. I. C. Opreș, M. Popescu, **Thraco-Dacica**, XVII, 1-2, 1986, p. 189-190.

23. **ISM**, I, 316; 317 = **CIL** III, 12513; Al. Avram, **ISM**, III, (în pregătire), cu comentariul la nr. 196, 197, 198; S. Lambrino, **RIR**, nr. 5-6, 1935-1936, p. 327, n. 1; R. Vulpe, **DID**, II, p. 150 (apreciază că e mai degrabă vorba de o piesa din vremea lui **Marcus Aurelius**). Mulțumim și pe această cale d-lui Alexandru Avram, care ne-a pus la dispoziție manuscrisul vol. **ISM**, III.

24. G. Mihailov, **Izvestija**, Varna, 13(28), 1977, p. 142-142; **SEG.**, 28, 1978, p. 613.

25. **Montana**, Sofia, 1987, sub redacția lui V. Velkov, p. 28, nr. 13 (vezi și **CIL**, III, 1237); cf. Em. Doruțiu - Boilă, **SCIVA**, 40, 1989, p. 334-338 cu bibliografia asupra problemei. B.E. Thomasson, **op. cit.**, col. 135, nr. 88-90.

26. **Supra** n. 21. Pentru alte descoperiri de la Seimeni, vezi **ISM**, V, 2-4; **TIR**, L, 35, p. 65.

27. I.C. Opreș, M. Popescu, **op. cit.**, p. 190, n. 3 și urm. În legătură cu locul de amplasament inițial necunoscut al miliarului de la **Capidava**, autorii nu exclud un raport între acesta și drumul secundar prin Băltăgești spre Tomis sau **Histria**; în același timp, miliarul de la Seimeni (**ISM**, V, 1) este plasat la nord de **Capidava**, spre Topalu, fără a se argumenta această ipoteză.

28. **It. Ant.**, 227,2 = **Fontes**, I, p. 749; A. Aricescu, **Armata ...**, p. 139 și 142.

29. Vezi **ISM**, I, 324-340; Pentru observații aerofotografice: Em. Doruțiu-Boilă, **Peuce**, 2, 1971, p. 42; P. Alexandrescu, **Pontica**, 3, 1970, p. 81-82, fig. 3; pentu o eventuală localizare vezi Al. Avram, O. Bounegru, C. Chiriac, **Pontica**, 18, 1985, p. 119, n. 25.

30. **ISM**, I, 318 = **CIL** II, 12514, pe care sunt notate tot **XVIII m.p.** ca și pe miliarul din 159 (**ISM**, I, 317).

31. **ISM**, I, 319; L. Hollenstein, **op. cit.**, p. 31, nr. 25 (consideră stâlpul **Antoninus incertus**).

nele de la **Callatis**³², gravate în acest an, după un concept redactat în anul precedent³³, în timpul guvernatorului **M. Servilius Fabianus Maximus**.³⁴

Pe piesa de la 23 August³⁵ (**vicus Amlaidina**) figurează **VII M.P.** care corespund depărtării dintre locul descoperirii piesei³⁶ și cetate, iar înspre sud, cum se știe, un miliar din același an a fost găsit la 2 Mai³⁷, ceea ce demonstrează repararea drumului litoral, în preajma Callatidei, pe o distanță de aproximativ 14 km., în acest interval scurt de timp.

Aceeași atenție s-a acordat și arterei danubiene, reparată în porțiunea sa nord-vestică în preajma Dinogetiei, dar și spre sud³⁸.

Din timpul împăratului următor, **Commodus** (180-192) provine din Dobrogea un miliar al cărui loc de descoperire este, din păcate, necunoscut³⁹.

O atenție deosebită pentru refacerea drumurilor în această parte a provinciei, observăm în vremea lui **Septimius Severus**, toți cei nouă stâlpi descoperiți în regiune fiind redactați în nominativ, ceea ce demonstrează că lucrările s-au efectuat din ordin imperial, sub supravegherea cunoscutului guvernator al provinciei Moesia Inferior, **C. Ovinus Tertullus**⁴⁰, în anul 200 p. Chr.

Lucrările au vizat atât linia linia Dunării, cum demonstrează miliarii de la **Axiopolis**⁴¹, **Seimenii Mari**⁴², **Topalu**⁴³, **Carsium**⁴⁴ - două exemplare, cât și cea litorală, fapt subliniat de apariția unor stâlpi la Săcele⁴⁵, **Tomis**⁴⁶ - două exemplare, și **Odessos**⁴⁷; cum am avut prilejul să arătăm nu demult, n-au fost omise se pare, nici **semitae**-le, dacă luăm în considerare miliarul apărut la Plopeni⁴⁸ (jud. Constanța), plasat pe căile

32. Al. Avram, **ISM**, III, 196; N. Gostar, St. Cl., V, 1963, p. 301, fig. 3, consideră inscripția **a** din vremea lui **Caracalla** (vezi și L. Hollstein, **op. cit.**, nr. 26) și inscripția **b** din vremea lui **Tetrarhie**, **IGLR**, 84. Lectura corectă la A. Ștefan, St. Cl., XXII, 1984, p. 95-100, n. 1; **ISM**, III, 197; D. Tudor, MCA, 2 (1956), p. 619-620, n. 159, loc de descoperire necunoscut; A. Ștefan, **op. cit.**, p. 100-103, nr. 2, atribuie miliarul aceleiași atelier prezentat mai sus; **ISM**, III, 198 = **CIL**, III, 13757 = **ISM**, II, 68, **prope Tomis**, locul de proveniență de la **Callatis** este precizat de A. Ștefan, **op. cit.**, p. 103-104. Vezi și notele următoare.

33. A. Ștefan, **op. cit.**, p. 95-106, Al. Avram, **ISM**, III, p. 290.

34. B.E. Thomasson, **op. cit.**, col. 136, nr. 93: A. 162 (162/164); Em. Doruțiu - Boilă, Dacia, N.S., 36, 1992, p. 25-27.

35. **CIL**, III, 7616 = **ISM**, III, 195.

36. Pentru acest sat vezi **CIL**, III, 13743 = **ISM**, II, 266; **Scutum Durae Europi repertum**, XI, 735; R. Vulpe, **DID**, II, p. 206.

37. A. Rădulescu, Pontica, 1, 1968, p. 323-325, nr. 2; **ISM**, III, 199.

38. **ISM**, V, 256, 257, 258; Skorpil, BSA, Varna, V, 1912, 3-4; L. Hollstein, **op. cit.**, p. 29, nr. 8 (Ruse, **Sexaginta Prista**).

39. D. Tudor, **op. cit.**, p. 622, nr. 162.

40. B.E. Thomasson, **op. cit.**, col. 139, nr. 107: 198/201; J. Fitz, **Die Laufbahn der Statthalter in der römischen Provinz Moesia Inferior**, Weimar, 1996, p. 49: 198-202 p. Chr; R. Vulpe, **DID**, II, p. 191-196; D. Boteva, **Lower Moesia and Thrace in the Roman Imperial System (A.D. 193-217/218)**, Sofia (1987), p. 331-332 (198-201 p. Chr.).

41. **CIL**, III, 7602.

42. **ISM**, V, 2 = Gr. Florescu, BCMI, 17, 1924, p. 88-90.

43. M. Bărbulescu - Munteanu, A. Rădulescu, Pontica, 13, 1980, p. 140-144, nr. 1.

44. **ISM**, V, 95-96 = **CIL**, III, 7603-7604.

45. **CIL**, III, 14461; în privința menționării în mod eronat a acestui stâlp miliar și la **Aegysus** vezi M. Bărbulescu, A. Rădulescu, Pontica, 24, 1991, p. 125, nr. 3.

46. **idem**, Pontica, 13, 1980, p. 145-146; Pontica, 24, 1991, p. 123-126, nr. 1.

47. L. Hollenstein, **op. cit.**, p. 31, nr. 23 (drumul litoralului, fără să-l excludă pe cel de la **Odessos** la **Marcianopolis**); **ibidem**, nr. 44, în legătură cu piesa publicată de M. Mircev, Izvestia Varna, 12, 1961, p. 115, nr. 13 (198-211 p. Chr.).

48. M. Bărbulescu, A. Rădulescu, Pontica, 13, 1980, p. 146-148, nr. 3. Nesigură din epoca Severilor este inscripția a de pe miliarul de la Valea Dacilor, vezi Pontica, 30, 1997, p. 184 și fig. 4 a; în acest caz numărul pieselor din perioada menționată ar spori cu un exemplar.

de la **Tomis** sau **Callatis**, spre **Tropaeum Traiani** și Dunăre.

Pe câțiva miliarzi din această perioadă figurează și distanțele, cum ar fi cel publicat mai recent, de la **Tomis**, unde au fost notate **II M.P.** (2,958 km.), piesa fiind plasată pe drumul litoral la nord de cetate, poate în **vicus Turris Muca** ...⁴⁹. Tot astfel, pe stâlpul de la Topalu, cele **V M.P.** (7,395 km.) corespund cu depărtarea dintre locul descoperirii piesei, până la **Capidava**; stâlpul aflat probabil pe locul său din vechime, consemna drumul reparat de la cetatea amintită, până la așezarea de la Topalu⁵⁰. Piesa poate fi raportată la alte două borne, din același an, descoperite la Hârșova, pe una dintre acestea figurând **X M.P.** (14,79 km.).

Acest miliarz marca probabil drumul de pe **limes-ul scythic**, refăcut între Topalu și **Carsium**. Dacă adunăm cele **V M.P.** notate pe stâlpul de la Topalu, cu cele **X M.P.** notate pe stâlpul de la **Carsium**, rezultă **XV M.P.** (22,185 km.), adică o distanță apropiată de cea indicată în **It. Ant.** 224,4 între **Capidava** și **Carsium**, de **XVIII M.P.** (26,622 km.)⁵¹. Diferența de **III M.P.** dintre cele două localități ar putea fi consemnată pe cel de-al doilea stâlp miliarz, descoperit la **Carsium** (tot din anul 200), pe care se păstrează doar indicația că lucrarea a fost efectuată cu participarea soldaților din **Ala II Aravacorum**, cantonată acolo.⁵²

Dacă în vremea lui **Severus Alexander** în provincia **Thracia** sunt cunoscuți mai mulți stâlpi miliarzi, în **Moesia Inferior** numărul lor rămâne redus⁵³, fără să apară însă lucrări de fortificare sau reparare în partea nordică a provinciei, la care ne referim aici.

În schimb, în timpul lui **C. Iulius Verus Maximinus** și al fiului său, **Verus Maximus**, sunt atestate lucrări de refacere a drumurilor în anii 236-237 p. Chr., în perioada guvernatorului **L. Flavius Honoratus Lucillianus**⁵⁴.

Drumul de pe **limes-ul scythic** este refăcut în partea nordică a provinciei, în preajma cetății **Carsium**⁵⁵, și pe porțiunea dintre **Noviodunum** și **Aegyssus**, cum ne arată miliarzul apărut la Mănăstirea Saun⁵⁶. Pe stâlpii amintiți, numele imperiale sunt martelate, dovadă că în anii 238 p. Chr. provincia aderase la revolta împotriva lui **Maximinus**.

Aceeași observație putem face și în legătură cu drumul litoralului, prin piesele descoperite la **Histria**⁵⁷ și Corbu⁵⁸; operațiunea de refacere este explicit ilustrată de miliarzul de la Slava Rusă⁵⁹ (**Ibida**) unde citim:

" mi -
[liari]a nova et vi -
[as et po]nt(es) disru(t)
«as per » ...

49. **Ibidem**, p. 145-146, nr. 2, n. 18-20; **CIL**, III, 7533 = **ISM**, II, 141.

50. Nu ne referim la cetatea aflată la 4 km. nord de localitate, construită se pare mai târziu, în sec. IV, cf. **ISM**, V, p. 76, ci la apariția câtorva materiale epigrafice izolate, respectiv cei doi stâlpi miliarzi menționați și un fragment de stelă funerară (**ISM**, V, 55).

51. M. Bărbulescu, A. Rădulescu, **op. cit.**, p. 143-144.

52. **ISM**, V, 95; vezi și **IGLR**, 231, pentru inscripția **b)** din vremea Tetrarhiei.

53. L. Hollenstein, **op. cit.**, p. 32-33.

54. J. Fitz, **op. cit.**, p. 52; B.E. Thomasson, **op. cit.**, col. 143-144, nr. 130.

55. **ISM**, V, 97 = **CIL**, III, 7605; vezi și L. Hollenstein, **op. cit.**, p. 34, nr. 34, de pe porțiunea dintre **Novae** și **Sexaginta Prista**.

56. V.H. Baumann, *Pontica*, 10, 1977, p. 325-331; **ISM**, V, 250 bis; **ISM**, V, 223 = **CIL**, III, 7612.

57. **ISM**, I, 320; D.M. Pippidi, *SCIV*, 5, 1954, p. 94, nr. 7.

58. **ISM**, I, 321 = **CIL**, III, 14462; Em. Doruțiu - Boilă, *SCIV*, 15, 1964, 1, p. 133, nr. 4.

59. **ISM**, V, 223 = **CIL**, III, 7612.

Piesa din urmă, descoperită pe calea central-dobrogeană, sugerează o utilizare a acesteia în sec. III p. Chr., dacă nu mai veche, cum s-a propus pe baza miliarelor de la Abritt și Dorobanțu⁶⁰.

Refacerea drumurilor în vremea lui Gordianus III este importantă deoarece se realizează după atacul carpo-gotic din anul 238, dovedită de câțiva miliari din provincie⁶¹, între care și cei de la Lomec⁶², **Carsium**⁶³ și mai de curând **Tomis**⁶⁴.

Cum am avut prilejul să spunem, piesele amintite atestă în provincia **Moesia Inferior**, un legat cu **praenomen-ul C**, despre care știm, pe baza stălpului de la Lomec, că activa în anul 241; întrucât pe miliarul de la Hârșova, care păstrează doar finalul unei titulaturi imperiale și inițialele guvernatorului **C. Pe...**, numele nu poate fi raportat cu siguranță la piesa din același loc, din timpul lui Gordian al III-lea⁶⁵, observațiile epigrafice duc mai degrabă la concluzia că opera de refacere a drumurilor din provincie îi aparține lui **Tullius Menophillus**, sprijinit firește de unele orașe - cum dovedesc miliarii de la **Tomis, Odessos și Marcianopolis***.

Guvernatorul amintit a stat probabil în fruntea provinciei **Moesia Inferior**, până în anul 241⁶⁶, suferind în final **damnatio memoriae**, urmată de ștergerea numelui de pe monumentele publice, din motive ce pot fi intuite în contextul perioadei respective⁶⁷.

Dacă în privința lui Filip Arabul, în provincia **Thracia**, sunt cunoscute mai multe piese miliare⁶⁸, pentru zona noastră poate fi luat în discuție doar un miliar apărut la Topalu, și publicat cu puțină vreme în urmă⁶⁹, pe care lectura numelui imperial este nesigură, întrucât acesta a fost martelat, fiind trecut ulterior cel al lui **Aurelianus**, motiv pentru care prezența guvernatorului **Sallius Aristaenetus** în provincia **Moesia Inferior**, în timpul lui Filip Arabul, rămâne ipotetică⁷⁰.

60. Vezi, **supra**, nota 18, D.M. Pippidi, **Contribuții**², p. 464 și urm. R. Vulpe, **DID**, II, p. 232; Em. Doruțiu-Boilă, *Dacia*, NS, 29, 1-2, 1985, p. 133-134.

61. **CIL**, III, 6238 (= 14459), Marten; **IGB**, II, 797, Drevnja; M. Mircev, *BSA*, Varna, IX, 1952, p. 69-70, n. 1; **IGB**, I, p. 223-224 (Tripolite), cf. L. Hollenstein, **op. cit.**, p. 34-35, nr. 42; vezi și notele următoare.

62. **CIL**, III, 14430.

63. **ISM**, V, 99 = **CIL**, III, 7607.

64. M. Bărbulescu, A. Rădulescu, *Pontica*, 24, 1991, p. 123-141.

65. **ISM**, V, 98.

* Vezi **supra**, notele 61-65.

66. G.M. Bersaneti, *Athaeneum*, XVI, 1938, p. 233-238; XIX, 1941, p. 144-148; J. Fitz, **op. cit.**, p. 31-34; B.E. Thomasson, **op. cit.**, col. 144, nr. 131 (239-340).

67. R. Vulpe, **op. cit.**, p. 230-239.

68. L. Hollenstein, **op. cit.**, p. 35-36, nr. 43-46.

69. M. Bărbulescu, A. Rădulescu, *Pontica*, 26, 1993, p. 197-206. Pentru un fragment de stâlp miliar găsit la **Capidava**, nesigur datat, vezi **ISM**, V, 9 (probabil din timpul lui Filip Arabul și fiul său sau Maximin Thracul și fiul său Verus).

70. În legătură cu observația recentă a lui C.C. Petolescu, *SCIVA*, 47, 1996, 4, p. 409-416, privind apartenența primei inscripții de pe stâlpul de la Topalu perioadei lui Elagabal, remarcăm următoarele:

a) În **Moesia**, stâlpii din perioada lui Elagabal sunt nesiguri, încadrându-se mai degrabă în vremea lui Marcus Aurelius - cf. **ISM**, I, 319, **ISM**, III, 196; **CIL**, III, 6237, vezi **supra**, nota 23.

b) Așa cum precizăm inițial, stâlpul a fost redactat în dativ, și nu în ablativ cum ni se sugerează în cronica epigrafică amintită, cazul ablativ fiind mai puțin obișnuit în transcrierea numelor imperiale pe miliari.

c) Numele lui **L. Domitius Aurelianus**, scris pe piatră în nominativ, după martelarea celui anterior, este evident gravat mai neîngrijit. Literele păstrate pe miliarul de la Topalu nu susțin lectura **M. Aur. Antonino** în privința spațiului de gravare, pentru dispunerea numelui imperial amintit fiind necesare trei rânduri și nu două cum au fost rezervate pe piatră de la Topalu. În acest caz, sugestia lecturii numelui lui Elagabal (în ablativ) - **M. Aur. Antonino**, deși foarte tentantă, nu poate fi susținută pe baza fragmentelor de litere păstrate. Chiar dacă am admite că lapicidul a șters rândul 2 numai parțial, respectiv începutul acestuia, pentru a nota inițialele **LD** (**nomen** scris abreviat tocmai pentru a utiliza o parte din vechea inscripție), numele **Aurelianus** păstrat parțial în rândul 2, ar fi trebuit să continue la începutul rândului 3 al inscripției inițiale, unde nu se pot reconstitui literele **LIA**. Evident, noua grafie este mai neîngrijită; ceea ce antem

În scurta domnie a lui **Traianus Decius**, atenția pentru regiunea noastră, evident expusă atacurilor de la nord, este ilustrată și de apariția a doi stâlpi miliari: unul la Rasova, pe **limes**-ul scitic, la 4000 pași de **Sacidava** (Muzait - Dunăreni)⁷¹, piesă care a contribuit la localizarea acestei așezări antice⁷² și care se încadrează în intervalul cronologic cuprins între sfârșitul anului 249 și prima jumătate a anului 251 și cel de-al doilea stâlp, descoperit la Sinoe⁷³ pe care numele guvernatorului a fost martelat, în împrejurări care erau adeseori dificile, în condițiile de criză a imperiului⁷⁴.

Desigur, momentele de liniște erau folosite de fiecare dată; același interes pentru provincia **Moesia Inferior** se observă și în vremea domniei comune a lui **Valerianus** și **Gallienus**, când pe lângă piesa cunoscută de mai multă vreme, de la **Carsium**⁷⁵ putem adăuga doi stâlpi de la **Tomis**⁷⁶, unul dintre ei⁷⁷ fiind pus în vremea guvernatorului **C. Iulius Victor**⁷⁸, **praeses provinciae**, de metropola **Tomis**.

În aceeași perioadă, două piese⁷⁹ marcau limita orașelor **Odessos** și **Marcianopolis**, operațiune efectuată între anii 254-258, cum se deduce pe baza numelui Caesar-lui **P. Licinius Ignatius Cornelius Valerianus**, menționat în text.

Din timpul împăratului **M. Aurelius Claudius**, cunoaștem în regiune o singură piesă descoperită la **Tomis**, însemnată din mai multe puncte de vedere. Ea certifică faptul că **Tomis**-ul a rezistat atacurilor pustiitoare din anii 267 și mai ales 269⁸⁰, inițiind chiar o operă de refacere a drumului din preajmă, întru-cât pe piesă figurează **I.M.P.** Pe de altă parte, borna amintită, pusă de **metropolis Tomitanorum**, sub supravegherea guvernatorului **Titius Saturninus (agente praes(ide)/ prov(inciae) Titio/ Saturnino)** adaugă încă un nume în lista legaților provinciei **Moesia Inferior**, de data aceasta un personaj de rang ecvestru⁸¹. Prezența sa în **Moesia Inferior** se plasează în anii 268-270, sau la începutul acestui interval, dacă luăm în considerare lipsa menționării consulatului și a puterii tribuniciene a lui **M. Aurelius Claudius** pe piatra de la **Tomis**, menționate pe **milliaria** din alte provincii⁸² (chiar dacă lipsa acestor date pe piesele târzii este obișnuită).

sustine și acum e că s-a păstrat în rândul 3 litera L, încadrată noului nume transcris eronat în nominativ:

2 L D AURE/
LIANUS

Dacă ar trebui să completăm, așa cum ni se sugerează, în prima inscripție și numele **Antoninus**, acesta n-ar fi putut fi trasat decât în rândul 4, unde au fost trecute inițial, după cum se poate observa pe piatră, titlurile "PIO FELICI"

Deși prezența lui **Sallius Aristaenetus** în **Moesia Inferior** în vremea Severilor ar fi fost mai logică, din păcate răspunsul în această direcție rămâne dificil de stabilit, piesa găsindu-și cu greu rezolvarea epigrafică din cauza martelării parțiale a primei inscripții.

71. A. Rădulescu, *Revista muzeelor*, 6, 1969, 4, p. 350.

72. A. Aricescu, *Dacia*, NS, 14, 1970, p. 297-305; idem, *Armata ...*, p. 160.

73. *ISM*, I, 322 = *CIL*, III, 12515; B. Thomasson, *op. cit.*, col. 145, nr. 141; vezi recent o inscripție din vremea lui **Decius** la M. Bărbulescu, A. Rădulescu, *Pontica*, 31, 1998, p. 136 și n. 15.

74. R. Vulpe, *DID*, II, p. 244-250; Al. Suceveanu, *VEDR*, p. 28.

75. *CIL*, III, 7608.

76. M. Bărbulescu, A. Rădulescu, *Pontica*, 24, 1991, p. 131-138.

77. *Ibidem*, p. 132, n. 3.

78. C.C. Petolescu, *SCIVA*, 45, 1994, 4, p. 629, confirmă că **C. Iulius Victor** este de rang ecvestru.

79. *IGB*, I², nr. 251; *IGB*, II, nr. 834; L. Hollanstein, *op. cit.*, p. 36, nr. 49-50.

80. R. Vulpe, *op. cit.*, p. 262-267.

81. M. Bărbulescu, A. Rădulescu, *Pontica*, 24, 1991, p. 136-141, nr. 4; C. C. Petolescu, *op. cit.*, p. 373.

82. S. Soproni, *Folia Archaeologica*, XXXIV, 1983, p. 83-90, nr. 4, n. 30; *CIL*, XVII, 2, nr. 159/A:269/270

Între guvernatorii care-i succed lui **Titius Saturninus**, în **Moesia Inferior**, se numără **M. Aurelius Sebastianus vir perfectissimus praeses provinciae**, în anii 270 sau 271⁸³, și, într-un interval care poate fi precizat mai larg, între anii 284-302 p. Chr., **Silvius Silvanus** și **Aurelius Dizo**, tot de rang ecvestru⁸⁴.

Opera constructivă, începută în vremea lui **Aurelianus** este ilustrată și de piesele miliare din **Moesia Inferior**, plasate mai ales pe **limes**-ul danubian, până în zona **Sexaginta Prista**⁸⁵, fără să lipsească însă și un exemplar din **Tomis**, din anii 271/272-275 p. Chr., care nu conserva numele guvernatorului⁸⁶, probabil **M. Aurelius Sebastianus**⁸⁷.

Seria miliarelor care preced perioada Tetrarhiei se încheie cu o piesă din vremea lui **Tacitus**, descoperită în apropiere de Varna⁸⁸.

Stâlpii miliari prezentați⁸⁹, oferă date însemnate privind lista guvernatorilor provinciei **Moesia Inferior**; se adaugă apoi câteva informații toponimice, importante pentru secolele II-III p. Chr. la Dunărea de Jos. În sfârșit, **milliaria** ilustrează intensitatea vieții provinciale, permițând unele precizări; limitându-ne la un singur exemplu, numărul destul de ridicat de piese - 4 - din vremea anarhiei militare, descoperite la Tomis și în împrejurimile acestuia, dovedește că sub aspect constructiv, grija pentru menținerea drumurilor provinciei, s-a manifestat continuu, chiar și în situații politice mai dificile.

83. Em. Doruțiu-Boilă, Dacia, NS, 12, 1968, p. 405 și urm.; B.E. Thomasson, *op. cit.*, col. 146, nr. 149. Vezi și *infra*, nota 87.

84. V. Velkov, Arh. Vestnik, 1977, p. 421.

85. CIL, III, 14460; J. Fitz, *op. cit.*, p. 37-38.

86. ISM, II, 109 = CIL, III, 12517.

87. Despre acesta sau eventual un alt guvernator rămas anonim, care i-a urmat la cărma provinciei, vezi și un **cippus** de la **Callatis**, din anul 274 (Gr. Tocilescu, AEM, 8, 1884, p. 33-34, nr. 3; CIL, III, 7586; Em. Doruțiu-Boilă, *loc. cit.* și Al. Avram, ISM, III, nr. 96, cu un comentariu largit.

88. CIL, III, 14207 = Kalinka, nr. 72; IGB, I, 252, B.

89. Alte două exemplare de calcar provin tot din zona Carsium, mai exact un stâlp a fost descoperit în anul 1987, pe dealul "Celea mică", la cca. 1 km. de cetate, păstrând doar două rânduri: "*p(ro) p(r(a)etore)/m(ilia) p(assum)*", probabil din sec. III p. Chr.; al doilea stâlp este anepigraf, cf. C. Nicolae, Pontica, 28-29, 1995-1996, p. 143, n 76 și Pl V/ 1 A, B și 2. Mai există câteva piese inedite în Dobrogea: la Murighiol (**Halmmyris**), două exemplare, găsite la poarta de vest, după cum ne-a informat Mihail Zahariade (1998); la Arsa (jud. Constanța), descoperire semnalată de N. Georgescu-Cheluță, verificată pe teren; la Bertestii de Jos (jud. Ialomița), piesă provenită probabil din Dobrogea, cum ne-a transmis Costel Chiriac. Le mulțumim colegilor menționați pentru aceste date, fără a putea preciza, până la publicarea pieselor, perioadele în care pot fi încadrați acești miliari. Aceeași observație o putem face în legătură cu un exemplar provenit din descoperirile mai vechi de la **Callatis**, mult deteriorat (aflat în colecția MINA Constanța, inv. 47).

Despre **milliarium** semnalat de Gr. Tocilescu, mss., 5132, f. 179, cf. TIR, L 35, p. 30, nu putem face alte precizări. În sfârșit, menționăm un stâlp miliar din perioada Tetrarhiei, de la M. Kogălniceanu, vezi Pontica, 30, 1987, p. 190, nr. 5.

LES ROUTES DANS LA DOBROUDJA ROMAINE À PARTIR DÈS BORNES MILIAIRES, AUX IIe – IIIe SIÈCLES

- Résumé -

Milliaria apparus lors de ces deux dernières décennies ont imposé la reprise de la discussion concernant les voies d'accès traditionnelles dans le nord de la province **Moesia Inferior** aux IIe - IIIe siècles ap. J.- C.

Le grand nombre de bornes miliaires, présentées dans leur succession chronologique, érigées le plus souvent sous la surveillance des gouverneurs de la province, datent partir de Trajan, continuent jusqu'à Aurélien, si nous considérons seul l'intervalle chronologique y analysé, offrant des informations toponymiques et complétant les **fasti provinciae Moesiae Inferioris**.

Il faut rappeler, en ce sens, la borne miliaire la plus récente découverte jusqu'à présent dans la région, à **Sacidava** (Muzait-Dunăreni) posée par **cohors IV Gallaorum**, au temps du légat de la province **Moesia Inferior**, **Q. Fabius Postuminus** (103-105), dans la cadre de l'organisation du **limes** du Bas-Danube par l'empereur Trajan, pour soutenir les guerres avec les Daces.

La route du littoral, importante artère qui liait les provinces romaines des Balcanes à l'espace nord-pontique, a bénéficié d'intérêt au temps de l'empereur Hadrien, fait prouvé par les deux bornes miliaires découvertes sur cette voie d'accès, à **Tomi**, et datées des années 123/124 et 134; sur cette dernière pièce figure la localité **Tres Protomae** dont le placement à Mircea-Vodă reste incertain et qu'on pourrait identifier éventuellement avec les ruines signalées à Corbu (départ. de Constantza). La pièce de Dorobanțu, avec un texte incertain du temps d'Hadrien, s'ajoute à ces découvertes.

Pendant le règne de l'empereur **Antoninus Pius**, l'activité d'entretenir les routes est bien illustrée par les pièces découvertes le long du Danube, de Seimeni et Capidava (récemment découverte), ainsi que par les deux exemplaires du littoral de Sinoé, posés par le soin du gouverneur **L. Iulius Statilius Severus**.

Les plus nombreuses bornes miliaires découvertes au nord de la province **Moesia Inferior** témoignent de l'attention particulière accordée à la réfection des routes et proviennent du temps des empereurs **Marcus Aurelius** (9 ou 10 **milliaria** placés notamment sur la route du littoral 5 exemplaires, à **Callatis** et ses environs, un exemplaire à Sinoé, un - à **Histria** et 3 - au nord de la Dobroudja romaine). On constate autant d'intérêt pour cette région à l'époque de **Septimius Severus**, depuis quand sont datés 9 bornes miliaires. Les travaux ont visé également la ligne du Danube comme le prouvent les bornes miliars **d'Axiopolis**, **Seimenii Mari**, **Topalu**, **Carsium**, (2 exemplaires) et la ligne littorale, fait souligné par les bornes miliaires de Săcele et **Tomis** (2), toutes ces pièces étant rédigées en nominatif, ce qui démontrent que les travaux ont été effectués à l'ordre impérial, sous la surveillance du gouverneur **C. Ovinus Tertullus** (198-201/202).

La borne miliaire de l'an 200 ap. J.-C., découverte à Plopeni, sur la **semita** qui liait **Tomis** et respectivement **Callatis** à **Tropaeum Traiani**, et, plus loin, à la route centrale dobroudjienne et au Danube, témoigne aussi de la réfection des voies d'accès secondaires.

A l'époque de **Severus Alexander**, dans la **Moesia Inferior**, à la différence de la Thrace, le nombre des bornes miliaires reste réduit. En échange, sont attestés des travaux de réfection des routes à l'époque de **Maximinus Thrax** et de son fils **Verus Maximus** (236-237).

Nous mentionnons que sur les pièces découvertes à Mănăstirea Saun, **Histria**, Corbu et Slava Rusă (**Ibida**) les noms des empereurs sont martelés, preuve qu'en 238 la province avait adhéré à la révolte contre **Maximinus**.

On accorde toujours beaucoup d'attention à la réfection des routes pendant le règne de **Gordianus III**, l'activité de reconstruction étant démontrée par les bornes miliaires de **Carsium** et **Tomis**, probablement au temps du gouverneur **Tullius Menophilus**.

Pendant le règne de **Philippe l'Arabe** dans notre zone on peut parler seulement du miliaire de Topalu; la lecture du nom impérial y est difficile, celui-ci étant martelé, d'où la présence incertaine du gouverneur **Sallius Aristaenetus** dans cet intervalle de temps.

La préoccupation pour la conservation du réseau routier s'est manifestée même aux moments politiques difficiles tout comme nous laissent observer les bornes miliaires du temps du court règne de **Traianus Decius**, découvertes à Sinoé, et sur le limes scythique, à Rasova (pièces sur laquelle est mentionnée la distance de **VM.P.** de **Sacidava**, localisée à Muzait - Dunăreni, ou bien les miliaires de **Carsium** et **Tomis** (2 exemplaires), du temps du règne commun de **Valerianus** et **Gallienus**, ainsi que la pièce découverte à **Tomis** datée du règne de l'empereur **M. Aurelius Claudius**, preuve du fait que la métropole des Tomitains a résisté aux attaques des années 267 et surtout 269.

Enfin, nous faisons remarquer l'oeuvre constructive commencée au temps d'Aurelian, illustrés par les pièces miliaires de **Moesia Inferior**, sans omettre cependant un exemplaire de **Tomis**, des années 271/272-275, sur lequel le nom du gouverneur (probablement **M. Aur. Sebastianus**) ne se conserve plus.

Les miliaires présentés sont démonstratifs pour l'intensité de la vie de la province aux IIe = IIIe siècles ap. J. - C. Les moments de calme ont été destinés chaque fois à l'effort de reconstruction, la préoccupation pour la conservation des routes traditionnelles de la province s'est manifestée sans interruption, même pendant les moments plus difficiles de l'anarchie militaire.

O NOUĂ INSCRIȚIE DIN VREMEA LUI DECIUS ÎN DOBROGEA

MARIA BĂRBULEȘCU, ADRIAN RĂDULESCU

Piesa pe care o prezentăm a fost adusă la Muzeul de istorie națională și arheologie Constanța în anul 1987 din localitate Cuza-Vodă*, provenind foarte probabil din Tomis, urmare a transportării frecvente a pieselor în antichitate și în perioada modernă¹.

Inscripția pare a fi transcrisă inițial pe o bază cilindrică de marmură**, reutilizată ca placă arhitectonică, pe latura stângă a piesei observând-se un chenar în relief (Fig.1).

Textul, deteriorat cu prilejul refolosirii marmurei, se păstrează fragmentar și anume 3-4 litere din 11 rânduri (cu excepția rândului 4 șters***), din partea mediană a inscripției, finalul acesteia lipsind în întregime. Dimensiuni: \hat{i} = 1,17 m (0,80 m textul); l = 0,18 m; gr. = 0,50 m (inv. 35803 MINAC). Literele, înalte de 3,2 - 5 cm, sunt clar trasate și anume **epsilon** și **sigma** lunare, **ypsilon** cu baza mediană, **theta** și **eta** cu acoladă în loc de bază orizontală (fig. 2).

După fragmentul conservat, deducem că este o inscripție onorifică din vremea lui Decius, a cărei lectură rămâne nesigură din următoarele motive: numele imperiale nu sunt transcrise în ordinea firească, începând cu cel al împăratului, ci acesta este notat după cel al fiului său, ceea ce indică mai degrabă că aici este patronimic; apoi, numele împărătesei, de la început inscripției, este păstrat fragmentar și scris incomplet și anume după $\epsilon\rho\epsilon\nu\nu\acute{\iota}\alpha$, nu urmează $\epsilon\rho\tau\rho\upsilon\sigma\kappa\iota\lambda\lambda\alpha$, ci pe piatră se vede clar **sigma** lunar. Adăugăm, în sfârșit, faptul că rândurile inscripției de față sunt prea scurte, de numai 13-15 litere, cum deducem din întregimea cerută de r. 6-8, pentru a regăsi aici formula obișnuită la începutul unor dedicații imperiale, întâlnită adeseori la Tomis² și evident

* Mulțumim și pe această cale ing. Ioan Neacșu, care a adus piesa la MINAC și colegului Mihai Bucovală, care, într-o deplasare la Cuza-Vodă, a aflat că inscripția a fost utilizată ca bancă de un sătean, provenind, după părerea acestuia din urmă, de la Poarta Albă (jud. Constanța).

1. Vezi în acest sens D.M. Pippidi, *Pietre călătoare*, în *Studii de istorie și epigrafie*, București, 1988, p. 166-172; Jeanne și Louis Robert, rubrica numită *Musées, pierres errantes et provenances*, în *RÉG* și evident în alte publicații.

** După grosimea păstrată, piesa avea un diametru de 0,50 m, putând fi utilizată ca bază de statuie (eventuale urme, în partea superioară a bazei, au putut cădea odată cu refolosirea acesteia).

*** Rândul 4 pare a fi martelat, deși r.3 și 5 păstrează fragmentar numele lui **Q. Herennius Etruscus Messius Decius**.

2. I. Stoian, *ISM*, II, București, 1987, nr. 83, $\text{Ἀγαθῆι τύχηι} / \text{Ἰπέρ τῶν θειοτάτων αὐτοκρατόρων τύχης τε καὶ νεκρῆς καὶ αἰώνιου} / \text{διαμονῆς} \dots$ sau chiar formula mai simplă, *ibidem*, nr. 89: $\text{Ἰπέρ τῆς τῶν} / \text{[ἡμῶν] κυρίων} \dots$ vezi și nr. 37, 67, 82, 85. În privința *ISM*, II, nr. 42 și 38, ele se reunesc, cum a observat mai de curând S. Olteanu, *Pontica*, 21-22, 1988-1989, p. 113-115, fig. 1: $\text{[Τύχη] ἀγαθῆι} / \text{[Ἰπέρ τῆς τοῦ αὐτοκράτορος Νέρουα Τραπεανοῦ / Καίσαρος. Σεβαστοῦ Γε[ρ]μανικ[οῦ] σωτηρίας}$.

în numeroase alte locuri³.

Din aceste prime observații asupra textului păstrat, deducem că inscripția tomitană a fost ridicată pentru cinstirea împărătesei și a fiului său mai mare, fapt care ar permite următoarea întregire a dedicației:

- 1 Ἀγαθῆ [τύχη
Ἰπέρ (τῆς) Ἐρε]νν(ίας) Σεβ(αστῆς) σωτηρ(ίας)?
καὶ Κ(οίντου) Ἐ]ρενν(ίου) [Ἐ τρούσ-
κου Μεσσίου
- 5 Δε]καίου [Καίσα(ρος) Σεβ(αστοῦ) ?
θειο]τάτου [αὐτο-
κρά]τορο[ς καὶ με-
γίστ]ου κυ[ρίου Κ · Μεσσ(ίου)
Κ · Τρα]ϊανοῦ [Δεκίου
- 10 Εὐσ(εβοῦς) Εὐτ(υχοῦς) Σεβ(αστοῦ) υἱοῦ
βουλή δῆμο[ς τῆς μητρο-
πόλεως Τόμεως

În traducere:

"Noroc bun ! Pentru mântuirea Herenniei (Etruscilla) Augusta și a lui Q(uintus) Herennius Etruscus Messius Decius Caesar Augustus, fiul dumnezeiescului împărat și marelui stăpân C. Messius Q(uintus) Traianus Decius Pius Felix Augustus, sfatul și poporul metropolei Tomis".

Se impun, însă, și alte câteva precizări și anume după expresia Ἀγαθῆ τύχη , aflată în centrul r.1, nu urma de obicei text⁴, ci acesta începea, în toate cazurile, în r. 2; aici au dispărut prin spărtură, în partea stângă a inscripției, circa 4-5 litere, ceea ce înseamnă că formula introductivă se reduce la prepoziția Ἰπέρ, urmată de numele imperiale⁵.

Într-adevăr, cei doi N din r.2 sugerează completarea Ἐρε]νν(ίας), pe baza gentiliciului imperial păstrat fragmentar în r.3, Ἐ]ρενν(ίου), cu greu putând fi găsită o altă explicație⁶.

Spunem aceasta deoarece în inscripțiile grecești nu se dublau în mod obișnuit consoanele din titlurile imperiale Αὐτοκράτορες și Σεβαστοί, pentru a se indica numărul coregenților⁷, cum ar impune lectura:

3. D.M. Pippidi, *ISM*, I, București, 1983, nr. 81, 82, 87, 96, 99, 141, 167, 182; G. Mihailov, *IGB*, I², Sofia, 1970, nr. 17, 22 bis, 23, 24, 24 bis, 57, 60, 70 bis, 90, 90 bis, 387, etc.

4. Proporția inscripțiilor în care textul se transcrie imediat după Ἀγαθῆ τύχη este foarte scăzută, vezi *ISM*, I, nr. 54, 56 și eventual 141; *ISM*, II, nr. 1 (col. din dreapta), 154, 156 etc.

5. Un exemplu asemănător, tot la Tomis, *ISM*, II, nr. 37; vezi și nr. 92.

6. Literele din r.2 – *NNC* – nu se regăsesc în nici unul din cuvintele introductive amintite *supra*, nota 2, iar faptul că *nomen-ul Caesar*-ului este scris în r. următor, înlătură posibilitatea ca inscripția să fi fost adresată numai acestuia.

7. G. Mihailov, *IGB*, IV, Sofia, 1966, nr. 1999, 2009, 2024; vezi totuși, *IGB*, III, 2, nr. 1690; πρεσβ. σεββ.

Fig. 1.

Ἰουλίου [τύχη · Ὑπὲρ τῆς τῶν
Σεβαστῶ]ν σωτηρίας⁸

Întregirea, astfel, a primelor două rânduri este puțin probabilă, deoarece r.1 ar conține 14 litere în spărtura din dreapta, ceea ce este greu de admis; de asemenea, ar trebui să acceptăm, transcrierea a celor doi *ny* din r.2, repetarea titlului Σεβ(αστός) în r.9 și mai ales notarea nefirească a numelui împăratului la sfârșitul inscripției.

Acest din urmă aspect, anulează, credem, cea de a treia variantă de lectură, în cazul unei dedicații adresate celor trei membri ai casei imperiale; chiar dacă aceasta ar impune schimbarea în mică măsură a lecturii propuse inițial și aume r.2 s-ar citi: Ὑπὲρ (τῆς) Ἐρε]νν(ίας) C[εβ(αστῆς) καί; r.5: Δε]καίου [Cεβ(αστοῦ) καί; r.9: Ἐύσ(εβοῦς) Ἐύτ(υχοῦς) Cεβ(αστοῦ) [σωτηρίας], nu am putea găsi explicația transcrierii numelui lui Decius la sfârșitul inscripției.

Cum bine se știe, în inscripțiile oficiale, ordinea de enumerare a numelor începea în chip obligatoriu cu cel al împăratului (lăsând la o parte notarea mai puțin exactă a acestor nume în unele epigrafe); un exemplu, în primul sens, ni-l oferă un stâlp militar găsit în apropiere de Sofia, datând chiar din vremea lui Decius (Ὑπὲρ τοῦ μεγίστου καὶ [θειο]τ/άτου αὐτοκράτορος Μεσσ(ίου) [Κο]ίντου Τραιανοῦ Δεκίου), fiind amintită și împărăteasa (καὶ τῆς σεβασμιότητος αὐγούστας Ἐρεννίας Ἐτροσκίλλας σεβ(αστῆς), miliar pus prin grija guvernatorului provinciei **Thracia**, **T. Iulius Priscus**, de către orașul **Serdica**⁹, probabil pe drumul spre **Philippopolis**¹⁰.

Dedicația **** de față este adresată împărătesei și primului moștenitor la tron, **Q. Herennius Etruscus Messius Decius**, care a fost proclamat **Caesar** în anul 250 (împreună cu fratele său **Hostilianus**) și apoi **Augustus** în 251 p. Chr.¹¹, cu puțin timp înainte de a cădea pe câmpul de luptă de la **Nicopolis ad Istrum** (în iunie sau iulie 251 p. Chr.) unde romanii au obținut o biruință de scurtă durată, înaintea înfrângerii dezastruoase de la **Abrittus**, când este ucis chiar împăratul **Decius**¹².

8. *ISM*, I, nr. 167: "... Ὑπὲρ τῆς τῶν Σεβαστῶν/νείκης τε καὶ σωτηρίας / καὶ βουλῆς καὶ δήμου Ἰσ/τριαίων.... fără a mai fi trecute numele imperiale (din a doua jumătate a sec. II p. Chr.).

9. G. Mihailov, *IGB*, IV, 2009 (249-250 p. Chr.). Despre **T.Iul(ius) Priscus**: Aurelius Victor, *Caesares*, 29,2; Iordanes, *Getica*, XVIII, 103; Dexippus, *FHG*, 19-20; R. Vulpe, *DID*, II, București, 1968, p. 245; B.E. Thomasson *Laterculi praesidium*, Göteborg, 1984, col. 175, nr. 63. Tot de la Serdica provine o bază de calcar cu o dedicație pentru **Herennia Etruscilla** (*IGB*, IV, nr. 1989); pe nici unul din aceste documente epigrafice împărăteasa nu apare cu numele său complet, **Herennia Cupressenia Etruscilla**.

10. L. Hollenstein, în *Studia Balcanica*, 10, Recherches de Geographie historique, Sofia, 1975, p. 36, nr. 47.

**** Lipsa numelui împăratului la începutul inscripției, exclude ca aceasta să fi fost un stâlp militar, cum am crezut inițial, ci o dedicație; în acest ultim sens și părerea prof. Ioan Piso (Cluj), exprimată cu prilejul susținerii acestei comunicări la *Sesiunea Pontica*, Constanța, 1998.

11. R. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*, Paris, 1914, p. 219; W. Liebenam, *Fasti Consulares Imperii Romani*, Bonn, 1909, p. 113: **Decius(iunior)**: (250 ?) primăvara anului 251 - sfârșitul lunii mai 251 (**Caesar** în 250 și încă la începutul anului 251, *CIL*, VI, 1101: **Imp. Caesar Q. Herennius Etruscus Messius Decius, tribunicia potestate** (250), *CIL*, XI, 3088; **consul** 251). Pentru consulatul comun al lui Decius și al fiului său mai mare (**Caesar, Augustus**) în anul 251 p. Chr. A. Degrassi, *Fasti consolari dell'Impero Romano*, Roma, 1952, p. 69. Vezi și nota următoare.

12. Aurelius Victor, *Caesares*, 29,5; Iordanes, *Getica*, XVIII, 103; Dexippus, *FHG*, frg.16 = Georgius Syncellus, p. 705, 17; R. Vulpe, *op. cit.*, p. 246; Gh. Poenaru-Bordea, *EAIVR*, vol. II, București, 1966, p. 33-94, s.v. **Decius**.

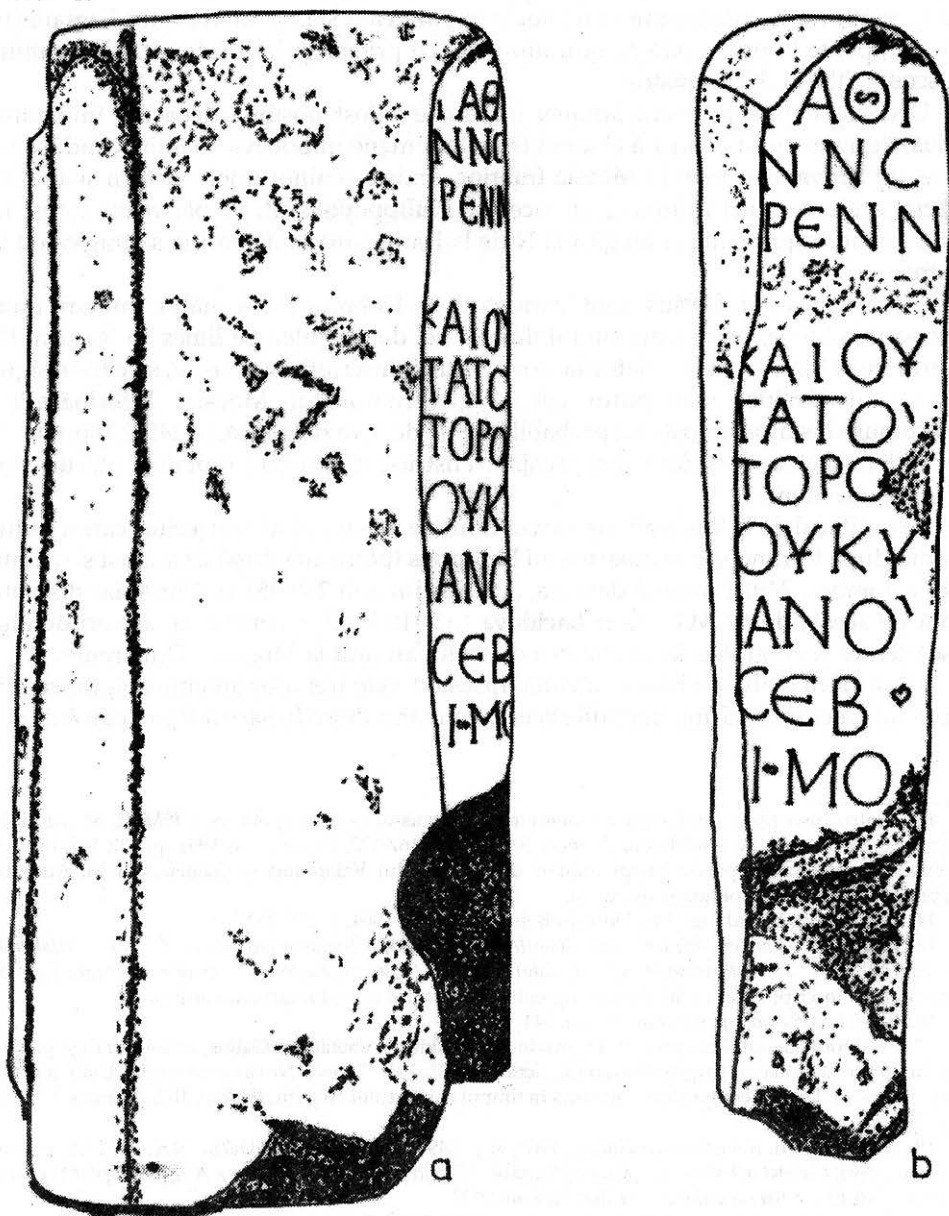

Fig. 2.

Proveniența tomitană a inscripției găsite la Cuza-Vodă, este sugerată de câteva litere din r.11 – **HMO** de completat βουλή δημοῖς τῆς μητροπόλεως Τόμεως¹³; tomitanii își vor fi exprimat atașamentul față de împărăteasă și în primul dintre **Caesares** în 250 - 251, poate în primăvara acestui ultim an, cu prilejul primirii de către **Herennius Etruscus** a titlului de **Augustus**.

Dedicarea unui moment familiei imperiale a fost posibilă deoarece împăratul **Decius**, deși nevoit să conducă chiar el trupele romane împotriva coaliției conduse de regele got **Kniva**, mai întâi în **Moesia Inferior**, unde a obținut unele victorii și apoi în **Thracia**, unde barbarii îl înfrâng și cuceresc **Philippopolis**-ul, își păstrează totuși în acest răstimp, supremația strategică la N de Balcani, până la dispariția sa tragică de la **Abrittus**¹⁴.

Din vremea lui **Decius** sunt cunoscuți în Dobrogea doi stâlpi militari unul descoperit la Sinoe, pe drumul litoralului, iar cel de al doilea pe **limes**, la Rasova. Pe miliarul de la Sinoe¹⁵, neclar datorită urmelor unei inscripții mai vechi, se citește sigur numele lui **Decius**, mai puțin cel al guvernatorului **Moesiei Inferioare**P(?) **Postuminus**^{16?}; stâlpul a fost pus probabil înainte de invazia gotică, în 249-250 p. Chr.¹⁷, marcând refacerea drumului din preajma Histriei, distrus de reptatele atacuri din deceniul precedent.

Pe militarul de la Rasova¹⁸, figurează titlul de preconsul al lui Decius, care a putut fi primit după înfrângerea și moartea lui **Philippus** (petrecută după 29 august și înainte de 10 octombrie 249)¹⁹; stâlpul datează, așadar, din anii 249-251 p. Chr.²⁰, iar distanța notată pe acesta de **IV M.P.** de la **Sacidava** (=5,916 km.), a contribuit, alături de alte surse literare și epigraice, la localizarea castrului amintit la Muzait – Dunăreni²¹.

Chiar dacă o altă dedicație în zonă lipsește²², cele trei monumente epigrafice din timpul lui Decius confirmă intențiile acestui împărat de redresare a Principatului.

13. Pentru inscripțiile tomitane care menționează **Tomis**-ul ca Metropolă, vezi **ISM**, II, 54 (cu bibliografie); M. Bărbulescu, A. Rădulescu, *Pontica*, 30, 1997, p. 167-175; *Pontica*, 24, 1991, p. 132-141, nr. 3-4: **Metropolis Tomitanorum** pe doi stâlpi militari din vremea lui **Valerianus** și **Gallienus** și **M. Aurelius Claudius**, mai aproape de perioada discutată.

14. *Supra*, nota 12. Aduagă Em. Doruti-Boilă, *St. Cl.*, VI, 1964, p. 250-252.

15. **ISM**, I, 322: "Imp(eratori) Caes(ari) [C(aio)]/ Messio [Quin]to Tra[iano] Deci[o.....] / C / re[stituit] / [p]er P..... / O / C Post[umino ?] / O leg(ato) Aug(usti) / [p]r(o) [pr(aetore)]". Literele disparate din r. 5-11 aparțin unei inscripții mai vechi, de aici și greutatea restituirii numelui guvernatorului.

16. B.E. Thomasson, *op. cit.*, col. 145, nr. 141.

17. În timpul atacului era prezent în provincie **C. Vibius Trebonianus Gallus**, care-i înfrânge pe goții la Novae, unde staționa cu trupele (Iordanes, **Getica**, XVIII, 101: "id este Novas conscendit. Unde a Gallo duce remotus..."). Despre comportarea acestuia în timpul conflictului cu goții, **ibidem**, 102; Zosimos, I, 23, R. Vulpe, *op. cit.*, p. 247.

18. A. Rădulescu, *Revista muzeelor*, 6, 1969, 4, p. 349-353; A. Aricescu, *Dacia, N.S.*, 14, 1970, p. 398-401: **Imp(eratori) Ca(es)ari Mes/sio Q(uinto) Traiano / Decio p(io) f(elici) invicto / Aug(usto) p(atri) p(atri-ae) proco(n)s(uli) a / Saci<ci>dave / M(ilia) Passuum IIII**.

19. R. Cagnat, *op. cit.*, p. 219; W. Liebenam, *op. cit.*, p.112-113.

20. *Supra*, nota 18; A. Aricescu, **Armata în Dobrogea romană**, București, 1977, p. 137, nr. 36.

21. N. Gostar, *St. Cl.*, V., 1963, p. 299 - 313; A. Aricescu, *Dacia, N.S.*, 1970, p. 297 și urm.; **idem**, *SCIV*, 24, 1973, 1, p. 111; C. Scorpan, *Pontica*, 6, 1973, p. 267; *idem*, *Pontica*, 10, 1977, p. 159.

22. Em. Dorțiu-Boilă, **ISM**, V, București, 1980, nr. 153: inscripție de la mijlocul sec. al III-lea, închinată de **ordo municipii Troes(mensium)** unui împărat și fiului său care au suferit după moarte **damnatio memoriae**, posibil a fi Filip Arabul (vezi în acest caz tot la Troesmis, **ISM**, V, 152) sau Maximin Tracul și fiii lor, mai puțin probabil **Traianus Decius** și fiul său **Herennius Etruscus**, cum se apreciază în **CIL**, III, 6173, deși și monumentele acestora din urmă au fost uneori martelate.

De altfel, bun cunoscător al zonei dunărene²³, **Decius** este numit într-o dedicație **reparator disciplinae militaris** (249 p. Chr.)²⁴ și apoi într-o epigrafă de la Apulum, **restitutor Daciarum**²⁵; în provincia din urmă se ridică o statuie de bronz la Ulpia Traiana Sarmizegetusa²⁶; la Porolissum se dedică un altar Herenniei Etruscilla de către **numerus Pal(myrenorum) Porol(issensium) sag(ittariorum) c(ivium) R(omanorum)**²⁷; sunt emise în perioadă monede cu legenda **Dacia și Provincia Dacia**²⁸, deși tezaurele încheiate cu **Decius** și fiii săi, descoperite mai ales în sudul provinciei²⁹, sugerează starea de neliniște provocată de atacurile din 250-251 p. Chr.³⁰

De altfel, în sudul Dunării, unde a fost teatrul confruntărilor, s-a constata deopotrivă frecvența tezaurelor de la Filip Arabul și Decius (în centrul Moesiei Inferioare)³¹, efectele atacurilor barbare de la mijlocul sec. al III-lea resimțindu-se evident în întreaga provincie, inclusiv în orașele pontice și mai ales teritoriile acestora³².

S-a observat, pe bună dreptate, puținătatea monumentelor de la **Decius in Scythia Minor**, remarcându-se chiar că împăratul amintit nu apare, *în nici o dedicație a orașelor din această parte a Moesiei Inferioare, copleșite de lipsuri și griji*³³; con-

23. Identitatea guvernatorului Moesiei Inferioare din anul 234 p. Chr., **C. Messius Q.L. Decius Valerianus** cu împăratul **Decius** a fost mult discutată, vezi R. Vulpe, *op. cit.*, p. 216-217; G. Mihailov, *IGB*, II, nr. 640 și IV, nr. 2009; G. Alföldy, *Epigraphica*, 1978, p. 55 și urm., 77 și urm.; B.E. Thomasson, col. 142, nr. 123. Se cunoaște, apoi comanda simultană a lui **Decius** în cele două Moesii și Pannonii, pentru a face față atacurilor la Dunăre, din anii 248-249, în vremea lui **Philippus I** (Zosimos, *Hist.*, I, 21, 2; Zonaras, 12, 19, cf. B.E. Thomasson, *op. cit.*, col. 145, nr. 140; col. 129, nr. 55; col. 117-118, nr. 42 și col. 107, nr. 53).

24. Gr. Florescu, C.C. Petolescu, *IDR*, II, București, 1977, nr. 639 (= Gr. Tocilescu, *AEM*, 14, 1981, p. 10-11, nr. 4): *"reparatori disciplinae / militaris, fundatori / sacr(ae) Urbis, firmatori / spe[li] Rom(anae)]"*, autorii, fără a exclude proveniența acestei inscripții de la **Oescus**, inclină, mai degrabă, a crede că piesa a fost adusă la Turnu, de dincolo de Olt, poat chiar de la **Romula**.

25. *CIL*, III, 1176; R. Ardevan, **Viața municipală în Dacia romană**, Timișoara, 1998, p. 50, nr. 210-212 și repertoriu nr. 292: *"... p.m. trib [pot] / Il cos II p.p./restitutori Daciarum / Col. Nova Apul[ensis]"* (250 p. Chr.).

26. Oct., Floca în *Latomus*, 24, 1965, 2, p. 353-358; idem, *Sargetia*, 7, 1970, p. 79-86.

27. C. Daicoviciu, *Dacia*, 7-8, 1937-1940, p. 328 și urm. (= *Ann Ép.*, 1944, nr. 56); C.C. Petolescu, *SCIVA*, 47, 1996, 1, p. 34.

28. M. Macrea, **Viața în Dacia romană**, București, 1969, p. 366 și 442. Trebuie adăugat, desigur și titlul de **Dacicus Maximus** primit de Decius în anul 250 p. Chr. (*CIL*, II, 4949, 4597 = *ILS*, 517).

29. O. Iliescu, *SCN*, 5, 1971, p. 327-333; C. Popilian, în *Drobeta*, 1, 1974, p. 147-157; Gh. Poenaru - Bordea, *loc. cit.*, p. 34.

30. D. Tudor, **Oltenia romană**⁴, București, 1978, p. 37-39. O părere contrară la C.C. Petolescu, **Scurtă istorie a Daciei romane**. București, 1995, p. 120.

31. B. Gerov, în *Acta Antiqua Philippopolitana. Studia Historica et Philologica*, Serdicae, 1963, p. 127-146; Em. Dorțiu, *St. Cl.*, VI, 1964, p. 252.

32. Fără a insista aici asupra acestei probleme îndelung dezbătute, mai ales în legătură cu **Histriae excidium** (H.A., **Vita Maximini et Balbini**, 16, 3), eveniment pentru care s-au propus date diferite, vezi R. Vulpe, *St. Cl.*, XI, 1969, p. 157-172; Gh. Poenaru-Bordea, *SCN*, 5, 1971, p. 91-113; Em. Dorțiu-Boilă, *St. Cl.*, VI, 1964, p. 252-253, eadem, în *Actes de la XIIe Conférence Internationale d'études classiques, Eirene*, Cluj-Napoca, 1972, București Amsterdam, 1975, p. 635-642; Al. Suceveanu, **Viața economică în Dobrogea romană, sec. I-III e.n.**, București, 1977, p. 28, n. 193; idem, *Histria*, VI, București, 1982, p. 85, n. 153-156; O. Bounegru, *St. Cl.*, 26, 1989, p. 74-75, n. 54-62; Gh. Poenaru-Bordea, în Al. Suceveanu, **Fântânele. Contribuții la studiul vieții rurale în Dobrogea**. București, 1998, p. 201-202, n.41-44. În general, pentru situația stratigrafică în orașele pontice în perioada, vezi Al. Suceveanu, *Dacia*, NS, 13, 1969, p. 329-365. În privința **Tomis**-ului adaugă A. Rădulescu, C. Scorpan, *Pontica*, 8, 1975, p. 9-45. La Mangalia, tezaurul publicat de A. Vertan, *Pontica*, 13, 1980, p. 330-340, încheiat cu antoniniani de la Gordian al III-lea a fost pus în legătură cu *"raidul lui Kniva"* (M. Bărbulescu, R. Ocheșanu, *Pontica*, 23, 1990, p. 248, n. 73), ceea ce, așa cum s-a observat de curând, nu apare ca obligatoriu (cf. Gh. Poenaru Bordea, *loc. cit.*, nota 45).

33. R. Vulpe, *DID*, II, p. 248.

statarea este infirmată acum (este adevărat încă în mică măsură) de inscripția pe care tomitanii o adresează împărătesei și urmașului la tron, Herennius Etruscus, monument care trebuia să marcheze, ca în atâtea rânduri, atașamentul cetății pentru curtea imperială³⁴.

Descoperirea la Tomis a unor pietre militare, din vremea anarhiei militare, și anume de la **Gordianus III, Valerianus și Gallienus** (2 exemplare), **M. Aurelianus Claudius**³⁵, dovedește preocuparea metropolei vest-pontice pentru refacerea drumului litoral din preajmă, distrus de repetatele invazii, operațiune continuată sub Aurlian³⁶ și în perioada Tetrarhiei³⁷.

Dedicația tomitană din vremea lui **Decius** se integrează, așadar, acestui șir de monumente epigrafice, care confirmă efortul cetății Tomis de depășire a urmărilor aceluși îndelung **bellum Scythicum**³⁸, care a marcat pentru trei decenii teritoriul Scythiei Minor.

UNE NOUVELLE INSCRIPTION DU TEMPS DE DECIUS EN DOBROUDJA

- Résumé -

L'inscription grecque présentée, conservée en état fragmentaire, notamment 3-4 lettres du centre de l'épigraphie, le long de 11 lignes, a été réutilisée en tant que plaque architectonique en antiquité; la pièce, trouvée à Cuza-Vodă (départ. de Constantza), y a été transportée probablement de Tomi.

La dédicace est adressée à l'impératrice **Herennia Etruscilla** (le nom de celle-ci étant partiellement conservé et transcrit de manière incomplète sur pierre) et à l'héritier au trône, **Q. Herennius Etruscus Messius Decius**, dont le nom, sûrement restitué, est suivi du patronymique impérial. Les lettres HMO de la ligne 11 permettent la restitution de βουλή δῆμος τομειτῶν, l'inscription provient bien probablement de Tomi, étant élevée en 250 ou bien 251, lorsque le **Caesar Herennius Etruscus** est désigné **Augustus**, peu avant de tomber sur le champ de bataille à **Nicopolis ad Istrum**.

Il a été possible de dédier un monument épigraphique à la famille impériale à Tomi parce que Decius, bien qu'il fût en conflit avec la coalition qui avait en tête le roi gote Kniva, a gardé pour quelque temps la suprématie au nord des Balcons. En contexte, on rappelle les monuments de la Dacie et surtout de Moesia Inferior, plus exactement les deux miliaires découverts en Scythia Minor, sur la route du littoral à Sinoé (249-250 ap. J.C.) et sur la route danubienne à Rasova, placé à IV m.p. de **Sacidava** (249-251 ap. J.C.) avant la mort héroïque de **Dacius** à **Abrittus**.

L'inscription de Tomi, dédiée à la famille de Decius, s'inscrit dans la série de documents épigraphiques de Tomi, depuis **Gordianus III** jusqu'à **M. Aurelianus Claudius**, qui témoignent des efforts de la métropole du Pont Gauche de dépasser le long conflit, appelé **bellum Scythicum**, qui a affecté toute la région comprise entre le Danube et la Mer Noire.

34. *ISM*, II, *passim*.

35. M. Bărbulescu, A. Rădulescu, *Pontica*, 24, 1991, p. 126-141.

36. *ISM*, II, 109 (= *CIL*, III, 12517).

37. Vezi M. Bărbulescu, A. Câteia, *Pontica*, 30, 1997, p. 183-197.

38. *Supra*, n.32; R. Vulpe, *op. cit.*, p. 230-267.

NOUTĂȚI EPIGRAFICE DE EPOCĂ ROMANĂ LA CARSIVM (HÂRȘOVA, JUD. CONSTANȚA)

C. CHIRIAC, C. NICOLAE, G. TALMAȚCHI

Cu prilejul săpăturilor arheologice efectuate în anii 1993-1997 în perimetrul cetății antice Carsium¹ au fost descoperite mai multe fragmente de tegule purtând ștampilele unor unități militare care au staționat aici, după toate probabilitățile, începând cu a doua jumătate a secolului I. d. Hr.

Cercetările desfășurate în zona de intersecție a celor două secțiuni magistrale: S1 (orientată nord-sud) și S2 (orientată est-vest), au surprins, în carourile 9-14, respectiv 42-50 (conform numerotării de șantier din 1997), o nivelare de mare amploare efectuată peste stânca vie a platoului cetății sau peste straturile arheologice anterioare. Această nivelare se află la o adâncime variabilă (între 1,90 m și 0,80 m), în funcție de conformația naturală a stâncii de calcar și s-a efectuat cu pământ galben. Deasupra acestui strat de nivelare, realizată în antichitate (probabil în a doua jumătate a secolului III d. Hr.) am surprins în unele suprafețe, care diferă ca mărime, un nivel de locuire cu bogate urme materiale (ceramică, opaițe, sticlărie, piese de metal și os, monede etc.). Acest nivel are câteva faze succesive de distrugeri prin incendiere și se poate data cu certitudine în a doua jumătate a secolului III și începutul secolului IV d.Hr.. Materialul tegular pe care îl prezentăm în rândurile ce urmează provine, în mod sigur și aproape în exclusivitate, din straturile nivelării generale efectuate pe platoul cetății. Fragmentele respective au fost refolosite, fie ca piese de pavaj, fie ca umplutură la baza nivelului roman târziu deja amintit (secolele III-IV). Sub aceste resturi de pavaj de cărămidă (surprins mai bine în S₁) se aflau, de altfel, în poziții secundare fragmente de *terra - sigillata*, sticlărie și monede din a doua jumătate a secolului I d.Hr. și altele databile în secolele II-III. În această situație datarea ștampilelor tegulare, în funcție de poziția lor stratigrafică, este inoperantă, singura soluție fiind abordarea lor din punct de vedere tipologic sau al grafiei.

Aceste descoperiri recente aduc precizări importante asupra rolului economic,

1. Din colectivul șantierului arheologic Hârșova - "Cetate" au mai făcut efectiv parte, în perioada 1993-1997, în afară de semnatarii acestor rânduri și colegii: P.I. Panait, A. Ștefănescu, T. Papisima și D. Flaut. Pentru scopurile științifice ale săpăturilor vezi, mai în detaliu, articolul semnat de P.I. Panait, A. Rădulescu, A. Ștefănescu, D. Flaut, în Pontica, 28-29, 1995-1996, p. 121-134.

militar și strategic jucat de Carsium, în epoca romană². Atestarea prin ștampilele tegulare a trei unități militare despre care credem că au activat aici – este vorba de Ala Gallorum Flaviana, Classis Flavia Moesica și Legio I Italica – aduce în discuție nu numai redimensionarea acestui rol dar și unele probleme generale și speciale ale vieții militare romane la Dunărea de Jos. Este vorba, în speță, despre unele precizări geografice și cronologice privind prezența și activitatea Alei Gallorum Flaviana în armata provinciei Moesia Inferior, în general și la Carsium, în particular, în secolele I-II d. Hr.

Prezentăm, în continuare un corpus al materialelor descoperite.

I. ALA (GALLORUM) FLAVIANA

1. Hârșova, "Cetate", 1995, S₁, □ 14, – 1,20 m și □ 13, – 1,15 m; Nr. inv. 39331. Două fragmente de tegulă și ștampila reîntregibilă (Pl. I, fig. 1) având dimensiunea actuală de 18 cm x 11 cm x 2,7 cm. Cartușul este bine aplicat în adâncime (0,3 cm), de formă dreptunghiulară, cu dimensiunile de 9,8 cm x 4,5 cm. Conține legenda AL(a) FL(aviana). Literele sunt îngrijite, cu terminațiile ușor evazate, fapt ce dă un aspect elegant ștampilei. Dimensiunile lor sunt : 2 – 2,1 cm înălțime și 0,3 cm grosime. Pasta este de culoare deschisă, cu mult nisip.

2. Hârșova, "Cetate", 1994, S₁, □ 12, – 1,00 m ; Nr. inv. 39332. Fragment de țiglă cu ștampilă (Pl. I, fig. 2). Dimensiuni actuale; 13,5 cm x 10 cm x 2,7 cm. Cartuș fragmentar (6,5 cm x 4,3 cm) cu legenda [AL(a)] FL(aviana). Literele sunt executate într-o linie clară, ușor evazate spre capete; înălțimea = 2,2 cm; grosime = 0,3 cm. Pasta este deschisă, cu mult nisip în compoziție.

3. Hârșova, "Cetate", 1995, S₁, □ 13, – 1,15m ; Nr. inv. 39333. Fragment țiglă cu ștampilă (Pl. I, fig. 3). Dimensiuni actuale : 7,5 cm x 6,4 cm x 2,5 cm. Cartuș fragmentar (7,5 cm x 4 cm) cu legenda AL(a) F[L(aviana)]. Lipsește partea superioară a literelor. Grosimea acestora este de 2-3 mm. Pasta tegulei este de culoare cărămizie deschisă spre bej, cu mult nisip.

4. Hârșova, "Cetate", 1995, S₁, □ 14, – 1,20 m ; Nr. inv. 39334. Fragment de țiglă cu ștampilă (Pl. I, fig. 4). Dimensiuni actuale de 7,8 cm x 8 cm x 3 cm. Cartuș fragmentar (4 cm x 3,8 cm) cu legenda [AL(a)] FL(aviana). Lipsește partea superioară a literelor (grosimea lor este de 0,3 cm). Pasta este cărămizie deschisă cu mult nisip.

5. Hârșova, "Cetate", 1994, S₁, □ 13 – 1,10 m ; Nr. inv. 39335. Fragment de țiglă cu ștampilă (Pl. II, fig. 1). Dimensiuni actuale; 14,5 cm x 9,5 cm x 2,8 cm. Cartuș fragmentar cu dimensiuni de 7,2 cm x 4,3 cm și legenda [A]L(a) FL(aviana). Înălțimea literelor este de 2,2 cm iar grosimea de 0,3 cm. Lipsește partea superioară a primului L. Grafica este identică cu a celorlalte patru ștampile prezentate mai sus.

2. Pentru aceste probleme vezi: V. Pârvan, AARMSI, 2, 34, 1912, p. 376-385; idem, *Dacia. Civilizațiile antice din țările carpato-danubiene*, ed. 4 (red. R. Vulpe, București 1967), p. 92; V. Brătulescu, BCMI, 33, 1940, p. 3-24; G. Florescu, ACMI, 1946, p. 179-180; G. Forni, Limes (s.v.), în *Dizionario Epigrafico di antichità Romane* (ed. E. De Ruggiero), vol. IV, fasc. 34-40, Roma, 1959-1962, p. 1272; Em. Doruțiu Boilă, ISM, V, București, 1980, p. 119-136; Al. Suceveanu, *Viața economică în Dobrogea romană, sec. I-IIIe.n.*, București, 1977, p. 91; M. Zahariade, *Moesia Secunda, Scythia Minor și Notitia Dignitatum*, București, 1988, p. 125-126; Al. Suceveanu, Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, București, 1991, passim; Al. Suceveanu, Iuliana Barnea, *Dacia*, NS, 37, 1993, p. 165; C. Nicolae, *Pontica*, 26, 1993, p. 215-228; A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, București, 1977, passim; R. Vulpe, I, Barnea, DID, 2, București, 1968, passim; C. Nicolae, *Pontica*, 28-29, 1995-1996, p. 135-160; G. Talmațchi, *Istros*, 8 1997, p. 164-184.

II. CLASSIS FLAVIA MOESICA

6. Hârșova, "Cetate", 1995, S₁, □ 15, – 1,90 m ; Nr. inv. 39336. Fragment de țiglă șampilată (Pl. II, fig. 2) cu dimensiunile actuale de 7 cm x 10,5 cm x 2,6 cm. Păstrează fragmentar cartușul de 6,5 cm x 2,2 cm. Conține legenda [C]LASSIS [F(lavia)]M(oesica)]. Literele sunt bine imprimate, au înălțimea de 1,8 cm și grosimea de 0,3 cm. Pasta este de culoare cărămie deschisă, spre bej, cu urme de ardere secundară.

7. Hârșova, "Cetate", 1995, S₁, □ 13, – 1,55 m ; Nr. inv. 39337. Fragment de țiglă șampilată (Pl. II, fig. 3) cu dimensiunile actuale de 15 cm x 13 cm x 3 cm. Cartușul se păstrează pe lungimea maximă inițială (în partea de jos) de 10,4 cm și înălțimea de 1,7 cm având partea superioară a câmpului spartă, motiv pentru care legenda este incompletă : CLAS[SIS F(lavia) M(oesica)]. Literele au înălțimea de 1,7 cm, și grosimea de 0,2 - 0,3 cm. Literele C și L sunt în ligatură. Pasta este de culoare cărămie deschisă, spre bej, cu urme de ardere secundară pe ambele părți.

8. Hârșova, "Cetate", 1995, S₁, □ 11, – 0,99 m ; Nr. inv. 39338. Fragment de țiglă șampilată (Pl. II, fig. 4) cu dimensiunile actuale de 5,5 cm x 8,5 cm x 3,5 cm. Păstrează sfârșitul legendei într-un rest de cartuș cu dimensiunile actuale de 4,2 cm x 2,3 cm, după cum urmează : [CLASSI]S F(lavia) M(oesica). Literele sunt bine imprimate iar grafica deosebită. Înălțimea acestora este de 1,6 cm și grosimea de 0,2 - 0,3 cm. Pasta este cărămie deschisă, spre bej, cu urme de ardere secundară pe ambele fețe.

9. Hârșova, "Cetate", 1995, S₁, □ 11, – 0,90 m ; Nr. inv. 39339. Fragment de țiglă șampilată (Pl. II, fig. 5) cu dimensiunile actuale de 8,5 cm x 7,5 cm x 2,2 cm. Cartușul are dimensiunile păstrate de 5,9 cm x 2,2 cm. Literele, bine reliefate au o înălțime de 1,5 cm și o grosime de 0,2 - 0,3 cm, primele fiind greu lizibile. Conține legenda [CLAS]SIS F(lavia) M(oesica). Pasta este cărămie deschisă, cu urme de ceramică pisată în compoziție.

III. LEGIO I ITALICA

10. Hârșova, "Cetate", 1995, S₁, □ 11, – 0,90 m ; Nr. inv. 39340. Fragment de țiglă șampilată (Pl. III, fig. 1) cu următoarele dimensiuni actuale : 12 cm x 12,5 cm x 3 cm. Ștampila dreptunghiulară se păstrează pe 9,7 cm x 4,3 cm. Conține legenda LEG(io) I ITA[LI(ca)]. Primele trei litere sunt în ligatură; L și I se unesc de partea de sus a cartușului, iar T de marginea inferioară. Bara orizontală a literei E de la mijloc se prelungeste, fortuit, spre dreapta unind toate celelalte litere. Din A se distinge numai partea de sus. Grosimea literelor este identică: 0,2 - 0,3 cm, în schimb înălțimea lor este diferită (L = 2,5 cm; E și G = 2,2 cm; I = 3,5 cm; I, T = 3,8 cm). Pasta este de culoare cărămie deschisă, spre bej, cu mult nisip pe partea posterioară. Pe față se disting ușoare brazde din timpul prelucrării.

11. Hârșova, "Cetate", 1995, S₁, □ 11, – 1,00 m ; Nr. inv. 39341. Fragment de țiglă șampilată (Pl. III, fig. 2) cu dimensiunile actuale de 6 cm x 7 cm (este spartă în grosime și nu se poate măsura). Păstrează partea centrală a cartușului de 6 cm x 4,2 cm pe care se află legenda [LEG(io) I ITA[LI(ca)]. Cifra I și litera I sunt legate de marginea de sus a cartușului iar T de cea de jos. Literele sunt unite în zona mediană de o bară, accidentală. Grosimea literelor variază între 0,2 - 0,4 cm iar înălțimea lor este diferită: A = 2,5 cm; I și T = 3,3 cm. Pasta este cărămie, spre bej, cu urme de ardere secundară pe

ambele fețe.

12. Hârșova, "Cetate", 1995, S₁, □ 13, – 1,15 – 1,20 m ; Nr. inv. 39342. Fragment de țiglă șampilată (Pl. III, fig. 3) cu dimensiuni actuale de 11,5 cm x 9,5 cm (este spart în grosime). Cartușul dreptunghiular se păstrează pe o lungime maximă de 10,2 cm x 4,3 cm, cu câmpul spart în jumătatea din dreapta - jos. Conține legenda LEG(io) I ITA [LI(ca)]. Ultimele trei litere și cifra I sunt sparte jos. Dimensiunile literelor sunt identice cu cele ale exemplarului nr. 10. Pasta este de culoare cărămizie, spre bej.

13. Hârșova, "Cetate", 1995, S₁, □ 13, – 1,15 m ; Nr. inv. 39343. Fragment de țiglă șampilată (Pl. III, fig. 4) cu dimensiunile actuale de 3,5 cm x 5 cm x 2,8 cm. Păstrează o mică parte din cartuș cu literele G și I precum și cifra I cu o grosime de 0,2 - 0,3 cm. Legenda este [LE]G(io) I I [TALI(ca)].

14. Hârșova, "Cetate", 1995, S₁, □ 13, – 1,15 – 1,20 m ; Nr. inv. 39344. Fragment țiglă șampilată (Pl. IV, fig. 1) cu dimensiunile actuale de 8,5 cm x 12 cm x 3 cm. Se păstrează doar partea superioară a colțului stâng al cartușului, cu dimensiunile actuale de 4,7 cm x 2,5 cm. Se disting părțile superioare ale literelor L și E având o grafie identică cu a exemplarelor prezentate mai sus. Legenda inițială a fost: LE[G(io) I ITALI(ca)]. Pasta este de culoare bej deschis, nisipoasă la exterior. Are omogenitatea și consistența fragmentului de mai jos (nr. 15).

15. Hârșova, "Cetate", 1995, S₁, □ 13, – 1,15 – 1,20 m ; Nr. inv. 39345. Fragment de țiglă șampilată (Pl. IV, fig. 2) cu dimensiunile actuale de 15 cm x 14,5 cm x 3 cm. Păstrează începutul cartușului cu înălțimea de 4,5 cm și lungimea actuală de 3,5 cm pe care se văd imprimare literele L și E (colțul celei din urmă fiind căzut în spărtură). Legenda este LE[G(io) I ITALI(ca)]. Literele sunt în ligatură și asemănătoare cu ale exemplarelor prezentate mai sus. Pasta este de culoare bej deschis, nisipoasă la exterior, cu omogenitate similară exemplarului anterior.

16. Hârșova, "Cetate", 1995, S₁, □ 13, – 1,15 – 1,20 m ; Nr. inv. 39346. Două fragmente de țiglă șampilată cărora li se adaugă încă unul descoperit în 1996 în urma deteriorării profilului și care a fost rulat ulterior (Pl. IV, fi. 3) cu dimensiunile actuale (după reîntregire) de 26 cm x 19 cm x 3 cm. S-a putut reconstitui cu acest prilej, în mod excepțional un cartuș întreg cu dimensiunile de 13,2 cm x 4,2 cm, singurul pentru Legio I Italica de la Carsium până în prezent, dintre cele descrise de noi. Ștampila a fost aplicată mai mult spre dreapta, din care motiv prima jumătate se distinge mai slab, ceea ce nu permite observații asupra grafiei. Ultimele litere sunt în ligatură (L cu I) și poate și primele. Înălțimea pare să fie identică (1,8 cm) iar grosimea diferită. Pe primul fragment literele sunt mai groase (până la 0,4 cm) iar pe al doilea mai subțiri (0,2 cm). Acest fapt se poate datora atât imprimării cât și mai degrabă, calității pastei, mult mai moale în prima jumătate a cartușului. Legenda ștampilei este LEG(io) I ITALI(ca). Pasta este de culoare cărămizie deschisă, spre bej, insuficient omogenizată, după cum se vede în spărtură. Pe suprafață se disting brazde ușoare de la prelucrarea materialului.

17. Hârșova, "Cetate", 1995, S₁, □ 13, – 1,15 – 1,20 m ; Nr. inv. 39347. Fragment țiglă șampilată (Pl. IV, fig. 4) cu dimensiunile actuale de 8,5 cm x 7,5 cm (este spartă în grosime). Se mai păstrează partea dreaptă – jos a cartușului din care se mai distinge un fragment al literei L. Legenda posibilă a tegulei a fost L[EG(io) I ITALI(ca)]. Pasta este de culoare cărămizie, spre bej.

18. Hârșova, "Cetate", 1995, S₁, □ 13, – 1,15 – 1,20 m ; Nr. inv. 39348. Fragment de țiglă șampilată (Pl. IV, fig. 5) cu dimensiunile actuale de 13 cm x 4,5 cm (spartă în

grosime). Păstrează partea centrală, de sus, a cartușului pe care se văd literele G, I și cifra I. Legenda posibilă a ștampilei a fost [LE]G(io) I I [TALI(ca)]. Este aplicată slab iar literele par a fi subțiri. Pasta este cărămizie deschisă, insuficient omogenizată.

19. Hârșova, "Cetate", 1995, S₁, □ 13, – 1,15 – 1,20 m ; Nr. inv. 39354. Fragment de țiglă ștampilată (Pl. V, fig. 5) cu dimensiuni actuale de 6 cm x 10 cm (spartă în grosime). Păstrează începutul cartușului din care se vede, cu oarecare dificultate, bara verticală a literei L și o parte din litera E. Asemănătoare cu grafia altor ștampile prezentate mai sus conduce la concluzia că legenda fragmentului în discuție nu putea fi alta decât LE[G(io) I ITALI(ca)]. Pasta tegulei este de culoare cărămizie deschisă.

20. Hârșova, "Cetate", 1996, S₁, □ 11, – 0,20 m ; Nr. inv. 39349. Fragment de țiglă ștampilată (Pl. IV, fig. 6) cu dimensiunile actuale de 5 cm x 7,5 cm x 2,4 cm. Se păstrează sfârșitul cartușului cu câmpul deteriorat, pe care se pot distinge, cu oarecare dificultate, literele L și I în ligatură. Mai greu de sesizat este litera A. Legenda posibilă a ștampilei este [LEG(io) I IT] ALI(ca). Pasta este cărămizie deschisă, nisipoasă pe partea posterioară.

21. Hârșova, "Cetate", 1996, S₂, □ 43, – 0,63 m ; Nr. inv. 39350. Fragment de cartuș (Pl. V, fig. 1) cu dimensiunile actuale de 8,4 cm x 4,2 cm (spart în grosime). Păstrează începutul ștampilei. Literele sunt în ligatură și au înălțimea de cca 2 cm și grosimea de 0,2 - 0,3 cm. Bara din mijlocul literei E unește toate literele din câmp. Cifra I este unită de marginea de sus a cartușului, ca în celelalte cazuri. Legenda este LEG(io) I I[TALI(ca)]. Pasta este de culoare bej.

22. Hârșova, "Cetate", 1996, S₂, □ 43, – 0,93 m ; Nr. inv. 39351. Fragment de cartuș (Pl. V, fig. 2), cu dimensiunile actuale de 6,5 cm x 4 cm. Literele mici (1,8 cm) și subțiri (0,1 - 0,2 cm) în ligatură și cu caracteristicile exemplarelor prezentate până acum. Legenda este : LEG (io) I IT[ALI(ca)]. Pastă de culoare cărămizie spre bej.

23. Hârșova, "Cetate", 1996, S₂, □ 42, – 0,47 m ; Nr. inv. 39352. Fragment de țiglă (Pl. V, fig. 3) cu dimensiunile actuale de 16,2 cm x 18 cm x 3,5 cm. Cartuș fragmentar (12 cm x 4,2 cm). Litere în ligatură cu caracteristici similare exemplarelor de mai sus, cu înălțimi variabile (L = 2,3 cm; E = 2 cm; I = 3,5 cm; I = 3,2 cm; a = 2,5 cm) și grosimea de 0,2 - 0,3 cm. Legenda este LEG(io) I ITA[LI(ca)]. Pastă cărămizie deschisă, omogenizată neglijent.

24. Hârșova, "Cetate", 1996, S₂, □ 41, – 0,62 m ; Nr. inv. 39353. Fragment de țiglă (Pl. V, fig. 4) cu dimensiunile actuale de 17,5 cm x 8 cm x 3 cm. Cartuș fragmentar, din care se păstrează prima jumătate, cu începutul literelor, ce au o grosime de 0,2 - 0,3 cm. Bara de mijloc a literei E pornește spre dreapta unindu-se cu linia provenită din defectul tiparului. Legenda ștampilei este LEG(io) I I[TALI(ca)]. Marginea din dreapta a țiglei prezintă două semicercuri concentrice executate în lutul moale. Pasta este de culoare cărămizie, spre bej, nisipoasă pe partea posterioară.

25. Hârșova, "Cetate", 1996, S₂, □ 42, – 0,47 m ; Nr. inv. 39355. Fragment de țiglă (Pl. VI, fig. 1) cu dimensiunile actuale de 13,7 cm x 5,5 cm x 3 cm. Cartuș fragmentar (8,7 cm x 4,2 cm) cu litere în ligatură și dimensiuni identice cu ale exemplarelor prezentate mai sus (E, G = 2 cm; I = 3,5 cm; I = 3,7 cm; T = 3 cm). Grosimea literelor este de 0,2 cm. Legenda este LEG(io) I ITA[LI(ca)]. Pastă cărămizie deschisă.

26. Hârșova, "Cetate", 1996, S₂, □ 42, – 0,47 m ; Nr. inv. 39356. Fragment de țiglă (Pl. VI, fig. 2) cu dimensiunile actuale de 17,5 cm x 11 cm x 3 cm. Păstrează sfârșitul

cartușului (5,9 cm x 4 cm) din care se văd literele L și I în ligatură, ultima fiind unită cu marginea dreaptă a ștampilei și având înălțimea de 2,8 cm. Legenda este [LEG(io) I ITA]LI(ca). Pastă cărămizie cu urme de ardere secundară pe suprafață.

27. Hârșova, "Cetate", 1996, S₂, □ 40, – 0,88 m ; Nr. inv. 39357. Fragment de cartuș (Pl. VI, fig. 3) cu dimensiunile actuale de 4,5 cm x 4 cm. Litere groase (0,3 cm) și cu înălțimi diferite (A = 2,8 cm; L = 3,3 cm). Ultima este unită cu marginea cartușului. Legenda este [LEG(io) I IT] ALI[(ca)]. Pastă cărămizie deschisă.

28. Hârșova, "Cetate", 1996, S₂, □ 40, – 0,47 m ; Nr. inv. 39358. Fragment de țigla (Pl. VI, fig. 4) cu dimensiunile actuale de 11,2 cm x 5,7 cm x 3 cm. Păstrează sfârșitul cartușului pe care se vede bara de jos a literei L care se află în ligatură cu I, ultima având înălțimea de 2 cm și grosimea de 0,2 cm, este unită cu marginea din dreapta a cartușului. Legenda este [LEG(io) I ITA] LI(ca). Pe suprafața țiglei sunt resturi de mortar cu cărămidă pisată. Pastă cărămizie deschisă, cu ardere secundară pe partea posterioară.

29. Hârșova, "Cetate", 1996, S₂, □ 42, – 0,47 m ; Nr. inv. 39359. Fragment de țigla (Pl. VI, fig. 5) cu dimensiunile actuale de 7 cm x 3,6 cm x 2,5 cm. Păstrează sfârșitul unui cartuș pe care se distinge partea de jos a literelor L și I în ligatură. Legenda posibilă este [LEG(io) I ITA]LI(ca). Pastă deschisă cu urme de ardere secundară.

30. Hârșova, "Cetate", 1996, S₂, □ 42, – 0,47 m ; Nr. inv. 39360. Fragment de țigla (Pl. VI, fig. 6) cu dimensiunile actuale de 8,5 cm x 8,7 cm (spartă în grosime) Conține o parte de cartuș pe care se disting foarte bine, pornind de la analogia cu exemplarele prezentate până acum, literele L și I în ligatură. (Imprimarea s-a făcut adânc, iar starea de conservare este bună. Legenda probabilă este [LEG(io) I ITA] LI(ca). Pastă cărămizie deschisă, de bună calitate.

31. Hârșova, "Cetate", 1997, S₂, □ 43, – 0,93 m ; Nr. inv. 39361. Fragment de țigla (Pl. VII, fig. 1) cu dimensiunile actuale de 11 cm x 7 cm x 2,5 cm. Cartuș dreptunghiular, păstrat pe 9,5 cm x 4,5 cm, cu legenda [LE]G(io) I ITALI(ca). Primul I și L sunt atașate de partea superioară a cartușului și ultimul I de extremitatea verticală a acestuia. O linie orizontală, fortuită, leagă toate literele până la A, inclusiv. Înălțimea literelor este inegală : I = 3,8 cm; a = 2,5 cm; L = 3,2 cm; I = 3,1 cm. Grafica este identică cu exemplarele 10, 11, 12. Pastă de culoare cărămizie spre bej, nisipoasă pe partea posterioară.

32. Hârșova, "Cetate", 1997, S₂, □ 43, – 0,77 m ; Nr. inv. 39362. Fragment de țigla (Pl. VII, fig. 2) cu dimensiunile actuale de 14 cm x 9 cm x 3 cm. Păstrează sfârșitul ștampilei, dreapta jos, pe lungimea de 5,5 cm x 3,7 cm. Se disting literele ALI. Legenda este [LEG(io) I IT]ALI(ca). L și I sunt în ligatură iar ultima literă este unită cu marginea din dreapta a cartușului. Pastă cărămizie deschisă.

33. Hârșova, "Cetate", 1997, S₂, □ 43, – 0,73 m ; Nr. inv. 39363. Fragment de țigla (Pl. VII, fig. 3) cu dimensiunile actuale de 7 cm x 11 cm x 2,5 cm. Cartușul se păstrează pe o lungime de 6,5 cm x 4,4 cm. Conține legenda LEG(io) [I ITALI(ca)]. Înălțimea literelor este diferită : L = 2,5 cm; E = 2,2 cm; G este șters și se distinge cu greutate; grosimea literelor este cuprinsă între 0,2 cm - 0,3 cm. Ștampila a fost aplicată mai puternic spre stânga. Pasta este cărămizie deschisă.

34. Hârșova, "Cetate", 1997, S₂, □ 43, □ 50, – 0,42; – 0,52 m ; Nr. inv. 39364. Fragmente de țigla ce aparțin aceluiași exemplar (Pl. VIII, fig. 1). Au fost găsite la dis-

tanța de 14 m. dimensiunea actuală este de 5 cm x 11 cm x 2,7 cm, iar cartușul se păstrează pe 4,5 cm x 3,4 cm. Legenda este [LEG(io) I I]TAL [I(ca)]. Înălțimea literelor este variabilă: T = 3,3 cm; A = 2,2 cm. Prima se unește cu latura de jos a cartușului. Toate literele sunt unite de aceeași linie orizontală fortuită, ca și la nr. 10, 11, 12, 25, 31. Pasta este cărămizie deschisă, cu mult nisip pe partea posterioară.

35. Hârșova, "Cetate", 1997, S₂, □ 50, – 0,73 m ; Nr. inv. 39366. Fragment de țiglă (Pl. VIII, fi. 2) cu dimensiunile actuale de 5,5 cm x 5 cm x 2,5 cm. Se păstrează sfârșitul cartușului cu dimensiunile actuale de 3 cm x 3,3 cm. Conține legenda [LEG(io) I ITA]LI(ca). Înălțimea literei I este de 2,7 cm iar grosimea de 0,2 cm. Ștampila a fost aplicată mai slab. Marginea dreaptă este dublă. Pastă cărămizie.

36. Hârșova, "Cetate", 1997, S₂, □ 43, – 0,70 m ; Nr. inv. 39365. Fragment de țiglă (Pl. VII, fig. 3) cu dimensiunile actuale de 9 cm x 6 cm (spart în grosime). Păstrează sfârșitul cartușului pe o lungime de 2,5 cm x 3,9 cm. Se observă literele L și I în ligatură. Legenda ștampilei este [LEG(io) I ITA]LI(ca). Înălțimea literei I este de 2,7 cm iar grosimea de 0,3 cm. Pasta este de culoare cărămizie deschisă.

IV. ȘTAMPILE INCERTE

37. Hârșova, "Cetate", 1993, passim, lângă turnul mare al incintei nr. III; MINAC, fără nr. de inv. Fragment de cărămidă (Pl. IX, fig. 1) cu dimensiunile actuale de 10,5 cm x 7,5 cm. se păstrează urmele unui cartuș fragmentar, cu lățimea de aproximativ 3 cm, în care se pot distinge litera E și o mică parte din G. Legenda parțială a ștampilei este [L]EG([io)...]. Înălțimea literei E este de 2 cm. iar grafia neglijentă. Pasta este fină, de culoare cărămizie, cu urme de mortar.

38. Hârșova, "Cetate", 1996, S₂, □ 40, – 0,88 m ; Nr. inv. 39367. Fragment de cărămidă (?) (Pl. VIII, fig. 4) cu dimensiunile actuale de 8,5 cm x 10 cm x 5,2 cm (spartă în grosime). Conține marginea verticală a unui cartuș (începutul sau sfârșitul acestuia) cu înălțimea de 3 cm, bine aplicat în adâncime. Prezintă pe suprafață brazde de la prelucrarea lutului și urme de ardere secundară. Pasta este cărămizie.

*
* *

După descrierea, în paginile anterioare, a materialului tegular recent descoperit la Carsium, vom încerca o discuție asupra problematicii ridicate de acesta în legătură cu identificarea unităților militare atestate aici.

O atenție specială necesită, în opinia noastră, numele formațiunii atestate de ștampilele cu nr. 1-5 (pl. fig. 1-4 și pl. II, fig. 1). Înclinăm să atribuim aceste exemplare trupei de cavalerie Ala Gallorum Flaviana, reorganizată, așa cum indică supranumele, de către împărații dinastiei flavice, poate chiar Vespasian³. Ea este înregistrată ca făcând parte din armata Moesiei Inferior de două diplome militare din anii 99 și 105⁴. Menționăm că în timpul domniei lui Augustus această unitate a fost semnalată în Germania. S-a avansat mai de multă vreme opinia că Ala Gallorum Flaviana ar fi putut

3. A. Aricescu, *op. cit.*, p. 54; Al. Suceveanu, Al. Barnea, *op. cit.*, p. 63.

4. *CIL*, XVI, 44, 50.

staționa chiar în Dobrogea, fără a se propune o anume localizare, încă din vremea lui Vespasian⁵. Cert este că, sub Traian, trupa în discuție se afla deja în Moesia Inferior iar o diplomă militară din anul 159/160 o menționează, de această dată, în armata Moesiei Superior⁶. Se pare că detașarea ei în provincia amintită alături de alte formațiuni militare, este legată de preludiul războaielor marcomanice⁷.

În ultimele două decenii s-au mai descoperit și publicat tegule cu ștampile identice aceluiași tip pe care noi le-am prezentat propunându-se, deja, ca loc de staționare, într-o anumită perioadă, a unității militare în discuție, castrul roman de la Carsium. Un prim fragment de ștampilă, purtând inscripția [...]FL a fost descoperită în 1972 în structura zidului vestic al celei de-a doua curține a cetății de la Hârșova. Editorii fragmentului au înclinat, la vremea respectivă, pentru lectura : [Ala Gallorum] FL(aviana) și pentru o posibilă datare a piesei, după grafie, în "secolul I, eventual din ultimul său sfert"⁸. Se acceptă astfel ipoteza lui A. Aricescu după care această Ala ar fi staționat în Dobrogea încă de la Vespasian⁹. Aceiași editori nu resping însă nici eventualitatea staționării unității respective la Carsium după mijlocul secolului al II-lea sau chiar în secolul al III-lea¹⁰. În 1991 a fost publicată o nouă ștampilă, mai bine păstrată decât prima și pe care se disting clar literele AL•FL. Cu toate acestea, cartușul inscripției este distrus în extremitatea stângă permițând, în mod respectiv, o lectură parțială și ipotetică. Astfel, descoperitorii ei au propus întregirea posibilă: [AL•G] AL•FL, admitând lectura editorilor fragmentului găsit în 1972. Acest al doilea exemplar provine dintr-o descoperire întâmplătoare făcută într-o zonă cu urme de locuire din secolele II-IV, situată în vecinătatea castrului și afectată de construcțiile moderne¹¹.

În sfârșit, un al treilea exemplar, aparținând aceluiași tip de ștampilă, a fost descoperit tot într-o zonă învecinată fortificației romane și provine, probabil, din așezarea civilă. Cu toate că și această ștampilă este fragmentară ea conservă jumătatea stângă a legendei, respectiv literele:

AL•F[L]¹².

Așadar, conținutul integral al ștampilei devine, prin completare, foarte simplu și succint: AL•FL, ceea ce înlătură, din capul locului, întregirile propuse anterior, de genul : AL(a) GAL(lorum) FL(aviana) sau FL(avia). Această lectură, AL(a) FL(aviana) sau FL(avia) nu exclude atribuirea respectivei ștampile unității deja menționate (adică *Ala Gallorum Flaviana*) așa cum vom încerca să demonstrăm în continuare. Revenind la lotul de ștampile descoperite cu ocazia săpăturilor arheologice sistematice, menționăm că ele au făcut, în câteva rânduri, obiectul unor comunicări științifice

5. Al. Suceveanu, Al. Barnea, *op. cit.*, p. 63; A. Aricescu, *op. cit.*, p. 54, 79, 82; G. Forni, *op. cit.*, p. 1272, consideră fortificația Flaviană amintită în Notitia Dignitatum, ca fiind sediul acestei trupe, opinie neacceptată în prezent (vezi A. Aricescu, *op. cit.*, p. 54).

6. *CIL*, XVI, 111; G. Forni, *op. cit.*, p. 1265; vezi și nota precedentă.

7. D. Benea, *Din istoria militară a Moesiei Superior și a Daciei*, Cluj, 1983, p. 53, 54, 167.

8. M. Zahariade, C. Mușețeanu, C. Chiriac, *Pontica*, 14, 1981, p. 255, 259-260 și fig. 2.

9. *Ibidem*, p. 259-260.

10. Vezi nota precedentă.

11. V. Nicolae și C. Nicolae, *SCIVA*, 42, 1991, 1-2, p. 79-80; C. Nicolae, *Pontica*, 26, 1993, p. 224; idem, *Pontica*, 28-29, 1995-1996, p. 137-138, pl. 1, fig. 6 A și B.

12. C. Nicolae, *Pontica*, 28-29, 1995-1996, p. 137-138, 144, pl.1, fig.

avându-se în vedere lectura inițial propusă: Ala Gallorum Flaviana¹³. În 1996 s-a putut întregi, din fericire, unul dintre fragmentele descoperite în 1995 (pl. I, fig. 1), putându-se vorbi, abia acum, de o ștampilă cu inscripția integral păstrată, sub forma : AL•FL. Trebuie subliniat faptul, deloc neglijabil, că ștampila respectivă apare numai în această formulă, iar dimensiunile și caracteristicile grafice (litere zvelte, îngrijit trasate și relativ înalte) sunt surprinzător de apropiate la majoritatea exemplarelor cunoscute până în prezent¹⁴. Cartușul ștampilei este rectangular și putem aprecia, după dimensiunile pieselor descoperite până acum și cu aproximațiile explicabile, că el (de exemplu cel cu nr. 1, prezentat de noi) avea circa 10 cm lungime și 4 cm lățime. Înălțimea literelor din cartuș este de circa 2 cm iar grosimea acestora de 0,3 cm.

În ceea ce privește identificarea unității de cavalerie căreia i se poate atribui ștampila și care avea supranumele de Fl(avia) sau Fl(aviana), noi inclinăm spre Ala Gallorum Flaviana care, așa cum deja am menționat, a făcut parte din armata Moesiei Inferior, necunoscându-se însă locul ei de staționare¹⁵. Tot în vremea lui Traian, în aceeași provincie, mai era cantonată încă o unitate de cavalerie cu supranumele Flavia; aceasta este Ala I Flavia Gaetulorum amintită în două diplome militare din anii 99 și 112¹⁶. Ea este prezentă în armata Pannoniei Inferior, în anul 114, unde se pare că a rămas mult timp¹⁷, după care, tot în secolul II sau în cel următor, o întâlnim, din nou, în Moesia Inferior, eventual la Tomis¹⁸.

O altă problemă ar fi aceea referitoare la completarea ultimei părți a inscripției inaugurale a castrului de la Carsium, din anul 103, inscripție reconstituită de V. Pârvan și care încă ridică unele semne de întrebare în privința identificării unității care a contribuit efectiv la construcția fortificației¹⁹. Astăzi, deși unii cercetători consideră că Ala II Hispanorum et Aravacorum²⁰ ar fi aceea al cărei nume se afla săpat la finele

13. Semnatarii acestor rânduri au făcut cunoscute, la diferite sesiuni științifice sau înscris, opiniile lor în legătură cu semnificația materialului tegular descoperit cu ocazia campaniilor de săpături din anii 1993-1997. Cităm numai câteva intervenții: C. Chiriac, C. Nicolae, G. Talmățchi, *Hărșova - Cetatea romană*, comunicare prezentată la "Sesiunea anuală de rapoarte arheologice", Brăila, 1996; G. Talmățchi, *Buletinul cercurilor științifice studențești*, 2, Alba Iulia, 1996, p. 131-140; C. Nicolae, *Ala Gallorum Flaviana la Carsium*, comunicare susținută la Sesiunea anuală a Muzeului de Istorie Națională și Arheologie din Constanța, "Pontica", 1997; G. Talmățchi, *Istros*, VIII, 1997, p. 113-124; idem, *Cercetări istorice (serie nouă, XVII, 1, Iași, 1998, p. 164-184. Vezi și notele : 1,11,12.*

14. În prezent se cunosc opt exemplare de tegule, având ștampila AL•FL, aflate în diferite stadii de conservare. Dintre acestea, cinci piese provin din săpăturile arheologice de la cetatea romană, un exemplar a fost recuperat din incinta a doua a fortificațiilor și două piese au fost găsite, întâmplător, în zonele cu locuire civilă, *extra-muros*. Vezi și notele nr. 8, 11, 12. Pentru planul fortificațiilor antice și medievale de la Hărșova - "Cetate" vezi articolul citat de noi la nota nr. 1 (din *Pontica*, 28-29, 1995-1996, p. 123, fig. 1).

15. Vezi la noi notele 3-7.

16. CIL, XVI, 45, 58.

17. A. Aricescu, *op. cit.*, 1977, p. 51-52; idem, *Actes du IX-e Congrès international d'études sur les frontières romaines*, Mamaia, 6-13 septembre 1972, București-Wien, 1974, p. 119-120; Al. Suceveanu, Al. Barnea, *op. cit.*, p. 63.

19. V. Pârvan, *AARMSI*, 2,35, 1913, p. 478-489; Em Doruțiu Boilă, *ISM*, V, 1980, p. 120-122; a. Aricescu, *op. cit.*, 1977, p. 55-56; Al. Suceveanu, Al. Barnea, *op. cit.*, p. 64, 71; M Zahariade, T. Dvorski, *op. cit.*, 1997, p. 66, nota 9.

20. Pentru Ala II Hispanorum et Aravacorum, în afară de bibliografia menționată la nota 19, mai vezi: G. Forni, *op. cit.*, p. 1269; R. Vulpe, *DID*, 2, București 1968, p. 95; A. Aricescu, *op. cit.*, 1974, p. 119-120; Al. Suceveanu, *op. cit.*, 1992, p. 207, 208, 216; M Zahariade, în *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, vol. I (A-C), București, 1994, s.v. Ala, p. 52, susține, în mod eronat, că această unitate ar fi atestată la Carsium, în afară de inscripțiile lapidare și de "un bogat material ... tegular".

inscripției cu pricina lucrurile pot fi rediscutate. De fapt, în rândul al patrulea al acesteia se disting literele: ALA, după care urmează ruptura pietrei. Ala II Hispanorum at Aravacorum este și ea atestată, ca și Ala Gallorum Flaviana, în armata Moesiei Inferior de diploma militară de la Oltina, din anul 99²¹. Această unitate s-a aflat anterior în Pannonia unde o menționează trei diplome, din 80, 84 și 85²². Tot în armata Moesiei Inferior figurează și în diploma de la Târnovo, din 138²³. În sfârșit, unitatea în discuție este, pentru ultima oară, atestată epigrafic pe un miliar din anul 200, descoperit chiar la Hârșova²⁴. Ambelor Ale, atât Gallorum Flaviana cât și II Hispanorum et Aravacorum, deși sunt cu claritate înregistrate în armata Moesiei Inferior, nu li se poate preciza locul de staționare în această provincie pentru perioada de la sfârșitul secolului Iși în primele decenii ale secolului următor. Din această cauză V. Pârvan, având de ales între cele două unități care ar fi putut construi castrul de la Carsium înclină, totuși, pentru ala II Hispanorum et Aravacorum, care, deși mai târziu, este atestată de mai multe inscripții lapidare, unele chiar de la Hârșova²⁵. Atragem atenția asupra faptului că, până în prezent, nu s-au descoperit la Carsium materiale tegulare cu numele alei II Hispanorum et Aravacorum după cum nu se cunoaște ca provenind din această localitate nici o inscripție lapidară care să ateste numele alei Gallorum Flaviana. Ștampilele alei Fl(avia) sau Fl(aviana) prezentate în corpus-ul nostru orientează, credem, spre identificarea acestei unități cu Ala Gallorum Flaviana, atestată de diplomele militare din anii 99 și 105²⁶. În opinia noastră nu excludem posibilitatea ca această trupă de cavalerie să fi fost adusă în Dobrogea chiar în vremea lui Vespasian când începe acțiunea fortificării limesului dunărean, sub comanda guvernatorului Rubrius Gallus²⁷. Nu este, credem, lipsit de interes nici faptul că există o izbitoare similitudine între grafia literelor prezente pe cartușul tegulelor de la Carsium și acela de pe materialul tegular ștampilat de militarii unei alte unități: *Ala II Flavia pia fidelis Domitiana milliaria*, care staționa pe limesul raeto-germanic, la Aalen²⁸. Legenda de pe tegulele acestei unități este la fel de simplă ca și în cazul celei de la Carsium: AL II FL adică Al(a) II Fl(avia). Se poate remarca zveltețea literelor și o anume sobrietate grafică (vezi pl. IX, fig. 2). Nu este surprinzător nici faptul că, în cazul ambelor ștampile, nu apar nici alte apelative etnice sau onorifice. În acest sens mai putem aduce un exemplu, de această dată o inscripție pe piatră de la Dobri Dol (regiunea Scupi), în Moesia Superior. În inscripția respectivă este menționat un *missicius ex ala Flavia*, fiind vorba despre *ala I Flavia Augusta Britannica Civium Romanorum*. Inscripția este datată în secolul I. d. Hr.²⁹. Asemănarea stilistică dintre ștampilele tegulare aparținând celor

21. CIL, XVI, 44; A. Aricescu, *op. cit.*, 1977, S E nr. 138, p. 227.

22. *Ibidem*, p. 55.

23. *Ibidem*.

24. *Ibidem*; Em Doruțiu Boilă, *op. cit.*, 1980, p. 121-123.

25. V. Pârvan, *op. cit.*, 1913, p. 487-488; A. Aricescu, *op. cit.*, p. 55-56; Em Doruțiu Boilă, *op. cit.*, p. 121-122; Al. Suceveanu, Al. Barnea, *op. cit.*, p. 64, 71.

26. CIL, XVI, 44, 50.

27. Fl. Josephus, *Bellum Iudaicum*, VII, 4,3; R. Vulpe, DID, 2, 1968, p. 60-61; a. Aricescu, *op. cit.*, 1977, p. 70; Al. Suceveanu, Al. Barnea, *op. cit.*, p. 28-29; I. Bogdan Cătănciu, *Muntenia în sistemul defensiv al Imperiului Roman*. Sec. I - III p. Chr. Alexandria, 1997, p. 29-30.

28. Ph. Filtzinger, *Limesmuseum Aalen*, Stuttgart, 1975, p. 30-32 și imaginea cartușului cu ștampila alei II Flavia pia fidelis Domitiana milliaria în forma : AL II FL, prezentă chiar pe coperta volumului respectiv și a seriei monografice *Kleine Schriften zur Kenntnis der römischen Besetzungsgeschichte Südwestdeutschlands*. Vezi și G. Forni, *op. cit.*, p. 1210, 1214.

29. L. Mrozewicz, *Studia Moesiaca*, Poznan, 1994, p. 81, nr. 22.

două ale, de la Hârșova și Aalen, ne duce cu gândul la mediul militar roman din provinciile germanice în ultimele decenii ale secolului I d. Hr., fără a uita că însăși ala Gallorum Flaviana luptase sub Augustus în aceste regiuni³⁰. Cercetările viitoare trebuie să lămurească problema duratei intervalului de timp în care această unitate a staționat la Carsium; adică până la războaiele dacice sau până la detașarea ei în Moesia Superior³¹. Oricum, noi înclinăm să credem că ala Gallorum Flaviana a desfășurat activități constructive la Hârșova înainte de cantonarea aici a alei II Hispanorum et Aravacorum, una dintre aceste activități fiind, poate, chiar ridicarea fortificațiilor castrelor de piatră, încheiată în anul 103³².

O altă noutate epigrafică oferită de cercetările arheologice de la Carsium este descoperirea unor tegule fragmentare cu ștampila flotei dunărene Classis Flavia Moesica, unitate neatestată din acest punct de vedere aici. Cele patru ștampile (nr. 6-9) aparțin aceluiași tip și a legenda Classis F(lavia) M(oesica). Exemplarul cu nr. 6 din corpus-ul nostru, deși fragmentar, are literele bine marcate, cu extremitățile ușor evazate (pl. II, fig. 2) iar la cel cu nr. 8 litera F are hastele orizontale triunghiulare și este despărțită de literele situate la stânga și la dreapta ei (respectiv S și M), prin două semne, tot triunghiulare, ceea ce-i conferă oarecare eleganță (pl. II, fig. 4). Cartușul, integral păstrat, al acestui tip de ștampilă, așa cum a fost el descoperit la Noviodunum avea circa 10 cm lungime, lucru confirmat și la Carsium de exemplarul nr. 7 care, din păcate, are legenda parțial distrusă, dar lungimea (integral păstrată) este de 10,4 cm (pl. II, fig. 3). Lățimea cartușului este de 1,7 - 2,3 cm, el aparținând tipului "a" din clasificarea operată asupra ștampilelor flotei moesice descoperite la Noviodunum³³. Judecând după caracteristicile grafice putem aprecia că acest tip aparține fazei de început a activității flotei flavice pe limesul dobrogean, poate chiar ultimelor decenii ale secolului I. d. Hr.³⁴.

30. Al. Suceveanu, Al. Barnea, *op. cit.*, p. 63.

31. Vezi nota 6.

32. Pentru această problemă vezi unele opinii deja exprimate, în ultimele decenii: M. Zahariade, C. Mușteanu, C. Chiriac, *Pontica*, 14, 1981, p. 259-260; Al. Suceveanu, Al. Barnea, *op. cit.*, p. 63, 64, 71; V. Nicolae și C. Nicolae, *op. cit.*, p. 80.

33. Em. Doruțiu Boilă, *op. cit.*, p. 293, nr. 283 a; A. Aricescu, *op. cit.*, p. 70.

34. R. Vulpe, *DID*, 2, p. 61; Em. Condurachi, *Actes du IX-e Congrès international d'études sur les frontières romaines*, Mamaia, 6-13 septembre 1972, București-Wien, 1974, p. 83-88; A. Aricescu, *op. cit.*, p. 70-71; Em. Doruțiu Boilă, *op. cit.*, p. 279; Al. Suceveanu, Al. Barnea, *op. cit.*, p. 28-29, 66-67. O încercare, relativ recentă, de a prezenta evoluția și activitatea flotei dunărene pe limesul dobrogean, în secolele I-VI, vezi la Cristian Matei, *Considerații privind raportul dintre Classis Flavia Moesica și fortificațiile limesului roman de la Dunărea de Jos (sec. I-VI)*, în *Pontica*, 24, 1991, p. 143-158. Din păcate, cu tot efortul autorului citat de a suplini lipsa informațiilor "de epocă", legate de componența și prezența în diferite puncte fortificate de pe Dunăre a flotei militare romane, cu aprecieri teoretice împrumutate din lucrările de profil (pe care le citează cu pasiune), articolul respectiv abundă în erori și omisiuni bibliografice. Dăm numai două exemple, ilustrative, pentru "nivelul științific" al articolului. La p. 153 autorul ne informează, tranșant, că la Arrubium (Măcin, jud. Tulcea), pe lângă Ala I Vespasiana Dardanorum, care fusese cantonată aici în vremea lui Vespasian, "Sub Traian au mai fost aduse ala II Hispanorum Aravacorum și o vexillatio din leg. V. Macedonica cu sediul la Troesmis". Autorul are, probabil, în vedere inscripția *CIL*, III, 6218, în care este menționat un decurion al alei II Hispanorum et Aravacorum care, împreună cu fratele său, își înmormântează tatăl la Arrubium. Se știe că această unitate a avut, pentru o vreme, reședința la Carsium (Em. Doruțiu Boilă, *ISM*, V, p. 271, nr. 253). Din textul acestei inscripții nu rezultă nici că ea ar data din vremea lui Traian. Este curios și faptul că autorul, comentând situația de la Carsium, nu face nici o mențiune asupra numelui unității (sau unităților) militare care au staționat aici în perioada Principatului (p. 152), așa cum face în alte cazuri. În sfârșit, din punct de vedere bibliografic, ne surprinde, evident neplăcut, absența, măcar a unui titlu și a unui autor român consacrat care s-a aplecat direct asupra acestor probleme.

Ștampile identice se mai cunosc la Dinogetia și Barboși³⁵. Se cunoaște faptul că activitatea flotei moesice a fost relativ îndelungată și a acoperit o bună parte din traseul Dunării dobrogene ca și din litoralul vest-pontic³⁶. Sediul flotei se afla la Noviodunum iar diferitele *stationes*, despre care nu deținem informații concrete, teoretic pot fi identificate cu unele dintre fortificațiile de seamă ale limesului, însă acest lucru rămâne de demonstrat pe viitor. Apariția ștampilelor flotei moesice la Carsium nu este deloc surprinzătoare dacă luăm în considerație importanța vadului situat în apropierea gurii de vărsare a Ialomitei în Dunăre, fapt ce impunea și o supraveghere navală din partea autorităților romane. De altfel, urmele portului antic și medieval timpuriu au fost sesizate pe malul Dunării, în dreptul și la baza așanumitului "zid genovez" sau "Cetatea de Jos". Este vorba despre două resturi de zid lucrat în tehnica opus mixtum, probabil roman târziu, care nu este exclus să fi aparținut unei amenajări portuare pendinte de fortificația antică aflată sus, pe "Cetate"³⁷.

Un ultim lot de ștampile tegulare care alcătuiesc corpus-ul întocmit de noi este reprezentat de exemplare aparținând legiunii I Italica. Cele 27 de ștampile (nr. 10-36) cu numele acestei unități, deși majoritatea sunt fragmentare, reprezintă de departe grupul preponderent din totalul tegulelor descrise aici. Cercetând cu atenție detaliile tehnice și grafice ale cartușului exemplarelor legiunii amintite am constatat că avem de-a face cu o singură legendă: LEG(io) I ITALI(ca), redată în două variante grafice, "a" și "b", executate cu două tipare diferite. Prima dintre aceste variante (a) are litere mai groase, cu extremitățile distinct marcate; litera A nu posedă hasta horizontală iar literele L și I sunt redată în ligatură. Reprezentativ pentru această variantă grafică este cartușul exemplarului nr. 16 (pl. IV, fig. 3), cu dimensiunile, integral păstrate, de 13,2 cm x 4,2 cm. a doua variantă grafică (b) a legendei respective a fost executată cu un tipar care,

(continuarea notei 34. din pag. precedentă)

Este vorba despre contribuția lui Em. Condurachi, *Classis Flavia Moesica au I-er siècle de n. è.*, în *Actes du IX-e Congrès international d'études sur les frontières romaines, Mamaia, 6-13 septembre 1972*, București-Wien, 1974, p. 873-88. Constatăm însă că semnatarul articolului cu pricina își citează lucrările de câte ori are ocazia (vezi notele : 17, 18, 66, 67, 70). Observațiile de mai sus nu se pot explica, credem, decât prin superficialitatea științifică a autorului care face și în alte rânduri, constatări năstrușnice precum: "... observațiile epigrafice din sec. I (sublinierea noastră) indică Arrubium ca pe un loc de acostare și staționare a unor unități ale flotei." (p. 153). În altă parte, vorbind despre toponimul *Ad. Stoma* (p. 157-158), autorul crede că poate face: "... o analogie între această cetate neidentificată până în prezent (sublinierea noastră) și porturile specifice deltei de la Arles și Narbone". Oricum, pentru nouă (9) din cele 21 de puncte situate pe Dunăre, între Cimbrianae și *Ad. Stoma*, constatăm chiar autorul, "Informațiile exprese privind flota lipsesc." (Sucidava, p. 148) ori "nu s-au descoperit materiale legate de activitatea flotei (Beroe, p. 152). În rest, articolul este o deficitară trecere în revistă a unor lucruri, mai mult sau mai puțin cunoscute și a unei bibliografii "de complezență" care nu își atinge scopul enunțat în titlu cel puțin pentru faptul că secolele V și VI, de exemplu, sunt tratate, nu știm din ce motive, cu o indiferență ce poate fi explicată doar prin faptul că, într-adevăr, ceea ce este *Classis Flavia Moesica* din titlu nu mai are de-a face cu fota din secolul VI, amintită în același titlu ! Nu putem decât să atenționăm asupra faptului că astfel de prestații aduc, în mod cert, atingeri prestigiului științific al publicației care le găzduiește, oricare ar fi ea (C. Chiriac).

35. Em. Doruțiu Boilă, *op. cit.*, p. 277, nr. 263; A.V. Rădulescu, *Pontica*, 6, 1973, p. 130.

36. Em. Condurachi, *op. cit.*, p. 86-87; A. Aricescu, *op. cit.*, p. 70-72; Al. Suceveanu, Al. Barnea, *op. cit.*, p. 67-68; N.A. Son, *Tyra rymskogo vremeni*, Kyev, 1993, p. 40; V. M. Zubar, *Hersones Tavryčeskyj y Rymaskaia Ymperyja*, Kyev, 1994, p. 51; I. Barnea, în *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, vol. I (A-C), București, 1994, s.v. *Classis Flavia Moesica*, p. 318; M. Zyromski, *Studia Moesiaca*, Poznan, 1994, p. 117-128; G. Forni, *op. cit.*, p. 1271, 1273, 1277; C.C. Petolescu, *Decebal, regele dacilor*, București, 1991, p. 20; idem, *Scurtă istorie a Daciei romane*, București, 1995, p. 37-39; Al. Suceveanu, *Bonner Jahrbücher*, 192, 1992, p. 205, 208, 214; Em. Doruțiu Boilă, *SCIVA*, 41, 190, 3-4, p. 267.

37. R. Ciobanu, *BMI*, 39, 1970, 1, p. 26; P.I. Panait, A. Rădulescu, A. Ștefănescu, D. Flaut, *Pontica*, 28-29, 1995-1996, p. 27; G. Talmațchi, *Istros*, VIII, 1997, p. 118-119.

probabil, a avut un defect, adică o fisură dispusă pe axul median-longitudinal al cartușului și care a lăsat în câmpul ștampilei o dungă subțire, în relief, care unește fortuit literele: EG I IT și A, intercalându-le succesiv, fapt ce crează impresia, falsă, că avem de-a face cu o inovație sau o fantezie grafică. De remarcat că cifra I și literele I, T și L sunt plasate excentric, spre laturile lungi, de sus și de jos, ale cartușului iar extremitățile literelor ștampilei sunt ascuțite. Se constată ligatura literelor LEG și cea finală a lui L cu I. Pentru această a doua variantă a ștampilei LEG I ITALI datele tehnice reprezentative ale cartușului, până în prezent, sunt: lungimea maximă păstrată = 10,2 cm, lățimea = 4,3 cm (nr. 12, pl. III, fig. 3). De la Hârșova, din fosta colecție a lui V. Cotovu, provine încă o cărămidă cu ștampila legiunii I Italica, ea aflându-se actualmente în colecțiile Muzeului de istorie națională și arheologie din Constanța. Legenda cartușului de pe această piesă este LEG(io) I ITAL(ica), deci diferită de a exemplarelor noastre³⁸. Despre activitatea acestei legiuni la Dunărea de Jos și în bazinul vest-pontic s-a scris, în special pe baza descoperirilor epigrafice³⁹. Este cunoscut faptul că, după anul 167 când Legiunea V Macedonica pleacă de la Troesmis, o parte din atribuțiile acesteia în nordul Moesiei Inferior și la gurile Dunării sau în unele puncte situate pe coasta de vest și nord a Mării Negre, sunt preluate de legiunea I Italica, cu sediul la Novae. O vexilație a acesteia a staționat, după data amintită, la Troesmis, unde este atestată și de ștampile tegulare, ca de altfel și la Dinogetia, Barbaroși sau Callatis⁴⁰. Nu excludem nici posibilitatea ca și ștampila fragmentară cu nr. 37 din corpus-ul nostru să fi aparținut aceleiași unități. Numărul relativ mare de tegule ale acestei legiuni, descoperite la Carsium ar putea indica, pe lângă vehicularea de materiale pentru construcții, chiar prezența efectivă, într-o anumită perioadă (după 167), a unui detașament al ei în castrul de aici. Considerăm că este prematur să tragem unele concluzii definitive însă, există unele indicii care, corelate cu descoperirile din alte zone ale limesului dunărean ne permit unele aprecieri cronologice. Cu ani în urmă, Violeta Bojilova publică unele tegule ștampilate, descoperite la Novae, însoțite de succinte comentarii asupra provenienței și caracteristicile lor tehnice și epigrafice⁴¹. Exemplarele respective, descoperite pe parcursul cercetărilor efectuate în chiar castrul de reședință al legiunii I Italica, purtau cartușul, cu diferite legende, al unității militare menționate; autoarea încercând o datare a lor în funcție de dimensiunile pieselor. În opinia cercetătoareii bulgare citate, grosimea tegulelor ar fi indicatorul, alături de legenda

38. Em. Doruțiu Boilă, *op. cit.*, 1980, p. 135-136, nr. 113, A.V. Rădulescu, *Pontica*, 6, 1973, p. 133, redă, pentru piesa al cărei loc de descoperire nu îl precizează, lectura LEG (ionis) I ITALI(cae).

39. R. Vulpe, *op. cit.*, p. 72, 157, 161; A. Aricescu, *op. cit.*, 1977, p. 41-44; Em Doruțiu Boilă, *op. cit.*, 1980, nr. 41, 113, 146, 176, 202, 216, 262, 271, 297, 299; 307; eadem, SCIVA, 41, 1990, 3-4, p. 258, 261, 263, 265-267; Al. Suceveanu, Al. Barnea, *op. cit.*, p. 60; V. Moga, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea XIII Gemina*, Cluj-Napoca, 1985, p. 72; M. Zahariade, T. Dvorski, *op. cit.*, p. 19-21, 55-69; M. Irimia, *Pontica*, 18, 1985, p. 150-155; A.V. Rădulescu, *op. cit.*, D. Benea, *op. cit.*, p. 39, 43, 48, 50, 116, 127, 148; I. Bogdan-Cătănciu, *op. cit.*, p. 115; A. V. Rădulescu, *Actes du IX-e Congres international d'études sur les frontières romaines. Mamaia, 6-13 septembrie 1972*, București-Wien, 1974, p. 127; N.A. Son, *op. cit.*, p. 31-42; V.M. Zubar, *op. cit.*, p. 44-78; I. Stoian, ISM, II, București, 1987, nr. 221, 250, 260; S. Sanie, *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei (sec. II î.e.n. - III e.n.)*, Iași, 1981, p. 78, 80, 86, 89, 91, G. Forni *op. cit.*, p. 1271, 1277, S. Sanie, în *Din istoria Europei romane*, Oradea, 1995, p. 149, 152.

40. Em. Doruțiu Boilă, *op. cit.*, 1980, p. 236, 277, 312, nr. 216, 262, 307; A. V. Rădulescu, *op. cit.*, 1973, p. 133; idem, *op. cit.*, 1974, p. 127. Ultimul autor menționează, totuși, că pe o tegulă aflată la Muzeul din Constanța se poate citi: LEG(ionis) I ITALI(cae). În acest caz am avea de-a face cu o ștampilă similară, ca tip, celor de la Carsium descrise de noi. La Em. Doruțiu Boilă, *op. cit.*, p. 136, n. 113, în desenul prezentat, se observă clar legenda: LEG(io) I ITAL(ica). A. Rădulescu (*loc. cit.*), dă pentru piesa de la Callatis lectura: LEG I. Vezi mai sus nota 38. Relativ recent, ștampilele acestei unități aparținând, probabil, unei vexilații comune cu a celorlalte două legiuni (V. Macedonica și XI Claudia) au fost semnalate în săpăturile de la Rasova - "Pescărie"; vezi Em. Doruțiu Boilă, *op. cit.*, 1990, p. 261, nota 16; M. Irimia, *op. cit.*, p. 154.

41. V. Božilova, *Klio*, 62, 1980, 1, p. 67-68.

stampilei, ce ne poate oferi unele repere cronologice. Astfel, se consideră că exemplarele cele mai vechi, purtând ștampila legiunii I Italica de la Novae, ar fi acelea care au dimensiunile de 41 x 29 x 9 cm. La cele mai recente piese grosimea scade, deja, de la 8-9 cm la 3,5-2,5 cm⁴². Pe aceste din urmă țigle se află imprimat cartușul cu legenda și caracteristicile grafice pe care le întâlnim și la Carsium, în cazul variantei "b" a ștampilei (vezi nr. 10, 12 din corpus)⁴³. Și în cazul tegulei de la Novae literele I, T și cifra I sunt dispuse cu hastele verticale atașate de marginea lungă a cartușului (excentrice) iar literele L și I sunt în ligatură, ultima fiind prinsă de latura îngustă, din dreapta, a ștampilei. Litera A nu prezintă, nici în acest caz, hasta horizontală. Se pare că acest tip de ștampilă este destul de rar și la Novae, unde majoritatea covârșitoare a țiglelor și cărămizilor ștampilate, aparținând legiunii I Italica, au alte legende iar caracteristicile grafice sunt oarecum diferite, chiar în cazul exemplarelor considerate de epocă "târzie"⁴⁴. În studiul lui T. Sarnowski asupra ștampilelor acestei legiuni, datate în secolele I-III, întâlnim legenda LEG I ITALI pe exemplare datând încă din prima jumătate a secolului II⁴⁵. În castrul de la Drajna de Sus, unde materialul tegular ștampilat al acestei legiuni este cel mai numeros, în comparație cu cel al altor unități militare, se constată absența respectivului tip de legendă⁴⁶. De reținut că Drajna de Sus este singura fortificație romană din Muntenia unde apar materiale de construcție purtând ștampila legiunii I Italica și care având o perioadă de funcționare relativ scurtă (primele două decenii ale secolului II), poate constitui un punct de reper în stabilirea unei cronologii relative a documentelor epigrafice în discuție⁴⁷. Din această perspectivă s-a atras, de curând, atenția asupra neconcordanței dintre cronologia unor tipuri de ștampile de la Novae și aceea a unor exemplare de la Drajna de Sus⁴⁸. În aceste condiții și în limitele unui lot tegular redus ca număr și diversitate grafică, precum cel de la Carsium, până în prezent, nu putem trage concluzii definitive. Remarcăm, mai ales în cazul variantei "b" a ștampilelor prezentate de noi (nr. 10, 12 etc.), unele asemănări stilistice cu anumite exemplare purtând ștampila legiunii II Italica, din Noricum, mai ales din punct de vedere al grafiei. Se remarcă și la acestea din urmă, litere (I, T, A, L) și cifre (II) care depășesc, în sus sau în jos, registrul median de scriere al cartușului, hastele verticale ale acestora atingând marginile sale horizontale⁴⁹. Se pare că le datează dintr-o perioadă posterioară războaielor marcomanice⁵⁰.

Reamintim că materialul tegular descris și comentat în rândurile de față (cu excepția exemplarului nr. 37, pl. IX, fig. 1) este anterior din punct de vedere cronologic și stratigrafic unei mari nivelări și refaceri efectuate în cetate în a doua jumătate a secolului II d. Hr⁵¹. Rămâne ca, în viitor, cercetările arheologice să stabilească mai clar diferitele faze de locuire a fortificației de la Carsium și să încerce racordarea cronologică mai exactă a materialului epigrafic tegular la anumite secvențe din multiseculara istorie a acestui centru roman de la Dunărea de Jos.

42. *Ibidem*, p. 67-68.

43. *Ibidem*, p. 72, fig. 5.

44. Vezi bogatul material și comentariile lui W. Pajakowski în seria de rapoarte *Novae-sektor zachodni* (red. S. Parnicki-Pudelko), Poznan, 1973, p. 106-124; 1975, p. 179-194; 1979, nr. II, p. 9-27. tot pentru epoca romană târzie (Dominat) vezi studiul lui T. Sarnowski, *Germania*, 63, 1985, 1, p. 107-127 (menționăm că la p. 119, în tabelul 1, ștampila cu legenda: LEG I ITALI nu apare ca documentată în perioada cuprinsă între Dioclețian și Valens).

45. T. Sarnowski, *Archeologia*, 34, Warszawa, 1983, p. 17-61, pentru datarea tipului în discuție vezi p. 41.

46. M. Zahariade, T. Dvorski, *op. cit.*, p. 19-21.

47. *Ibidem*, p. 21, 63-65.

48. *Ibidem*, p. 21.

49. H. Stiglitz, *Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereins*, 114, 1, Linz, 1969, p. 70, 73, nr. 18, fig. 2, pl. IX, 2. Pentru alte tipuri de ștampile ale acestei legiuni și datarea lor, vezi studiul, în aceeași revistă, nr. 116, 1, 1971, p. 85-138, semnat de G. Winkler.

50. H. Stiglitz, *op. cit.*, p. 74.

51. Vezi, pe scurt, prezentarea situației stratigrafice la începutul acestui articol.

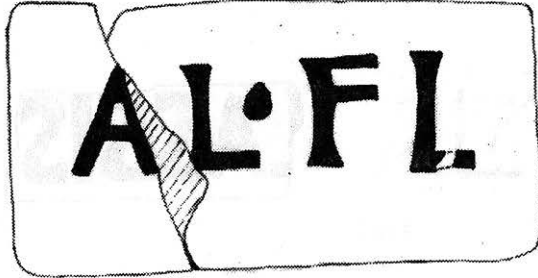

Fig. 1

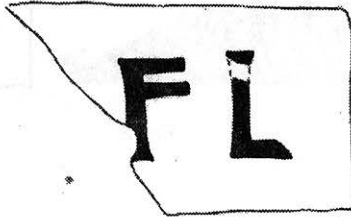
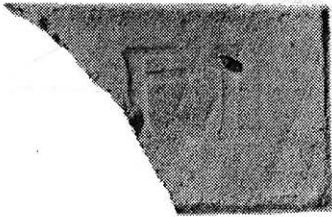

Fig. 2

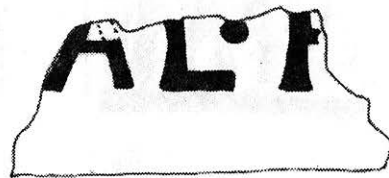
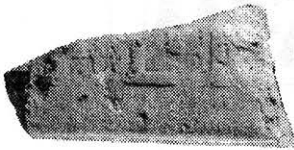

Fig. 3

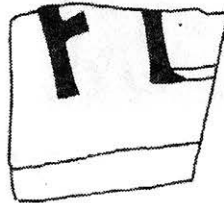
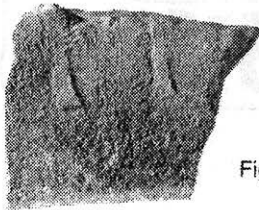

Fig. 4

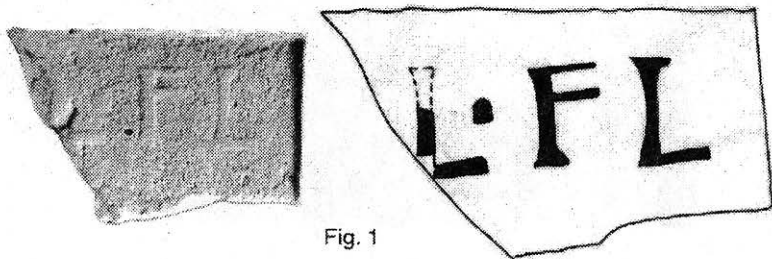

Fig. 1

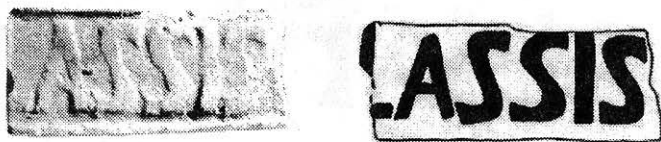

Fig. 2

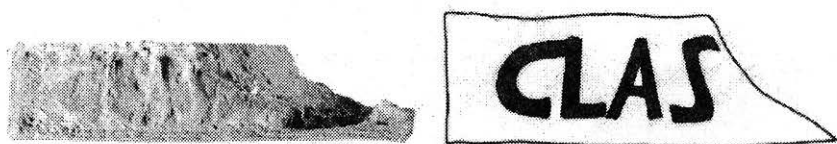

Fig. 3

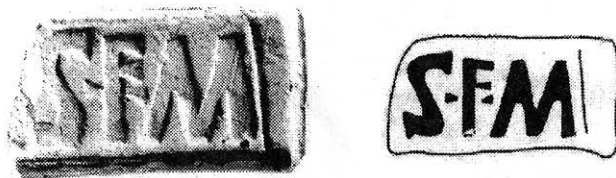

Fig. 4

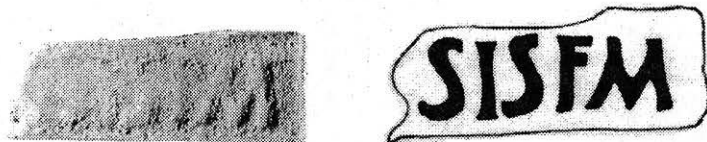

Fig. 5

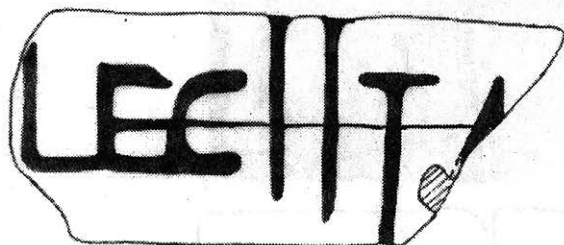
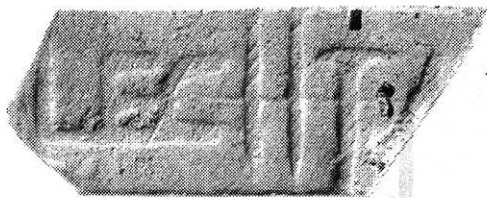

Fig. 1

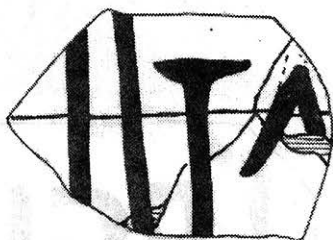

Fig. 2

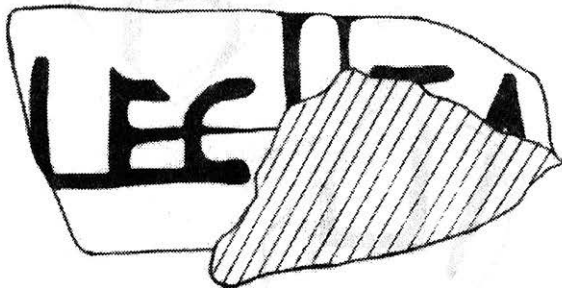

Fig. 3

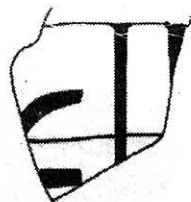

Fig. 4

Fig. 1

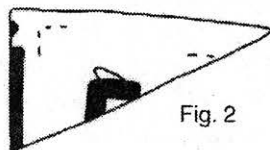

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 4

Fig. 5

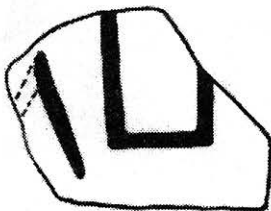
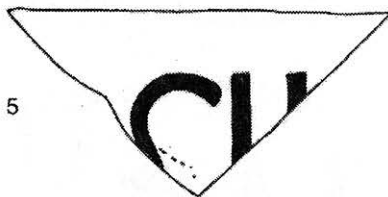

Fig. 6

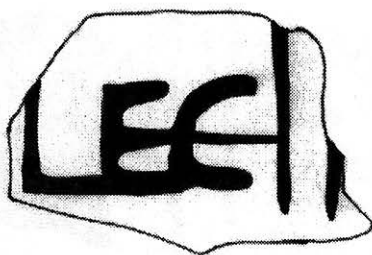
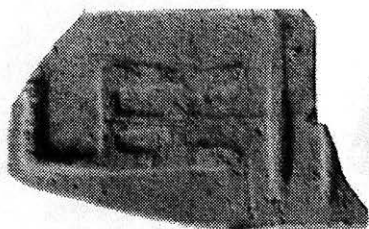

Fig. 1

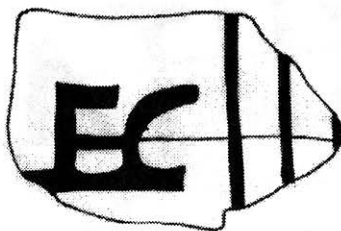
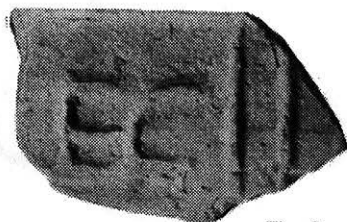

Fig. 2

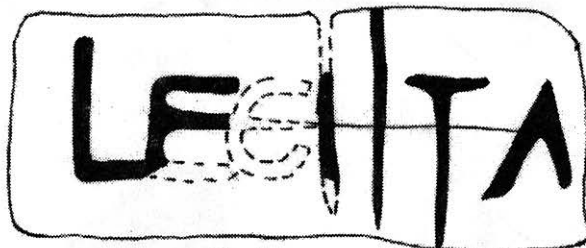
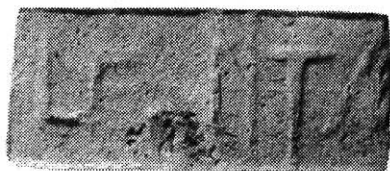

Fig. 3

Fig. 5

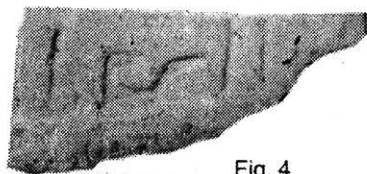

Fig. 4

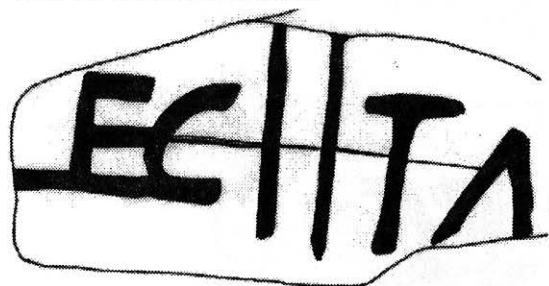

Fig. 1

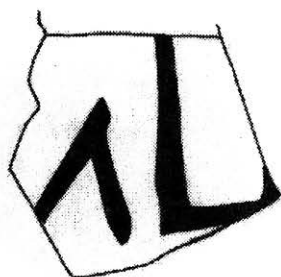
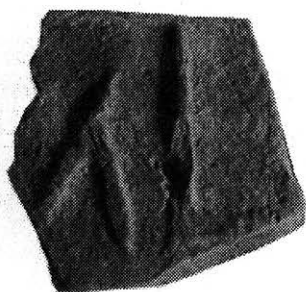

Fig. 3

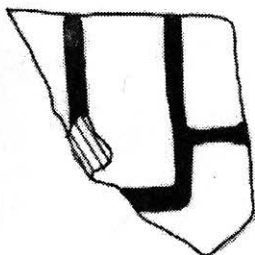

Fig. 2

Fig. 5

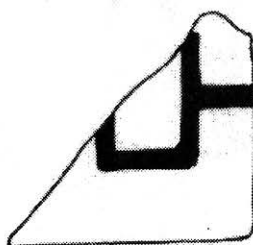
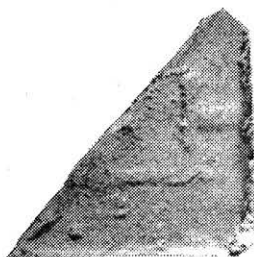
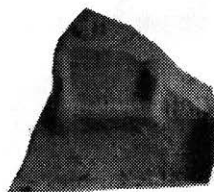

Fig. 4

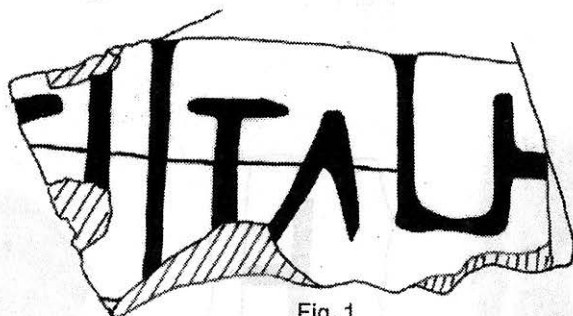

Fig. 1

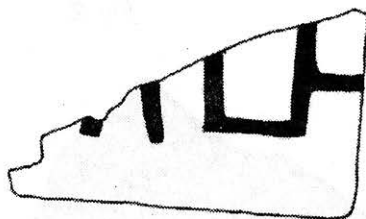
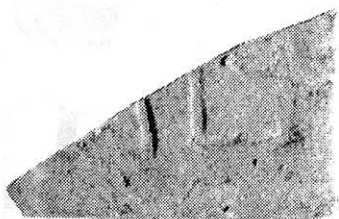

Fig. 2

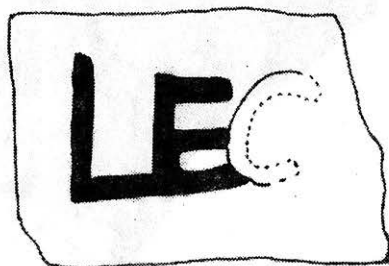

Fig. 3

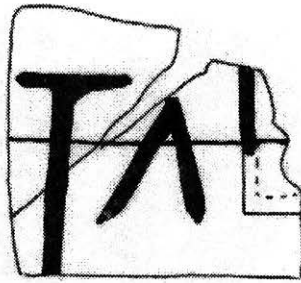

Fig. 1

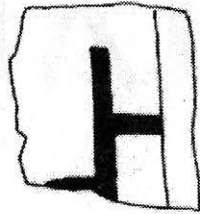
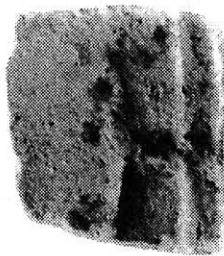

Fig. 2

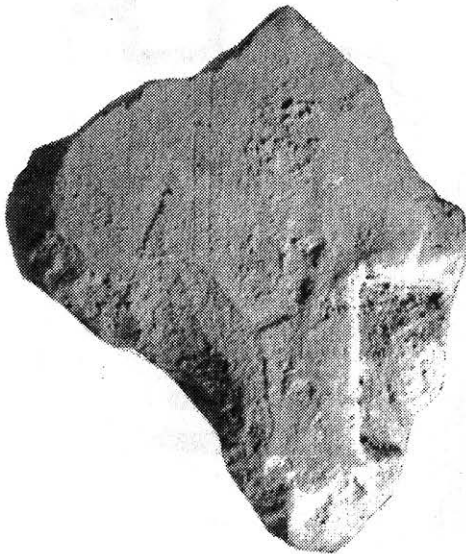

Fig. 3

Fig. 4

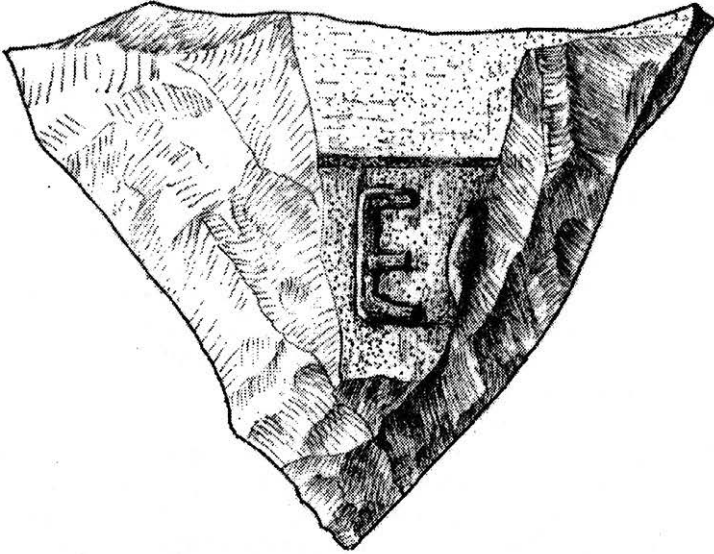

Fig. 1

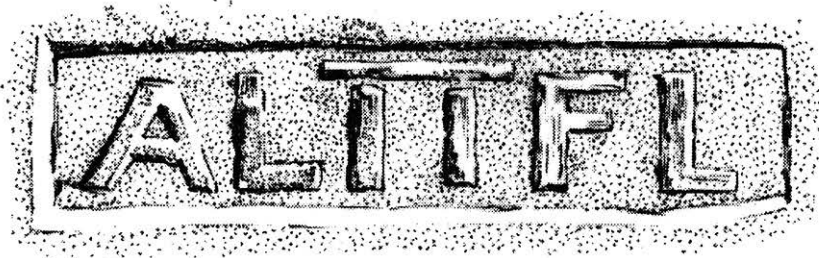

Fig. 2

EPIGRAPHICAL NEWS FROM THE ROMAN FORT CARSIMUM
(HÂRȘOVA, CONSTANȚA COUNTY)

- Summary -

The authors present their considerations concerning the stamped building material recently uncovered in the Roman camp from Carsium, on the Lower Danube (see Ptolemaeus, I, 5: *Carsum*; *CIL*, III, 12456; Procopius Caes., *De Aedif.*, 4, 11, 20: Καρσῶ).

A number of 38 fragmentary stamped tiles and bricks are registered and catalogued in a *corpus*. These stamps belong to the following military units that camped the Roman fort in the 1st - 3rd c. AD:

1. AL(a) (Gallorum) FL (aviana) = nr. 1-5 (pl. I, fig. 1-4; pl. II, fig. 1)
2. CLASSIS F(lavia) M(oesica) = nr. 6-9 (pl. II, fig. 2-5)
3. LEG (io) I ITALI(ca) = nr. 10-36 (pl. III, fig. 1-4; pl. IV, fig. 1-6; pl. V, fig. 1-5; pl. VI, fig. 1-6; pl. VII, fig. 1-3; pl. VIII, fig. 1-3).
4. Unidentified stamps = nr. 37, 38 (pl. VIII, fig. 4; pl. IX, fig. 1).

Ala Gallorum Flaviana is mentioned in the Roman army of Moesia Inferior by the military diplomas from 99 and 105 AD (*CIL*, XVI, 44, 50). The recent stamps **AL•FL** seem to certify the setting of this unit in the Flavian or Trajanic periods at Carsium.

The stamps of the Danubian fleet ***Classis Flavia Moesica*** attest the existence of a *statio*, near the port of Carsium, in the 1st - 2nd c. AD.

The largest number (27 ex.) of stamped tiles belong to the ***Legio I Italica*** and they can be put in connection with some construction activities performed by one of its detachments in Carsium, in the 2nd - 3rd c. AD.

CÂTEVA CONSIDERAȚII PE MARGINEA UNOR NOI RELIEFURI BACCHICE DIN DOBROGEA

ZIZI COVACEF

Descoperirilor arheologice rezultate din săpăturile sistematice sau de salvare, li se adaugă cele întâmplătoare ocazionate de diverse lucrări edilitare sau agricole. În această categorie de descoperiri se înscriu cele două monumente bacchice care ne-au reținut atenția.

Astfel, lucrătorii de la S.C. "Agiloq" S.A. Agigea au găsit, în timpul lucrărilor agricole din vara anului 1991, un basorelief, realizat din marmură de culoare albă, corodat și prezentând câteva noi spărturi provocate – fără intenție – de muncitorii care l-au descoperit.

Placa, de formă rectangulară, cu dimensiunile 32,5 x 20 x 6,5 cm, are un chenar simplu, egal pe toate laturile, ce încadrează suprafața, ușor adâncită, în care este realizat relieful. Personajul principal, figurat în centru pe toată înălțimea spațiului, este **Dionysos-Bacchus**, tânăr, nud, acoperit cu **nebrida** care-i traversează toracele și este innodată pe umărul stâng. Greutatea corpului este pe piciorul drept; stângul – ușor flexat –, fiind dus lateral. Cu mâna dreaptă, lăsată în jos, înclină un **kantharos** spre panteră, iar cu mâna stângă, ridicată la nivelul capului, sprijină un **thyrs** înalt, al cărui vârf este săpat pe chenarul superior și care este legat, mai sus de jumătate cu o **taenia**. Zeul este însoțit doar de panteră și de un satir. Pantera, aflată în dreapta sa, este figurată îndreptându-se spre marginea scenei și ținând capul ridicat spre vasul din care-i toarnă tânărul zeu. În stânga sa, acoperind partea de jos a **thyrs**-ului, este reprezentat un personaj masculin, probabil un silen, al cărui unic veșmânt constă dintr-o fâșie de pânză ce-i acoperă partea inferioară a torsului. Acesta este figurat cu fața spre zeu; cu mâna stângă, lăsată în jos, sprijină un **pedum** (?), iar cu mâna dreaptă, ridicată, încearcă să apuce un ciorchine de struguri. Vița de vie, cu ciorchini și vrejuri, este reprezentată pe fundal, în planul secund al scenei. (Fig. 1).

Datorită corodării reliefului nu se pot distinge trăsăturile zeului, evident însă un personaj tânăr; părul cărlionțat îi înconjoară chipul, lăsând să atârne două bucle: una, mai lungă, se sprijină pe umărul drept și alunecă pe piept, cealaltă, datorită nebridei, atârnă în spate. Nici trăsăturile silenului nu se pot descifra, corodării adăugându-i-se noile spărturi, cum, de altfel, foarte vag se distinge și mâna dreaptă a acestuia.

Fig. 1.

Spărturile provocate de descoperitori au afectat și capul panterei.

Sculptura este realizată după o schemă clasică, de influență elenică, specifică zonei pontice² și poate fi datată în sec. II p. Chr.

Cea de a doua piesă a fost găsită în anul 1989 tot datorită unor lucrări agricole, de data aceasta în zona centrală a Dobrogei, și anume în punctul "Urs" de la Târgușor³.

Monumentul este lucrat din calcar dens, de culoare alb-cenușie. Partea din față este lucrată atât în relief profund, cât și în basoreliev vag, iar spatele, nelucrat, este rotunjit. Totul este susținut de o bază, profilată și în spate, cu lungimea de 42 cm, lățimea - 18,5 cm și înălțimea de 4 cm. Din păcate se păstrează doar jumătatea inferioară a piesei, cu spărturi și pe latura stângă, cu o înălțime totală de 37 cm.

2. Gr. Florescu, in An. Db., 1934, p. 124-125, nr. 6, fig. 10; I. Micu, *Călăuza vizitatorului în Muzeul regional al Dobrogei. Secțiunea arheologică, Cernăuți*, 1937, nr. 11; C. Scorpan, *Reprezentări bacchice*, Constanța, 1966, p. 37-38, nr. 8; Z. Covacef, in *Pontica*, 30, Constanța, 1997, p. 212-213, nr. 23, fig. 4/1,2.

3. Piesa a fost recuperată de colegul Gabriel Custurea, căruia îi mulțumim și pe această cale pentru că ne-a încredințat-o spre studiu și publicare.

Centrul scenei este ocupat de **Dionysos-Bacchus**, încălțat cu **caligae**, îmbrăcat cu o tunică lungă până la genunchi; era încins peste mijloc cu **nebrida** din care se vede, foarte vag, atârând o bucată în partea stângă. În partea dreaptă a monumentului, confundându-se cu un chenar, este reprezentat **thyrs**-ul, legat cu **taenia**, din care este vizibil nodul, figurat pe latura monumentului.

De-o parte și de alta a zeului scena este ocupată de mai multe elemente-simbol. Astfel, în stânga sa sunt reprezentați un țăp, mergând spre zeu și părând a încerca să se ridice pe labele din spate, și un șarpe mare, figurat într-o mișcare sinuoasă de la baza monumentului până în dreptul **taeniei** de pe **thyrs** spre care întinde capul cu gura deschisă și limba scoasă. În dreapta zeului, încadrând un butuc de viță de pe al cărui vrej atârână un ciorchine greu de struguri, se află o pasăre (figurată înspre zeu) și un iepure (spre marginea monumentului) ridicat pe labele din spate și ținând labele din față pe butucul de viță (pe care stă, de altfel și pasărea), ambii ciugulind din ciorchine (fig.2).

Calitățile artistice ale piesei, evidente chiar în această stare de conservare în care ne-a parvenit, ne determină s-o datăm la jumătatea secolului II p. Chr.

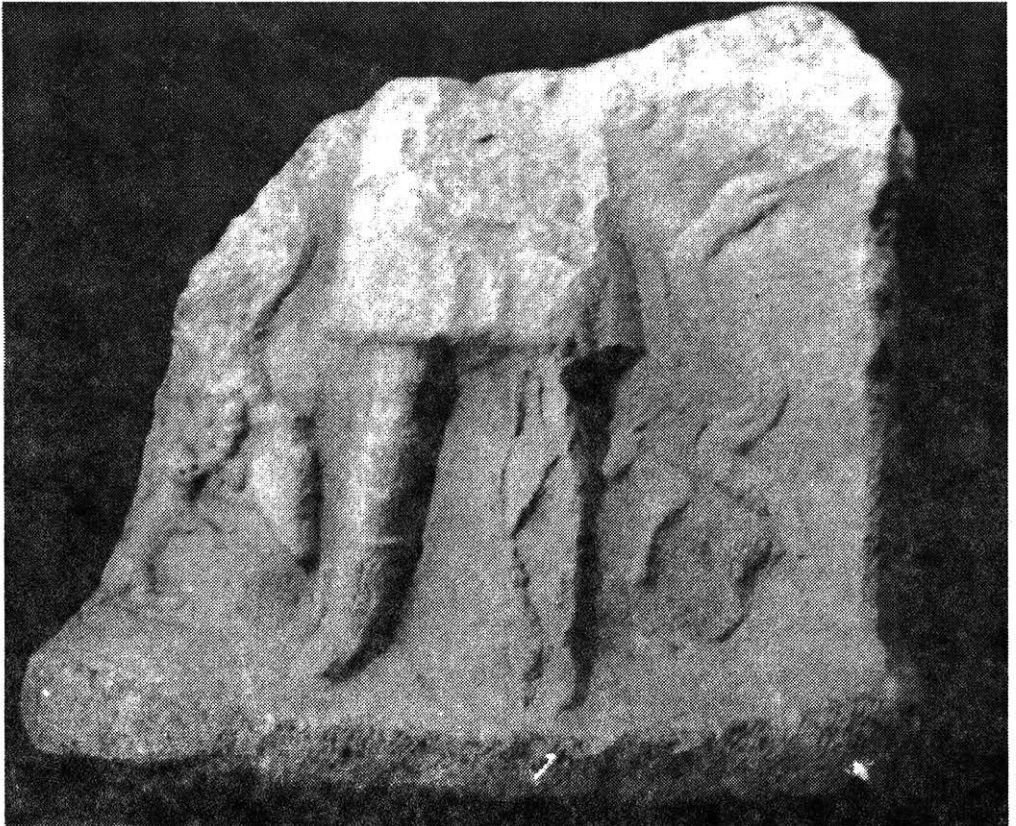

Fig. 2.

*
* *

În zona Agigea, de unde provine prima piesă au fost găsite de-a lungul anilor și alte materiale arheologice⁴; cum aceasta se află în teritoriul rural al Tomisului putem presupune că basorelieful a fost realizat într-unul din atelierile capitalei pontice⁵.

Din punct de vedere iconografic reprezentarea aparține tipului de Dionysos atribuit lui Praxitele⁶, care se pare că a fost destul de apreciat la Tomis, după cum ne-o confirmă descoperirile de gen făcute până acum: o mică sculptură de serie, din marmură, datată în sec. II p. Chr. (zeul însoțit de panteră și de un silen)⁷; statueta fragmentară, din marmură, descoperită la Edificiul roman cu mozaic, aparținând aceleiași perioade⁸; imaginea dintr-o aedicula din marmură (zeul cu pantera și Pan), datată tot în sec. II. P. Chr., în care figura zeului se deosebește de celelalte doar prin poziția inversă a nebridei⁹; un relief votiv, din calcar, datat între sfârșitul sec. II și începutul sec. III p. Chr.¹⁰ și, în sfârșit, Dionysos reprezentat alături de **thiasos**-ul său pe o stelă votivă a cărei dedicație o datează spre mijlocul sec. III p. Chr.¹¹

Repetarea acestui tip iconografic în numeroase produse de serie a determinat-o pe Gabriella Bordenache să presupună existența unei statui de cult în capitala Pontului¹². Ținând cont de amploarea cultului bacchic în provinciile Imperiului Roman¹³, mai ales din sec. II p. Chr., putem continua raționamentul și să presupunem că statuia, care i-a inspirat pe sculptorii tomitani¹⁴, vreme de peste o sută de ani, se afla într-un templu, încă neidentificat în teren dar a cărui prezență este sugerată de imaginile monetare¹⁵.

Să mai adăugăm că sculptorii care au realizat monumentele ce reproduc tipul

4. Gr. Tocilescu, AEM, 8, 1884, p. 24, nr. 63; Horia Slobozianu, în Materiale, 5, 1959, p. 741; Iorgu Stoian, **Tomitana. Contribuții epigrafice la istoria cetății Tomis**, București, 1962, p. 128-129, nr. 29 (=ISM, II, 363 (194).

5. Z. Covacef, în Pontica, 25, Constața, 1992, p. 207-219. Tot atât de bine piesa putea să fi fost lucrată într-un atelier local, de influență tomitană, încă neidentificat.

6. Adriën Bruhl, **Liber Pater. Origine et expansion du culte dionysiaque à Rome et dans le monde romain**, Paris, 1953, p. 51; Gabriella Bordenache, **Sculture greche e romane del Museo Nazionale di Antichità di Bucarest**, I, București, 1969, p. 60.

7. G. Bordenache, **op. cit.**, nr. 107.

8. M. Bucovală, **Marele edificiu roman cu mozaic de la Tomis**, Constanța 1982, fig. 27; Z. Covacef, în Pontica, 30, Constanța, 1997, p. 212-213, fig. 4/1,2.

9. Gr. Florescu, în An. Db., 1934, p. 124-125, nr. 10, fig. 10 (= în Dacia, 56, 1935-1936, p. 419, pl. VII); I. Micu, **Calăuza**, nr. 11; C. Scorpan, **op. cit.**, p. 37-38, nr. 8.

10. D. M. Teodorescu, în BCMI, 8, 1915, p. 9, fig. 37 (= **Monumente inedite din Tomi**, București, 1918, p. 62, fig. 37); G. Bordenache, **op. cit.**, p. 61-62, nr. 111, pl. L.

11. Gr. Tocilescu, **Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie**, București, 1900, p. 200-221, nr. 52, fig. 103; D.M. Teodorescu, în BCMI, 8, 1915, p. 9-10, nr. 31 b (= **Monumente**, p. 63-64, nr. 31 b); Sc. Lambrino, în Rev. Ist. Rom., 7, fasc. 1-2, 1937, p. 32-37; G. Bordenache, **op. cit.**, p. 62-63, nr. 113, pl. L; Iorgu Stoian, **ISM**, II, București, 1987, p. 132-133, nr. 107(73).

12. G. Bordenache, **op. cit.**, p. 60.

13. A. Bruhl, **op. cit.**, p. 212.

14. **Supra**, nota 5.

15. B. Pick, **Die antiken Münzen Nord-Griechenlands. I. Dacien und Moesien**, Berlin, 1898, p. 849, nr. 3339, p. 850, nr. 3340 etc., sunt prezentate monede tomitane pe al căror revers apare fațada unui templu cu patru coloane, în fața căruia stă Dionysos tânăr, înclinând cu dreapta un **kantharos** și cu stânga sprijinind un **thyrs**.

praxitelian de Dionysos, au adăugat – mai cu seamă la basorelieful – elemente decorative de un real efect, ce țin de însăși natura divinității. Spre sfârșitul secolului II și în secolul III compoziția scenelor se îmbogățește prin figurarea a tot mai multor personaje, unele obișuite în **thiasos**-ul zeului¹⁶, altele însă noi¹⁷, care-l însoțeau și participau cu plăcere la aiul său gălăgios.

Iconografia lui **Dionysos-Bacchus** de pe monumentul găsit la Târgușor, zeul îmbrăcat cu tunică și încălțat cu **caligae**, pare să fi derivat dintr-un arhetip elenistic de tradiție pergameză¹⁸. Datorită stării fragmentare în care a ajuns la noi piesa aflată în discuție, nu putem decât presupune filiera pergameză. Ne ajută însă elementele care s-au păstrat și pe care le regăsim, pentru acest tip iconografic, în numeroase alte lucrări provenind din Tomis¹⁹, Histria²⁰, Callatis²¹ și din alte părți ale Scythiei Minor²². Trimiterea la originea pergameză a tipului iconografic ne-o oferă stela tomitană în formă de naiskos, pusă de un Aqulinus al lui Artemidors pentru **Dionysos Kathegemon**²³, în al cărei relief, pe lângă componenții obișnuiți ai **thiasos**-ului apare și Cavalerul trac. Cultul dinastic al lui **Dionysos Kathegemon** era patronat de regii Pergamului ale căror tetradrahme de argint au difuzat motivul **cistei mistice** din care iese un șarpe²⁴, așa cum este aceasta reprezentată într-un alt basorelief tomitan²⁵ unde figurarea lui Dionysos aparține aceluiași tip iconografic.

Monumentul de la Târgușor prezintă însă un interes deosebit prin amestecul absolut insolit de simboluri. Luată individual fiecare dintre acestea apare în diverse reprezentări bacchice, dar în această grupare le întâlnim aici pentru prima dată. Astfel, o bază cubică din marmură (altar sau bază de statuie ?), descoperită în același teritoriu, la Mihai Viteazu, este ornamentată pe trei fețe cu simboluri bacchice²⁶: pe latura din stânga este reprezentat un iepure ce stă pe labele din spate și ține cu cele din față un ciorchine de struguri din care mănâncă; pe latura centrală este figurat un țap mergând spre dreapta; iar pe latura din dreapta apare un șarpe²⁷.

Șarpele, împreună cu pantera și Pan, este alături de Dionysos-Bacchus, mai precis prins cu mâna de zeu, în scena unui basorelief descoperit la Satu Nou, com. Oltina²⁸. Și, cum am văzut mai sus, șarpele ieșind dintr-o **cista mistică**, se află în stânga lui Bacchus pe unul din basoreliefurile tomitane²⁹ în care zeul este îmbrăcat cu o tunică scurtă (ca în relieful de la Târgușor), are himation și este încins peste mijloc cu pielea

16. Cf. **Supra**, nota 10.

17. **Supra**, nota 11.

18. G. Bordenache, **op. cit.**, p. 64.

19. D.M. Teodorescu, în *BCMI*, 8, 1915, fig. 38 și 45 (= **Monumente**); V. Pârvan, **Începuturile vieții romane la gurile Dunării**, București, 1923, p. 131, fig. 68; G. Bordenache, **op. cit.**, p. 64, nr. 116, pl. LII; A. Rădulescu, în **Tezaurul de sculpturi de la Tomis**, București, 1963, p. 29-33, nr. 3 și 4, fig. 12-14; C. Scorpan, **op. cit.**, nr. 1, 10; I. Stoian **ISM**, II, 121 (6).

20. C. Scorpan, **op. cit.**, nr. 14.

21. G. Bordenache, în *Dacia*, NS, 4, 1960, p. 503, nr. 15, fig. 18, nr. 16, fig. 45; C. Scorpan, **op. cit.**, nr. 2.

22. C. Scorpan, **op. cit.**, nr. 3, 26.

23. A. Rădulescu, **op. cit.**, nr. 4, fig. 13.

24. Robert Turcan, **Culte orientale în lumea romană** (traducere Mihai Popescu), București, 1998, p. 334-335 și n.5.

25. A. Rădulescu, **op. cit.**, nr. 3, fig. 12.

26. C. Scorpan, în **File din istoria unui vechi ținut românesc**, I, Constanța, 1970, p. 184.

27. Primul editor (**supra**, nota 26, **loc. cit.**) considera că în imagine este reprezentat un **pedum**.

28. Z. Covacef, în *Pontica*, 3, Constanța, 1970, p. 223-227, fig. 1.

29. **Supra**, nota 25.

de capră ale cărei capete atârnă în părți; la monumetul nostru se vede, într-un relief foarte slab, venind din spatele soldului stâng, un capăt din pielea de capră cu care era, probabil, încins.

În reprezentările dionisiace șarpele aparține laturii mistice a cultului, cum o dovedește relația sa obișnuită cu cista, care-i servește drept lăcaș și din care iese adeseori³⁰.

Simbolul șarpelui a fost împrumutat de la divinitatea traco-frigiană Sabazios, care se înrudea cu Dionysos-Bacchus prin riturile corybantice ale adoratorilor și prin unele aspecte ale ceremoniilor inițiatice³¹. Ambele divinități – Dionysos-Bacchus și Sabazios –, al căror cult se confunda adesea, s-au bucurat de o mare popularitate în epoca greco-romană.

La Fântânele – în același teritoriu deci –, a fost descoperit, tot ca urmare a lucrărilor agricole executate în nucleul de așezare antică din nord-vestul satului, un basorelief din marmură cu reprezentarea lui Sabazios³². Între simbolurile care umplu scena apare și un șarpe, considerat a constitui unul din elementele specifice practicilor mistice sabaziace³³. Tot atât de frecvent, ca în reprezentările lui Sabazios, șarpele însoțește și alte divinități al căror cult are o latură misterioasă, între acestea Dionysos-Bacchus ocupând un loc important.

Dionysos s-a bucurat de-a lungul întregii antichități de o mare popularitate datorită ritualului mistic care, în epocile arhaică și clasică, prevedea două modalități de a accede la starea de Bacchos: **asceza orfică** și **orgia menadismului**³⁴. Misterele dionisiace târzii păstrează unele trăsături ale orgiei antice, transpuse adesea în reprezentări plastice: dansuri, muzică, beție, purtarea pieilor de animale, agitarea thyr-surilor, șerpi etc.³⁵

Perpetuarea și dezvoltarea religiei dionisiace s-a datorat faptului că aceasta avea – rând pe rând și simultan – un caracter agrar și mistic, oficial și secret³⁶. Interzis, îngrădit³⁷, cultul dionisiac a continuat să cucerească din ce în ce mai mulți adepți, în primul rând datorită misterului care învăluia desfășurarea ritualului, a orgiilor de care era acesta însoțit și, nu în ultimul rând, a protecției promisă pentru viața de dincolo.

Dionysos-Bacchus este asimilat în epoca romană cu **Liber Pater** – divinitate italică a rodniciei pământului, și, mai ales, cu **Sabazios**, divinitate tracă cu atribuții analoge. Cultul lui Sabazios era însoțit de adevărate mistere în care el era reprezentat ca un zeu al morții și al regenerării. Acest dublu aspect îl avea și cultul lui Dionysos-Bacchus, subliniat prin simbolurile care-i însoțesc imaginile ce-i sunt închinat, între care se numără și șarpele. Șarpele Agathodaimon veghea asupra defuncțiilor. Năpărlirile șarpelui, percepute ca semn al unei perpetue întineriri, au determinat considerarea

30. Ch. Daremberg, Edm. Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, fasc. 4, Paris, 1875, p. 622, 633.

31. R. Turcan, *op. cit.*, p. 361-362.

32. Al. Suceveanu, în *SCIVA*, 31, 1980, 4, p. 572-579, nr. 3, fig. 8, cu o bogată bibliografie privind cultul lui Sabazios.

33. *Idem*, p. 578.

34. R. Turcan, *op. cit.*, p. 339.

35. *Idem*, p. 294, citând despre femeile din Pella, între care și Olimpia, mama lui Alexandru cel Mare, care alăptau șerpi veninoși când se dedau orgiilor bacchice.

36. A. Bruhl, *op. cit.*, p. 10.

37. *Idem*, *passim*.

acestui ca simbol al încarnării eterne³⁸.

Monumentul de la Târgușor este cu atât mai important cu cât el prezintă interes atât pentru relevarea diverselor aspecte ale cultului lui Dionysos Bacchus în Dobrogea romană, la mijlocul secolului II p. Chr., mai ales în privința legăturilor și întrepătrunderilor cu cultul sabaziac, cât și pentru evidențierea unor aspecte artistice care dezvăluie existența unui centru de creație novator în zonă. Pentru acest aspect amintim că de la Târgușor provin alte două monumente sculpturale, deosebite prin modalitatea de abordare artistică, dar și din punct de vedere compozițional de produsele altor centre. Este vorba despre o statueta care-l înfățișează pe Hercules³⁹ și un basorelief în care sunt reprezentați Hercules și Mars⁴⁰.

Cele două monumente bacchice pe care le-am prezentat au permis considerații privind două dintre tipurile iconografice preferate de sculptorii atelierelor din Dobrogea antică. Tipul iconografic cu ascendență praxiteliană a fost folosit mai cu seamă de atelierele tomitane, din secolul II până la mijlocul secolului III. Materialul întrebuințat pentru aceste reprezentări a fost, preponderent, marmura. Tipul de sorginte pergameză are o utilizare, în timp și spațiu, mai largă.

În privința caracterului celor două monumente, avansăm următoarele ipoteze: Basorelieful de la Agigea este un **ex-voto**. Reprezentarea este curată, clară și conținutul explicit. Relieful de la Târgușor însă, încărcat de simboluri, poate fi considerat un monument cu caracter mistico-funerar. Privite în ansamblu – șarpele, iepurele, țapul, pasărea –, observăm că au fost adunate viețuitoare care trăiesc sub pământ (și se târăsc deasupra), pe pământ și în aer; li se adaugă vița de vie care sugerează rodnicia pământului. Totul este veșnic atâta timp cât pământul rodește, cât natura se regenerează.

38. R. Turcan, *op. cit.*, p. 301.

39. Z. Covacef, în *Pontica*, 13, Constanța, 1980, p. 157-163.

40. Eadem, în *Pontica*, 20, 1987, p. 337-343.

QUELQUES CONSIDÉRATIONS CONCERNANT
DE NOUVEAUX RELIEFS BACCHIQUES DE DOBROUDJA

- Résumé -

L'auteur présente deux bas-reliefs dont la découverte a été occasionnée par les travaux agricoles. Le premier a été découvert à Agigea; il est fait en marbre et représente Dionysos-Bacchus accompagné d'une pantère et d'un satyre. Le type iconographique est d'inspiration praxitélienne. Le second monument, découvert à Târgușor, fait en calcaire dur, permet plusieurs approches grâce aux symboles qui accompagnent la divinité. Le dieu est réalisé à la manière de Pergame. Les éléments-symboles se trouvent d'un côté et de l'autre: lièvre qui mange du raisin à côté d'un oiseau, un bouc et un serpent. On fait des analogies avec le culte de Sabazios, divinité avec laquelle Dionysos-Bacchus se confond souvent. Les deux pièces datent du IIe s. ap. J. - C. Si le relief d'Agigea est considéré un ex-voto, on attribue au monument de Târgușor un caractère mystique-funéraire.

RAPORT PRELIMINAR PRIVIND CERCETĂRILE ARHEOLOGICE CU CARACTER DE SALVARE DIN CONSTANȚA, STRADA SULMONA nr. 7

MIHAI BUCOVALĂ

În perioada 17 august - 21 noiembrie 1994, potrivit unui contract încheiat între Muzeul de istorie națională și arheologie Constanța, cu proprietarul terenului din strada Sulmona nr. 7, pentru subvenționare, au fost realizate cercetări cu caracter de salvare¹ (fig. 1).

Trebuie subliniat de la început că perioada foarte scurtă afectată acestor cercetări, derulate într-un sector foarte populat al orașului antic, puținătatea fondurilor și imposibilitatea lărgirii săpăturii datorită unor condiții obiective, au constituit factori negativi pentru obținerea de concluzii pertinente. Oricum, în cele ce urmează, ne-am propus să prezentăm succint principalele date ale cercetărilor noastre, cercetări care, ne grăbim să precizăm, vor trebui coroborate, evident, cu cele efectuate în ultimii ani în câteva puncte din apropiere, având același caracter de salvare².

Principalele capitole la care ne vom referi sunt:

1. Poziția și caracteristicile terenului;
2. Datele tehnice ale săpăturii;
3. Stratigrafia;
4. Materialul arheologic descoperit
 - a. elemente arhitectonice
 - b. ceramica (amfore, vase de uz, opaițe)
 - c. sticla
 - d. metal
 - e. monezi
5. Concluzii

1. POZIȚIA ȘI CARACTERISTICILE TERENULUI

Având dimensiuni reduse (10 x 9 m), terenul menționat este situat în partea de est a peninsulei orașului, pe o pantă ce coboară spre mare, mai exact către portul turistico-pescăresc.

1. Dublarea supravegherii acestora a fost temporar asigurată de colegul Gabriel Talmațchi, căruia îi mulțumesc și pe această cale.

2. E vorba de săpăturile de pe străzile Mircea - plaja Modern, Muzeelor și Marc Aureliu, care au scos la lumină vestigii importante.

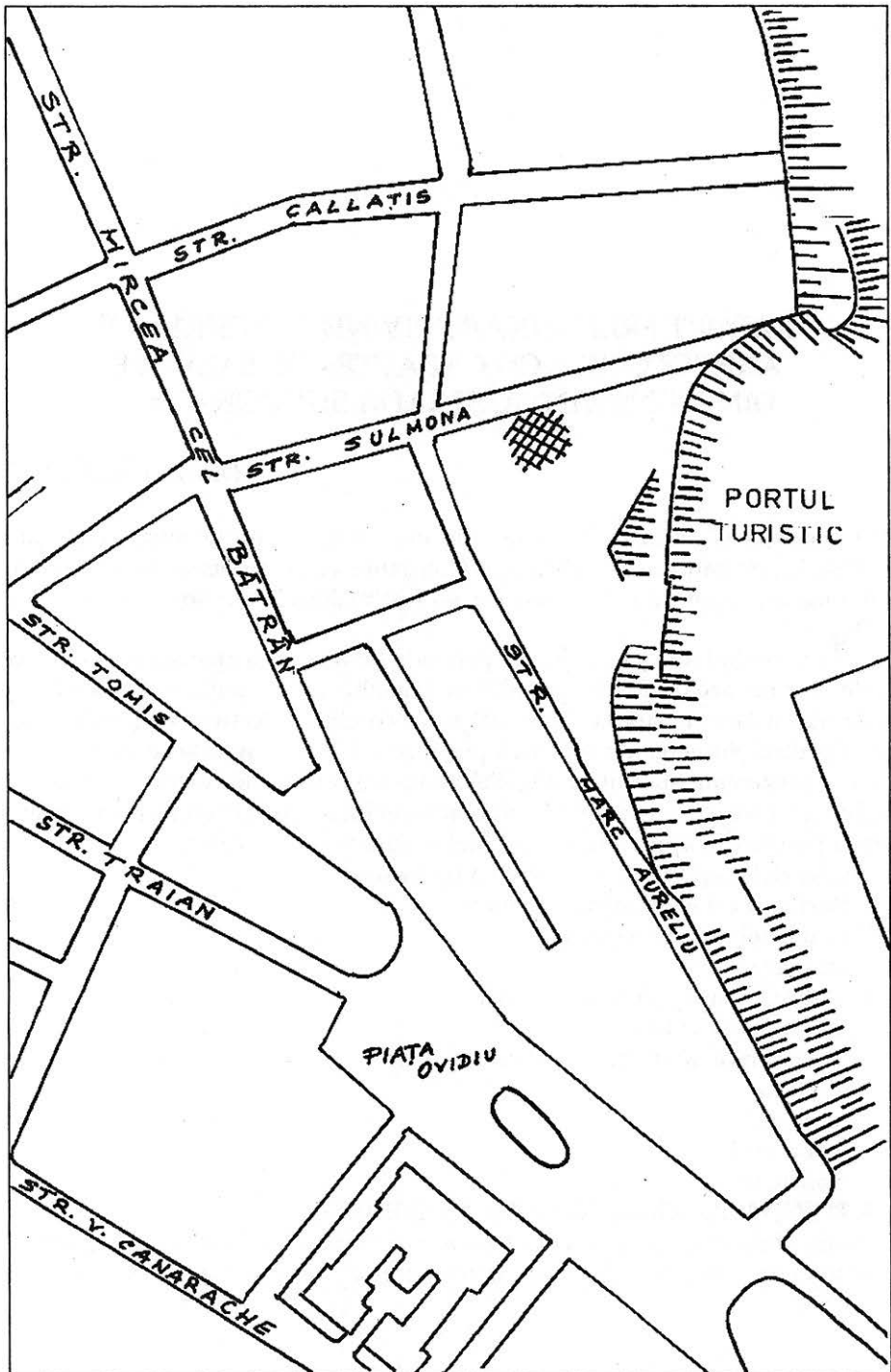

Fig. 1. Planul orașului Constanța cu marcarea punctului introspectat în strada Sulmona nr. 7.

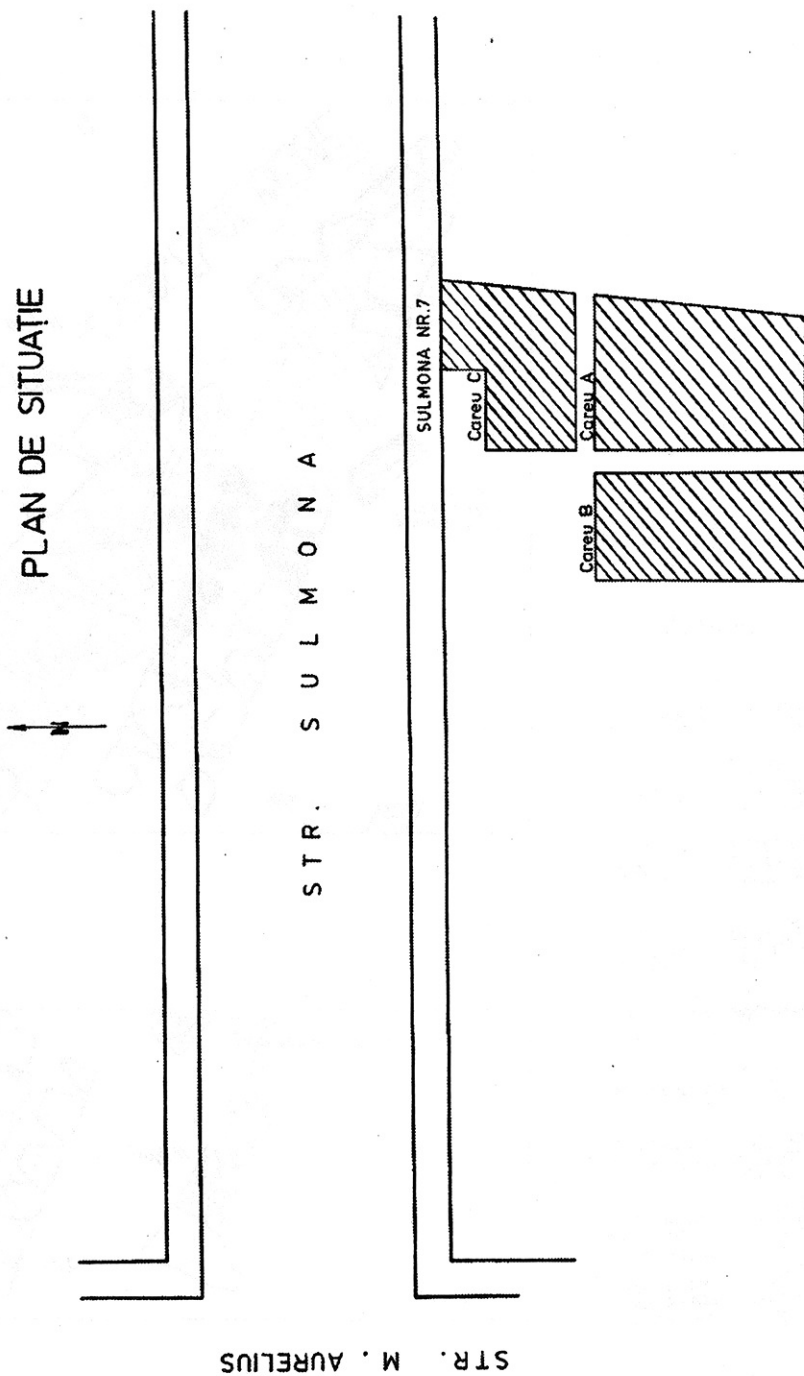

Fig. 2. Plan de situație cu marcarea careurilor deschise în perimetrul amintit.

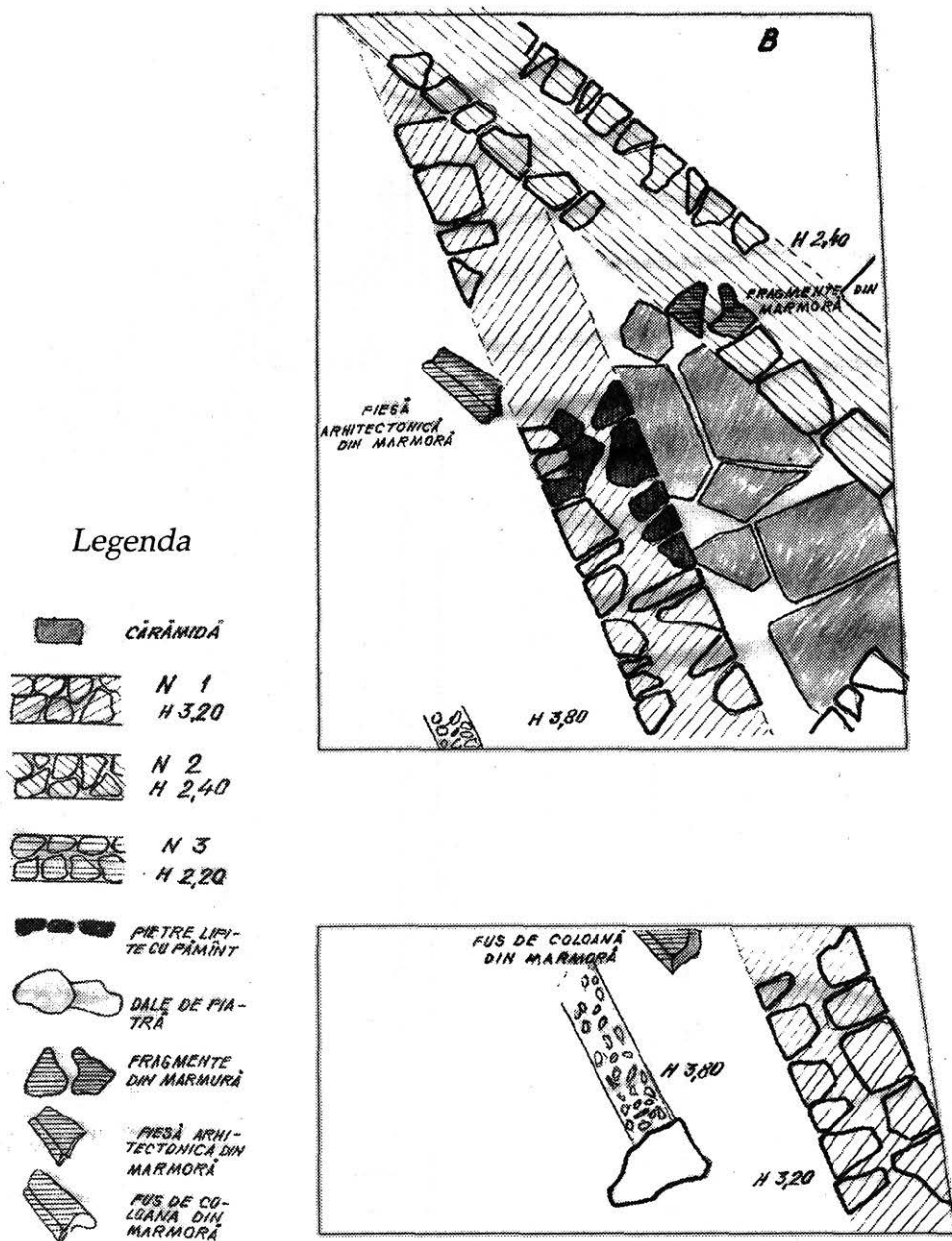

Fig. 3. b. Planul săpăturii de salvare din strada Sulmona cu vestigiile descoperite în careul B.

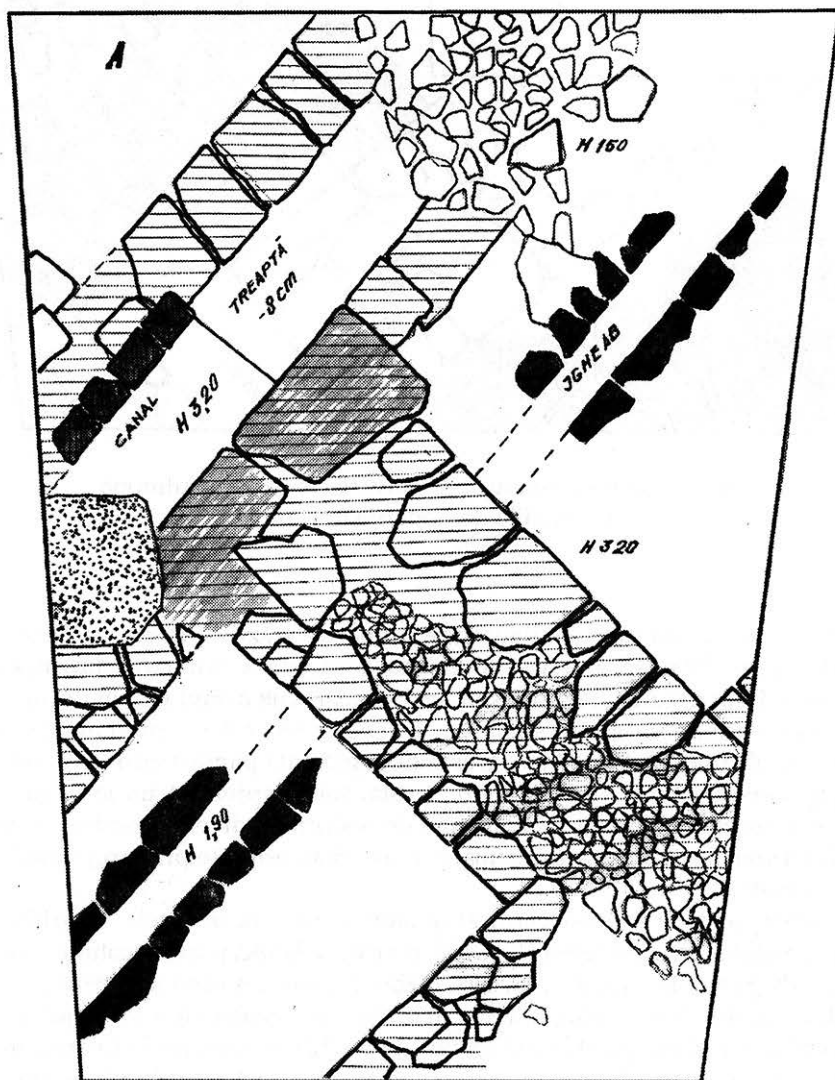

Fig. 3. a. Planul săpăturii de salvare din strada Sulmona cu vestigiile descoperite în careul A.

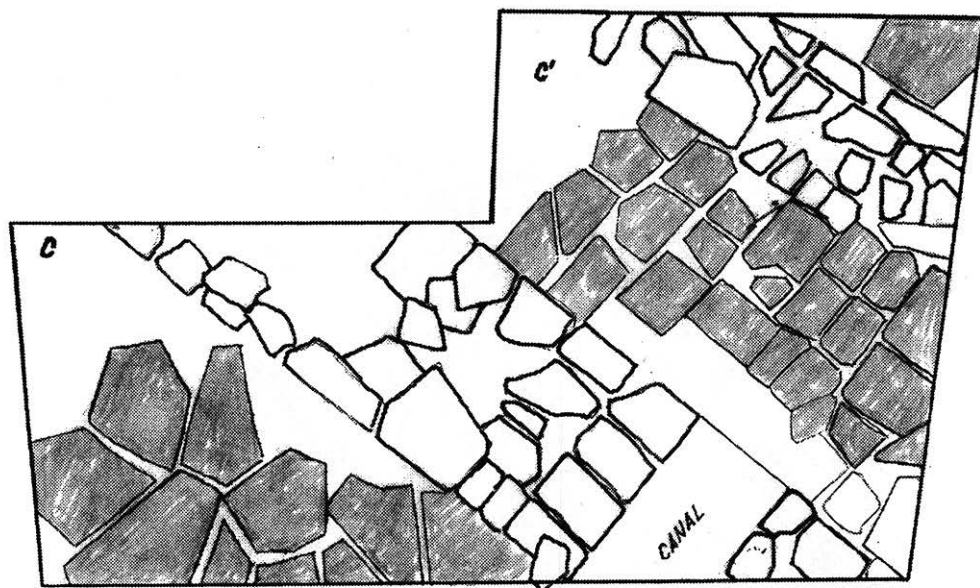

Fig. 3. c. Planul săpăturii de salvare din strada Sulmona cu vestigiile descoperite în careul C.

Spre nord, frontul său este limitat de trotuarul străzii, spre est există un imobil construit în anul 1896, spre vest se învecinează cu un loc viran, de dimensiuni mai mari, folosit drept grădină, iar spre sud, cu o construcție având un singur nivel, ridicată, de asemenea, la începutul secolului. Terenul a fost folosit mulți ani ca grădină, astfel că stratul superior (cca 40 cm. grosime), reprezintă pământ adus în acest scop și udat în aproape tot timpul anului. Sub acesta, solul reprezintă un loess de culoare gălbuie, caracteristică, vârstat în adâncime de resturile a diverse construcții antice și depuneri arheologice, din păcate deranjate și uneori amestecate prin gropi moderne de extracție a pietrei.

În cursul cercetărilor, s-a verificat situația conținută în actele de arhivă că pe aproape jumătate din acest teren (10 x 4,70 m) exista, la începutul secolului, o locuință cu subsol, dispărută în timpul ultimului război mondial, a cărei substrucție a distrus în totalitate nivelul de sus al depunerilor arheologice. Rezultă, deci, că pe jumătatea de vest a locului cu pricina, până la adâncimea de cca 1,50 m totul a fost distrus (în careul numit A), iar în partea de est, situația stratigrafică a fost complicată de prezența a numeroase gropi și a câtorva conducte pentru alimentarea sau evacuarea apei, evident, deteriorate.

2. DATELE TEHNICE ALE SĂPĂTURII

Din motive obiective, am procedat la executarea a trei careuri (notate A, B și C), fiind păstrat ca martor și întăritură, pe direcția nord-sud, zidul longitudinal al locuinței moderne menționate (10 m x 0,50 m lățime); la acesta s-au adăugat alți câțiva martori, în lățime de 1 m și care au fost eliminați pe parcurs potrivit elementelor apărute în săpătură (fig. 2).

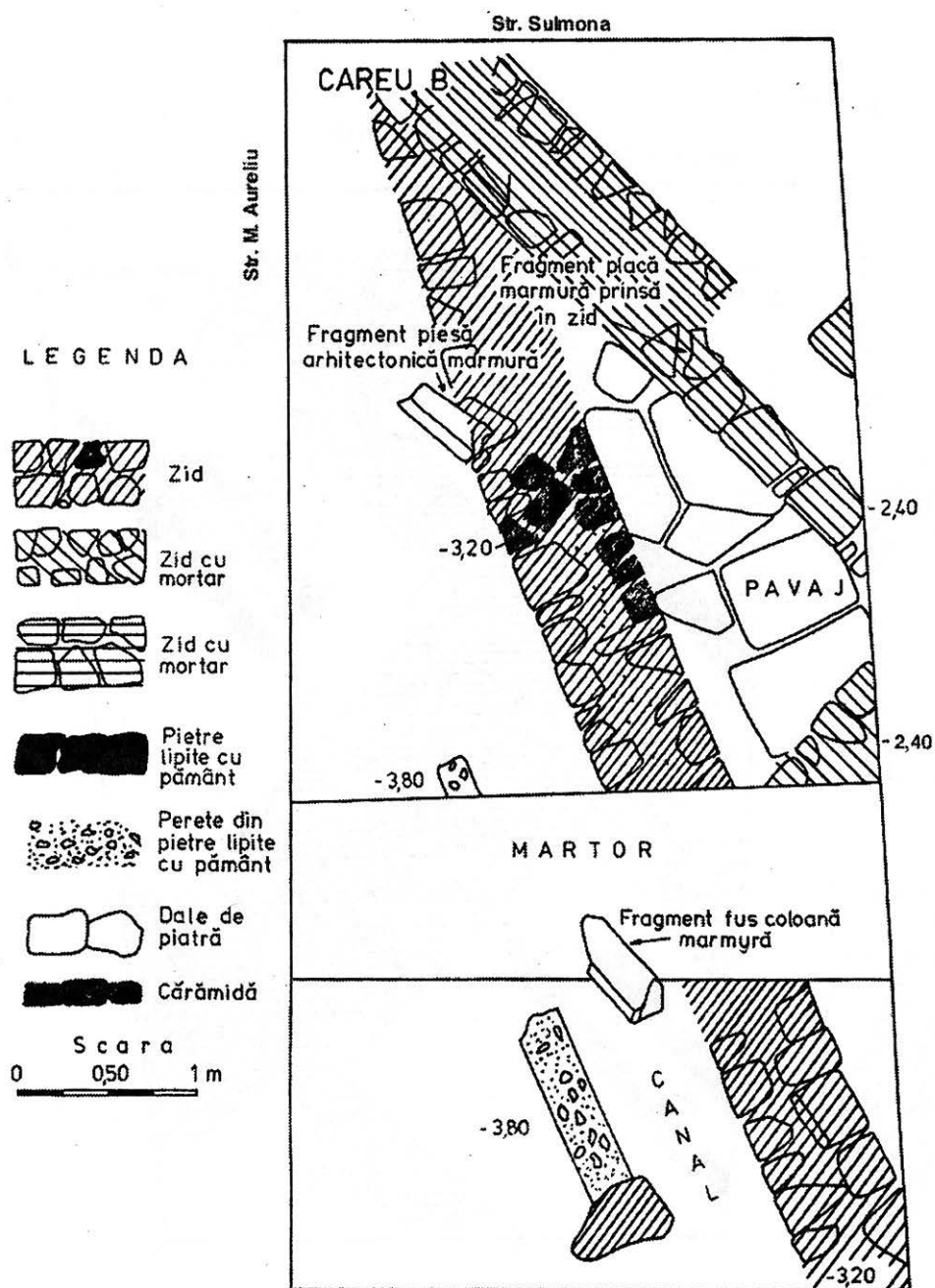

Fig. 4. b. Vestigii descoperite în careu B.

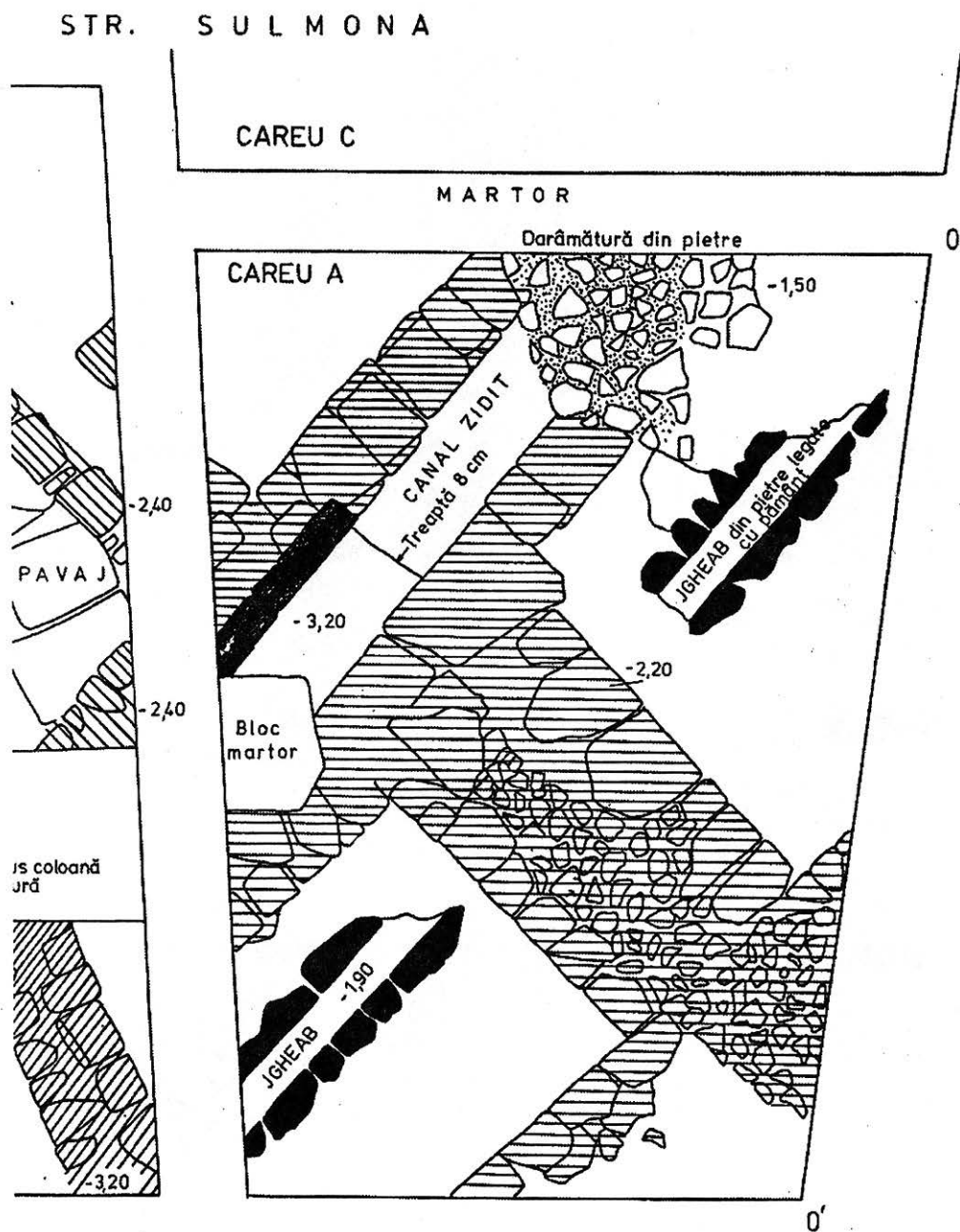

Fig. 4. a. Vestigii descoperite în careul A.

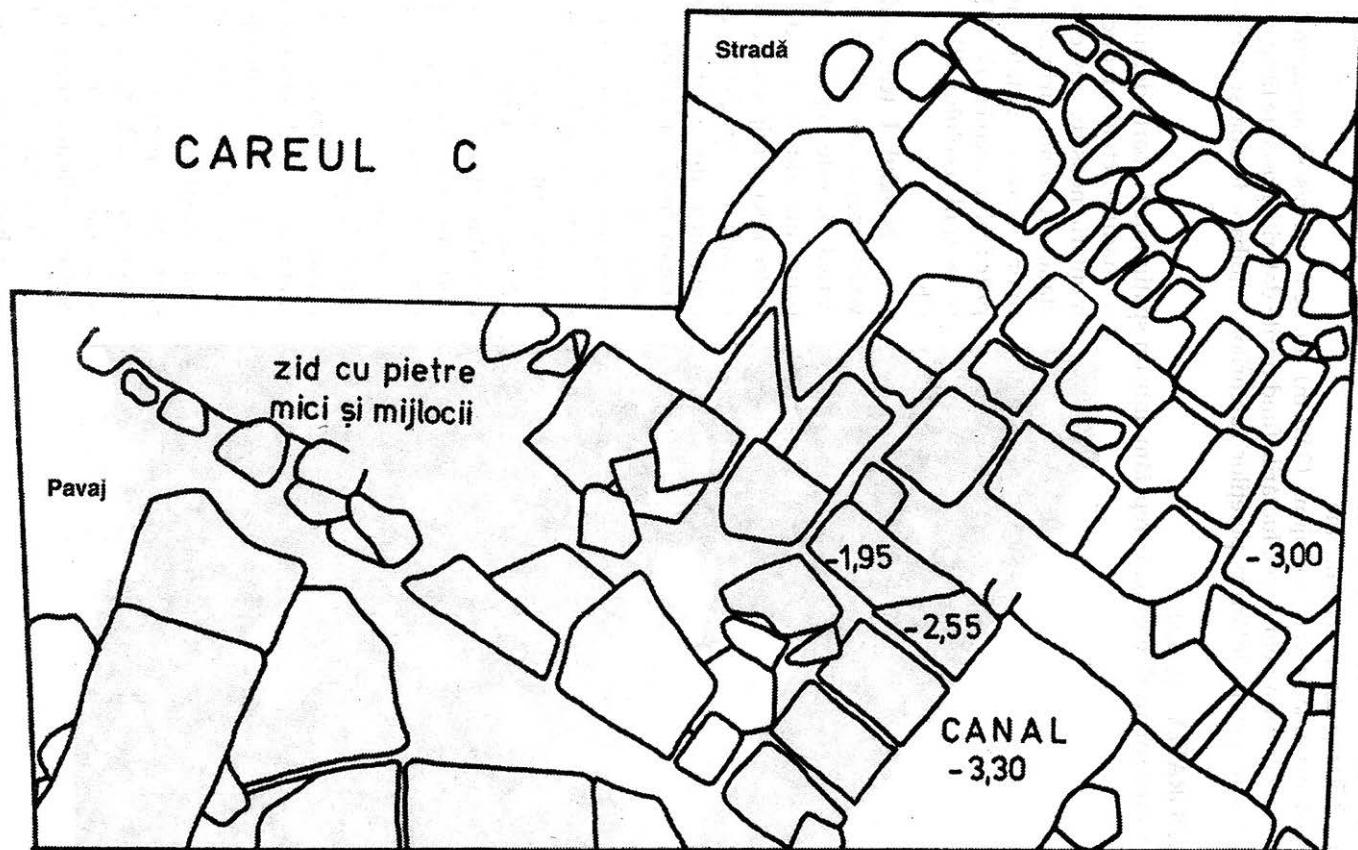

Fig. 5. Desenul descoperirilor din careul C - zid masiv din blocchete de piatră, pavaj din dale mari, stradă din dale mici și mijlocii.

Dimensiunile careurilor

A = 6,50 m x 3,50 m x 3,50 m adâncime

B = 7,50 m x 4,70 m x 3,80 m adâncime

C = 5 m x 2,50 m x 2,850 m adâncime

Adâncimea maximă la care s-a ajuns (3,80 m) nu ne-a permis să ajungem la pământul viu sau la stânca peninsulei, lucrările fiind oprite datorită lipsei de timp și a fondurilor necesare pentru întărirea pereților careurilor, îmbibați de apă și expuși alunecărilor.

3. STRATIGRAFIA (fig. 4,5)

La terminarea săpăturii efectuate, repetăm, într-un spațiu mic și foarte deranjat,

în stadiul actual al documentării noastre, am constatat existența următoarelor vestigii, datate în principal în secolele IV - VI (începutul secolului VII) p. Chr.

Nivelul I (cel mai vechi) apărut la - 3,80 m în careul B, este reprezentat printr-un zid lucrat din pietre mici și mijlocii, lipite cu pământ, înregistrat pe lungimea de 7,30 m și lățimea de 0,50 m; el se continuă în mod clar sub porțiunea rămasă nesăpată, sub strada actuală (partea sa superioară a apărut la - 2,20 m, deci el se păstrează pe înălțimea de 1,60 m). Pe o porțiune de cca 2,50 m lungime, cam la mijlocul lungimii sale, zidul prezintă urme de reparații și completări cu jumătăți de cărămidă, având dimensiunile de 20 x 15 x 4 cm. Lipit de acest zid, în partea sa de vest, există un canal de scurgere păstrat pe lungimea de 2,20 m, restul fiind distrus, lucrat din pietre mici lipite cu pământ.

În partea dinspre est, de la baza zidului, pleacă un pavaj lucrat din dale

Fig. 6. Zidul masiv din blochete de calcar, descoperit în careul C; imagine foto din timpul săpăturii.

mari și groase de piatră (dimensiunile lor maxime sunt 80 x 60 x 10 cm), pavaj reperat, deocamdată, pe lungimea de 2 m și lățimea de 1 m.

Nivelul II - este reprezentat prin câteva ziduri, apărute în toate cele trei careuri (fig. 3, 4 și 5), construite peste zidurile nivelului anterior, dezafectate și demolate pentru a face loc noilor clădiri, desigur, mai mari și mai practice. Configurația totală a clădirilor acestui nivel nu ne este, din păcate, clară în momentul actual, deoarece nu au fost găsite și zidurile pendante, aflate, în mod cert, sub stradă și în perimetrul învecinat.

Zidurile descoperite, care par a fi aparținut unor clădiri publice, sunt lucrate din blocuri și blochete atent ecarisate, printre care se află, spre egalizare, cărămizi de format clasic. Mortarul folosit este caracteristic: are în amestec ceramică pisată și culoarea roz.

Cel mai important zid din nivelul II a apărut în careul C, "creasta" fiind vizibilă la adâncimea de 80 cm (fig. 5 și 6); s-a păstrat pe lungimea de 1,45 m și înălțimea de 1,22 m, are lățimea de 1,20 m și orientarea est-vest, deci se continuă sub stradă; direcția sa

pare să coincidă cu cea a zidurilor la fel de importante, descoperite cu ani în urmă pe locul centralei termice din spatele Hotelului B.T.T. de pe Bulevardul Tomis.

Zidul de est al edificiului, depistat în careurile A și B este prevăzut în partea de vest cu un canal solid de scurgere, orientat nord-sud, vizibil în careurile A și C (vezi planul general din fig. 3) destinat scurgerii pe plan înclinat a apelor ce puteau afecta fundațiile clădirii, spre stradă și - ulterior - spre mare. Păstrat pe înălțimea de 0,72 m, lung de 5,50 m și lat de 0,62 m are pereții lucrați din rânduri de blocuri de piatră îngrijit tencuiți, ca și fundul, care prezintă o "treaptă" de 15 cm. spre facilitarea scurgerii apelor;

Fig. 7. Imagine foto a canalului masiv de scurgere, apărut în careurile A și C.

Fig. 8. Strada antică lucrată din dale mici și mijlocii de piatră

acoperișul său era lucrat în boltă din cărămizi tipice, ale căror dimensiuni se pot reconstitui și datorită amprentelor lăsate de acestea în mortar, chiar la punctul de pornire al bolții (fig. 7). Fragmente din astfel de cărămizi au fost recuperate pe fundul canalului, împreună cu alte materiale (inclusiv fragmente de geam și vase de uz din sticlă).

Lipite de zidul masiv menționat mai sus, au apărut, spre sud, un pavaj lucrat din dale mari de piatră (fig. 5), iar spre nord, o stradă lucrată din dale mici și mijlocii (fig. 3 și 8) subțiri și foarte lustruite datorită circulației pietonale intense. Dalele străzii sunt așezate pe un strat de mortar roz, de aceeași factură târzie. Nivelul de călcare antic, astfel stabilit, se află la adâncimea de 2,15 m, față de nivelul actual.

Depunerile arheologice din careul C (vezi fig. 9) permit concluzia efectuării în antichitate a unor reparații și completări ale zidurilor aparținând acestui nivel, precum și a distrugerii lor, prin incendiere și demolare.

Nivelul III

Este reprezentat prin descoperirea în careul A (fig. 3) a unui jgheab de scurgere orientat nord-sud (fig. 10) lucrat din pietre mici și mijlocii, lipite cu pământ și în care sunt încastrate și câteva plăci fragmentare de calcar (una de marmură) refofolosite, așezate direct pe un strat subțire de pământ, deșus peste zidurile demantelate ale nivelului anterior. Apărut la doar 50 cm adâncime, jgheabul are lungimea de 5m, lățimea de 0,50 m și înălțimea de 0,22 - 0,30 m. Fundul este lucrat din fragmente de cărămidă, așezate una lângă alta, iar planul înclinat, natural, de la sud la nord, permitea scurgerea apelor spre stradă și ulterior, printr-o derivație care din păcate nu s-a păstrat până în zilele noastre, către mare. Stratigrafia peretelui de est al careului A relevă o situație asemănătoare celei surprinse în careul învecinat (fig. 11).

Posibilă prin interpretarea materialului arheologic, credem că datarea acestui nivel

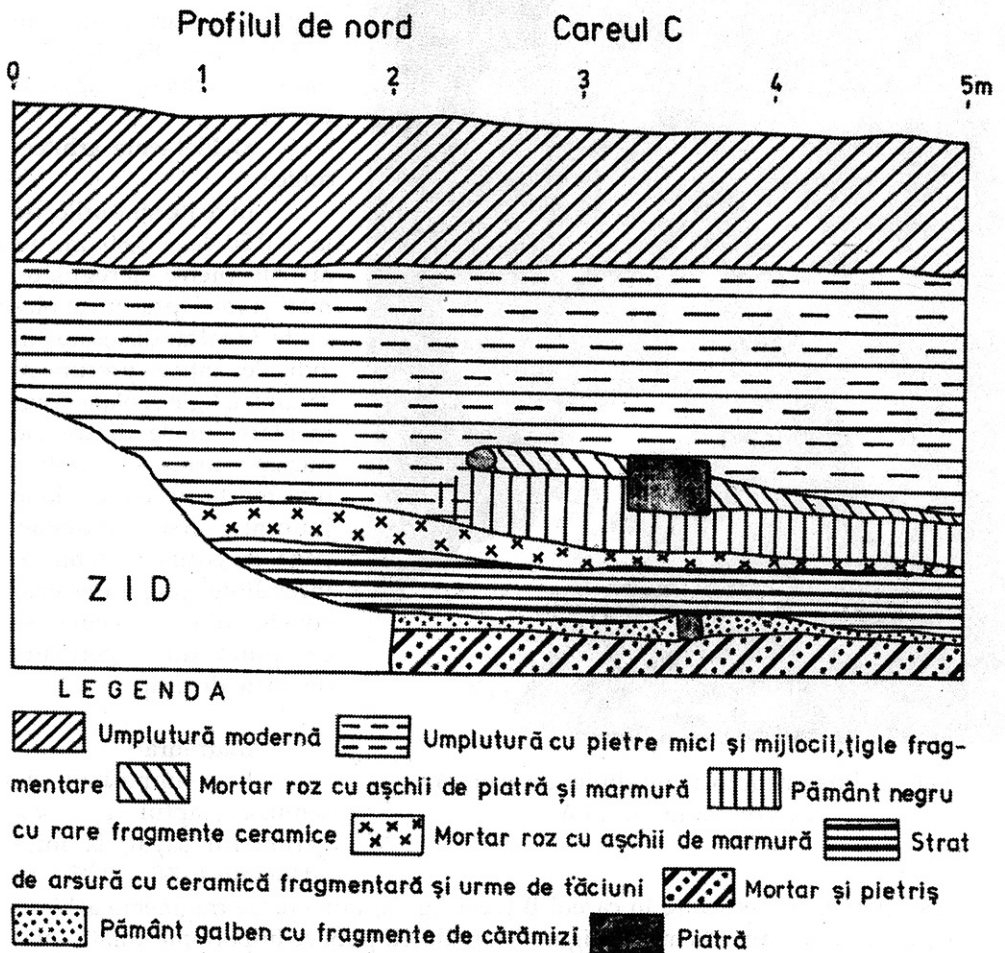

Fig. 9. Profilul de nord al careului C

Fig. 10. Imagine foto a jgheabului de scurgere descoperit în careul A

fost descoperite, cu deosebire în careul B (vezi fig. 3), numeroase fragmente arhitectonice de marmură, aparținând, desigur, unor edificii publice importante, aflate chiar la fața locului sau în vecinătate.

Printre acestea figurează fragmente din fusul câtorva coloane de mari dimensiuni, fragmente din două arhitrave, două fragmente cu semnul crucii în relief, din două plăci de cancelli probabil (fig. 12 a și b), fragmente de baghete din trei tipuri diferite, fragmente de placaj, simple sau cu resturi de decor, precum și numeroase așchii din forme neidentificabile, unele puternic arse secundar.

Piese și fragmentele de marmură au aparținut, desigur, nivelului II de locuire, distrus prin incendiu și refolosite, ulterior pentru zidurile ultimului nivel de locuire,

este a doua jumătate a secolului VI, eventual primele decenii ale secolului VII d. Hr.

4. MATERIALUL ARHEOLOGIC

Materialul arheologic recuperat din perimetrul cercetat este variat și important din punct de vedere cantitativ, dar, din păcate, exclusiv fragmentar.

a) Elemente arhitectonice

În toate straturile, de la - 0,50 la - 3,80 m, au apărut pietre neregulate, mari și mici, precum și blocuri de calcar dislocate din zidurile antice, precum și cărămizi, țigle și olane fragmentare, unele dintre ele purtând urme sau resturi din mortarul liant, altele puternic arse secundar, până la vitrifiere, semn al incendiului care a devastat construcțiile respective în cel puțin două perioade distincte de timp.

Marmură

Este important de semnalat faptul că în tot perimetrul săpat, la mică adâncime (0,60 - 0,85), au

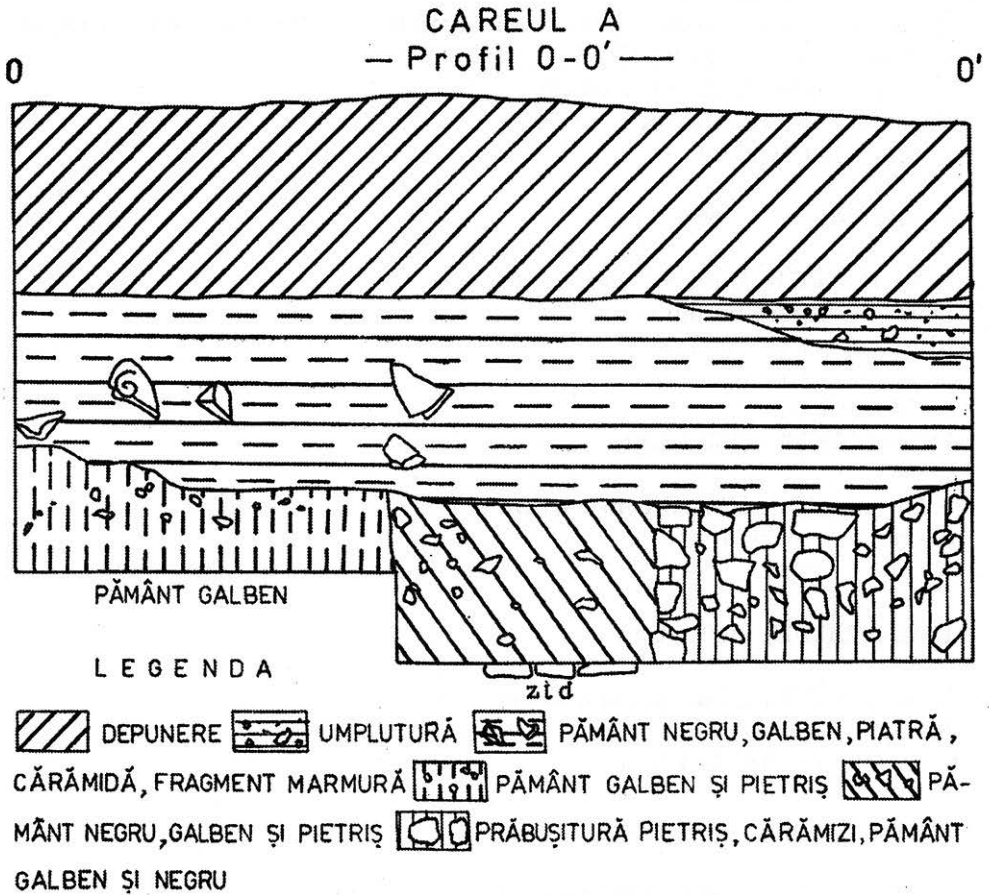

Fig. 11. Stratigrafia peretelui de est al careului A

datat de nopi la sfârșitul secolului VI și începutul secolului VII d. Hr.

b) Ceramica

Este categoria cea mai bogată în descoperirile din perimetrul menționat. Au fost recuperate sute de fragmente diferite, dintre care unele permit definirea formei și - implicit - datarea contextului lor. Ele sunt, în majoritate, vase de uz și amfore de epocă romano-bizantină, dar există și câteva zeci de fragmente de epocă elenistică, adică 10 toarte fragmentare de amfore, dintre care 5, cu stampilă - și alte 15 - 20 fragmente de vase diferite, toate cu firnisul specific secolelor III-II a. Chr., scoase la lumină în careul B, între 1,90 și 2,30 m adâncime.

În cele ce urmează, vom prezenta individual, toartele fragmentare cu stampilă, care au, toate, ca loc de origine, Rhodos³.

1. Nr. inv. 49541. Dim.: 8 cm x 4 cm

Stampila ἐπὶ Ἀρίστωνος
Ἰακινθίου

Datare: 220 (200) - 180 a. Chr.

2. Nr. inv. 40542. Dim.: 8,2 cm x 4,3 cm

Stampilă dispusă retrograd
(după aspect, tip Pergam)

[] Y
Ἰακινθίου

Datate: 220(200) - 180 a. Chr.

3. Nr. inv. 40543. Dim.: 8,4 cm x 4,4 cm

Stampila ἐπὶ Ἡρα
γόρα

Datate: 220(200) - 180 a. Chr.

4. Nr. inv. 40544; Dim.: 9,4 cm x 4,1 cm

Stampila Σ μ ι ν θ ί ο υ
[] Μ Ο . Ρ []

Datate: 220(200) - 180 a. Chr.

5. Nr. inv. 40545; Dim.: 6,7 cm x 3,4 cm

Stampila ἐ π ἴ ε ρ έ ω ς
Κ λ ε ω ν ύ μ ο υ
Κ α ρ ν ε ί ο υ

Datate: a doua jumătate a secolului II a. Chr.

3. Descifrarea stampilelor, cu elementele de origine și datare, a fost făcută de Livia Buzoianu, căreia îi mulțumesc încă o dată.

Celelalte cinci, toate fragmentare, nestampilate, aparțin unor amfore de tip Cos.

Relativ la celelalte fragmente ceramice de epocă elenistică, acestea provin de la cupe, inclusiv tip kantharoi (6 bucăți), farfurii (două tip "fish plate"), castroane și căni (una având pastilă pe toartă). În același context a apărut un fragment de vas getic, a cărui formă nu se poate stabili.

Ceramica romano-bizantină

Amfora reprezintă forma cea mai des întâlnită, fragmentele recuperate probând prezența tipurilor clasice acestei perioade, documentate de mult în spațiul Dobrogei; deși nu s-a putut întregi nici un exemplar, am putut stabili prezența următoarelor forme (drept ilustrație, în locul fragmentelor noastre nesugestive, am folosit planșele editate în lucrările referitoare la cele două mari centre urbane, Histria⁴ și Tropaeum Traiani (Adamclisi)⁵, precum și cele proprii despre descoperiri mai vechi de la Tomis).

1. Amfore cilindrice masive ("torpilă") (fig. 13)

Ele se cunosc din descoperiri numeroase, îndeosebi în necropolele Tomisului, unde s-au putut recupera zeci de exemplare întregi⁶.

2. Amfore cilindrice de talie mică și mijlocie, ornamentate cu striuri pe umăr, cu "coaste" rare sau dese pe corp⁷ (fig. 14 a).

3. Amfore globulare, gât tronconic scurt și larg, simple sau ornamentate pe umăr cu striuri adânci, drepte sau ușor vălurite (fig. 15). Un lot masiv de asemenea recipiente a fost descoperit în boxa nr. 4 de la Edificiul roman cu mozaic din Tomis⁸, alte exemplare fiind recuperate prin săpături sau descoperiri întâmplătoare pe întreg teritoriul Dobrogei⁹.

4. Amfore cilindrice de talie mijlocie, cu fund ascuțit, buză inelară și toarte mici (fig. 16 a - b) cunoscute prin descoperiri de la Tomis¹⁰, Histria¹¹ și Adamclisi¹².

5. Amfore cilindrice de talie mică, cu gât scurt și larg, ornamentate cu striuri sau caneluri orizontale¹³(fig. 14 b).

6. Amfore cilindrice subțiri și înalte, model "suveică" (fig. 17).

Formă cunoscută prin câteva exemplare, întregi sau fragmentare decoperite în fortăreața romano-bizantină de la Ovidiu, cu similitudini în descoperiri din Bulgaria¹⁴.

Vase de uz casnic

Au fost recuperate din toată gama obișnuită: farfurii, platouri, castroane, străchini, boluri, cănițe, ulcioare și oale. Dintre acestea, semnalăm doar două categorii:

4. Alexandru Suceveanu, **Histria VI. Les Thermes romains**, București, 1982.

5. Al. Barnea, I. Barnea, Ioana Bogdan Cătănicu, Monica Mărgineanu-Cârstoiu, Gh. Papuc, **Tropaeum Traiani, I. Cetatea**, București, 1979.

6. Mihai Bucovală, Cecilia Pașca, Pontica 21-22, Constanța, 1988-1989, p. 137, pl. 6, a-g și p. 138, pl. 7, nr. 1-8, datele prin context în secolele IV-VI p. Chr.

7. Al. Suceveanu, **op. cit.**, p. 234, pl. 16, nr. 1-4, faza III (ultimul sfert al sec. IV - sec. V).

8. A. Rădulescu, Pontica, 6, 1973, p. 193-207; A. Opait, Peuce 9, 1984, p. 677, pl. II.

9. A. Barnea, **op. cit.**, p. 219, fig. 170, 3.2 și 3.11, în nivelul VI A, datat în secolul VI.

10. Alix Barbet et Mihai Bucovală, **L'hypogée paléochrétien des Orants à Constanța (Roumanie), l'ancienne Tomis**, MEFRA, tome, 108, 1996, 1, p. 119, fig. 19 și p. 120, fig. 13.

11. Al. Suceveanu, **op. cit.**, p. 234, pl. 16, 9 în nivelul IV A, prima jumătate a secolului VI p. Chr.

12. Al. Barnea, **op. cit.**, p. 213, fig. 164, 3, 10, fragment descoperit în NV, datat în secolele V-VI.

13. Exemplare identice la Histria, cf. Al. Suceveanu, **op. cit.**, pp. 117 și 234, pl. 16, 5-6-7, atribuite fazei IV A, prima jumătate a secolului VI.

14. M. Bucovală, Gh. Papuc, Pontica 13, 1980, p. 275-283, pentru date generale; pentru tipul de amforă vezi Al. Mincev, Izvestia - Varna, tome 25(30), Varna, 1979, pp. 101, pl. XVII, 5 și 102.

oale de bucătărie și străchini.

Câteva părți superioare ale unor exemplare cu corpul ovoidal sau globular, având buza trasă în afară, aplatizată oblic sau ușor șanțuită (fig. 18 a) își găsesc analogii la Histria¹⁵. Din a doua categorie semnalăm fragmentul din partea inferioară a unui exemplar lucrat din pastă roșie-cărămizie, de bună calitate, cu fundul profilat inelar și acoperit uniform cu angobă roșie. (fig. 18 b). Ca ornament în interior, două benzi a câte trei cercuri fiecare, lucrate prin excizie. Prezintă asemănări cu exemplare descoperite la Adamclisi¹⁶ și Histria¹⁷. Credem că exemplarul amintit, microasiatic sau nord african, a ajuns aici prin import.

Opaite

Au fost descoperite fragmente din mai multe exemplare diferite, precum și trei piese aproape întregi, după cum urmează:

Opaț cu ciocul spart (fig. 19 a)

Descoperit în careul B, -3,20 m. Nr. inv. 49581, lungime 9,2 cm; înălțime: 3 cm, dm.: 7,1 cm.

Lut cărămiziu, angobă roșie, relativ uniformă.

Ornamentația bazinului, adâncit, constă în 4 frunze în relief, dispuse în formă de cruce, separate prin câte o granulă în relief. Aceleași granule apar simetric, de o parte și de alta a toartei lamelare și ciocului, precum și la mijlocul bordurii. Piesa prezintă asemănări cu exemplare descoperite la Tomis¹⁸.

Opaț cu apucătoarea lamelară, întregită (fig. 19 c)

Descoperit în careul C, - 2,50 m. Nr. inv. 40521, lungime: 7,7 cm; înălțime: 3 cm; dm.: 6,1 cm.

Lut cărămiziu, angobă roșie.

Orificiul de umplere mărginit de un cordon oval, ale cărui capete se desfac în dreptul ciocului, formând un canal lung. Pe marginea discului, linii radiale precum și patru cerculețe, în relief, dispuse simetric câte două, între cioc și toartă. Datate: sec. V - VI p. Chr.¹⁹

Opaț cu ciocul spart, fundul lipsă (fig. 19 b)

Descoperit în careul C, - 3,20 m. Nr. inv. 40525, lungime: 9,2 cm; înălțime: 3 cm, dm.: 7,1 cm.

Lut cărămiziu, angobă roșie arsă până la cafeniu în zona apucătoarei lamelare. Ornamentația constă în granule în relief ce ocupă în totalitate marginea discului, ciocul încadrat de o palmetă.

Datarea acestui tip de opaț: secolul VI p. Chr.²⁰.

c) Sticla

Trebuie menționat de la început că în tot perimetrul cercetat au fost descoperite foarte multe fragmente de geam pentru ferestre, având numeroase striatiuni și bule de aer în compoziție, de culoare predominant verzuie, ușor mată. Marginea unui asemenea fragment este ușor îngroșată față de restul geamului și netezită, cu iridiscentă vio-

15. Al. Suceveanu, **op. cit.**, p. 235, pl. 17, 27 și 34, faza IV A-B, secolele VI-VII.

16. Al. Barnea, **op. cit.**, pp. 187, 2(10) și 210, fig. 160, 2, 10., descoperite în NV.

17. Al. Suceveanu, **op. cit.**, p. 222, pl. 3-4, datate în faza IV A-B, sec. VI-VII.

18. C. Ionomu, **Opaite greco-romane**, București, 1967, p. 24, tipul 25.

19. **Ibidem**, p. 28, fig. 56 și 145, fig. 166, nr. 743.

20. **Ibidem**, p. 25, fig. 49.

lacee. (dimensiunile sale: lungime: 8 cm; lățime: 4,1 cm; grosime: 3 mm).

S-au recuperat și trei mici exemplare cu marginile atent șlefuite, având forme geometrice, care formau, probabil, diverse combinații în ferestre.

S-au recuperat, de asemenea, fragmente din partea superioară și - mai ales - funduri de vase de uz (probabil boluri și pahare) a căror formă, din păcate, nu se poate stabili. Singurele exemplare care ne pot da o idee asupra acestei categorii o reprezintă câteva tălpi rotunde cu picior aparținând unor cupe bine cunoscute în spațiul dobrogean²¹. (fig. 20 a).

Fragmente de geam și de astfel de cupe au fost descoperite și în canalul masiv de scurgere menționat mai sus, ceea ce denotă că acesta era distrus în momentul ieșirii din uz a construcției datate de noi în perioada de sfârșit a secolului VI - începutul secolului VII.

Menționăm de asemenea, faptul că au fost recuperați câțiva bulgări mici de ceramică vitrifiată, având, deci, o pojghiță de sticlă ce constituie dovezi ale incendiului semnalat de altfel și în stratigrafia careului C, precum și câteva bucăți de masă sticloasă pură (fig. 20 b), de culoare verzuie, dovadă pentru o activitate meșteșugărească specifică, poate nu departe de acest perimetru²².

d) Metal

S-au recuperat doar câteva cuie și piroane de fier, precum și o aplică decorativă de bronz, ruptă la un capăt și având nitul de prindere pe spate puternic oxidat (fig. 21).

e) Monezi

În cele trei careuri au fost descoperite mai multe monezi pe care le prezentăm mai jos, succint, catalogul propriu-zis, urmând să fie ulterior publicat în cronică numismatică²³.

Careul A

- 1,40 m, lângă zidul de est

monedă mijlocie, foarte uzată - probabil secolul IV p. Chr.

- 1,40 m, în canalul de scurgere

monedă mică, deteriorată - sfârșitul sec. IV - începutul sec. V p. Chr.

- 0,92 - 1,10 m, în colțul de nord-vest

monedă foarte mică, emisie Leon I (457 - 474)

- 2,20 m lângă canalul de scurgere

fragment monedă corodată - sfârșitul secolului IV

Careul B

- 1,15 m: monedă mică, neidentificabilă

- 1,22 m: pe fundul canalului de scurgere: monedă Antoninus Pius

- 2,08 m: monedă foarte mică - secolul V

21. Pentru Tomis, Mihai Bucovală, **Vase antice de sticlă la Tomis**, 1968, pp. 43 și 44; M. Bucovală, Cecilia Pașca, **op. cit.**, p. 135, pl. 5/e, în mormânt data la sfârșitul secolului IV - mijlocul secolului V; pentru Histria, Al. Suceveanu, **op. cit.**, pl. 19. II A, (a doua jumătate a secolului III); pentru Adamclisi, Al. Barnea, **op. cit.**, p. 214, fig. 165, 16, 11-12, în NV, secolele V-VI.

22. Informație Al. Barnea, potrivit căruia în vremea împăraților Dioclețian și Constantin cel Mare, bulgării de masă sticloasă constituiau obiect de negoț, menționat ca atare în edictele comerciale.

23. Identificările au fost realizate de Gabriel Custurea și Antoaneta Vertan, cărora le mulțumim încă o dată.

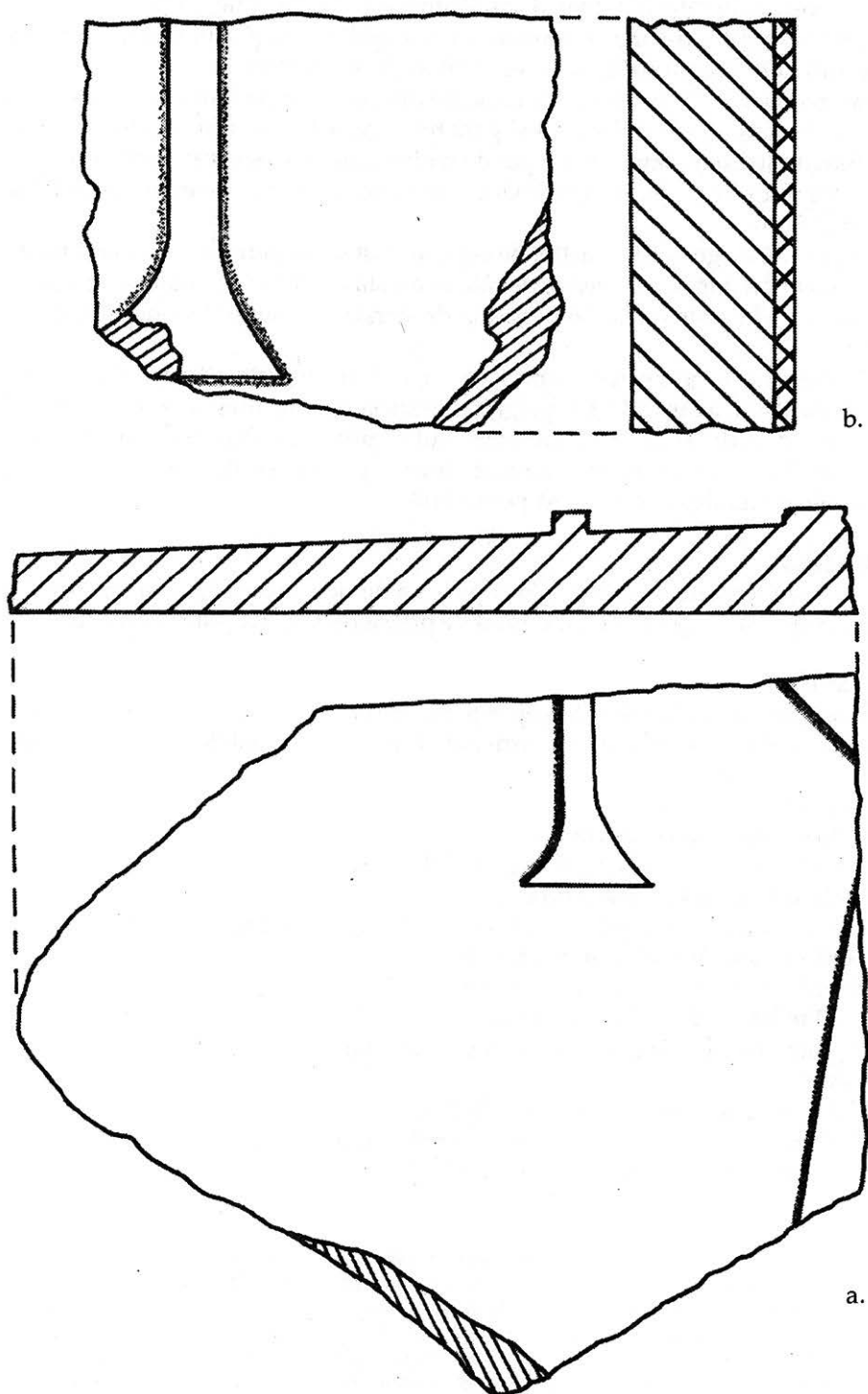

Fig. 12 (a-b). Fragmente din două plăci cancelli cu semnul crucii.

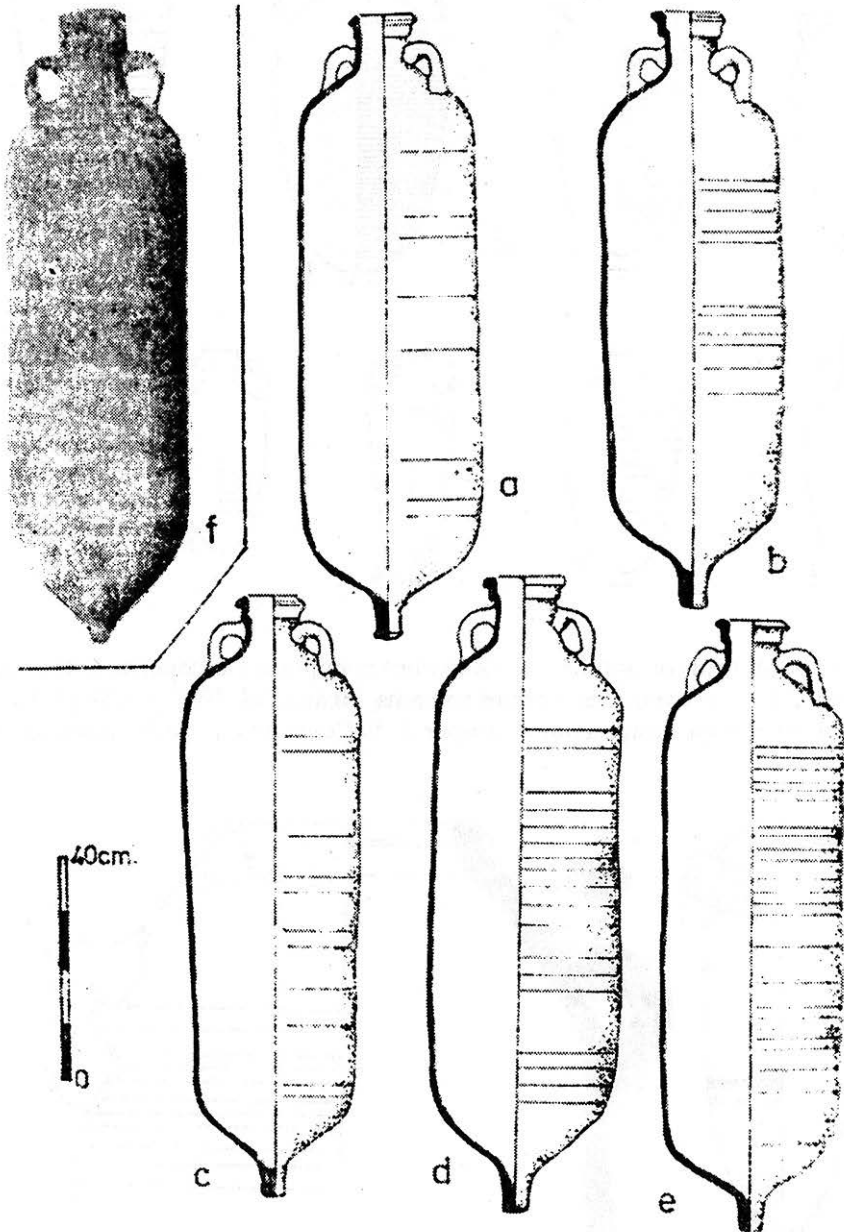

Fig. 13. Amfore cilindrice tip "torpilă" descoperite în necropolele Tomisului; în strada Sulmona au fost recuperate câteva fragmente aparținând acestui tip de amfore - **apud.** M. Bucovală, Cecilia Pașca, **op. cit.**, Pontica, XXI-XXII, 1988-1989, p. 140, pl. 8.

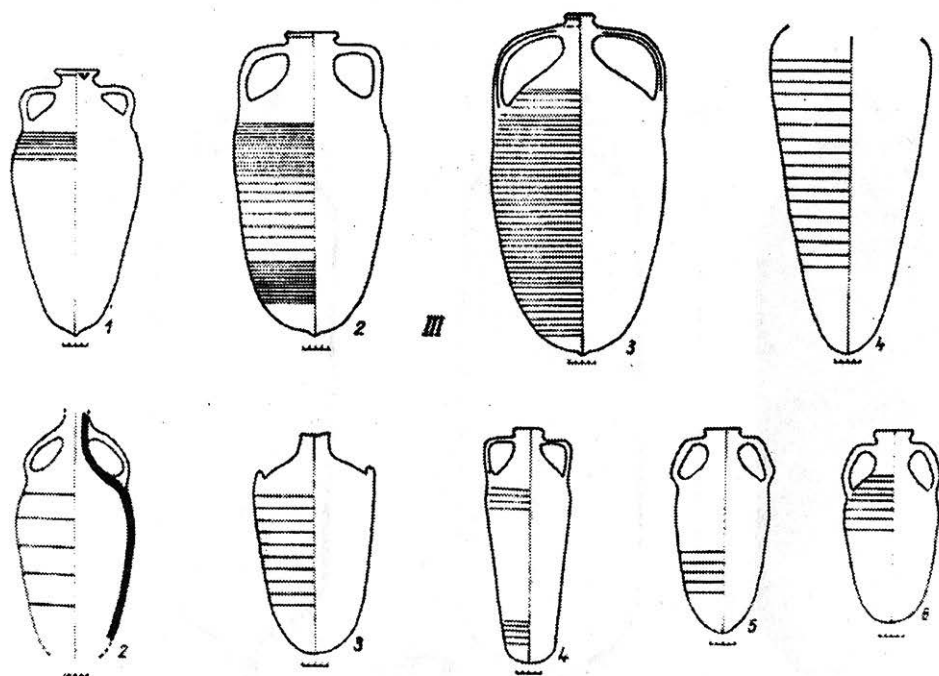

Fig. 14 (a-b). Amfore cilindrice de talie mică și mijlocie, descoperite la Histria (apud. Al. Suceveanu, *Les thermes romains, Histria, VI*, 1982, p. 234, pl. 16) prototipuri ale celor fragmentare recuperate la Constanța în str. Sulmona nr. 7.

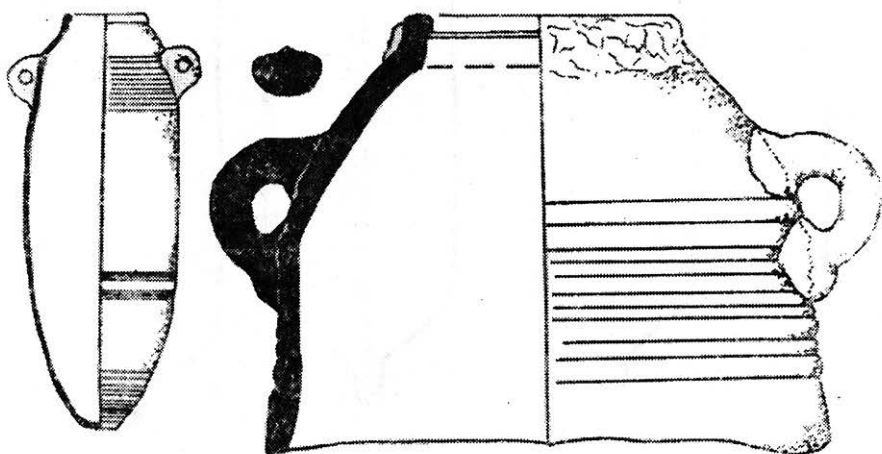

Fig. 16. Amfore cilindrice de talie mijlocie, cu buză inelară și toarte mici, descoperite în mormintele la Tomis (apud. M. Bucovală, Cecilia Pașca, *op. cit.*, p. 143, pl. 9 b - c).

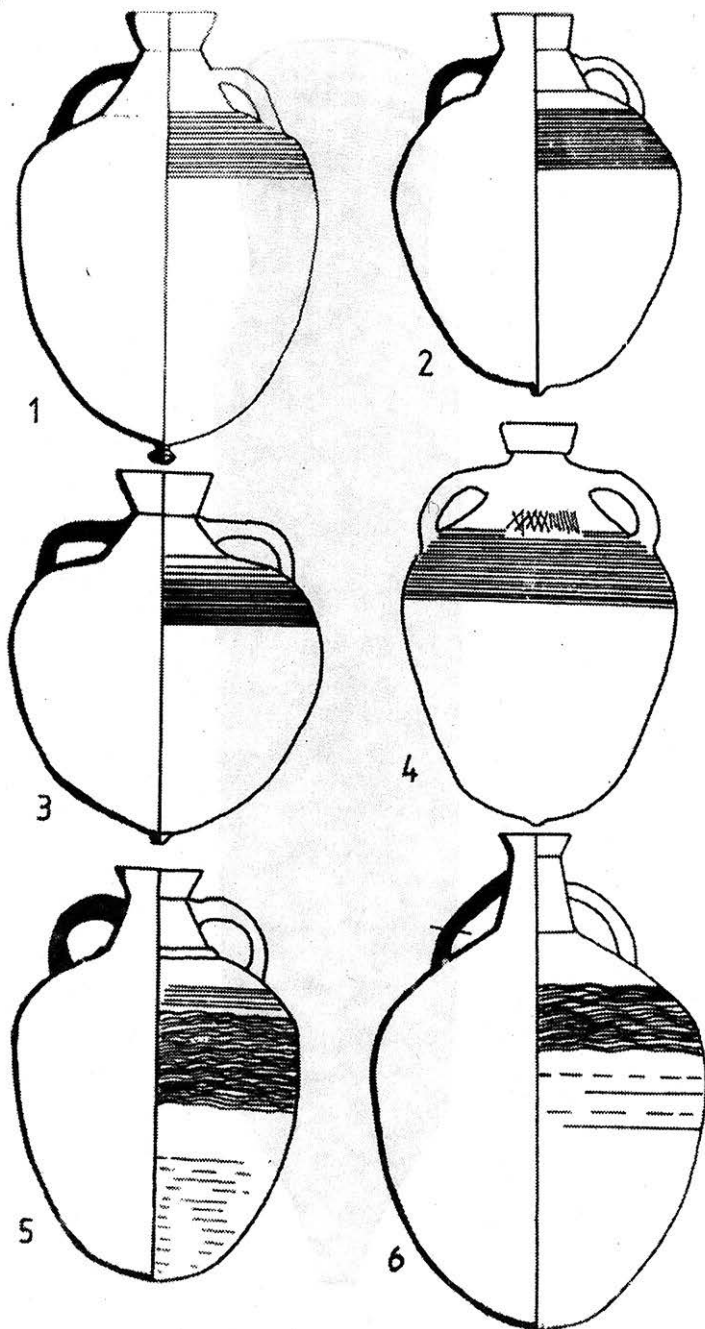

Fig. 15. Amfore globulare descoperite în Dobrogea (1 - Sucidava, 3-3 - Tomis, 5 - Histria, 6 - Capidava) și la Varna (2), datate în secolele IV-VI, *apud*. A. Opait, Peuce, 9, 1984, p. 677, taf. II.

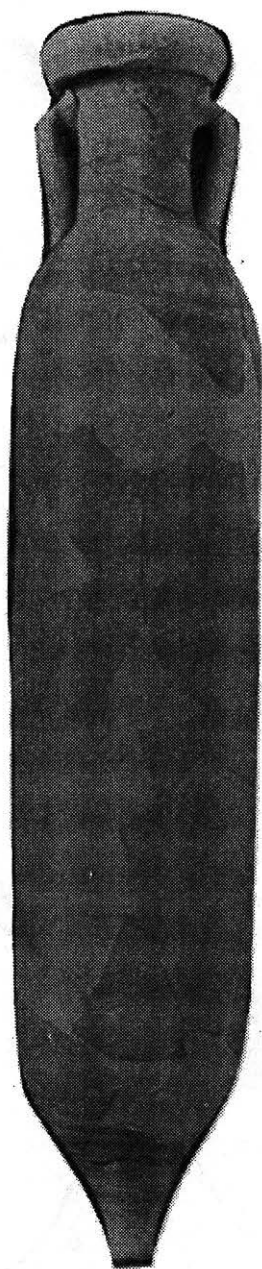

Fig. 17. Amforă cilindrică subțire și înaltă (tip suveică) descoperită în fortăreața romano-bizantină de la Ovidiu (fragmente de acest tip au fost recuperate în săpătura de salvare din strada Sulmona).

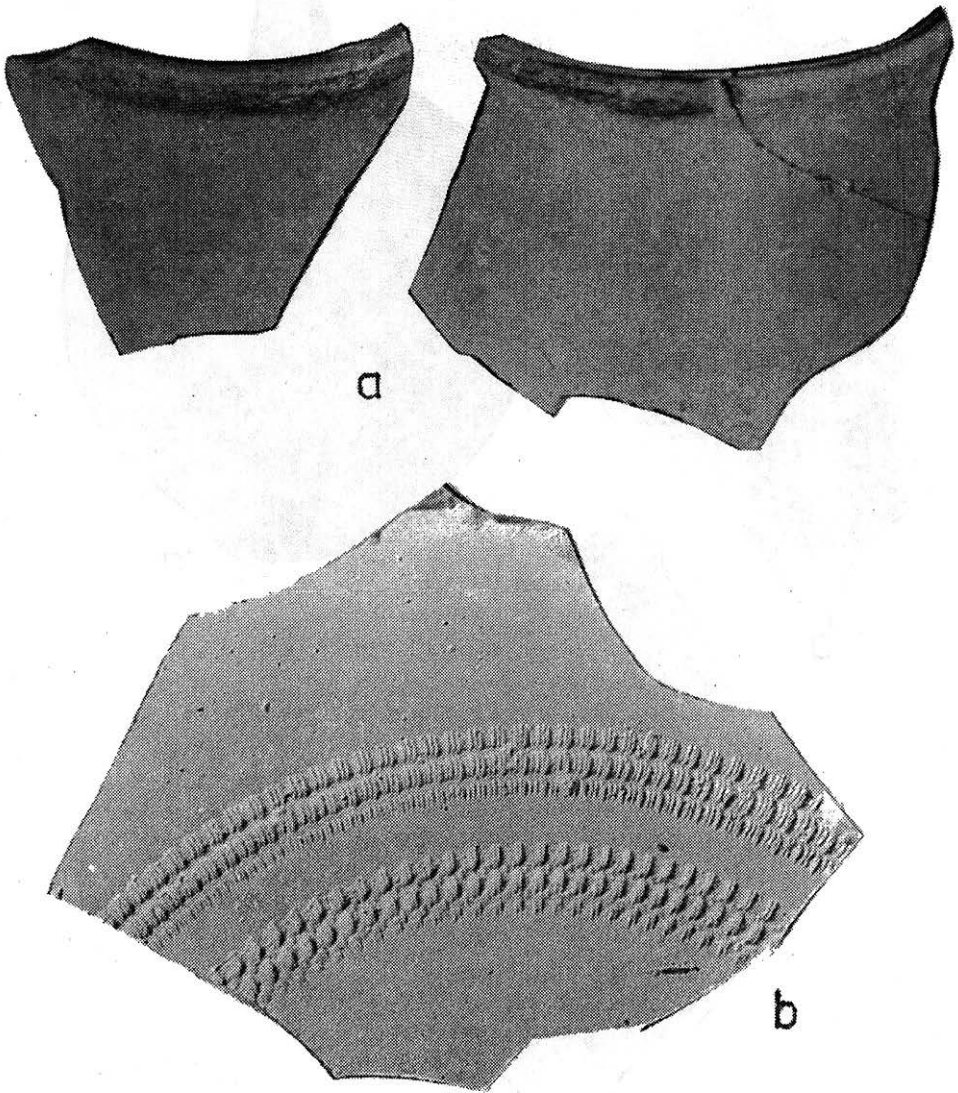

Fig. 18 a. Fragmente părți superioare oale de bucătărie.
b. Fragment fund strachină cu ornament excizat.

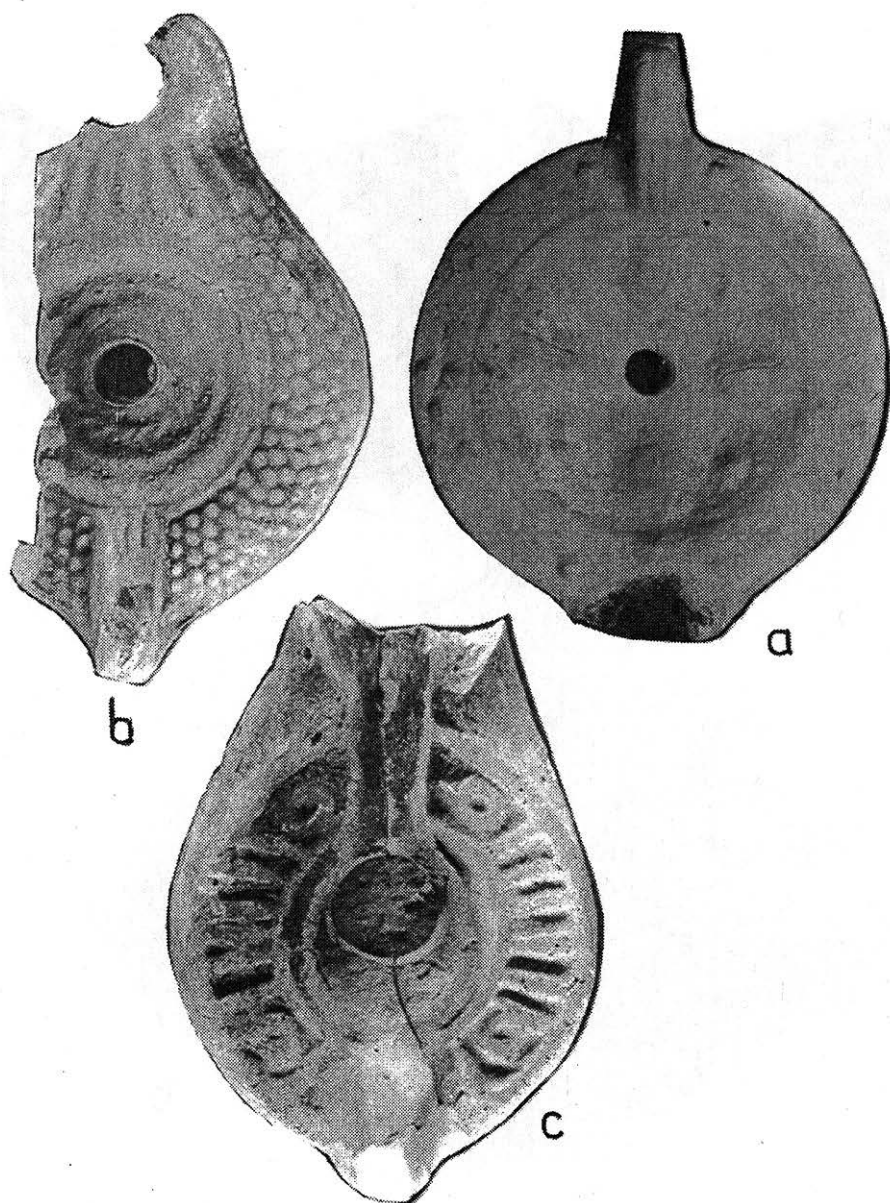

Fig. 19 (a-b-c). Opaite.

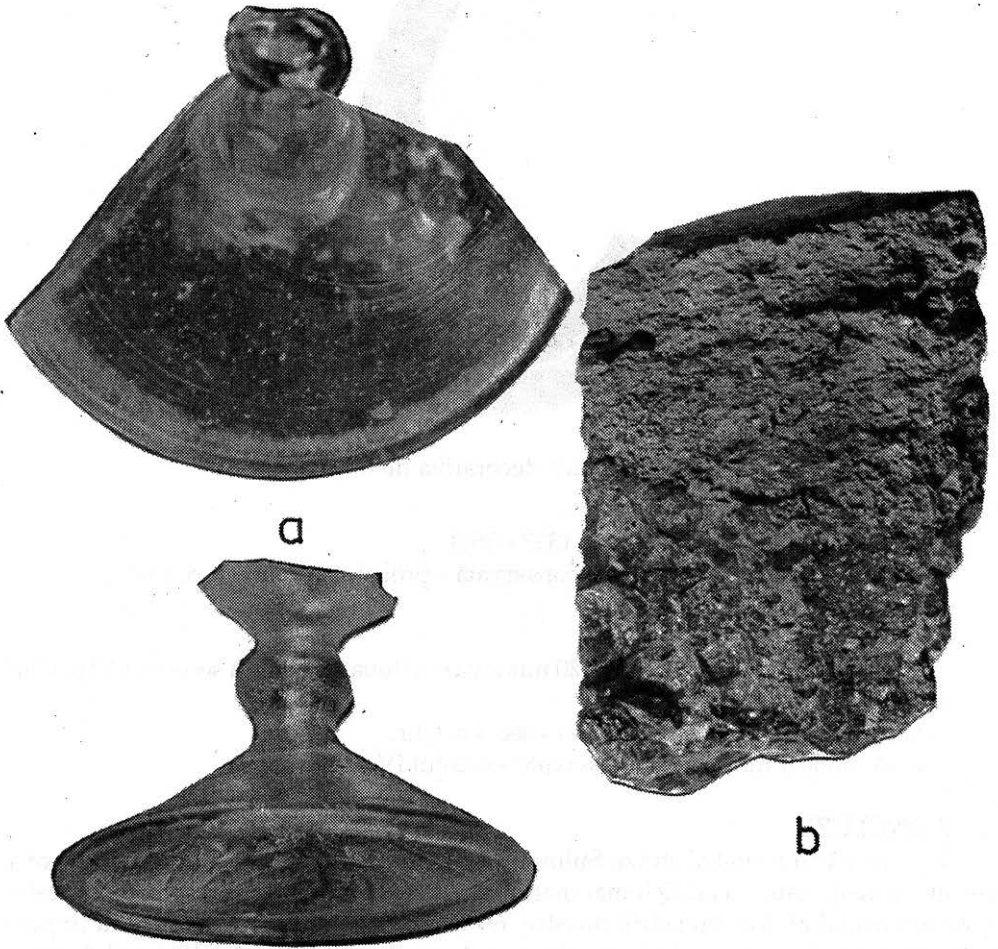

Fig. 20 a. Două exemplare picior cu talpă circulară, aparținând unor cupe de sticlă.
b. Bucată de masă sticloasă.

Fig. 21. Aplică decorativă de bronz.

- 2,40 m: monedă Constanțius (337 - 361)
- 2,60 m: monedă mică, prost conservată - probabil secolul IV p. Chr.

Careul C

- 0,87 m
- monedă Iustin II sau Mauriciu (20 nummia) - a doua jumătate a secolului VI p. Chr.
- 2,40 m
- monedă mică, Tomis, autonomă - sec. I a. Chr.
- două monezi mici, prost conservate - secolul IV p. Chr.

CONCLUZII

În perimetrul actual al străzii Sulmona nr. 7 din Constanța, săpătura de salvare a relevat existența câtorva edificii mai mari a căror destinație și dimensiuni, din păcate, în stadiul actual al documentării noastre, nu le cunoaștem. Oricum, zona era importantă din punct de vedere public, zidul masiv de nord, cu front la stradă, canalul masiv de scurgere și pavajele interioare, lucrate din dale mari de piatră, fiind argumente de susținere a acestor afirmații. De asemenea, este cert faptul că strada, aflată în pantă către mare, era una din arterele de circulație intens folosite în zonă, poate și datorită faptului că aceasta se îndrepta către port și eventual, spre o piațetă sau o sursă publică de apă potabilă.

Lărgirea eventuală a săpăturii în viitor, precum și racordarea observațiilor deja culese cu cele prilejuite de cercetările practicate în zonă, anii trecuți, cum aminteam de la început, vor completa, fără îndoială, cunoștințele noastre despre Tomisul de epocă romano-bizantină

RAPPORT PRÉLIMINAIRE CONCERNANT LES FOUILLES ARCHÉOLOGIQUES À CARACTÈRE DE SAUVETAGE DE TOMI - CONSTANTZA, 7, RUE SULMONA

- Résumé -

Pendant la période comprise entre le 17 août et le 21 octobre 1994, au numéro 7 de la rue Sulmona, ont été pratiquées des fouilles de sauvetage sur un périmètre réduit (10 x 9 m), situé au côté Est de la péninsule, sur une pente qui descend vers l'actuel port touristique et port de pêche à la fois.

Étant donné les dimensions réduites du terrain, le manque de temps et les fonds modiques, on n'a pas pu développer les recherches pour compléter les données initiales, obtenues par des fouilles.

De toute façon à la suite de la courte campagne entreprise, on a constaté ce qui suit:

La zone mentionnée comprenait un quartier important, avec de grands bâtiments, ayant un caractère public mis en évidence par les dimensions et d'autres traits d'ordre technique des murs examinés, bâtiments prévus de carrelages et de grands égouts. Ce périmètre était bordé au nord par une rue intensément circulée, pavée de dalles minces de pierre, qui descendait vers la mer et - peut-être - vers une source publique d'eau potable.

Le matériau archéologique récupéré (fragments céramiques de vases ménagers et d'amphores, de verre, de métal, monnaies etc.) témoigne de l'existence d'au moins trois phases d'habitat romano-byzantin datées des IVe - VIe siècles (même du début du VIIe s. ap. J.-C.).

Les résultats obtenus à la suite des fouilles effectuées soulèvent avec acuité le problème de leur extension dans le périmètre mentionné et le périmètre environnant, ainsi que leur corroboration par les conclusions des recherches, faites dans la péninsule tomitaine ces 10-15 dernières années, non publiées jusqu'à présent.

Liste des illustrations

- Fig. 1. Le plan de la ville Constanța indiquant le lieu fouillé dans la rue Sulmona, 7.
- Fig. 2. Plan de situation avec les carrés ouverts dans le périmètre.
- Fig. 3.b Plan de la fouille de sauvetage - rue Sulmona, avec les vestiges découverts en carré B.
- Fig. 3.a Plan de la fouille de sauvetage - rue Sulmona, avec les vestiges découverts en carré A.
- Fig. 3.c Plan de la fouille de sauvetage - rue Sulmona, avec les vestiges découverts en carré C.
- Fig. 4.b Vestiges découverts en carré B.
- Fig. 4.a Vestiges découverts en carré A.
- Fig. 5. Le dessin des découverts en carré C - mur de bloquets en calcaire, carreau de grandes dalles, la rue avec des petites dalles.

- Fig. 6. Grand mur de bloquets en calcaire, decouvert en carré C; image pendant la fouille.
- Fig. 7. Image du canal pour les égoûts, trouvé dans les carré A et C.
- Fig. 8. Rue antique avec des petites dalles en pierre.
- Fig. 9. Profil nord des couches archéologiques du carré C.
- Fig. 10. Image du chéneau découvert au carré A.
- Fig. 11. La stratigraphie Est du carré A.
- Fig. 12.(a-b) Fragments des deux plaques "Cancelli" avec l'ornementation des croix.
- Fig. 13. Amphores cylindriques type "torpille" découvertes dans les nécropoles de Tomi: dans la fouille de la rue Sulmona on a récupérés quelques fragments appartenant à ce type d'amphores.
- Fig. 14. Amphores cylindriques de taille moyenne et petite, découvertes à Histria, prototype de celles fragmentaire récupérés à Constanța, rue Sulmona, 7.
- Fig. 15. Amphores globulaires découvertes en Dobroudja, appartenant au IVe - VIe s. ap. J. Chr.
- Fig. 16. Amphores cylindriques de taille moyenne avec des petites anses, découvertes dans des tombeaux à Tomi.
- Fig. 17. Amphore cylindriques découverte dans la forterresse romano-byzantine d'Ovidiu (fragments semblables ont été récupérés dans la fouille de sauvetage de la rue Sulmona).
- Fig. 18.a Fragments parties supérieures des pots.
- Fig. 18.b Fragment d'écuelle, au centre ornament excisé.
- Fig. 19.(a-b-c) Lampes à l'huile.
- Fig. 20.a Deux pieds coupes en verre.
- Fig. 20.b Fragment matière vitrique.
- Fig. 21. Applique décorative de bronze.

POARTA MARE A CETĂȚII TOMIS

GHEORGHE PAPUC, LIVIU LUNGU

Primele date științifice despre zidul de incintă al Tomisului au fost furnizate de Vasile Pârvan¹ care, conducând săpăturile arheologice din apropierea intersecției actualului bulevard Ferdinand cu strada 1907 (fostă Scarlat Vârnav), descoperă ruinele unui important turn - numit, ulterior, "al măcelarilor"² - și continuă cercetările spre Vest, urmărind curtea care lega turnul de o poartă flancată de două bastioane păstrate, calea de acces propriu-zisă a ei fiind lată de 4,34 m. Cu aceeași ocazie, pornind de la o inscripție fragmentară din vremea împăratului Dioclețian³, care îl amintește pe Caius Aurelius Firminianus, dux limitis Scythiae, supraveghind ridicarea unei porți a incintei, savantul concluziona că Tomisul trebuie să fi avut două asemenea construcții, pe a doua - alta decât cea cunoscută atunci - numind-o "porta praesidaria"⁴. Deducția lui Pârvan era corectă, în principiu, dar astăzi traducerea inscripției respective exclude atribuirea vreunui rang uneia sau alteia dintre porțile Tomisului, lămurind că ducele Firminianus supraveghea o construcție aparținând orașului de reședință a guvernatorului provinciei⁵. (Fig.1)

În toamna anului 1933, Scarlat Lambrino întreprinde cercetări arheologice pe locul unei foste geamii, perimetru situat în vecinătatea străzilor Dragoș Vodă și Mihail Kogălniceanu, acțiune care duce la descoperirea ruinelor unui turn monumental. Lambrino face o descriere atentă obiectivului⁶, încercând datarea lui pe baza unei inscripții fragmentare⁷ găsită în apropiere. Descoperind o porțiune de pavaj lipit de latura de Nord-Est a turnului, el deduce că acesta era parte componentă a unei porți de mari dimensiuni. Totodată, schițează o posibilă legătură între "turnul măcelarilor" și noua descoperire trasând, ipotetic, curtea⁸.

Într-o nouă campanie de săpături arheologice (1957-1959), confirmându-se ipoteza lui Pârvan, se descoperă o a doua poartă, spre Sud-Vest, și curtea dintre aceas-

1. V. Pârvan, în **ARMSI**, a II, t. 37, 1914-1915, p. 415 și urm.

2. După inscripția de pe o asiză a parametrului.

3. Em. Popescu, IGLR, nr. 3. Autorul datează inscripția între anii 285-292 p. Chr.

4. V. Pârvan, **op. cit.**

5. Al. Suceveanu, Al. Barnea, **La Dobroudja Romaine**, București, 1991, p. 195.

6. S. Lambrino, în "**Arhiva pentru știință și reformă socială**", XIV, 1936, vol. II, p. 912-917.

7. **ISM**, II, 1987, 206, p. 228, Lambrino a datat inscripția pe baza formei literelor în sec. II p. Chr. Inscriptia s-a pierdut, ulterior.

8. S. Lambrino, **op. cit.**

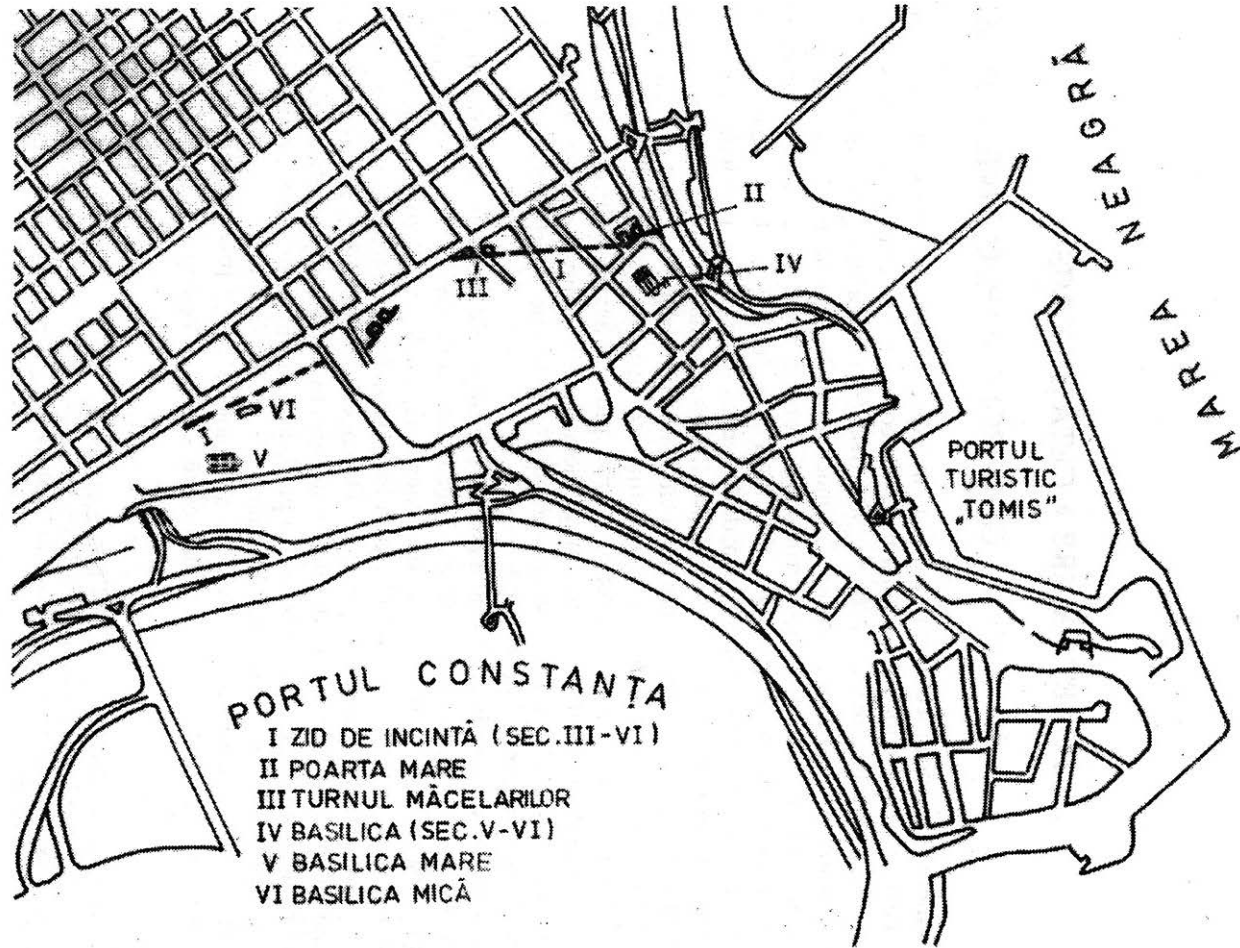

Fig. 1.

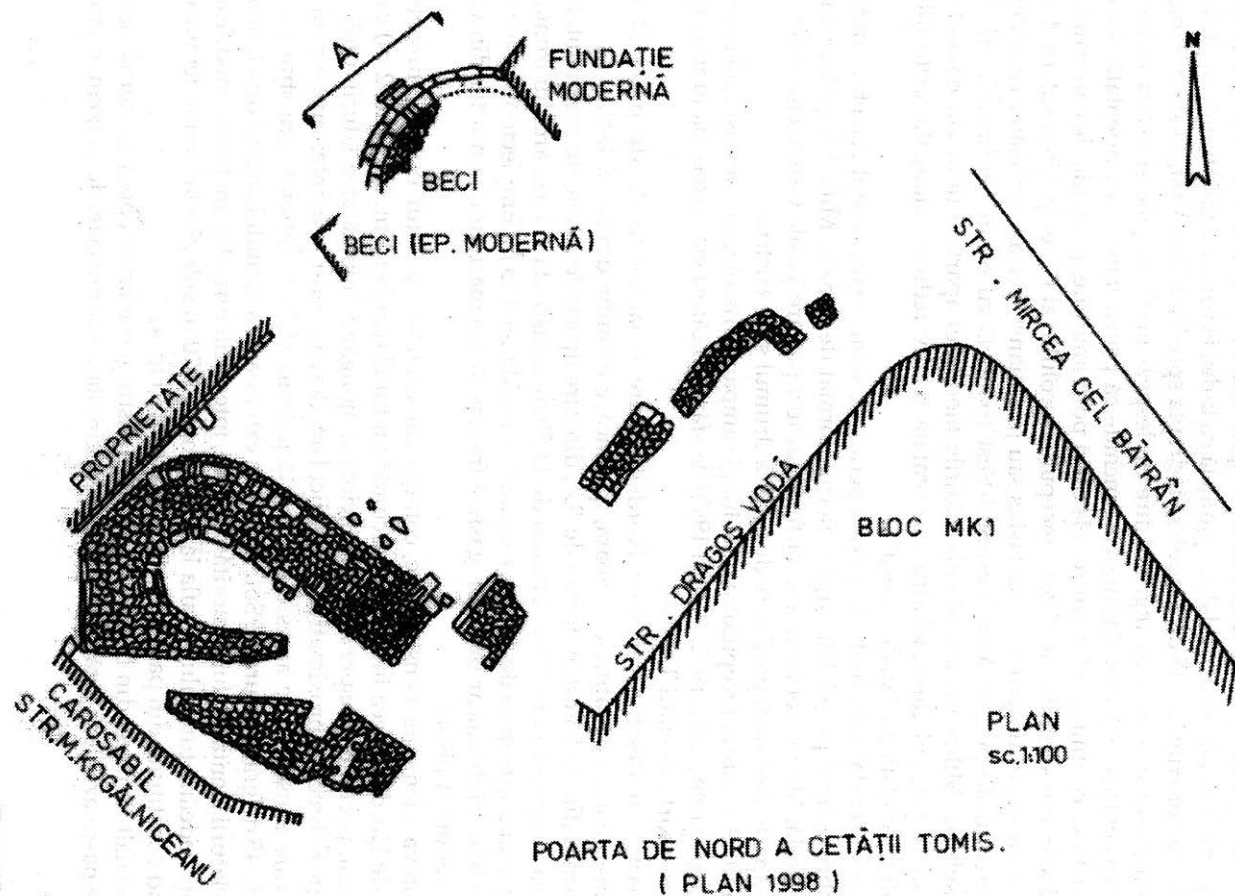

Fig. 2.

ta și prima poartă, curtaină ce deschidea un unghi obtuz. Poarta a doua era flancată de două turnuri rectangulare (laturile frontale având, fiecare, 5,40 m), distanța dintre ele fiind 5,07 m. În dreptul canatelor cu șanțuri verticale (cataracta) distanța este de 4 m.

O altă etapă de cercetări, parcursă între anii 1960-1962, oferă o situație complexă a zidului de incintă; o latură a sa pornește spre Sud-Vest, spre țărmul mării, încă din spatele porții "cu cataractă"⁹, celalaltă, paralelă cu b-dul Ferdinand (alcătuit, cu prima, un unghi de aproximativ 45 de grade), se îndreaptă spre Vest-Sud-Vest, ca să se frângă, reorientându-se spre aceeași îngrămădire de lespezi mari, vizibile și astăzi în locul numit "Serpentina". Adrian Rădulescu conchide că prima latură, cea orientată Nord-Est - Sud-Vest, continuă zidul dintre cele două porți amintite, perioada de construire a lui fiind sfârșitul secolului al III-lea - începutul secolului al IV-lea p. Chr., suferind cel puțin o refacere, în timpul lui Anastasius sau Justinian¹⁰. Același cercetător consideră că fragmentul de pe latură de Vest-Sud-Vest (paralelă cu b-dul Ferdinand, care se pierde sub str. Mihai Viteazu și sub clădirile moderne) aparține unui zid databil în secolul al IV-lea, zid care închidea o suprafață relativ redusă, adăugată teritoriului Tomisului, deodată cu "basilica mică"¹¹.

Câteva sondaje efectuate în aceași perioadă, semnalează turnul cercetat cândva de Lambrino, apoi pe celălalt, în perimetrul; format de străzile Mihail Kogălniceanu, Dragoș Vodă, Mircea cel Bătrân și Virtuții, turnuri pe care Vasile Canarache le consideră ca aparținând unei porți care deschidea drumul spre Histria¹².

Anul 1987 este al începutului unei lungi campanii arheologice, desfășurată în mai multe etape (1988, 1991-1992, 1993 și 1998), la sfârșitul căreia este scoasă la lumină cea mai mare poartă a cetății Tomis¹³.

Poarta, cu deschiderea spre Nord-Vest, are o lățime totală de peste 31 m (ținându-se cont și de latură exterioară, ipotetică, a turnului din Nord-Est).

Turnul din Sud-Vest, în formă de "U", din care lipsesc lespezile de parament, are lungimea de aproximativ 15 m, lățimea de 11,50 m (măsurată la baza arcului frontal), elevația având grosimea de 3,50 m, existând o crepidă de 0,45 m. Emplectonul este format din blocuri de calcar (însă am găsit și fragmente de marmură) și mortar din var, nisip și ceramică pisată.

Câteva elemente constructive conferă un caracter cu totul original turnului. Latura de Nord-Est (cea interioară) ascunde un tunel (lățime: 1 m. înălțime: 2 m) care o spintecă, pornind dinspre zidul de incintă și ajungând la jumătatea laturii, unde se frânge pe o direcție aproximativ perpendiculară, deschizându-se în interiorul turnului. O altă cale deosebită de acces o reprezintă poterna (1,36 m lățime) care străbate în unghi de 45 de grade latura de Sud-Vest (cea exterioară) a turnului, având deschiderea la baza laturii frontale a lui. Datorită poternei, interiorul turnului are forma modificată adecvat. Podeaua tunelului se afla la aproximativ 0,70 m sub nivelul fundației turnului, fiind constituită din pământ galben bătătorit. (Fig. 4)

Celălalt turn (cel din Nord-Est) a suferit distrugerii mari în epoca modernă, astfel încât se păstrează doar legătura frontală semicirculară (turnul este, deasemeni, un turn

9. N. Cheluță-Georgescu, *Pontica*, 10, 1977, p. 258-259.

10. A. Rădulescu, *Pontica* 28-29, 1995-1996, p. 85 -86.

11. *Ibidem*.

12. V. Canarache, *Tomis*, București, 1961, p. 20.

13. Monumentul, în parte demolat sau deteriorat de construcțiile moderne, fusese acoperit cu pământ.

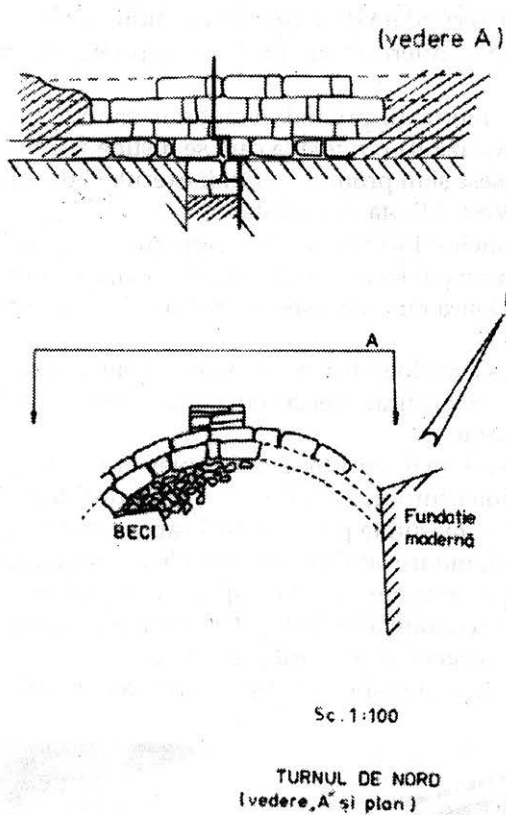

Fig. 3.

zidul care leagă turnul de Sud-Vest și se continuă, spre Nord-Est, până la linia ipotetică laturii exterioare a celui-lalt turn. Zidul a fost puternic afectat de construcțiile moderne, paramentul fiind distrus, păstrându-se doar emplectonul care este constituit din aceleași materiale ca și emplectonul turnurilor. Zidul I, "copiat" de strada Dragoș-Vodă, este orientat pe axa Nord-Est - Sud-Vest. Nivelul fundațiilor acestui zid se află deasupra celor ale turnurilor și la 1,65 - 1,75 m sub nivelul străzii. (Fig. 2).

Înspre mare, zidul pare să depășească ipotetica latură exterioară a turnului de Nord-Est. Fragmentele murale din malul actualei esplanade și de sub strada Mircea cel Bătrân¹⁵ pot fi puse în legătură cu acest zid.

Un alt amănunt nu lipsit de interes - și, din nou, distrugerile provocate în epoca modernă nu ne permit dezvoltarea speculației - este de observat în zid, aproape de porțiunea unde ar fi trebuit să se racordeze latura interioară a turnului de Nord-Est. Aici există trei lespezi apreciabil de mari (0,80 x 0,60 x 0,25 m; 0,80 x 0,40 x 0,25 m și 0,60 x 0,040 x 0,25 m) bine finisate, încastate solid în structura zidului, sub care există pământ negru, afânat, până la temelie (aproximativ 1,30 m sub nivelul străzii). Să fi

în formă de "U", pe înălțimea a trei asize alcătuite din blocuri masive din calcar, bine fasonate (1,20 x 0,80 x 0,60 m). Peste fundația turnului, de adâncime 1 m, se află un rând de blocuri neecarisate, "retrase" cu 0,40 m (Fig. 3). Astfel, pe latura frontală a turnului de Nord-Est avem două crepi-de.

Calea de acces a porții, largă de 10,50 m, avea un pavaj din dale de piatră de dimensiuni apreciabile (1,10 x 0,60 x 0,20 m). Datorită deselor intervenții constructive din ultimele decenii, pavajul a fost puternic afectat, din porțiunea descoperită de Lambrino astăzi păstrându-se doar câteva fragmente¹⁴, inclusiv în interiorul cetății, imediat după zidul care racordează turnurile, pe axul căii de acces.

Limita dinspre Nord-Est a porții propriu-zise păstrează un bloc de piatră (0,80 x 0,60 x 0,40 m) bine șlefuit, încastat în capătul zidului de pe strada Dragoș Vodă, prevăzut cu un orificiu-suport pentru sprijinirea parului (drugului) de închidere a porții.

Ultima etapă a campaniei de cercetare arheologică (1998) a descoperit și

14. Din motive obiective, aproape o treime din calea propriu-zisă de acces nu a putut fi cercetată.

15. V. Canarache, *op. cit.*, p. 20.

avut și acest al doilea turn un tunel - cale secundară de acces? În condițiile date, întrebarea nu-și poate găsi răspuns. Cert este că diferența de nivel dintre primul tunel și acesta, ipotetic, ar fi fost de 0,35 m.

Observațiile din teren oferă unele informații privind evoluția în timp a monumentalei construcții. Spre Nord-Vest este vizibilă o rigolă la care se disting trei nivele constructive. Aceleași trei nivele se regăsesc și în profilul secțiunii executate de-a lungul laturii interioare a turnului de Sud-Vest și lipită de aceasta.

Turnul din Sud-Vest prezintă unele "inconsecvențe" constructive care ne îndeamnă să credem că el a suferit cel puțin o refacere. Astfel, dacă temelia, crepida și primul rând de lespezi par neclintite, al doilea rând de lespezi este "jucat", formând un prag vizibil din interior.

Această poartă a Tomisului își găsește analogii în Scythia MInor, pentru epoca în care a fost construită și a funcționat (am datat ridicarea ei la sfârșitul secolului al treilea p. Chr., se va vedea mai jos cu ce argumente.)

Poarta de Est de la Tropaeum Traiani, mai mică (întregul complex are lățimea de aproximativ 28 m) este prevăzută cu două turnuri în formă de "U" care flanchează intrarea propriu-zisă (lungimea turnurilor, măsurată pe axă, este de aproximativ 15 m, lățimea 12,5 m, grosimea zidului: 3,75 m), intrare lată de 4 m. Alte elemente constructive nu există. Turnul interior, cu ziduri ridicate din blocuri mari de calcar, fără emplecton, aparține unei epoci anterioare (secolul al doilea, p. Chr.) și a fost demantelat, până la primul rând de parament, cu prilejul construirii porții¹⁶.

Poarta de Vest - porta decumana - a aceleiași cetăți, este asemănătoare primei.

Fig. 4.

16. Alexandru Barnea, Ion Barnea și colab.: *Tropaeum Traiani, I, Cetatea*, București, 1979, p. 48 și urm.

Intrarea este flancată de două turnuri în formă de "U", ieșite din aliniamentul zidului de incintă pe o lungime de 10,40 m. Intrările erau blocate, late fiecare de 1,50 m. La construirea turnurilor au fost folosite piese arhitectonice databile în secolele al doilea și al treilea p. Chr.¹⁷ Deși V. Pârvan a avansat ideea unui pod suspendat aferent porții¹⁸, cercetările ulterioare au demonstrat că această ipoteză este eronată¹⁹. Iată încă o diferență majoră între poarta tomitană și cea de la Tropaeum Traiani, prima având pod suspendat - element indispensabil unui sistem defensiv ce se completa printr-un val de pământ cu șanț.

Alte analogii se pot face cu monumentală poartă de Sud a Dinogetiei²⁰, prevăzută cu "Zwinger", largă de 2,50 m, flancată de două turnuri în formă de "U", datată în secolul al patrulea p. Chr.²¹ și cu poarta cetății Cetății de Est de la Troesmis²².

Aceste analogii sugerează o încadrare cronologică a construcției porții mari: sfârșitul secolului al treilea sau începutul secolului al patrulea p. Chr. (cu reconstrucțiile respective)^{23, 24}.

Datarea monumentului se dovedește mai ușoară dacă îl includem în sistemul defensiv tomitan din epocă. Zidul romano-bizantin, descris la începutul articolului (data: sfârșitul secolului al treilea, p. Chr)²⁵ se completa, pornind de la "turnul măcelarilor", cu o curtină orientată Est-Vest, apoi un turn de formă pătrată în secțiune (astăzi, temeliiile acestuia se află la subsolul unui imobil de pe bulevardul Tomis)²⁶ și cu altă curtină care lega poarta mare.

Un alt indiciu recomandă datarea construcției porții la sfârșitul perioadei romane: la aproximativ 100 m spre Nord-Vest, în dreptul turnului de Nord-Vest al porții, s-au descoperit temeliiile unui turn rectangular de observare, de epocă romană²⁷. Existența acestuia, în caz că poarta ar fi funcționat încă din perioada istorică amintită, nu și-ar fi avut rostul, distanța de 100 m fiind prea mică.

Deși cercetarea arheologică este necesar să se continue atât în latura interioară a turnului dinspre Nord-Est cât și în perimetrul din fața sa, se pot trage câteva concluzii.

Vestigiile descoperite în perimetrul mărginit de străzile Mihail Kogălniceanu, Dragoș Vodă, Mircea cel Bătrân și Virtuții aparțin celei mai importante porți a Tomisului, în epoca romano-bizantină. Dimensiunile și complexitatea turnurilor, apoi dimensiunile căii principale de acces (fără egal în Scythia Minor) confirmă această afirmație. Mai mult; poziția porții nu era una lăaturalnică, așa cum, în mod eronat, s-ar deduce astăzi, doar privind harta cartierului contemporan. Peninsula era mai întinsă

17. *Ibidem*, p. 71 și urm.

18. V. Pârvan, *Cetatea Tropaeum*, p. 168.

19. Al. Barnea și colab., *op. cit.*, p. 73.

20. Gh. Ștefan, I. Barnea, M. Comșa, E. Comșa, *Dinogetia*, București, 1967.

21. M. Zahariade, *Moesia Secunda, Scythia și Notitia Dignitatum*, București, 1988, p. 132.

22. DID, vol. II (*Troesmis*).

23. Într-adevăr, și cele două porți de la Tropaeum Traiani și cea de la Dinogetia și cea de la Troesmis sunt date în perioada amintită.

24. În secțiunile deschise, am descoperit material ceramic variat, ce acoperă perioadele elenistică, romană, romană-târzie. Din păcate, acest material provine din pământul amestecat al vechilor sondaje și al săpăturilor efectuate pentru turnarea temeliiilor blocurilor moderne. Monedele-piese începând cu sec. II p. Chr. și până în sec. al IV-lea (Constantin I, Licinius, Justin).

25. V. Pârvan, *Zidul cetății Tomi* ..., V. Canarache, *Tomis*, p. 16-17, A. Rădulescu, *op. cit.*

26. V. Canarache, *op. cit.*, p. 20.

27. *Ibidem*.

spre Nord-Est. Până în urmă cu o jumătate de veac, a existat pe latura Nord-Estică a ei o stradă, Cărămidari, care a dispărut datorită surpării malului²⁸. Ținând cont de tendința de eroziune a mării, este posibil ca Peninsula să fi fost mai lată (fragmente murale antice, rupte, vizibile în peretele falezei, confirmă această ipoteză). Astfel, apare ca evident faptul că poarta mare, în antichitate, avea o poziție mai puțin periferică decât cea din zilele noastre.

Importanța edificiului ca o cale de primă importanță rezidă și din aceea că traiecului străzii care comunică, prin poartă, cu exteriorul cetății, îi este apropiat un templu cu însemnătate deosebită: o biserică creștină din secolele al V-lea - al VI-lea, de dimensiuni apreciabile (54,7 x 24,3 m), poate cea mai mare biserică din Scythia Minor²⁹.

Indiscutabil, descoperirea porții mari a Cetății Tomis este una care se adaugă șirului de descoperiri de prim rang făcute în metropola Pontului Euxin, în ultimele decenii. Aprofundarea studiului ei și extinderea cercetărilor în teren vor contura, desigur, o imagine cât mai apropiată adevărilor istorice privind acest edificiu.

LA GRANDE PORTE DE LA CITÉ DE TOMI

- Résumé -

Une longue campagne archéologique déroulée à travers plusieurs étapes (1988, 1991-1992, 1993 et 1998) a eu pour fin la découverte de la plus grande porte de la cité de Tomi (de la période romano-byzantine), porte située dans le périmètre des rue M. Kogălniceanu, Dragoș Vodă, Mircea cel Bătrân et Virtuții.

La porte, s'ouvrant nord-ouest, a une largeur totale de plus de 31 m et elle est flanquée par deux tours monumentales, en forme de lettre "U".

La tour du sud-ouest comprend une voie secondaire d'accès - **poterna** - et un tunnel qui en traverse la côté intérieur. Quant à la tour du nord-est, on en conserve seulement le côté frontal demi-circulaire.

La porte a été construite à la fin du III - e s. ap. J.-C. ou bien au début du IV - e s. ap. J.-C.

28. *Ibidem*.

29. A. Rădulescu, *Etudes Byzantines et Post-Byzantines*, II, 1991, p. 29 și urm.

DRUMUL ROMAN PRIN MOLDOVA DE JOS – ÎNTRE INTUIȚIE ȘI REALITĂȚILE ARHEOLOGICE

M. BRUDIU

Încă din primii ani ai activității de arheolog, Vasile Pârvan și-a îndreptat atenția și spre sudul Moldovei, prin cercetările restrânse la cetățile antice din zona Siretului inferior, de la Poiana și Bărboși. Într-o comunicare prezentată la 20 sept. 1913, în ședința Secției Istorice a Academiei Române arăta despre primul obiectiv:

"Totuși așezarea de la Poiana nu e o cetate propriu-zisă, un lagăr întărit, ci un centru civil, de altfel - cum vom vedea - mult mai vechi ca vremea romană, și care a fost numai adaptat la nevoile de apărare ale Imperiului, fiind asimilate unui castru. Numai în acest sens dară poate fi vorba de un **castru** la Poiana"¹.

Despre cel de-al doilea obiectiv cercetat, Vasile Pârvan aprecia că acolo a fost o locuire mai veche dacică, dovedită prin descoperirile unor materiale arheologice de factură grecească, iar după războiul încheiat în 106 a devenit un cap de pod a vadului roman de la Galați pentru legătura între Moesia inferioară și Dacia estică"².

În paginile următoare Vasile Pârvan precizează rolul acestei legături pentru cele două zone: "Caracterizând artera de comunicație de la Brețc prin pasul Oituzului pe la Poiana la Bărboși - Galați ca **drum roman** nu înțeleg firește nici o clipă a pune originea acestei căi în epoca romană. Descoperirile de la Poiana ne arată că acest centru avea un rol de **emporiu** aici în Dacia încă cu mult înainte de Romani și deci drumurile care îl legau de apusul dacic și cu răsăritul elenic erau bătute de călători cu mult înainte de cucerirea Daciei. Dar această însemnată cale de comunicație e ca tot ce cade în mâna Romanilor, organizată din nou. La Brețc, la Poiana și la Barboși se fac puncte de apărare întărite ale drumului, de la Adjud la Foltești se ridică un val în același scop strategic, iar întreaga cale intra firește în privegherea trupelor romane. Importanța chiar militară a drumului (căci pe aici se puteau transporta imediat în Dacia împotriva barbarilor nordici toate trupele din Dobrogea) va fi contribuit la luarea lui pe seama Imperiului pentru poștă"³. Referințele la această cale de comunicație revin și în lucrările sale ulterioare.⁴

1. Vasile Pârvan, AARMSI, t. XXXVI, Memoriile sect. ist. 1923, p. 95;

2. *Ibidem*, p. 111;

3. *Ibidem*, p. 120;

4. Vasile Pârvan, *Începuturile vieții romane la gurile Dunării*, ed. II 1974, p. 85; idem, *Dacia, civilizațiile străvechi din regiunile carpato-danubiene*, ed. II, 1957, p. 169;

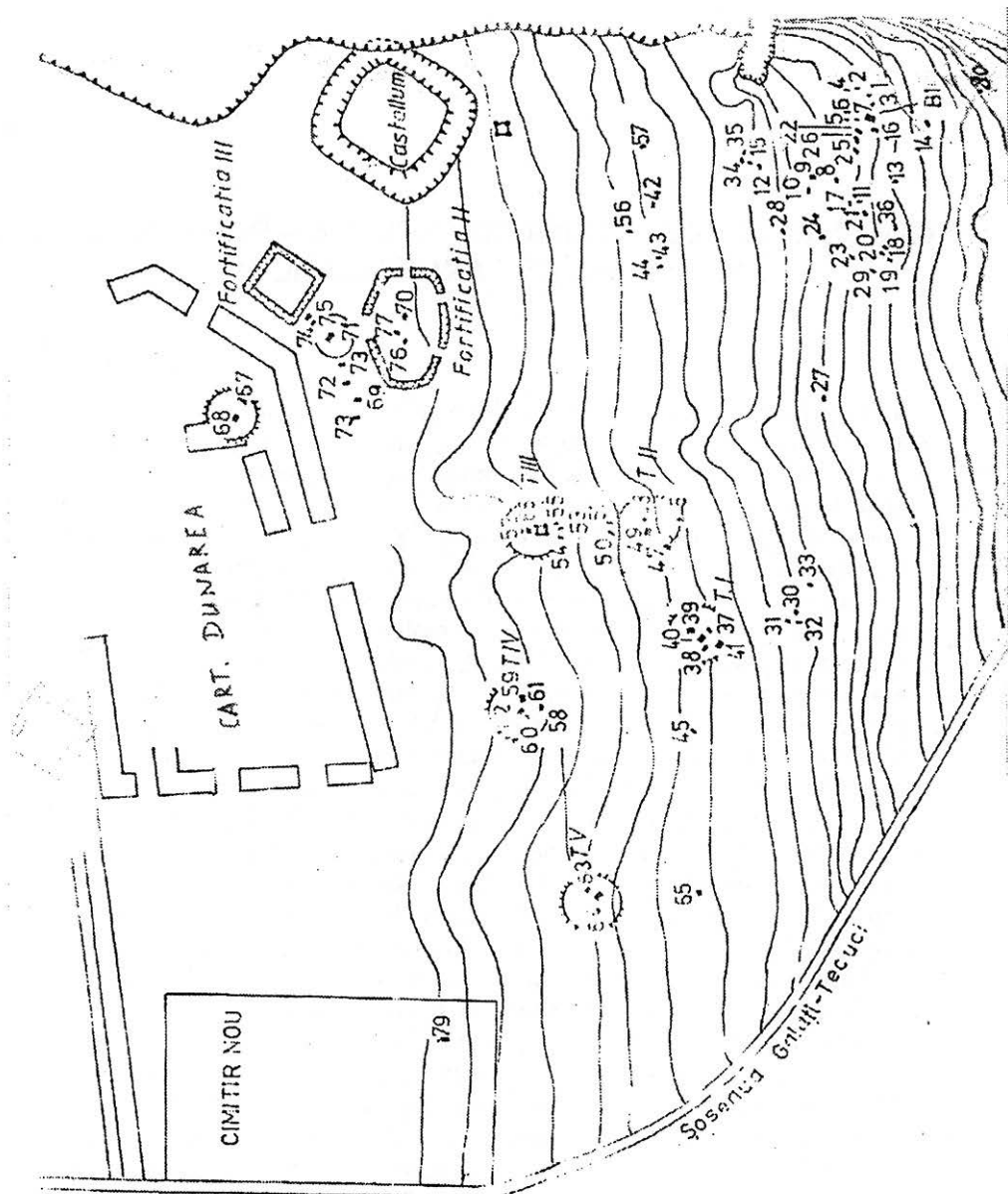

Fig. 1. Planul general al complexelor arheologice de epocă romană din cartierul Dunărea - Galați.

Fig. 2. Hartă cu amforele romane descoperite în arealul culturii carpice (după V. Ursachi).

Vasile Pârvan a intuit direcția acestui drum de legătură între Transilvania și zona sudică a Moldovei înainte de apariția romanilor aici. Din punctul de vedere arheologic aceste legături sunt cunoscute încă din epoca Bronzului prin descoperirile apărute ulterior, fiind atestate prin fragmente ceramice specifice culturii Witenberg⁵. Mai recent, s-a arătat că romanii folosesc acest traseu (Siret-Troțuș-Oituz) cu ocazia luptelor în cel de-al doilea război daco-roman (105-106)⁶, când au putut să participe efective din **cohors I Hispanorum veterana quingenaria equitata** la atacul dinspre est a coroanei Carpaților. Ulterior această unitate militară a staționat în castrul de la Brețcu (antica Angustia), având rolul de a supraveghea trecătoarea peste muchea Carpaților.

Important este să urmărim acum dacă rosturile militare, economice și administrative, cele privind poșta (**mutationes** și **mansiones**, acestea din urmă fiind presupuse doar de Vasile Pârvan), au putut să se realizeze ținând seama de realitățile arheologice apărute în posteritatea marelui învățat.

Mai întâi despre situația teritoriului est carpatic se știe că în decursul domniei lui Traian a fost inclus - parțial - și anume grupul davelor Zagidava Tamasidava, Piroboridava și cea de la Bărboși în teritoriul Moesiei Inferior.⁷ Dar în timpul domniei lui Hadrian, acesta procedea la retragerea din acest teritoriu, cu excepția unei mici zone situată în partea sudică a interfluviului Siret-Prut, care a fost delimitată de o fortificație constând dintr-un șanț cu val și palisadă, lung de 35 km, ale cărei capete se aflau în localitățile Traian (comuna Branîștea și Tulucești, din județul Galați). Acest val, de fapt, continua și în zona de la est de Prut, între localitățile Vadul lui Isac - L. Sasák. Între Tulucești și Vadul lui Isac, în albia majoră a Prutului, a existat tot o fortificație cu șanț și val dispusă paralel cu vechiul curs al râului, dar spre est, fiindcă acesta curgea, pe latura vestică a văii, unde în prezent, se află albia colmatată, numită Pruteț⁸.

Mărturii toponomice precum "Gârla Traianu" din secolul al XVI-lea și contemporane, ca și unele profile din șanțurile de desecare situate în albia majoră la Frumușița, județul Galați, au confirmat, deci, existența traseului continuu, unitar al acestei fortificații între Siret și L. Sasák.

Prin urmare, la pragul de jos al Moldovei, la Bărboși, romanii au întemeiat un centru al romanității în care prevalau activitățile militară, administrativă, economică și comercială, având un important teritoriu delimitat de fortificația în discuție, - **territorium** cu rol de **prata**.⁹

Discipolul lui Vasile Pârvan, Radu Vulpe, a continuat linia explicării apărute după Traian, când din teritoriile Munteniei și Moldovei au fost retrase trupele romane.¹⁰ Muntenia și Moldova de sud și-au menținut mai departe populația lor getică, restrânsă la regiunile mai nordice de dealuri, trăind în formele vechii lor organizații patriarhale și plătind tribut Imperiului. Circulația romană prin mijlocul acestor teritorii era tot atât de frecventă ca și înainte. Negustorii, trupele, funcționarii provinciali, puteau folosi cu destulă siguranță drumurile dintre Dobrogea și sud-estul

5. Marilena Florescu, **Danubius**, V, 1971, p. 37;

6. M. Brudiu, L. Brudiu, în **Marisia**, Studii și comunicări, XV-XXII, 1985-1992, Tg. Mureș, p. 69-73;

7. Izvoare privind istoria României, Ptolemeu, **Îndreptar geografic** p. 555;

8. M. Brudiu, **Cercetări privind valorile antice din sudul Moldovei**, în vol. **Din istoria Europei romane**, Oradea, 1995, p. 227-237;

9. E. Doruțiu Boilă, **SCIV**, 23, 1972, 1. p. 46-58;

10. **Istoria României**, I, 1960, p. 523;

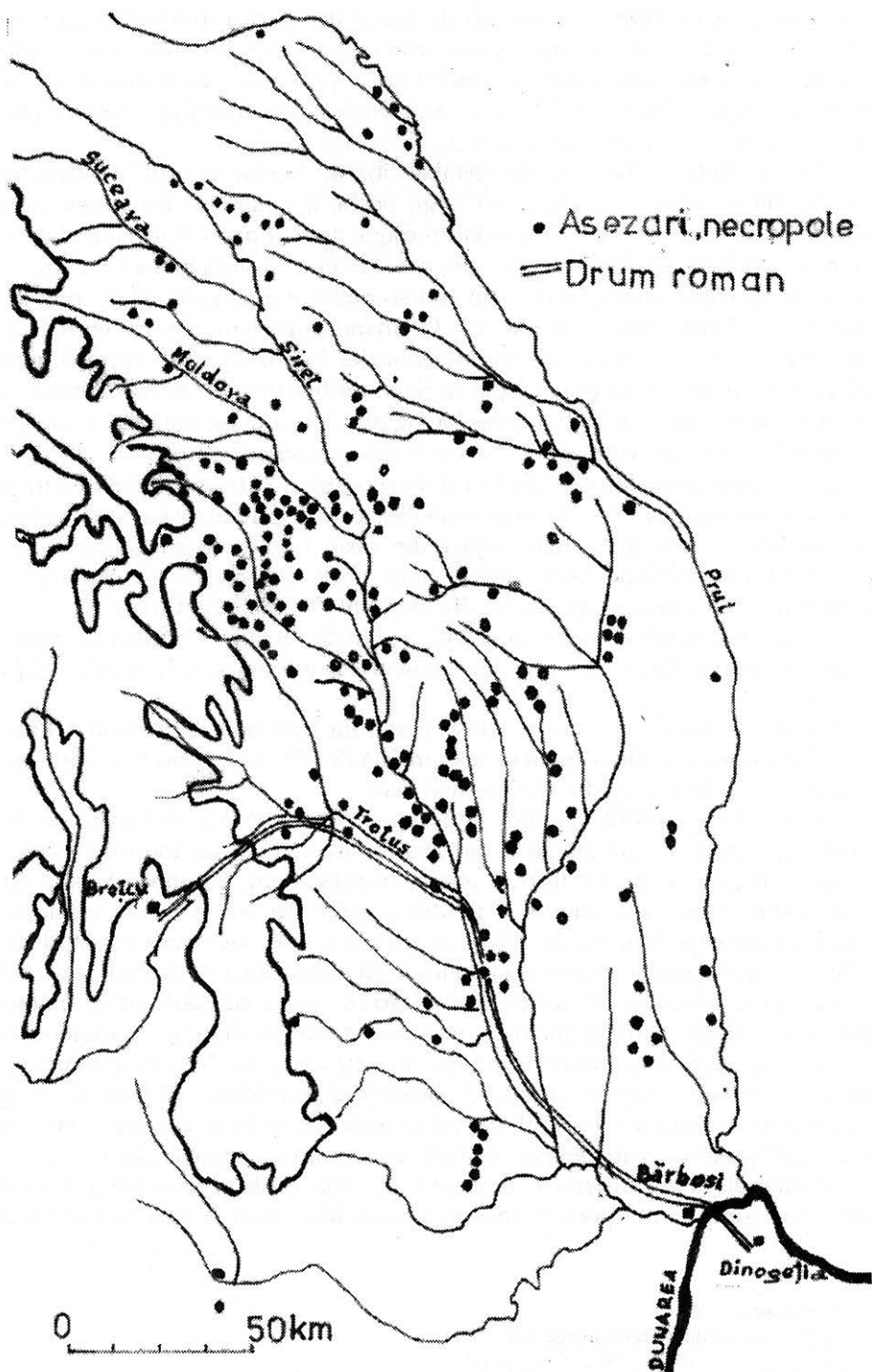

Fig. 3. Hartă cu așezările și necropolele carpice și drumul roman (după V. Pârvan și I. Ioniță).

Transilvaniei, nici o primejdie nefiind de temut din partea localnicilor dezarmați și ținuți la respect de numeroasele și puternicile unități de pe linia sinuoasă a limesului, care îi înconjură din toate părțile. Contactul lor cu provinciile vecine n-a putut rămâne fără efecte asupra culturii lor. Dovezile arheologice ale pătrunderii economice și culturale în Moldova și în Muntenia sunt foarte frecvente."¹¹

Ulterior, Radu Vulpe arăta mai detaliat situația acestor teritorii: "La Valachie et la Basse Moldavie formaient, ainsi, un large poche à l'intérieur du limes mésien et dacique, dont la ligne sineuse l'incerclait presque de tout parts. Pourtant, elles avaient un régime similaire à celui des provinces, car elles étaient soumises à l'annone et peut-être même au recrutement. Jusqu'à un certain point leur situation était comparable à celle des **Agri Decumates** cet angle de la Germanie Supérieure compris entre le Rhin et le Haute Danube, qui, laissé d'abord en dehors des frontières de l'Empire et dépeuplé, y fut ensuite incorporé et protégé par la ligne artificielle d'un nouveau limes carentu temp une nombreuse population possible de retouriers gallo-germanis s'y était établie spontanément sous les yeux indulgents du commandement romain".¹²

Să urmărim acum situația acestei căi de comunicație de epocă romană în lumina cercetărilor arheologice din perioada postbelică, care ne pun în fața a două realități mai întâi, rezultatele cercetărilor arheologice din castrul de la Angustia-Brețcu, și în al doilea rând acea realitate referitoare la dacii liberi din spațiul est carpatic numită Cultura carpică, precum și cercetările din cartierul Dunărea din Galați.

Despre rezultatele cercetărilor din castrul de la Brețcu, N. Gudea ne informează că acestea provin din cercetările lui Emilian Panaitescu (1925) și Mihail Macrea (1950).¹³

Rezultă că fortificația acestora face parte din perioada de început a Provinciei (106), având două faze de pământ cu o suprafață de 170 m x 135 m,¹⁴ iar după anul 120 se ridică o nouă incintă cu dimensiuni mai mari.

Pentru această problemă sunt importante observațiile și discuțiile lui Nicolae Gudea, care arată că "în categoria produselor de import un loc important ocupa amforele care apar la Brețcu într-un număr impresionant, necunoscut până acum la nici unul din castrale din interiorul arcului carpatic. Nu avem datele stratigrafice în legătură cu descoperirea lor. În orice caz prezența unei asemenea cantități de fragmente de amfore poate fi pusă numai în legătură cu așezarea pe drumul comercial care intră pe aici în provincie. Existența acestui drum comercial foarte important se confirmă în acest chip pentru prima oară, mai mult decât concludent. Aproximativ castrul de o zonă unde se produceau amfore, orașele de la M. Neagră, precum și posibilitățile ușoare de transport urmărind această rută, reprezintă un indiciu în legătură cu orientarea drumului comercial. Faptul că amforele sunt fragmentare nu a permis deocamdată precizarea atelierelor de fabricare a amforelor și, deci, datarea lor".¹⁵

În ultimele două decenii am cercetat în zona de la confluența a Siretului cu Dunărea un complex de epocă romană în care am identificat un castellum de pământ¹⁶

11. *Ibidem*, p. 325;

12. R. Vulpe, *Studia Thracologica*, 1976, p. 162;

13. N. Gudea, AMP, IV, 1980, Zalău, p. 258;

14. *Ibidem*, p. 273;

15. *Ibidem*, p. 302;

16. M. Brudiu, *Materiale*, 1980, p. 314-319; Idem, *Danubius*, X, p. 59-72;

și alte trei incinte delimitate prin șanțuri de apărare, în care au fost descoperite numai fragmente ceramice de la amfore, care prezentau pe suprafața interioară un reziduu de la uleiul de măsline carbonizat.¹⁷ Este important de reținut că în zona exterioară valului Traian-Tuluțești a fost descoperită, la Schela, jud. Galați, o amforă cu 5 litri de ulei de măsline¹⁸ identificat la laboratorul facultății de Chimie Alimentară din Galați de către prof. Ilie Herinean. Aceste depozite au funcționat în zona cartierului Dunărea, în sec. II-III.

De asemenea și incinta castellum-ului roman a fost folosită ca depozit pentru amforele romane cu ulei¹⁹ (fig. 1).

Din centrul romanității de la Barboși fluxul comercial întreținut în secolele II-III de către negustorii romani se desfășura de-a lungul celor două văi din spațiul est carpatic - Prutul și, în special Siretul.

Cercetările privind cultura Carpică ale lui Gh. Bichir²⁰, Ion Ioniță, Octavian Liviu Șovan²¹, Paul Sadurschi²² arată răspândirea amforelor romane în oicumena culturii carpice. Un studiu, însă, remarcabil, a apărut cu două decenii în urmă, aparținând lui Vasile Ursachi²³, care prezenta această amploare a comerțului cu amfore romane între Carpați și Prut (fig. 2).

Dar mai este un aspect de discutat, și anume, densitatea așezărilor carpice relevată încă din 1973 de Gh. Bichir și I. Ioniță (1982) - (fig.3), situație astăzi mult schimbată în sensul unei creșteri a acesteia - indicând prezența lumii carpice extinsă spre sud în zona subcarpaților Vrancei. Această realitate ne arată că traseul drumului roman preconizat de Vasile Pârvan trebuia să traverseze un mediu carpatic intens locuit. Mai mult decât atât, din punct de vedere arheologic nu a fost înregistrată nici o mărturie care să marcheze posibilitățile deplasărilor, nici curente, nici excepționale a armatelor romane în **barbaricum**, pentru legături directe între zona intercarpatică și nordul Dobrogei romane -, ceea ce poate justifica însăși lipsa unui asemenea drum într-o zonă la care romanii renunțaseră deliberat datorită imposibilității de a putea fi apărat.

În consecință, mărturiile arheologice atestă din plin rostul comercial al unui drum pentru întreaga vale a Siretului, de pe care se desprindea o ramificație și spre apus - pe valea Trotușului și, apoi, a Oituzului spre interiorul Provinciei Dacia, la **Angustia**.

Prin observațiile prezentate aici putem spune că avem în față întregul sistem comercial roman care se desfășura în sec. II-III în spațiul dintre Carpați - Siret - Prut legat de teritoriul Dobrogei romane prin "capul de pod" de la Bârboși.

17. *Ibidem*, p. 63;

18. M. Brudiu, Muzeul Național, III, 1976, p. 248;

19. M. Brudiu, Danubius X, p. 63;

20. Gh. Bichir, **Cultura Carpica**, Buc. 1973, p. 90;

21. Ion Ioniță, Octavian Liviu Șovan, Hierasus, 1981, p. 45-49;

22. Octavian L. Șovan, Paul Sadurschi, *ibidem*, p. 51-56;

23. V. Ursachi, în Hierasus, 78, p. 147-185;

24. R. Vulpe, **Studia Thracologica**, p. 164.

THE ROMAN ROAD THROUGH SOUTH MOLDAVIA – BETWEEN INTUITION AND ARCHEOLOGICAL REALITIES

- Summary -

The author brings into our minds V. Pârvan's idea regarding the possible existence of a linking road along the Siret, Trotuş and Oituz Valley, between Roman Dobrogea and the Province of Dacia.

The following archeological realities prove the fact that this road played a commercial role only.

Figures Legend

- Fig. 1. The general plan of the Roman epoch complexes of Dunărea district of the town of Galați.
- Fig. 2. A map showing the Roman amphors discovered in the area of the Carpic Region.
- Fig. 3. A map showing the Carpic discoveries.

CÂTEVA CONSIDERAȚII PRIVIND LIMES-UL DUNĂREAN ÎN NORDUL DOBROGEI

MIHAELA-DENISIA LIUȘNEA

Abordarea oricărui aspect istoric, care a marcat, într-un mod sau altul, evoluția omului, nu poate și nu trebuie să excludă contextul în care aceasta s-a desfășurat. Este vorba, în primul rând, de cadrul natural, modificările survenite în timp având desigur repercusiuni asupra acțiunii oamenilor, în tendința lor perpetuă de adaptare.

Astfel, demersurile istoricilor privind reconstituirea unor realități din trecut presupun analize interdisciplinare, în măsura în care acestea sunt determinate de factori de natură pur istorică, dar și de cei geomorfologici, hidrologici, climatologici, geologici ș.a. Practic, astăzi, numeroși specialiști critică teoriile monocauzale ale istoriei.

Pe de altă parte însă, încercările de studiu interdisciplinar pot fi considerate uneori hazardate, dar această opinie este infirmată atunci când sunt clarificate, chiar de la început, valorile datelor ce urmează a fi utilizate.

Realizarea unor conexiuni interdisciplinare, privind evenimente istorice, au un câștig de cauză în veridicitatea argumentelor și probelor invocate, având în vedere faptul că metodele de lucru ale arheologiei (în cazul acesta) sunt foarte apropiate de cele specifice diferitelor domenii ale geografiei.

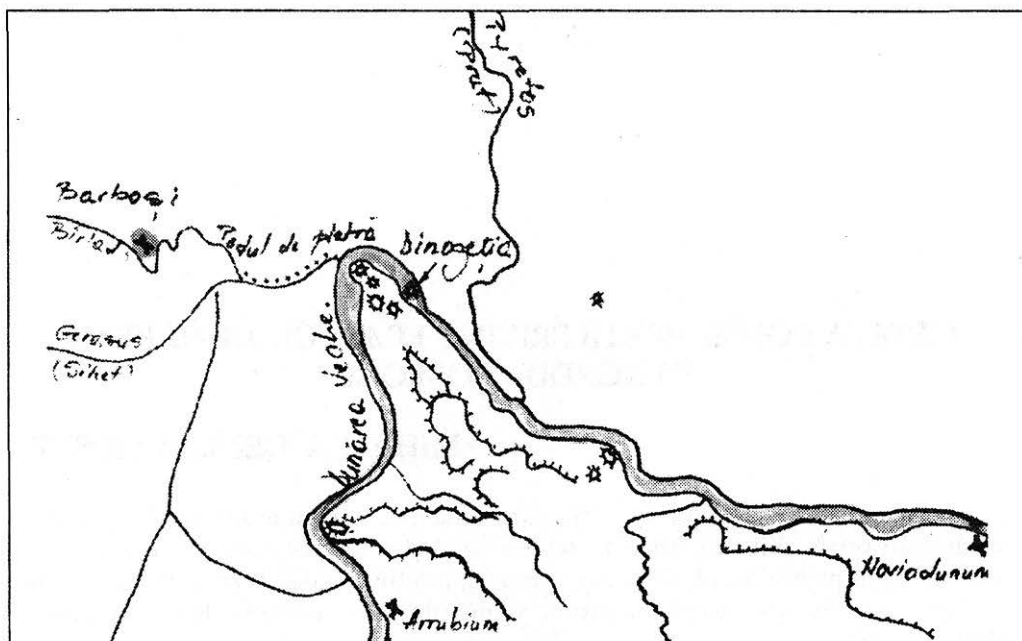
O astfel de analiză se impune în cazul complexelor arheologice de pe cursul inferior al Dunării. Încercarea de reconstituire a situației exacte a hidrologiei în această zonă, în secolele de dominație romană, pe fondul modificărilor intervenite în evoluția sa ulterioară, s-ar putea constitui într-un demers util în înțelegerea elementelor de logistică și strategie militară.

S-a stabilit astfel, pe baza cercetărilor efectuate de Emmanuel de Martonne, George Vâlsan, C. Brătescu, P. Cotet, A.C. Banu ș.a., că regiunea cotului Dunării, în special, ca întreaga luncă a Dunării de altfel, a suferit importante modificări hidrologice, în condițiile regresiei dacice¹, în perioada antichității. Mai târziu, schimbările au urmat un alt curs sub influența transgresiunii valahe², activă și astăzi.

În cursul acestei evoluții, nivelul apelor fluviului a oscilat, atingând un minim de - 4 m, în timpul regresiei dacice, în secolul al II-lea p. Chr., valoarea respectivă fiind

1. Marcu Botzan, **Datarea unei importante schimbări hidrografice la Cotul Dunării**, în Hidrotehnica, 31, 1986, 7, p. 214.

2. **Ibidem.**

1. Situația hidrografică de la Cotul Dunării în antichitate. (faza Dinogetia).

2. Situația hidrografică de la Cotul Dunării în prezent. (faza modernă).

raportată la nivelul actual³. Acest proces, rezultat al scăderii nivelului Oceanului Planetar datorită "pessim-ului climatic", a determinat eroziuni puternice în albia Dunării, ca și în depozitele de acumulare constituite în perioada transgresiunii eustatice a Mării Negre. Acestea din urmă, spălate în cea mai mare parte, au constituit nivelul de călcare al vechilor colonii grecești de pe malul Pontului Euxin⁴. S-au constatat o serie de schimbări care au apărut în zona Deltei, precum și dispariția unor brațe ale Dunării din regiunea Bărăganului. În lunca Siretului și la Cotul Dunării regresivitatea dacică a dus la reducerea suprafeței acoperite de bălți.

Analizând urmele păstrate în teren, specialiștii au putut reface traseul fluviului în perioada primelor secole creștine. Astfel, se știe că Dunărea folosea atunci o altă albie (Dunărea Veche – v. Pl. I, 1), care ocolea terminația nord-vestică a Podișului Dobrogean, după care făcea cotul la Dinogenția (Garvăn) și urma apoi traseul actualelor gârle Lățimea, Gârla Mare și Ciulinețul⁵.

În ceea ce privește apele Bârladului și ale Siretului, acestea curgeau, în aceeași perioadă, separat în lunca Dunării, pentru a se uni apoi într-o albie puternică, înaintând spre est până aproape de Dinogenția. Ridicată pe o popină stâncoasă, cetatea fondată în ultimii ani ai secolului al III-lea p. Chr., a preluat probabil funcțiile capului de pod de la Bărboși, unde o plasa Ptolemeu (III, 8, 4; 10, 1; IV, 10, 5)⁶ (Pl. III) și **Itinerarium Antonini** (225,5)⁷. La sfârșitul secolului al III-lea p. Chr. popina pe care a fost ridicată fortificația era scăldată de apele Dunării Vechi. Noua cetate apare în dreapta Dunării abia în izvoarele epocii târzii, în **Notitia Dignitatum Orientis** (XXXIX, 24)⁸ și la Geograful Ravennat (IV, 1, 17)⁹.

Oscilațiile de nivel ale Dunării Vechi pot fi urmărite cu ajutorul unor repere care sunt practic urmele arheologice. În acest sens este interesantă descoperirea, în urma săpăturilor efectuate la Garvăn în 1958¹⁰ la o adâncime de 5-6 m, în zona **extra muros**, a unui strat de nisip, purtat de ape "cu aproximativ două mii de ani în urmă", arătând că în acest loc, pe terenul de la sud de cetate, nivelul de călcare se afla la adâncimea notată¹¹. Puternica colmatare din zonă este evidențiată și de descoperirea unor terme romane la baza promontoriului, sub orizontul de călcare, îngropate în albia majoră a Dunării, în partea estică a cetății, dezafectate încă de la sfârșitul secolului în care au fost contruite (secolul al IV-lea p. Chr.)¹².

Cursul antic al Siretului (**Hierasus**) forma de-a lungul Grindului Oalelor, pe care s-a putut recunoaște, alături de numeroase fragmente ceramice, și drumul roman ce

3. **Ibidem**, p. 215; D. Nicolaescu-Plopșor and Wanda Wolski, *Annuaire Roumain D'Anthropologie*, tom 7, Bucharest, 1970, p. 5 și 6.

4. A.C. Banu, **Date asupra unei transgresiuni de vârstă istorică în bazinul Mării Negre și al Dunării Inferioare**, 5, București, 1964, p. 237.

5. Marcu Botzan, **op. cit.**, p. 216

6. v. planșa III

7. **Itinerarium Antonini**, în **Izvoare privind istoria României**, I, București, 1964, p. 747-749. A fost întocmit în timpul împăratului Caracalla (212-218).

8. Ion Barnea și Gheorghe Ștefan, **Le limes scythicus des origines à la fin de l'Antiquité**, în **Actes du IX-e Congrès International d'études sur les frontières romaines, Mamaia, 6-13 septembrie 1972**, București, – Köln - Wien, 1974, p. 21.

9. **Ibidem**.

10. Gh. Ștefan, I. Barnea, M. Comșa și B. Mitrea, în **Materiale VIII**, București, 1961, p. 584.

11. A.C. Banu, **op. cit.**, p. 244.

12. I. Barnea, **Dinogenția**, București, 1969.

lega **castellum**-ul de la Bărboși (Galați) cu Dinogetia¹³. Acest drum era pietruit și era încă cunoscut la începutul secolului nostru sub numele de Podul de Piatră, conform relatării lui Pamfil Polonic¹⁴.

La începutul secolului al XVIII-lea¹⁵ Siretul a păstrat albia sa, alăturată versantului drept al văii și a început să curgă pe albia Bârladului, care se vărsa, până atunci, direct în Dunăre. N. Antonovici crede că în antichitate au existat două cursuri paralele, corespunzătoare râurilor amintite, și că informația lui Herodot privind faptul că Tiarantos (Bârladul) era afluentul Dunării este corectă¹⁶.

Datorită mișcărilor negative recente, de substanță, s-a produs, pe o mică porțiune a luncii Siretului (ultimii 30 de km), o concentrare a rețelei hidrografice, astfel că, în această zonă se regăsesc confluențele unor afluenți ca Bârladul, Putna, Rm. Sărat și Buzăul¹⁷. Aria de manifestare a acestor mișcări de subsidență este mult mai mare, ele afectând spațiul de la est de Argeș până la confluența Troțușului cu Siretul și se suprapun peste diferite sectoare de afundare ale Platformei epihercinice, care este fracturată de mai multe falii (profunde sau artificiale), reactivate în Cuaternar¹⁸.

Pessim-ul climatic postglaciar care a determinat regresivitatea dacică, a fost urmat de o perioadă de îndulcire a climatului¹⁹, ce a avut ca urmare o evidentă fază de transgresivitate, care a ridicat nivelul mării de la -4 m la cel actual²⁰. Urmarea imediată a acestui proces a constituit-o intensificarea aluviunării și în consecință o ridicare continuă a patului albiei pe cursul inferior și pe brațele Dunării, în tendința acesteia de a-și readapta profilul de scurgere prin reducerea pantei.

Concomitent cu înălțimea eustatică a nivelului Mării Negre, s-a produs și o coborâre pe verticală a fundamentului geologic; aria de contact dintre Platforma Bârladului la Nord, platforma Valahă în Vest și Pânzele Măcin și Niculițel în Sud a fost afectată astfel, de modificări spectaculoase în timp, de ordin hidrologic în primul rând. La acestea au contribuit **remuul** ce se transmite, datorită transgresivității, pe Dunărea de Jos și procesele geologice de scufundare a frunții Platformei Covurluiului și a luncii situate în zona cotul Dunării, pe o linie de falie dispusă V-E, care îi conferă regiunii specificului seismic²¹.

Efectul cumulat al acestor factori îl reprezintă o mișcare subsidentă (de coborâre lentă și progresivă a fundului depresiunii amintite), compensată de inundarea și aluviunarea puternică, odată cu deplasarea spre nord a albiilor din zona Cotului Dunării, ce a condus la acoperirea practic a primei terase de deasupra luncii și a popinelor mai joase, la o înmulțire a bălților și, mai ales, la mutarea cursului fluviului spre Vest, spre Dunărea Nouă și spre Nord, spre Podișul Moldovei²² (Pl. I, 2).

În aceste condiții, inundațiile, însoțite de sedimentare fluvială, au condus

13. Marcu Botzan, op. cit., p. 217.

14. **Ibidem.**

15. cf. N. Antonovici, 1938,

16. **Ibidem.**

17. Victor Sficlea, **Podișul Covurluiului. Studiu geomorfologic**, în **Masivul Ceahlău, Țara Giurgeului, Depresiunea Dărmănești, Podișul Covurlui. Cercetări de geografie a României**, București, 1980, p. 252.

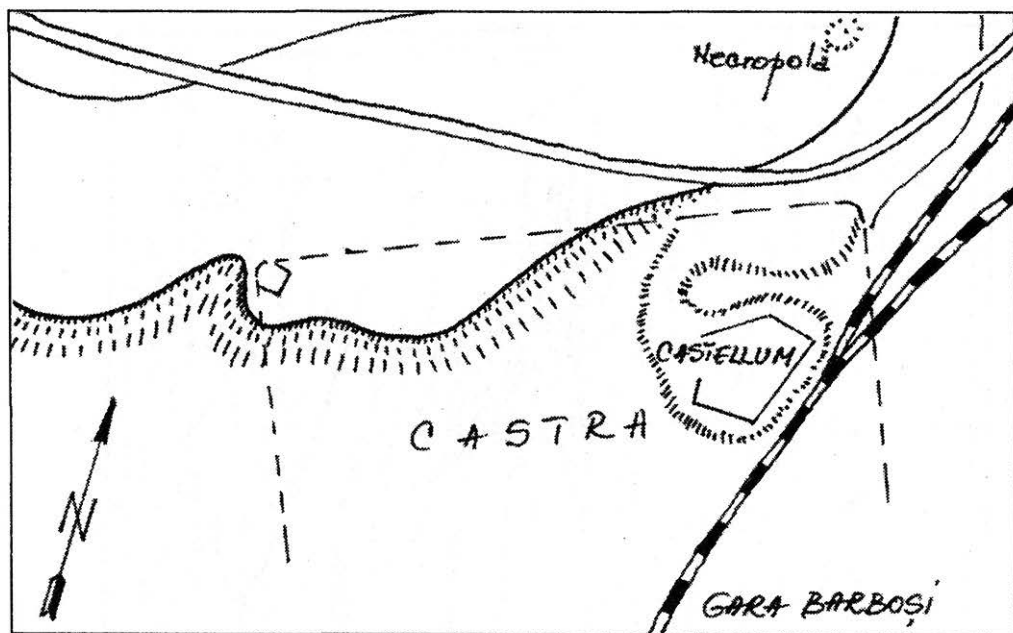
18. Gr. Posea, N. Popescu, M. Ielenicz, **Relieful României**, București, p. 252.

19. A.C. Banu și L. Rădulescu, **Delta Dunării**, București, 1965, p. 75 și urm.

20. **Ibidem.**

21. Marcu Botzan, op. cit., p. 214.

22. A.C. Banu, **Asupra genezei și vârstei limanelor fluviale de pe cursul inferior al Dunării și al afluenților săi**, în **Hidrobiologia**, tom 7, București, 1966, p. 244 și urm.

Planșa II. Planul castellum-ului și castrului (după S. Sanie).

inevitabil, la scoaterea din funcție a punctelor locuite de pe Valea Dunării și țărmul Mării, în timp ce între nivelele de locuire dacic și elenistic, respectiv roman și bizantin, există un strat de aluviuni de cca un metru²³. Începând cu secolele V-VI p. Chr., pe Dunărea Inferioară, declanșarea procesului de colmatare i-a obligat pe romani și bizantini să-și ridice mai sus construcțiile și să ia măsuri de apărare împotriva inundațiilor²⁴.

O analiză interdisciplinară se impune și în cazul complexului arheologic situat pe promontoriul Tirighina-Bărboși (Galați), a cărui cercetare a condus la apariția unor inadvertențe, în legătură cu semnificația construcțiilor respective situate pe versantul vestic al înălțimii amintite, într-o zonă considerată drept incinta unui castru²⁵.

Astfel, în urma săpăturilor arheologice efectuate în perimetrul menționat, Silviu Sanie a dedus existența în timp a unui castru, ridicat la o dată ulterioară construcției **castellum-ului**²⁶ și a cărui amplasare făcea posibilă includerea acestuia din urmă în incinta sa²⁷ (Pl. II).

În interiorul presupusului castru cercetările au pus în evidență, în partea sa vestică, pe versant, existența unei necropole birituale și a unor structuri de locuire²⁸, con-

23. A.C. Banu și Steliana Buzețeanu, **Date noi asupra proceselor actuale geomorfologice în Delta Dunării, cu privire specială asupra colmatărilor**, în Hidrobiologia, tom 7, București, 1966, p. 256.

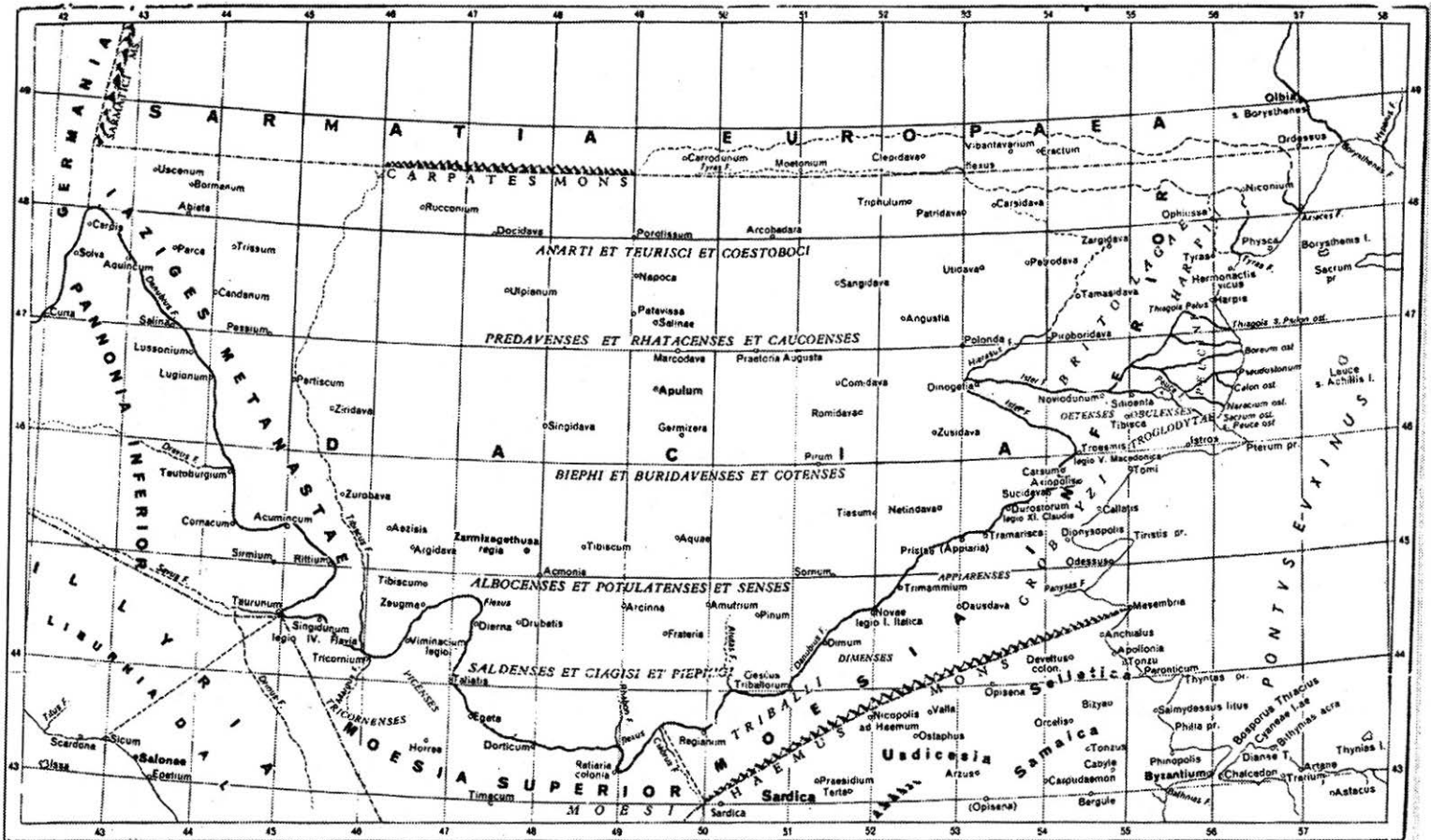
24. *Ibidem*.

25. Silviu Sanie, **Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei (sec. II î.e.n. - III e.n.)**, Iași, 1981, p. 75-127; H. Daicoviciu, **Însemnări despre Dacia. Penetrația politico-militară romană în zona de la est de Carpați**, în "Steaua" (Revista Uniunii Scriitorilor), Cluj, XXXII, 1981, 10, p. 48 și 62; L. Petculescu, Pontica, 1982, p. 249-253.

26. O inscripție din 112-113 atestată în acest punct prezintă unei unități auxiliare, **Cohors II Mattiacorum**.

27. S. Sanie, *op. cit.*, p. 77.

28. *Ibidem*.

Planșa III. Dacia după Ptolemeu.

siderate de Silviu Sanie contemporane cu castrul. Cercetătorul ieșean afirmă chiar că o parte a necropolei pare să fi rămas întotdeauna între **castellum** și castru²⁹.

Ideea existenței unui castru care închide în incinta sa **castellum**-ul, reamenajat eventual ca **praetorium**, a fost preluată și de alți specialiști printre care Hadrian Daicoviciu³⁰, Nicolae Gostar³¹, Ion T. Dragomir³², L. Petculescu³³, Emilia Doruțiu-Boilă³⁴.

O parte dintre aceștia au observat însă inadvertențele rezultate din datele prezentate de Silviu Sanie în lucrarea sa³⁵, astfel că H. Daicoviciu și Liviu Petculescu, atrag atenția, în cadrul unor recenzii sau lucrări, asupra cronologiei castrului, pe care cel din urmă îl consideră anterior **castellum**-ului, precum și asupra raporturilor castru-necropolă-locuințe civile (bordeie, semibordeie și locuințe de suprafață)³⁶. Cei doi subliniază imposibilitatea acceptării ideii unei contemporaneități pe același spațiu a celor trei categorii de structuri arheologice cu caracter militar, funerar și civil³⁷.

Revenind la observațiile lui Vasile Pârvan și luând în considerare faptul că, din punct de vedere practic, prezența castrului în zona promontoriului Tirighina nu a putut fi dovedită, suntem de părere că existența acestuia nici nu poate fi justificată în acest perimetru, din cauza condițiilor geomorfologice ale terenului respectiv. Este greu de crezut că romanii au putut amplasa un castru într-un spațiu atât de accidentat, cu denivelări de circa 40 m și pante abrupte în incinta fortificației respective.

Cât privește urmele cu caracter funerar și de locuire, ele ar putea fi explicate prin caracterul geofizic și hidrografic al terenului care a slujit de suport așezării civile ce se află situată în albia majoră, în apropierea promontoriului pe care a fost ridicată fortificația, în prezent, cea dintâi aflându-se sub triajul gării Bărboși (Galați).

Situația constatată pe teren, poate fi pusă în legătură cu unitatea Galați-Bărboși, o zonă afectată de mișcări subsidente³⁸. Limitele acestei zone cuprind un areal mai vast, desfășurându-se pe structura depresionară a Câmpiei Române. În aceste condiții, odată cu manifestarea, începând cu secolul al II-lea p. Chr., a transgresiunii valahe, zona de subsidență a luncii Dunării, între Călărași și Galați, a fost afectată de inundații. Urmele acestor revărsări au putut fi urmărite în depunerile ritmice observate cu ocazia lucrărilor privind instalarea unei conducte de apă pentru Combinatul SIDEX (Priza Siret). Aceste depuneri sunt o dovadă a colmatărilor în urma staționării apelor în timpul inundațiilor, ce au afectat chiar zona aflată în imediata apropiere a promontoriului³⁹.

Ca urmare se poate afirma că prezența celor două tipuri de structuri pe versantul

29. *Ibidem*, p. 79.

30. H. Daicoviciu, *op. cit.*

31. N. Gostar, *Danubius*, 1, 1967, p. 107-113.

32. L. Petculescu, *op. cit.*

33. Emilia Doruțiu-Boilă, *SCIV*, 23, 1972, p. 45.

35. S. Sanie, *op. cit.*, p. 92. Este interesant de remarcat că zona **castellum**-ului este singura neacoperită de alte structuri arheologice.

36. L. Petculescu, *op. cit.*, p. 250.

37. Se știe că romanii pedepseau cu moartea profanatorii de morminte, iar înmormântările **intra muros** apar abia în perioada creștină. H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 48.

38. Gr. Posea, N. Popescu, M. Ielenicz, *op. cit.*, p. 129.

39. S. Sanie, *op. cit.*, p. 77 – în campania arheologică din 1969-1970, la piciorul pantei promontoriului Tirighina s-a descoperit un zid de cca 1,95 m înălțime, la o adâncime de 1,80 m, ceea ce înseamnă că orizontul de călcare antic se află sub o pătură de colmatări de cca. 3,75 m.

promontoriului poate fi rezultatul unot situații deosebite, când, datorită inundațiilor, oamenii au fost nevoiți să se retragă, temporar, în zonele mai înalte⁴⁰. Pentru datarea momentelor de inundație se impune stabilirea raporturilor necropolă respectiv compele temporare de locuire, precum și extinderea cercetărilor pe versant. În orice caz, încadrările cronologice de secol II –III p. Chr., a acestora sunt nejustificate.

La Noviodunum (Isaccea), cercetările au pus în evidență un strat de depuneri cu o grosime de doi metri care acoperă temeliile portului său, puse în secolul I. p. Chr.⁴¹.

În sudul Basarabiei, colmatările au dus la bararea gurilor de vărsare ale râurilor din această zonă, care s-au transformat ulterior în limane fluviale. Este cazul lacurilor, a căror origine se regăsește în acest proces, Cahul, Ialpug, Catalbug, Chitai (Cugurlui) și Conduc (Sasâc)⁴². În legătură cu aceste lacuri, este interesantă opțiunea românilor de a le include în arealul delimitat de valurile de pământ dintre râul Prut (Vadul lui Isac) și Lacul Ialpug (Belgorad) și mai departe de la Catalbug la Sasâc (Conduc), astfel încât să poată controla principalele surse de apă din zona de la Nordul Dunării de Jos.

Evoluția acestui sector al fluviului este strâns legată de procesele de subsidență ale Câmpiei Române, a căror maximă amplitudine și extensiune o ating în Nordul și respectiv Nord-Estul unității de relief amintite⁴³. "Interesant este și caracterul de "defileu" pe care-l ia, la Cotul Dunării, lunca cuprinsă între Podișul Dobrogei și cel al Moldovei, cu o deschidere de cc. 7 km⁴⁴.

A.C. Banu consideră că "momentul critic al procesului transgresiv" a coincis cu maxima presiune exercitată de migratori asupra frontierelor Imperiului Roman și a celui Bizantin⁴⁵.

În același timp, procesele maritime reprezintă cauzele apariției și evoluției celor de pe fluviu, care au condus la "stingerea" cetăților romane de la Noviodunum și Dinogenția în secolul al VI-lea⁴⁶.

În concluzie, se poate afirma că depunerile ritmice datorate inundațiilor pot ajuta, în cadrul unei abordării interdisciplinare, la reconstituirea ritmicității acestora, ca și la determinarea unei modificări de natură hidrologică, ce pot fi datate pe baza materialului arheologic. În același timp, posibilitatea stabilirii unei cronologii cât mai sigure privind evoluțiile geomorfologice, pornind de la cauze geotectonice sau climatologice, contribuie la o mai bună înțelegere a unor situații istorice concrete (tipuri de așezări, preocupări economice, trasee comerciale ș.a.).

40. De aici și caracterul locuințelor (bordeie, semibordeie, locuințe de suprafață), realizate din materiale cu rezistență mică în fața intemperiilor, pe termen lung.

41. Portul a funcționat în perioada bizantină (secolele X-XII) și mai târziu, în secolele XIII-XIV.

42. A.C. Banu, **Asupra genezei și vârstei limanelor fluviale...**, p. 243

43. Gr. Posea, N. Popescu, I. Ielenicz, **op. cit.**, p. 129 și urm.

44. Macu Botzan, **op. cit.**, p. 214.

45. A.C. Banu, **Date asupra unei transgresiuni de vârstă istorică în Bazinul Mării Negre ...**, p. 248.

46. **Ibidem.**

QUELQUES CONSIDÉRATIONS CONCERNANT LE LIMES DANUBIEN EN NORD DE LA DOBROUDJA

- Résumé -

Pour la compréhension de l'inadvertances en ce qui concerne les constructions romaines (l'établissement fortifié, les habitations et le complexe funéraire) découvertes dans la région du Bas Danube (au Nord de la Dobrudja), au point nommé Tirighina – Bărboși (Galați), on a pris en considération éléments spécifiques: la position périphérique de la région dans le cadre de la monde romaine et la nature particulière du terrain.

Au Nord de la Dobrudja la tectonique de distension est à l'origine de mouvements verticaux, par un tassement lent appelé subsidence. Par le jeu de la subsidence l'abaissement des cuvettes diminue progressivement la pente des cours d'eau qui n'ont plus en la force nécessaire au transport de leur charge jusqu' à la mer. Ainsi, ces alluvions se déposent au moment des inondations.

Liste des illustrations

- Pl. I. 1. – La situation hydrographique au Tournant de la Danube en Antiquité
– l'étape Dinogetia. (d'après Marcu Botzan)
2. – La situation hydrographique au Tournant de la Danube à l'heure actuelle
– l'étape moderne. (d'après M. Botzan).
- Pl. II. – Bărboși. Le plan du **castellum** et du camp romain (d'après S. Sanie).
- Pl. III. – Dacia – d'après Ptolemeu.

NOI DESCOPERIRI ARHEOLOGICE PE TERITORIUL COMUNEI PEȘTERA, JUD. CONSTANȚA

C. BĂJENARU, I.-C. DOBRINESCU, GH. STOLIAN

O descoperire întâmplătoare făcută în primăvara anului 1998 ne-a prilejuit efectuarea a două scurte campanii de cercetări arheologice pe teritoriul comunei Peștera, mai precis în satele **Veteranu** și **Izvoru Mare***. Deși a fost destul de limitată în timp și, uneori, amenințată de vremea nefavorabilă, cercetarea noastră a avut ca rezultat aducerea la lumină a unor interesante vestigii arheologice (fig. 1).

1. APEDUCTUL DIN ZONA SATULUI VETERANU

În luna mai 1998 Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța a fost informat de descoperirea unui apeduct din tuburi ceramice într-o zonă situată la aproximativ 800 m Nord de vatra satului Veteranu și la circa 2,5 km Sud de satul Peștera, foarte aproape de drumul de țară care leagă cele două sate. Apeductul a apărut la baza unui deal pe care se află o livadă de meri, în urma eroziunii provocate de ploi. Cel ce l-a descoperit – locuitorul Marian Pavelescu din Peștera –, mănât de curiozitate, a dezvelit o porțiune de circa 12 m din apeduct (fig. 2). Cercetarea noastră a constat în efectuarea unor sondaje pentru a prinde cât mai mult din traseul apeductului. Am reușit astfel să înregistrăm un tronson de aproximativ 250 m (fig. 3).

Suntem în măsură să prezentăm în cele ce urmează principalele concluzii ce s-au desprins în urma cercetării acestui monument.

Orientarea apeductului este Sud-Nord, aceeași fiind și direcția de scurgere a apei (adică dinspre Veteranu, aflat la sud, către Peștera, la nord). Prin urmare, **caput aquae** trebuie căutat undeva în vatra satului Veteranu, iar așezarea care se aprovizionează cu apă prin această conductă s-ar putea afla în zona satului Peștera. Din păcate, n-am reușit să identificăm nici unul din cele două capete, deoarece, și într-o parte și în cealaltă, apeductul a fost distrus destul de serios de lucrările de îmbunătățiri funciare (terasări înspre Peștera) și de amenajările moderne din satul Veteranu.

Apeductul este construit din tuburi ceramice asamblate cu var hidraulic și acoperite cu o peliculă de nisip fin. În cea mai mare parte, conducta este așezată pe un strat de nisip, doar în câteva locuri având ca bază un pat de mortar din var amestecat

* Prima campanie a avut loc între 29 iunie- 4 iulie, iar cea de-a doua între 21-26 septembrie 1998.

Fig. 1. Harta descoperirilor : A, B – apeducte romane; C – așezare romană (sec. II-IV p. Chr.); D. așezare getică (sec. IV-III a. Chr.).

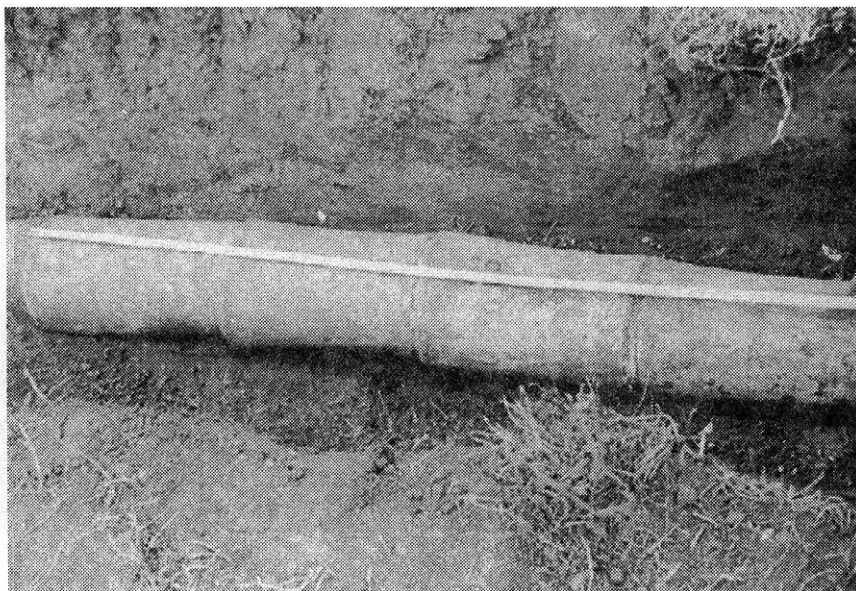

Fig. 2. Veteranu. Tronson din apeduct. (dezvelit de Marian Pavelescu).

a

b

Fig. 3. Veteranu. Vedere de ansamblu asupra zonei în care s-a descoperit apeductul roman (1 – bazin de distribuție; 2 – zonă de curbură a conductei; 3, 4, 5, 6 - alte puncte în care s-au practicat sondaje).

cu nisip¹. **Tubuli** au diametrul exterior mediu de 14,5 cm (la capătul fără manșon au 15,4 cm), iar cel interior de 11,5 cm (respectiv 12,8 cm la capătul fără manșon). Manșonul care permite asamblarea tuburilor, lung de 4,4 cm, are un diametru exterior de 11,4 cm și un diametru interior de 9,4 cm. Lungimea totală a unui tub este în general de 29,3 cm (fig. 4/a)². Pentru a fi consecvenți principiului respectării curbelor de nivel, constructorii au rezolvat trecerea de la o pantă la alta printr-o curbura destul de accentuată a conductei în valea dintre două dealuri (dealul pe care se află "magazia lui Șteflea" și dealul livezii) (fig. 3/a, punctul 2). În zona de arcuire maximă a conductei s-a realizat un cot prin îmbinarea unor tuburi întregi cu segmente mai mici de tuburi (fig. 4/b).

Într-un sondaj practicat înspre Veteranu, la baza dealului pe care se află "magazia lui Șteflea" (fig. 3/a, punctul 1), am descoperit un bazin de distribuție legat de acest apeduct (fig. 5). Pentru o înregistrare cât mai exactă am efectuat o secțiune mai mare (1,70 x 3,00 m). Deoarece în zona respectivă s-au făcut lucrări de amenajare a terenului

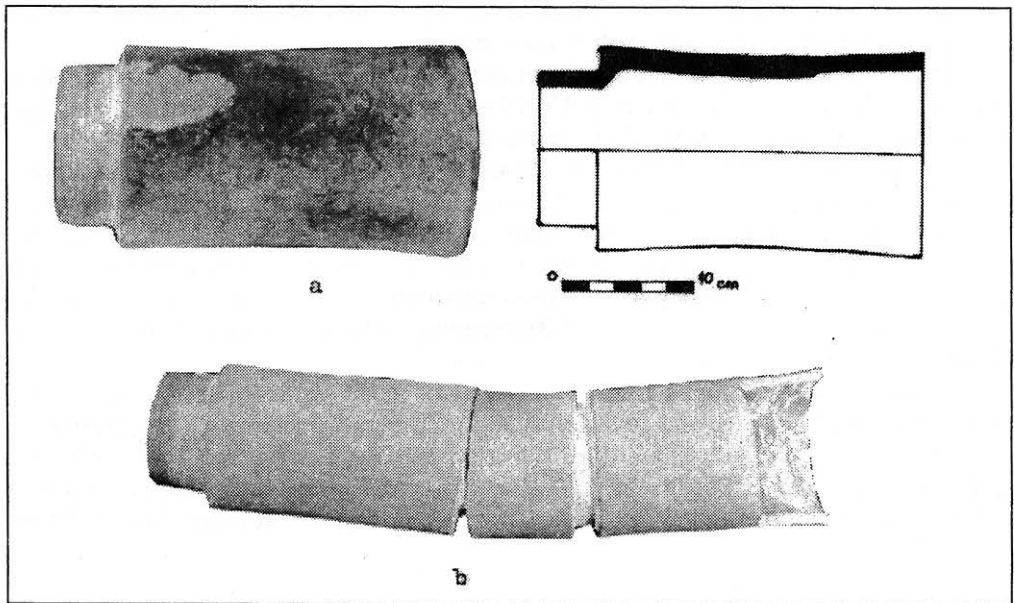

Fig. 4. Veteranu. Apeductul roman : a - tipul de **tubuli** folosiți;
b - modul de îmbinare a tuburilor în zona de maximă curbură a conductei.

1. Este explicabilă folosirea nisipului ca principal material de construcție, deoarece acesta se procură foarte ușor în zonă. La numai câteva sute de metri de locul unde a fost descoperit apeductul există și astăzi un deal de la baza căruia se extrage nisip. O carieră ceva mai mare se găsește la marginea de nord a satului Peștera.

2. Nu toate tuburile au dimensiuni standard. Dacă în privința diametrelor, acestea sunt în general respectate, există totuși unele tuburi puțin mai lungi (30,2 cm) sau mai scurte (28,5 cm). Tubuli cu dimensiuni apropiate de cele de la Veteranu s-au găsit pe Valea Bașpunar, la un apeduct callatian, tuburi ce au următoarele dimensiuni: D. ext. = 15,5 cm; D. int. (la mufă) = 11,5 cm; L = 34 cm (M. Ionescu, Pontica 24, 1991, p. 422). **Tubuli** de acest tip se află și în colecția M.I.N.A.C.: Nr. Inv. 551, 552 (D. ext. = 14 cm; D. int. = 11,7 cm; L = 31 cm, descoperiri făcute la Potârnichea, jud. Constanța); Nr. inv. 560 (D. ext. = 15,6 cm; D. int. = 11,2 cm; L = 36 cm, găsit la Visterna, jud. Tulcea).

cu mijloace mecanice, conducta din **tubuli** a fost în mare parte distrusă. La nord de bazin, înspre Peștera, se mai păstrau totuși fragmente mari de **tubuli** și, aproape intact, patul de mortar care susținea conducta. La sud, spre Veteranu, conducta și patul de mortar au fost distruse aproape complet (s-au mai găsit doar bucăți de mortar, lentile de nisip și mici fragmente de tuburi). Bazinul se afla la - 0,35 m de nivelul actual de călcare. În unele părți a fost și el afectat de lucrările de amenajare moderne. Este lucrat dintr-un bloc masiv de calcar și are lungimea de 0,67 m, lățimea de 0,46 m și înălțimea de 0,34 m. Cavitatarea (jghiabul) bazinului are o adâncime de 0,20 m. Pe latura de vest s-a păstrat foarte bine un perete de susținere al bazinului, realizat din piatră și mortar, gros de 15 cm. Bazinul era așezat pe un pat alcătuit din bolovani de calcar și nisip fin, însă nu știm cu ce era acoperit (probabil cu o piatră mai mare, care a fost luată și ea de buldozere).

Acest bazin prezintă trei orificii pentru racordarea cu tuburile ceramice: două în sensul curgerii (de la sud la nord, dinspre Veteranu către Peștera) și unul lateral, în partea de est, pentru o ramificație locală a apeductului, distrusă însă total de buldozere (n-am mai găsit nici o urmă de mortar sau tuburi)³.

Datele tehnice ale apeductului ne permit să datăm construirea acestuia în epoca romană, probabil în secolele II - III p. Chr. Există însă o serie de informații care ne fac să credem că apeductul a funcționat până în epoca modernă⁴.

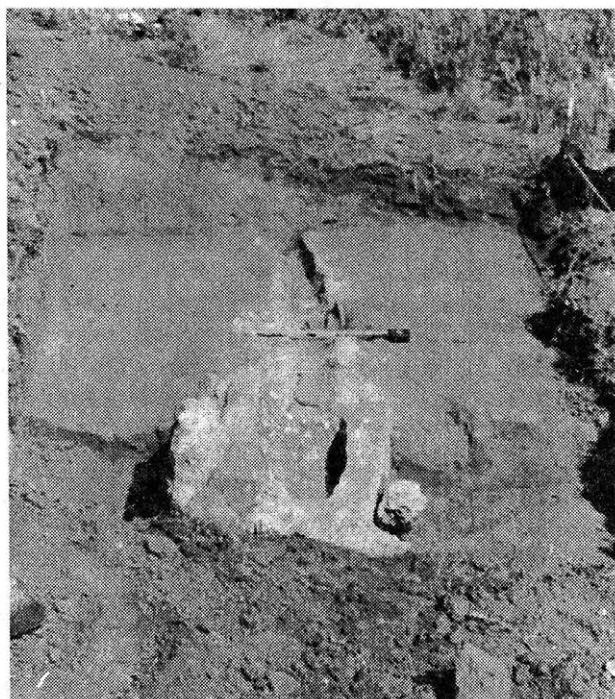
Rămâne ca viitoare cercetări să identifice **caput aquae** și punctul **terminus**. Oricum, configurația terenului ne arată foarte clar că apa era captată undeva în vatra satului Veteranu (poate chiar din zona numită de localnici "Șapte Fântâni", unde apa se găsește astăzi la adâncimi cuprinse între 6 și 12 m.) Pentru prezența romană în zonă stau mărturie câteva monede găsite în Veteranu de un localnic, între care un denar de la **Vespasian** și emisiuni din sec. IV-VI (**Maximinus Daza**, **Constantius al II-lea**, **Iustin al II-lea**)⁵.

Pentru punctul **terminus** al apeductului n-am reușit să identificăm urmele clare ale vreunei așezări rurale romane în zona satului Peștera. Există însă o perieghză mai veche făcută în zonă, care a identificat o locuire feudal-timpurie (sec. X-XI) la 500 m sud-vest de fostul I.A.S. Peștera, între drumul ce duce de la Peștera la Ivrinezu Mare și o dera. În aceeași perieghză s-au găsit fragmente ceramice romane (sec. II-III) în

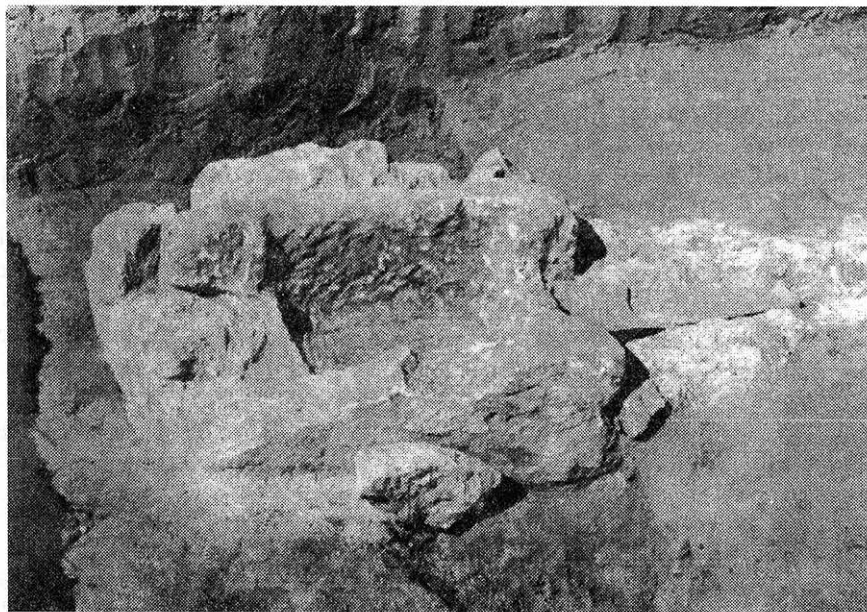
3. Această ramificație locală trebuie să fi fost foarte scurtă. Locul unde se află postat bazinul de distribuție este situat între două dealuri, conducta acestei ramificații, orientată către dealul stâncos de la est, neputând fi mai lungă de câțiva zeci de metri. Este posibil să fi fost în legătură cu o simplă cișmea, construită la marginea drumului ce leagă Veteranu de Peștera (un posibil drum antic). Totodată bazinul putea îndeplini foarte bine și rolul de gură de control a apeductului. Un bazin asemănător, dar având exclusiv rolul de gură de vizitare, a fost descoperit în 1959 la Potârnichea și se află în colecția M.I.N.A.C. (nr. inv. 553). Are dimensiunile 1,00 x 0,36 x 0,23 m. În fișa de obiect întocmită de A. Aricescu se precizează că "deasupra avea drept capac un bloc de piatră, peste care era așezat în picioare alt bloc care se vedea afară din pământ ca punct de reper". Pentru funcția de distribuție a bazinului, a se vedea descoperirea de la Tropaeum Traiani (pe traseul apeductului III de pe valea cetății) - un **dividiculum** realizat dintr-un mic sarcofag de marmură (A1. - S. Ștefan, BM I 41, 1972, 3, p. 48 și p. 53, fig. 13).

4. În sondajele noastre au apărut câteva fragmente ceramice medievale și moderne, iar în unele părți s-au observat reparații (mai degrabă cârpei) ale conductei. De la localnici am aflat despre existența, cândva, a unei "cișmele" (?) - probabil un izvor rezultat din spargerea conductei - în punctul "La Soci", aflat exact în botul dealului livezii de meri, la câțiva metri de ultimul sondaj practicat de noi (fig. 3, punctul 6).

5. Monedele au fost donate muzeului de Ștefan Casandra din Veteranu, căruia îi mulțumim și pe această cale. Ele vor fi publicate în curând de colegii G. Custurea și G. Talmațchi, în catalogul din revista "Pontica".

a

b

Fig. 5. Veteranu. Bazinul de distribuție.

partea de vest a fostului I.A.S.⁶. Nu excludem ca aşezarea rurală (sau **villa rustica** ?) alimentată de apeductul nostru să se afle undeva în această zonă de la nord de satul Peştera.

2. DESCOPERIRILE DE LA IZVORU MARE

2.1 Apeductul şi aşezarea romană

În timpul săpăturilor de la Veteranu am fost informaţi că şi în satul Izvoru Mare (aflat la circa 4 km vest de Veteranu) s-au găsit tuburi ceramice. Mai mulţi locuitori ne-au adus la cunoştinţă faptul că în timpul lucrărilor de refacere a cişmelei satului, în 1976, a fost descoperită o linie de apeduct din tuburi ceramice care mergea aproape paralel cu instalaţia modernă de captare a apei (construită în anul 1924). Cu acea ocazie, tuburile respectivului tronson de apeduct au fost dislocate şi distruse în cea mai mare parte.

Urmând traseul apeductului indicat de localnici am descoperit chiar în dereaua din centrul satului, mai multe fragmente de **tubuli**. Unele au dimensiuni destul de reduse: diametrul mediu este de 9,8 cm (la capătul fără manşon ating un diametru maxim de 10,7 cm), iar cel interior de 7,5 cm (respectiv 8,8 cm la capătul fără manşon). Lungimea unui tub mai bine păstrat este de 29,5 cm (fără manşon, care este rupt)⁷ (fig. 6/a). Altele sunt ceva mai mari, având următoarele dimensiuni aproximative: a) Diam. ext. = 17 cm / Diam. int. = 14 cm; b) Diam. ext. = 15 cm / Diam. int. = 12 cm; c) Diam. ext. = 12,5 cm / Diam. int. = 10,5 cm (8,5 cm la manşon); d)-e) Diam. ext. 14,5 cm / Diam. int. = 11,5 cm. Datorită stării fragmentare în care se păstrează, nu s-a putut determina lungimea nici unuia dintre tuburile din această a doua categorie (fig. 6/b-f). Prezenţa unor tuburi de dimensiuni diferite s-ar putea explica fie prin existenţa unor linii paralele de apeducte (construite în epoci diferite), fie prin folosirea unora dintre ele la captare (**caput aquae**) sau la bazinele de decantare.

Cişmeaua de la Izvoru Mare (fostul Mahmut-Cuiusu) era una dintre cele mai vestite din Dobrogea otomană, fiind menţionată şi de Ion Ionescu de la Brad la mijlocul secolului al XIX-lea⁸. Turcii au construit-o cu siguranţă pe traseul vechiului apeduct roman, care îşi avea **caput aquae** chiar în centrul actual al satului, la aproximativ 100 m de cişmea. Această veche cişmea turcească a suferit mai multe reparaţii de-a lungul timpului, fiind refăcută şi de români la 1899, 1924 şi 1976. În schimb, captarea romană (printr-o conductă sau mai multe dacă avem în vedere existenţa a cel puţin trei tipuri de **tubuli**) e posibil să fi fost folosită până în 1924, când s-a construit instalaţia modernă de captare a apei, probabil cam în acelaşi loc în care trebuie să se găsească **caput aquae** antic.

Traseul apeductului (apeductelor ?) de la Izvoru Mare conduce către o aşezare romană identificată de priegheza amintită mai sus la marginea de nord-est a satului,

6. P. Haşotti, E. Mihail, Pontica 16, 1983, p. 287, nr. 5.

7. Cele mai apropiate analogii cu acest tip de **tubuli** de mici dimensiuni le-am găsit tot în depozitele M.I.N.A.C.: nr. inv. 559 - tub descoperit în anul 1960 la Războieni, jud. Tulcea (D. ext. = 11,1 cm; D. int. = 9,1 cm la capăt şi 6,2 cm la manşon; L = 34,5 cm) şi nr. inv. 563 - tub descoperit în anii '50 la Dăeni, jud. Tulcea (D. ext. = 11 cm; D. int. = 8,6 cm la capăt şi 7,8 cm la manşon; L = 37 cm), acesta din urmă fiind probabil unul din **tubuli** descoperiţi pe Valea Pungii din Dăeni şi menţionaţi de E. Comşa în Materiale 5, 1959, p. 764 ca având "circa 12 cm diametru".

8. Cf. T. Mateescu, Peuce 4, 1973-1975, p. 265.

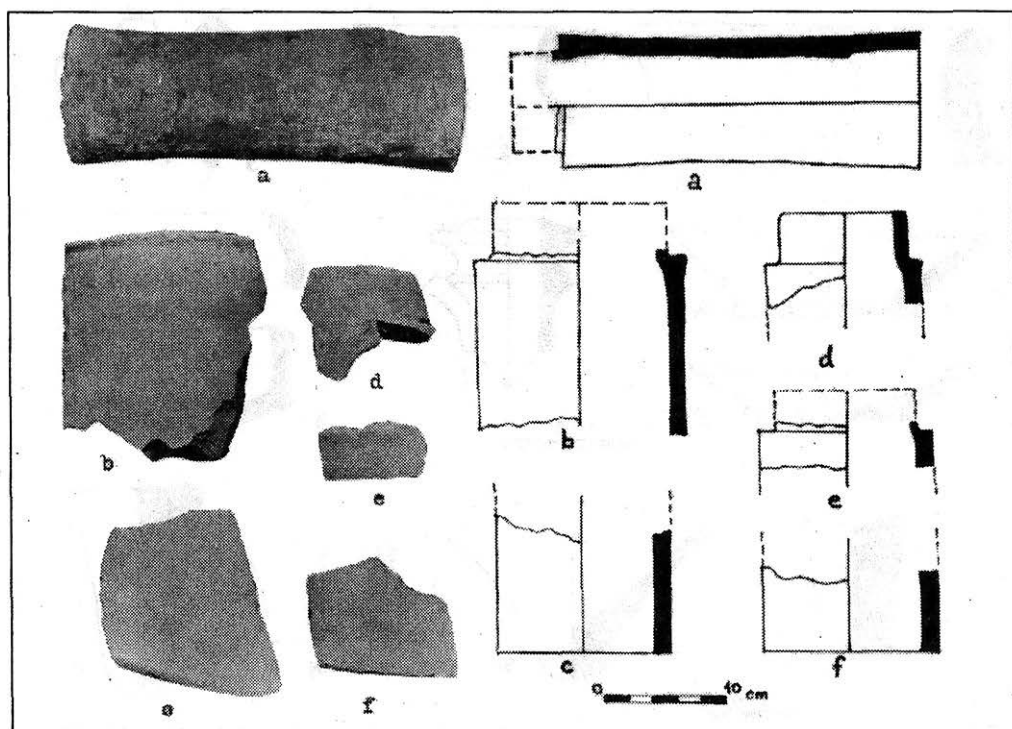

Fig. 6. Izvoru Mare. Fragmente de tubuli.

mai exact în punctul denumit de localnici "La Moară"⁹. Abundentul material ceramic (fig. 7) colectat și de noi într-o scurtă cercetare de suprafață evidențiază o locuire întinsă și bogată în acest punct, lucru confirmat, de asemenea, de câteva materiale arheologice descoperite întâmplător în curtea familiei Apostol (aflată chiar în perimetrul așezării romane). Este vorba de mai multe fragmente ceramice – romane și getice de epocă romană (fig. 7/1) –, de un fragment de element arhitectonic din marmură, probabil cornișă (fig. 8), precum și de o vatră de cuptor din care am reușit să mai vedem doar un sfert (o parte din marginea arcuită ce se lega de boltă)¹⁰. Pe baza materialului ceramic, așezarea se poate încadra cronologic în sec. II-IV p. Chr.

2.2 Așezarea getică (sec. IV-III a. Chr.).

Tot din vatra satului Izvoru Mare, mai precis de pe ulițele aflate pe pantele de la vest de șosea, am recuperat numeroase fragmente ceramice, atât de la suprafață cât și dintr-o groapă săpată de cetățeanul Petrușcă Gheorghe în grădina casei sale. Alături de câteva cioburi hallstattiene târzii (care dovedesc că locuirea în zonă este chiar mai veche de sec. IV a. Chr.) și de fragmente ceramice autohtone de factură La Tène, lucrate

9. P. Hașotti, E. Mihail, *op. cit.*, p. 285, nr. 2. Așezarea este situată cu siguranță la marginea de nord-est și nu "la marginea de vest a satului", cum apare în articolul citat. De la cișmeaua satului până în zona așezării romane sunt în jur de 500 m.

10. Vatra, care a apărut la -0,35 m de nivelul solului, a fost distrusă de proprietar în urma săpării unei gropi. Arsura vetrei era puternică, grosă de 5 cm. Nu avea substrucție de piatră, fiind implantată direct în pământul galben.

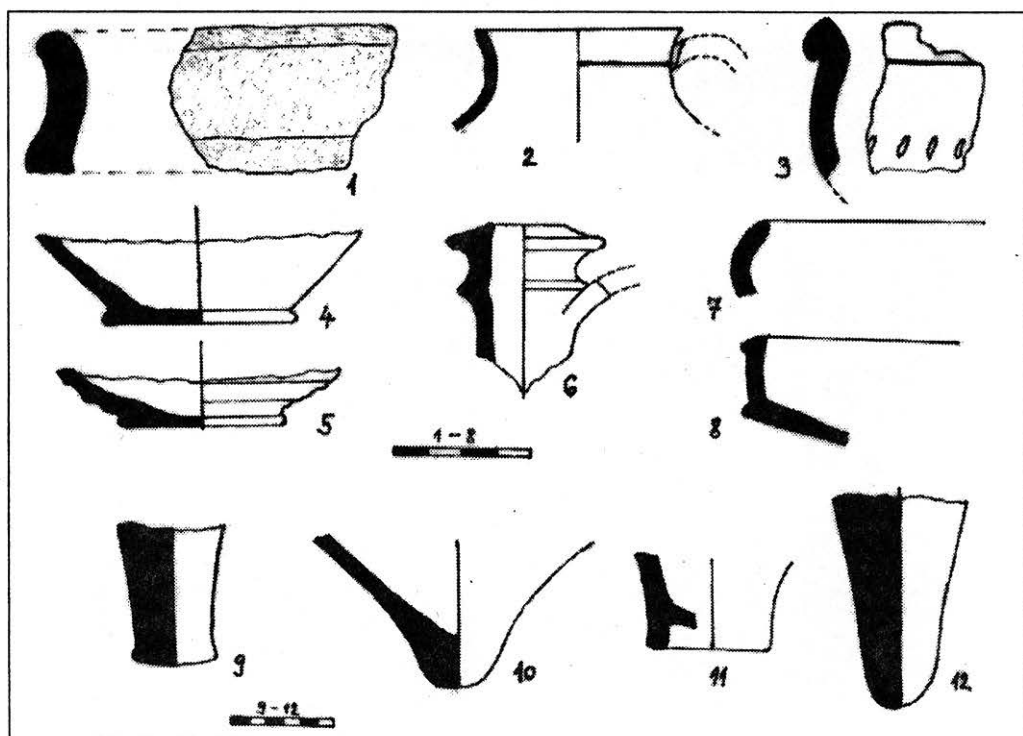

Fig. 7. Izvoru Mare. Ceramică din așezarea romană.

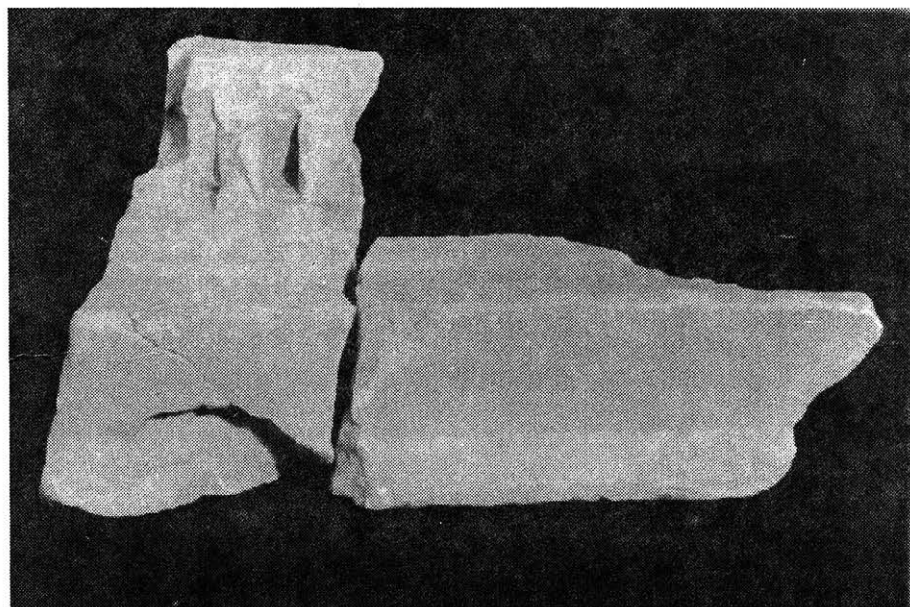

Fig. 8. Izvoru Mare. Fragmente de cornișă din marmură descoperite în perimetrul așezării romane.

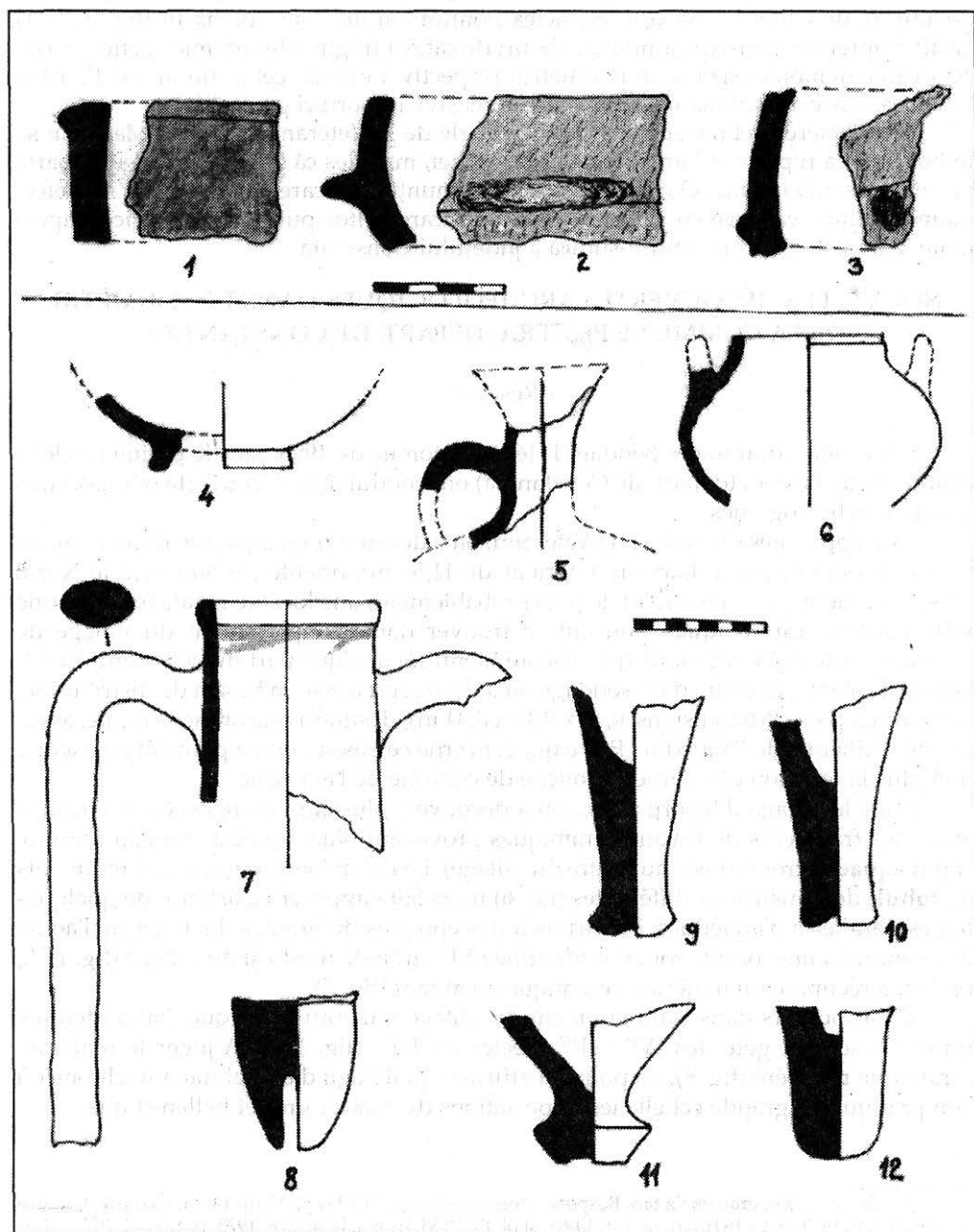

Fig. 9. Izvoru Mare. Ceramică din așezarea getică : 1 – Hallstatt târziu; 2, 3 – La Tène; 4-12, grecească și elenistică (7, 8 – Chios, 9 – Thasos, 10 – Heracleea Pontică, 11 - tip Soloha I, 12 - Sinope).

cu mâna sau la roată, s-a descoperit foarte mult material ceramic grecesc și elenistic, încadrabil în sec. IV-III a. Chr. (fig. 9). Dintre acestea se remarcă îndeosebi fragmentele de amfore de Chios¹¹, Thasos¹², Heraclea Pontica¹³ și de tipul Soloha I¹⁴ (fig. 9/7-11) găsite împreună în groapa amintită, alături de câteva fragmente ceramice getice. Toate acestea ne demonstrează că în perimetrul respectiv a existat, cel puțin în sec. IV-III a. Chr., o așezare autohtonă în care ajungeau masive importuri grecești.

În încheiere, trebuie spus că descoperirile de la Veteranu și Izvoru Mare vin să îmbogățească repertoriul arheologic al Dobrogei, mai ales că zona în cauză era foarte puțin cunoscută înainte. O periegeză mai amănunțită, pe care ne propunem să o efectuăm în viitor, va duce cu siguranță la identificarea altor puncte arheologice importante în această regiune central-sudică a județului Constanța.

NOUVELLES DÉCOUVERTES ARCHÉOLOGIQUES DANS LE PÉRIMÈTRE DE LA COMMUNE PEȘTERA, DÉPART. DE CONSTANTZA

- Résumé -

Les fouilles pratiquées pendant l'été et l'automne de 1998 dans le périmètre de la commune de Peștera (départ. de Constantza) ont conduit à la découverte d'importants vestiges archéologiques.

Aux approches du village de Veteranu, on a découvert un aqueduc romain fait de tuyaux céramiques (au diamètre intérieur de 11,5 cm), orienté du Sud vers le Nord. C'est un aqueduc qui alimentait, le plus probablement, une localité rurale (ou bien une villa rustica); caput aquae pourrait se trouver dans l'emplacement du village de Veteranu, et le point terminus (pas encore identifié) quelque part du côté nord du village de Peștera. Au cours d'un sondage on a découvert aussi un bassin de distribution, travaillé en pierre (dimensions: 0,67 x 0,46 x 0,34 m), destiné à une branche locale, assez courte d'ailleurs, de l'aqueduc. En ce qui concerne ce bassin, on ne pourrait en exclure non plus la fonction d'éventuelle bouche de contrôle de l'aqueduc.

Dans le village d'Izvoru Mare, on a découvert plusieurs vestiges. On y a trouvé aussi des fragments de tuyaux céramiques provenant d'un aqueduc romain (dont le caput aquae se trouve juste au centre du village). Le fait qu'on y a trouvé des fragments de tubuli de dimensions différentes (fig. 6) nous fait supposer l'existence de quelques lignes parallèles d'aqueducs, construits à des époques différentes. Le trajet de l'aqueduc conduit à une localité romaine identifiée à l'extrémité nord-est du village (fig. 1-C), où l'on a récupéré un matériau céramique abondant (fig. 7).

C'est toujours dans l'emplacement du village d'Izvoru Mare que l'on a identifié un établissement gète des IVe - IIIe, siècles av. J.-C. (fig. 1-D.) A juger le matériau céramique récupéré (fig. 9), on pourrait affirmer qu'il s'agit d'un habitat autochtone où l'on pratiquait à grande échelle les importations du monde grec et hellénistique.

11. I.B. Zeest, *Keramicskaia tara Bospora*, Moskva, 1960, p. 78-79 și pl. V, tip 14; M. Lazarov, *Izvestija - Varna* 9 (24), 1973, p. 13-16 (tip II, nr. cat. 40-64) și pl. IV-V; M. Irimia, *Pontica* 6, 1973, p. 42 și pl. 20/3, 21/6; V. H. Baumann, *Peuce* 4, 1973-1975, p. 39, nr. 26 și pl. V, fig. 4; Cr. Mușețeanu, N. Conovici, A. Atanasiu, *Dacia*, N.S. 22, 1978, p. 196, fig. 5/10-11.

12. I.B. Brașinski, *Greceskii keramiceskii import na Nijnem Donu v V-III vv. do n.e.*, Leningrad, 1980, pl. II, VIII/35; L. Buzoianu, *Pontica* 24, 1991, p. 91 (pl.X).

13. I.B. Zeest, *op. cit.*, p. 100 și pl. XXII, tip 43; I.B. Brașinski, *op. cit.*, pl. IV, IX/80-81; M. Irimia, *Pontica* 9, 1976, p. 38 și fig. 2/2.

14. I.B. Zeest, *op. cit.*, p. 91 și pl. XV, tip 32 d; V. Sârbu, *Pontica* 15, 1982, p. 101-102, fig. 1/4.

UNELE OBSERVAȚII ASUPRA ISTORIEI THEMEI PARADUNAVON (DESPRE VASILE APOKAPES)

ALEXANDRU MADGEARU

Cronicarii bizantini Skylitzes Continuatus, Mihail Attaliates și Ioan Zonaras, vorbind despre invazia uzilor din 1065, consemnau că "ținuturile din preajma Istrului" (respectiv, "orașele de la Istru") erau conduse de "Magistrul Vasile Apokapes și magistrul Nikephor Botaneiates"¹. Prin urmare, ar rezulta că thema Paradunavon ar fi condusă de doi comandanți (katepani sau duci). Pasajele din cele trei izvoare au provocat o îndelungată controversă. Relatarea conflictului propriu-zis este destul de amănunțită, dar referirea la cei doi conducători este laconică și necesită clarificări. Cum nu puteau exista doi conducători ai aceleiași theme, s-a presupus că este vorba de comandanții a două theme diferite : fie thema Paradunavon și thema Bulgaria (cum afirma N. Bănescu²), fie două theme denumite convențional Paristrionul Occidental și Paristrionul Oriental, rezultate din împărțirea provinciei inițiale. Denumirile nu sunt atestate de izvoare. Această din urmă ipoteză a fost dezvoltată de T. Wasilewski și susținută apoi de P. Diaconu (într-o formă ușor diferită)³. De-a lungul timpului, au mai intervenit în controversă diverși istorici, între care îi amintim pe: V. Zlatarski, P. Mutafčiev, I. Barnea, V. Tăpkova-Zaimova, I. Jordanov.

Mai există și alte izvoare care pot elucida problema, în afara cronicilor care au stârnit controversa. În istoriografia românească a fost mai puțin folosită cronica lui Matei din Edessa. Redactată în jur de 1130 - 1140 în limba armeană, ea a fost tradusă în franceză în 1858 de Edouard Dulaurier. Foarte utilă pentru cunoașterea istoriei orientului bizantin în secolul al XI-lea, ea oferă și unele informații despre evenimente din alte zone ale Imperiului, care au intrat în atenția autorului. Invazia uzilor din 1065 este amintită pe larg, fiindcă împăratul Constantin X a ordonat trimiterea de trupe din Armenia la Dunăre. Cronica afirmă că împăratul Constantin X" a reunit trupele din Armenia și a încredințat comanda lui Vasile, fiul lui Aboukab"⁴. Este Vasile Apokapes.

1. FHDR, III, p. 61, 69-71, 225.

2. N. Bănescu, *Les duchés byzantins de Paristrion (Paradunavon) et de Bulgarie*, Bucarest, 1946, p. 32-34, 84-90, 142-143.

3. T. Wasilewski, *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta*, Belgrad, 8, 1964, 2, p. 479-480; P. Diaconu, *Les Petchénègues au Bas-Danube*, Bucarest, 1970, p. 82-99.

4. *Chronique de Matthieu d'Edesse (962-1136) avec la continuation de Grégoire le Prêtre jusqu'en 1162*, trad. par Edouard Dulaurier, Paris, 1858, p. 126-127 (II. 89).

Relatarea conflictului coincide cu cea din cronicile bizantine amintite mai sus : Vasile Apokapes este luat prizonier și scapă datorită ajutorului unui barbar. Matei din Edessa prezintă și soarta sa ulterioară: se întoarce la Edessa, la tatăl său (ducele Mihail), apoi este amintită eliberarea orașului Edessa de sub stăpânirea unui rebel de către Apokapes, și în fine este menționată moartea sa în 1083⁵. Așadar, din cronica lui Matei din Edessa reiese că **Vasile Apokapes a primit comanda trupelor detașate din Armenia la Dunăre**, pentru a lupta contra uzilor.

Pentru Matei din Edessa, Vasile Apokapes era un fel de erou local, ale cărui fapte erau bine cunoscute locuitorilor din Edessa. De aceea, izvorul este demn de toată încrederea, deși a fost scris la o mare depărtare de teatrul evenimentelor.

Vasile Apokapes mai este cunoscut și din mai multe sigilii, toate descoperite relativ recent. Primele două provin de la Silistra și Bradvari (25 km sud de Silistra). Un al treilea a apărut la Nufăru (în 1979), iar al patrulea provine dintr-o localitate necunoscută din nord-estul Bulgariei și este încă inedit. Toate patru au ieșit din aceeași matriță. Ele poartă legenda: "Vasile Apokapes, magistrul, vestis și duce". Nu este precizat numele provinciei conduse în calitate de duce⁶.

De la Vasile Apokapes s-au mai păstrat și alte sigilii, care se referă la alte momente ale carierei sale. La Muzeul Ermitaj există un sigiliu al lui Vasile Apokapes, patriciu și strateg de Vaspurakan (thema constituită prin ocuparea regatului armean omonim). La Pliska s-a descoperit un sigiliu care atestă tot funcția de katepan de Vaspurakan, dar asociată cu titlul de vestarh. Acest sigiliu a rămas inedit, din câte știm, fiind doar semnalat. În fine, în colecția de la Dumbarton Oaks există un sigiliu care aparține lui Vasile Apokapes, proedros și duce de Edessa⁷. Funcțiile deținute de Apokapes în Orient sunt cunoscute și din izvoarele literare. Attaliates și Skylitzes vorbesc despre apărarea de către el a cetății Mantzikert (situată în thema Vaspurakan), în 1054/1055⁸.

În legătură cu Vasile Apokapes a fost pus și un izvor de altă natură, o notiță inserată la sfârșitul testamentului aristocratului cappadocian Eustathios Boilas. Notița a fost redactată de călugărul Theodul în data de 4 aprilie 1059 și consemnează numele conducătorilor mai multor provincii bizantine din acel moment, toate din Orient: Edessa, Antiohia, Mesopotamia, Iberia, Asprakania (Vaspurakan). Între ei este menționat și un magistrul Vasile, identificat cu Vasile Apokapes. În lectura admisă de N. Bănescu, pasajul ar conține cuvintele; "Basileiou magistrului tou Paradounabi"⁹. Aceasta ar dovedi că Vasile Apokapes era deja în 1059 katepan de Paradunavon. Lectura sa (preluată după Spyros Lambros, care a editat textul în 1910¹⁰) a fost contestată de V.N. Zlatarski și R. Bartikian, care au invocat modul particular de scriere a notiței: de o parte și de alta a unei cruci. Astfel, ordinea reală a cuvintelor este discutabilă. Cei doi oponenți ai lui Bănescu susțin că expresia "tou Paradounabi" trebuie legată de numele lui Aaron, conducătorul provinciei Mesopotamia¹¹. Aaron era fiul lui Ioan Vladislav (ultimul țar bul-

5. Ibidem, p. 180-181 (II. 116), 186 (II. 122).

6. I. Jordanov, *Études Balkaniques*, Sofia, 22, 1986, 1, p. 123-124; *Idem*, *Izvestija Varna*, 24 (39), 1988, p. 89-92 (nr. 2); I. Barnea, *SCIVA*, 37, 1986, 3, p. 270-271, nr. 4; *Idem*, *SCIVA*, 38, 1987, 2, p. 194.

7. I. Jordanov, *op. cit.*, 1988, p. 91.

8. N. Bănescu, *op. cit.*, p. 85.

9. Ibidem, p. 84-85; *Idem*, *RESEE*, 1, 1963, 1-2, p. 155-156.

10. S. Lambros, *Neos Ellenomnemn*, 7, 1910, 2-3, p. 130-131, nr. 10.

11. Vezi N. Bănescu, *op. cit.*, 1963, p. 155-157; T. Wasilewski, *op. cit.*, p. 480; R. M. Bartikian, *Izvestija na Bălgarskoto Istoričesko Družestvo*, 25, 1967, p. 315-319. Vezi și I. Jordanov, *op. cit.*, 1988, p. 90.

gar). El a deținut mai multe funcții în provinciile orientale¹². De aceea, s-a presupus că epitetul de *Paradounabis* îi poate fi aplicat lui, ca o poreclă legată de țara sa de baștină.

Indiferent de corectitudinea lecturii, este de remarcat că monahul Theodul a menționat în notița sa doar provincii orientale. De aceea, se ridică un semn de întrebare în privința opiniei lui N. Bănescu.

Acel magistros Vasile din notița lui Theodul este identic cu cel menționat în textul testamentului, printre moștenitori, împreună cu fratele său, vestarhul Pharesmanes. Eustathios Boilas servise sub comanda tatălui lui Vasile Apokapes, Mihail¹³. Aceasta era rațiunea pentru care magistrul Vasile a fost amintit și în notița finală a testamentului.

Deocamdată vom face abstracție de notița călugărului Theodul, fiindcă este o sursă ambiguă. Date mai sigure pot fi obținute prin analiza sigiliilor. Există două grupuri de sigilii; cele patru în care Vasile Apokapes are funcția de duce, fără mențiunea unei provincii, și celelalte trei care precizează provincia condusă de el: Vaspurakan sau Edessa. Sigiliul în care este intitulat proedros și duce de Edessa se datează în partea finală a vieții sale (în 1076/1077-1083, eventual începând din 1071).

Pe baza sigiliilor putem reconstitui o parte din cariera lui Vasile Apokapes. Ordinea firească a titlurilor dobândite de el, așa cum rezultă din sigilii, este; patrikios, magistros și vestes, vestarth, proedros. În 1054/1055, Vasile Apokapes era patrikios. Știm aceasta nu dintr-un sigiliu, ci din relatarea asediului cetății Mantzikert, din cronică lui Skylitzes. El nu era katepan al provinciei, ci doar strateg al orașului (comandantul cetății). Izvorul folosește termenul de strategos. În această calitate a organizat respingerea a două asedii în 1054 și 1055¹⁴. Nu ar fi exclus ca el să fi fost de fapt chiar katepan de Vaspurakan, având în vedere că fortificația de la Mantzikert era principala cetate a provinciei. Potrivit ultimelor cercetări, Aaron a rămas katepan de Vaspurakan doar până în 1049. Este vorba de același Aaron din notița lui Theodul, devenit katepan de Vaspurakan prin 1047¹⁵. În orice caz, Vasile Apokapes a putut primi după 1055 funcția de katepan, mai importantă decât cea de strateg de oraș.

Nu știm cât timp a rămas Vasile Apokapes conducător (strateg) al cetății Mantzikert, sau în funcția de katepan de Vaspurakan. În orice caz, din această perioadă datează sigiliul de la Ermitaj, cu titlul de patrikios și cu funcția de strateg de Vaspurakan. Această funcție poate fi înțeleasă și ca strateg de Mantzikert, deoarece conducătorul întregii theme purta titlul de katepan, nu de strateg.

Ulterior, Vasile Apokapes a primit titlurile de magistros și vestes. Așa este intitulat pe sigiliile databile în 1065 – cele descoperite în Paradunavon, care nu se pot data decât atunci. Vasile Apokapes era deja magistros în 1059, căci acesta este titlul consemnat în notița din 1059. Astfel, rezultă că Vasile Apokapes a devenit magistros înainte de 1059. Nu ar fi exclus ca avansarea să fi fost motivată de succesul respingerii asediilor la care a fost supusă cetatea Mantzikert, în 1054-1055. Nici notița lui Theodul și nici cronică lui Matei din Edessa nu precizează funcția deținută de Vasile Apokapes în 1059, respectiv în 1065. Totuși, pe baza cronicii lui Matei din Edessa se poate deduce că el avea în 1065 o funcție de comandă undeva în regiunile armene ale Imperiului

13. S. Vryonis, *Dumbarton Oaks Papers*, 11, 1957, p. 274.

14. Ioannes Scylitzes, *Synopsis historiarum*, recensuit I. Thurn, Berlin-New-York, 1973, p. 462-464; R. Grousset, *Histoire de l'Arménie des origines à 1071*, Paris 1947, p. 597-598, 600.

15. I. Jordanov, *op. cit.*, 1990, 107.

Bizantin, și că de acolo a pornit cu trupele sale către provincia Paradunavon.

Cronica lui Matei din Edessa este izvorul de bază pentru Armenia bizantină în secolul al XI-lea. Pasajul referitor la misiunea lui Vasile Apokapes la Dunăre este cât se poate de clar (spre deosebire de cronicile bizantine care nu precizează funcția deținută de Vasile Apokapes în Paradunavon). Nu avem de ce să punem la îndoială informația respectivă, care se referă la trimiterea unor trupe din Armenia la Dunăre, sub conducerea lui Vasile Apokapes, la ordinul împăratului Constantin X. O asemenea misiune nu putea fi încredințată unui simplu comandant de cetate. De aceea, presupunem că Vasile Apokapes era în 1065 katepan de Vaspurakan. Această temă era atunci singura regiune armeană unde se mai exercita autoritatea bizantină.

Ordinul lui Constantin X a fost o greșală strategică. Frontierele orientale erau amenințate de turcii selgiucizi, care, în 1064, au cucerit provinciile Ani și Kars, situate la nord de Vaspurakan. În 1065-1066, agresiunea a continuat¹⁶. Dar, chiar dacă nu putem explica decizia lui Constantin X de a trimite la Dunăre trupele din Armenia, faptul rămâne cert.

Dacă Vasile Apokapes era katepan de Vaspurakan în 1065, se poate presupune că el deținea această funcție deja înainte de 1059 și că el urmase după Aaron, atunci când acesta a fost transferat ca duce de Mesopotamia. Atunci s-ar putea data sigiliul de la Ermitaj în care Vasile Apokapes este patriciu și strateg de Vaspurakan.

În orice caz, este clar că Vasile Apokapes nu putea fi în 1065 katepan de Paradunavon. El a fost doar trimis în provincia dunăreană cu misiunea de a-l ajuta pe katepanul acestei provincii, care, prin urmare, era Nikephor Botaneiates.

I. Barnea atribuia lui Vasile Apokapes un sigiliu descoperit la Istanbul, care a aparținut lui Vasile, *ek prosopou tou Praradounabou*. *Ek prosopou* însemna locțiilor al comandantului unei theme, trimis acolo de împărat¹⁷. Suntem de acord cu această identificare și remarcăm că doar trimiterea lui Vasile Apokapes din Armenia la Dunăre poate explica titlul purtat de el pe acest sigiliu, care provine din momentul imediat anterior sigiliilor cu titulatura de magistros, vestes și duce.

După întoarcerea sa din prizonierat, care poate fi datată în 1066 sau 1067, Vasile Apokapes a primit titlul de vestarh, atestat de sigiliul de la Pliska. Titlul urma în mod firesc după cel de vestes. Sigiliul consemnează și funcția de katepan de Vaspurakan, în care a fost reintegrat Vasile Apokapes. El a rămas la conducerea provinciei Vaspurakan probabil până la căderea cetății Mantzikert în 1070. După unele informații, Vasile Apokapes era deja duce de Edessa în 1071¹⁸. În orice caz, în 1071 provincia Vaspurakan a fost integral pierdută de Imperiul bizantin, ca urmare a catastrofei înfrângerii de la Mantzikert. Funcția de duce de Edessa este atestată și de sigiliul de la Dumbarton Oaks. Sigiliul de la Pliska se datează, așadar, în intervalul 1066-1070. Orașul Pliska a fost distrus de invaziile pecenegilor din 1048 și din anii imediat următori¹⁹, dar se pare că locuirea a fost reluată într-o anumită măsură ceva mai târziu, deoarece Pliska este atestată de Ana Comnena în 1088, cu ocazia ofensivei lui Alexios I. Este însă imposibil de precizat, deocamdată, în ce împrejurări a ajuns acest sigiliu la Pliska.

Să revenim acum la notița lui Theodul. Este evident că ea nu poate dovedi că

16. R. Grousset, *op. cit.*, p. 614-616, 622.

17. I. Barnea, *op. cit.*, 1987, p. 194.

18. R. Grousset, *op. cit.*, p. 625.

19. P. Diaconu, *op. cit.*, p. 71.

Vasile Apokapes a fost katepan de Paradunavon în 1059, fiindcă trebuie să acordăm mai multă încredere cronicii lui Matei din Edessa. De aceea, suntem de acord cu V. Zlatarski, R. Bartikian și I. Jordanov, care leagă epitetul *Paradunavis* de Aaron. Reamintim faptul că toate provinciile menționate în notița călugărului Theodul sunt orientale și vecine cu Cappadocia. Ce căuta în această enumerare o provincie din partea opusă a Imperiului ?

Magistrul Vasile nu are menționată nici o funcție în notița lui Theodul. Am văzut că, foarte probabil, el era deja pe atunci katepan de Vaspurakan. Credem că funcția sa nu a fost menționată fiindcă Vaspurakanul apare în alt context. Notița îl amintește pe un anume *Pankratios basileos Asprakaniias* (în lectura lui Spyros Lambros). Asprakania este provincia Vaspurakan, iar Pankratios este forma grecească a numelui Bagrat – dinastia regilor armeni. Credem că aici este vorba de unul dintre regii Bagrazi, Gagik II, care, formal, rămăsese rege al Vaspurakanului, după ce în 1045 renunțase la putere, primind în schimb unele domenii în Cappadocia²⁰. Fiind amintit acest rege legitim al Vaspurakanului (care a trăit până în 1077 sau 1080), nu mai era cazul să fie menționată și funcția lui Vasile Apokapes.

În orice caz, notița lui Theodul nu are nici o legătură cu thema Paradunavon. Prezent în mod efemer pe frontiera dunăreană, Vasile Apokapes rămâne un comandant de seamă al armatei, dar din Orient.

Astfel, ajungem la concluzia că provincia Paradunavon era condusă în anul 1065 de o singură persoană, și anume de către Nikephor Botaneiates.²⁵ Pasajele din cronicile lui Skylitzes Continuatus, Attalates și Zonaras nu pot fi invocate în sprijinul unei separări în două a themei Paradunavon, în perioada anterioară anului 1065.

Dealtfel, nu există nici alte argumente solide pentru acea separare a Paristrionului. S-a crezut că prezența ducelui Roman Diogenes în fruntea "orașelor paristriene" în timpul războiului cu ungurii din 1059 ar dovedi existența unui Paristrion situat în apropierea Ungariei, așadar diferit de cel dobrogean²¹. În realitate, datarea în 1059 a luptelor lui Roman Diogenes cu "sauromații" nu are șanse de confirmare, după cum au dovedit-o mai întâi N. Bănescu și apoi P. Diaconu. Acei "sauromați" din relatarea lui Attalates nu sunt ungurii, ci pecenegii, care l-au înfrânt pe Roman Diogenes în anul 1053, nu în 1059²².

Pe de altă parte, P. Diaconu găsea un indiciu al formării unei noi theme paristriene, occidentale, cu capitala la Serdica, în informația despre același Roman Diogenes, în calitate însă de duce de Serdica (în 1067), funcție care, de fapt, ar fi fost cea de katepan al provinciei care avea reședința acolo. Provincia respectivă nu putea fi thema Bulgaria²³. Este adevărat că în 1066-1067 conducătorul themei Bulgaria era Andronic Philokales și că funcția de duce de Serdica nu poate fi înțeleasă în sensul de comandant de cetate. De aceea, se pare că se poate susține existența în anul 1067 a unei unități militar-administrative cu sediul la Serdica. Problema este că nu aveam nici o dovadă că ea s-ar fi întins până la Dunăre. Dimpotrivă, faptul că Roman Diogenes intrase în relații apropiate cu Niculiță, șeful vlah din Larissa, pe vremea când era katepan²⁴, ne sugerează o extindere a acestei provincii mai mult către sud.

20. R. Grousset, *op. cit.*, p. 580-581.

21. T. Wasilewski, *op. cit.*, p. 479.

22. Vezi N. Bănescu *op. cit.*, 1946, p. 27-31, 82-83; P. Diaconu, *op. cit.*, p. 92-93.

23. P. Diaconu, *op. cit.*, p. 95-97.

24. *Ibidem*, p. 96.

Teoria separării în două a provinciei Paradunavon în 1059 devine astfel o ipoteză lipsită de argumente temeinice. Am văzut că nu este valabil acel argument care a fost dedus din existența a doi conducători ai Paristrionului în 1065 (Vasile Apokapes și Nikephor Botaneiates)²⁵.

SOME OBSERVATIONS ON THE HISTORY OF PARADUNAVON (ABOUT BASIL APOKAPES)

- Abstract -

In their relation about the war of 1065 against the Udae, Skylitzes Continuatus and Attaliates are speaking about two commanders in Paradunavon: Nikephor Botaneiates and Basil Apokapes. It was supposed that the province was former divided in two parts. Matthew of Edessa affirmed in his turn that Basil Apokapes was sent in 1065 from Armenia to the Danube against the Udae. Four seals of Basile Apokapes found in Paradunavon have the same legend: *magistros, vestes* and duke. Other seals are attesting the functions of *strategos* and *katepano* of Vaspurakan and also the function of duke of Edessa. As *magistros* and *strategos* of the city, Basil Apokapes defended Mantzikert in 1054/1055.

Basil Apokapes is also mentioned in the notice written by the monk Theodulos in 1059. Its lecture is disputed. It was shown that the word *Paradunavi* could be ascribed to Aaron, duke of Mesopotamia (a person of Bulgarian origin).

The function held by Basil Apokapes in 1065 could be established from his seals and from the Armenian chronicle. His career was: *patrikios* and *strategos* of Mantzikert (before and after 1050), *magistros* and *vestes*, *vestarhos*, *proedros*. He became *magistros* before 1059 and next he received the title of *vestes* (both are attested by the seals dated in 1065). After 1065 he was promoted *vestarhos*. Between 1071 or 1076 and 1083 he was duke of Edessa and *proedros*. The titles of *vestarhos* and *katepano* of Vaspurakan (attested by the seal found at Pliska) should be dated only between 1067 and 1070.

Matthew of Edessa did not precise the function held by Apokapes in 1065, but it is clear that he was commander of the troops located in Armenia. We suppose that he was *katepano* of Vaspurakan and that he had the same function in 1059. In the notice of Theodulos are recorded only the dukes of several oriental provinces; a mention of Paradunavon would be strange here.

The conclusion is that Basil Apokapes was sent to help the commander of Paradunavon, i.e. Nikephor Botaneiates. After he returned from captivity (1066 or 1067), he received the same function in Vaspurakan.

The theory of the two provinces Paradunavon has no other arguments. Romanos Diogenes was not ruler of a "Western Paradunavon" in 1059. The events put in discussion are dated in 1053 and do not attest a division of the province.

25. Acest articol (prezentat la sesiunea "Pontica", 26-29 octombrie 1998) a fost redactat înainte de apariția studiului lui M. Grünbart, *Die Familie Apokapes im Lichte neuer Quellen*, *Studies in Byzantine Sigillography*, *Dumbarton Oaks*, 5, 1998, p. 29-41. Nu mi-au fost accesibile nici două studii recente: A. G. C. Savvides, *On the Armenian-Georgian-Byzantine family of Apocapes (Abukab) in the 11th Century*, *Diptycha*, 5, 1991-1992, p. 96-104 și V. P. Stepanenko, *K cursus honorum Vasila, syva Apuhanu*, in *Rossijko vizantinovedenia: Itogi i perspektivi*, Moscova, 1994, p. 129-131.

NOTE
NOTES

DATE DESPRE O CAPCANĂ DIN EPOCA NEOLITICĂ

EUGEN COMȘA

Începând din deceniul cinci al secolului, pe teritoriul țării noastre, s-au intensificat mult săpăturile arheologice, inclusiv cele din Oltenia. Între acestea au fost și cele efectuate lângă localitatea Verbicioara (com. Verbița, jud. Dolj).

Săpăturile din cadrul aceluși complex s-au făcut, mai ales, în așezarea principală (A), aflată în dreptul văii numite de localnici "La Trestie", pe o prelungire, destul de mare, a terasei înalte.

Prin săpăturile arheologice făcute s-a constatat că în stratul cu vestigii sunt documentate materiale datând din epoca neolitică, altele din epoca bronzului și pe același loc a fost un vast cimitir din a doua jumătate a secolului al XIV-lea.

În cursul săpăturilor sistematice efectuate în vara anului 1950, în stratul cu depuneri arheologice aparținând culturii Sălcuța, din perioada târzie a epocii neolitice, printre multe alte materiale, diferite, s-a găsit și o piesă neobișnuită, anume un cârlig mare.

Cu toții, cei care participam la acele săpături, ne-am pus problema la ce putea servi un astfel de cârlig masiv.

Atunci, din colectivul nostru, de sub conducerea prof. D. Berciu, făcea parte și C.S. Nicolaescu-Ploșor. Dumnealui, când a văzut și cercetat cârligul, ne-a spus că este vorba de un cârlig, numit de localnici (în Oltenia) **tivig**. În continuare ne-a explicat și la ce a servit piesa, în realitate, în acea perioadă îndepărtată în timp.

De-a lungul anilor, în lucrările de specialitate am găsit menționate în total 6 cârlige, de diferite forme, dar folosite în același scop.

Acele cârlige au fost descoperite la:

1. VĂRĂȘTI (jud. Călărași)

Cu prilejul sondajelor din anul 1958, pe care le-am efectuat în așezarea gumelnițeană, de tip tell, de pe grindul Grădiștea Ulmilor¹, care se află în partea de sud a fostului lac Boian, s-a găsit un cârlig de tivig făcut din corn de cerb. Materialele încă nu au fost prelucrate și nu suntem în măsură să descriem amănunțit piesa.

2. SĂLCUȚA (jud. Dolj)

Prin săpăturile din anul 1951, de pe "Piscul Cornișorului" de sub conducerea prof. Dumitru Berciu, în stratul cuprinzând materiale caracteristice culturii Sălcuța (din faza

1. Săpături Eugen Comșa.

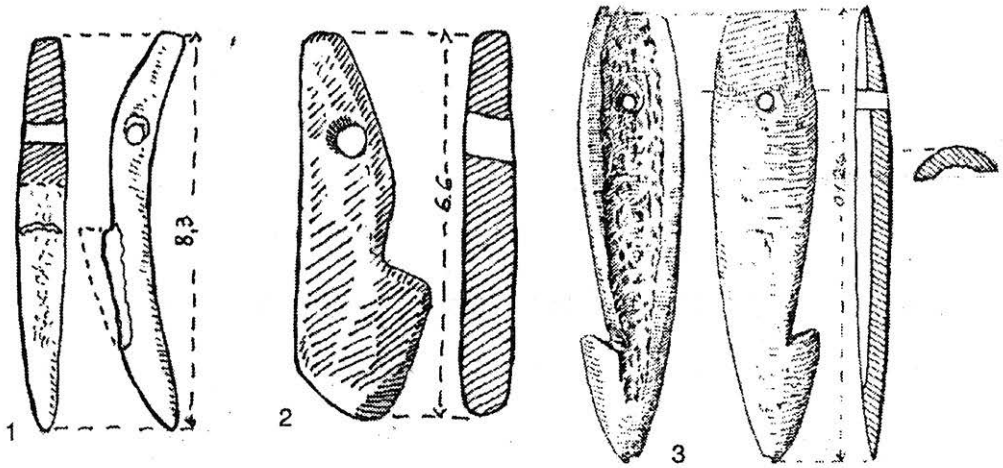

Fig. 1. Cârliche pentru capcane "tivig", descoperite la:

1. Sălcuța (după D. Berciu, **op. cit.**, 1961, p. 227, fig. 66/3);
2. Verbicioara (după D. Berciu și colaboratori, **op. cit.**, 1951, p. 237, fig. 7/1);
3. Izvoare (după Radu Vulpe, **op. cit.**, 1957, p. 257, fig. 264/1).

Sălcuța IIC), a fost descoperit la 1,30m adâncime un alt cârlig de tivig². Piesa are o formă deosebită și a fost lucrată din corn de cerb. Cârligul are corpul ascuțit, cu lungimea de 8,3 cm. Partea de sus este destul de subțire, dar în dreptul orificiului, este puțin mai groasă. În marginea orificiului se observă urme (zgârieturi) provocate de sfoară. Porțiunea inferioară a piesei se subțiază, formând jos un vârf destul de ascuțit. Partea cârligului este ruptă din vechime. Considerăm că s-a rupt, probabil, din cauza greutății prea mari pe care a suportat-o.

3. VERBICIOARA (jud. Dolj)

Cârlig descoperit în anul 1950, în așezarea amintită, în stratul Sălcuța³. A fost făcut tot din corn de cerb. Este un cârlig destul de masiv, făcut așa pentru a rezista la o greutate destul de mare. Are corpul gros, cu o formă neobișnuită. Latura din spate este dreaptă, iar cea dinspre cârlig este arcuită. Privit lateral, cârligul are forma de L, cu latura inferioară puțin înclinată în jos. Porțiunea de jos are forma semicirculară. Cârligul are 6,6cm lungime.

4. BOD (jud. Brașov)

La sfârșitul secolului trecut, în așezarea de pe locul numit "Priesterhügel" de lângă localitatea Bod, a fost descoperit, în stratul cu materiale specifice unei faze de început a culturii Cucuteni-Ariușd, un cârlig făcut din corn de cerb, de la o capcană similară, de tip tivig. Informația, care a fost publicată (despre cârlig) la Viena, în anul 1903, nu ne este accesibilă⁴. Se pare, că desenul piesei nu a fost publicat.

2. D. Berciu, **Contribuții la problemele neoliticului în România, în lumina noilor cercetări**, București, 1961, p. 227 (fig. 66/3).

3. D. Berciu și colab., **SCIV, II**, 1951, p. 237 (fig. 7/1).

4. J. Teutsch, **Mitteilungen der Prähistorischen Kommission**, I, nr. 6, Viena, 1903, p. 365.

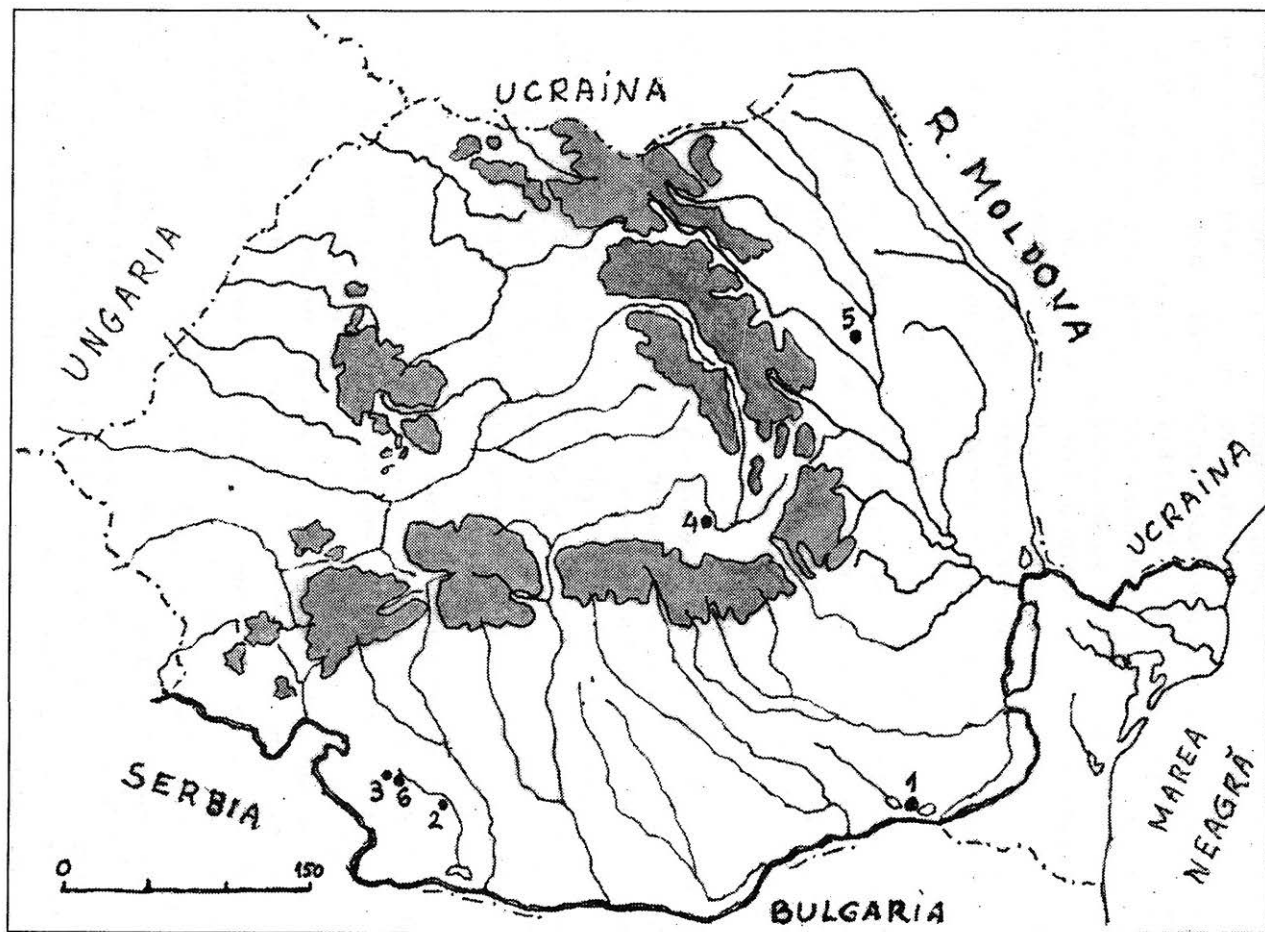

Fig. 2. Complexele în care s-au descoperit cărlige de tivig:

A. Epoca neolitică: 1. Boian; 2. Sălcuța; 3. Verbicioara; 4. Bod; 5. Izvoare; B. Epoca bronzului: 6. Verbicioara.

5. IZVOARE (jud. Neamt)

Așezarea neolitică se află pe terasa mijlocie a Bistriței, în unghiul de nord-vest al confluenței văilor Bistriței și Cracăului, la circa 1 km est de satul Izvoare.

Cu prilejul săpăturilor de durată, efectuate sub conducerea prof. Radu Vulpe, în așezarea neolitică, în supr. I, în pământul de umplutură al unei gropi nederanjate, se aflau diferite fragmente ceramice, având decor pictat tricrom și un cârlig deosebit, de tivig. Suprafața piesei, pe ambele fețe a fost lustruită cu grijă⁵. Obiectul are dimensiunile de 12,4 cm lungime și 2,8 cm lățime. Piesa a fost realizată dintr-o placă de coajă de corn de cerb. Obiectul avea la început forma prelungă, biconvexă, iar după aceea, printr-o porțiune adâncită pe o parte, s-a făcut cârligul, destul de mic. Partea de jos a piesei este ascuțită, iar cea de sus destul de lată. În porțiunea de sus s-a făcut, pe mijlocul lățimii, un orificiu, care ni se pare a avea diametrul destul de mic pentru a se putea fixa de el o sfoară groasă, necesară menținerii cumpenei.

Ținând seama de ceramică (având decor tricrom) găsită în groapă, rezultă că acest cârlig de tivig, datează din faza A a culturii Cucuteni.

6. VERBICIOARA (jud. Dolj).

Este important faptul că tot în așezarea de la Verbicioara, dar în stratul format în cursul epocii bronzului, anume în timpul culturii Verbicioara III, a fost descoperit, tot în anul 1950, un alt cârlig, de la o capcană de tip tivig, ceea ce constituie o dovadă evidentă că în regiunea de sud-vest a Olteniei, în acea perioadă erau folosite în continuare și astfel de capcane⁶.

*

Din explicațiile date atunci, de C.S. Nicolaescu-Ploșor, rezultă că astfel de cârlige au fost folosite la capcane, destul de complicate, pentru prinderea animalelor sălbatice. Este vorba de capcane formate din două părți:

- o cumpănă ca de fântână, formată dintr-un par (bifurcat sus) înfipt în pământ, pe care se sprijinea deasupra un alt par lung, nu prea gros, având fixată la un capăt o greutate destul de mare, iar la celălalt capăt era legată o sfoară groasă. La capătul ei de jos era legat un cârlig masiv, de tipul celor descrise mai sus. Pe partea de jos a sforii era legat un laț, care se putea strânge.

- partea a doua a capcanei era formată dintr-un fel de "colibă", nu prea mare, prelungă, făcută, desigur, din nuiele sau bețe mai groase, acoperită cu frunziș. Mărimea ei era calculată așa ca să poată încapa înăuntru animalul, care urma să fie prins. "Coliba" avea o singură deschidere, spre un capăt, nu prea mare. În interiorul acestei "colibe", la capătul opus deschiderii, se punea momeala (carne, oase), care, prin mirosul său urma să atragă animalele sălbatice. În continuare, cumpăna era înclinată spre colibă, deci ajungea să fie sus capătul cu greutatea, iar cârligul de la capătul sforii (deci cel cu vârful în jos se sprijinea pe celălalt cârlig, mai mare, înfipt în pământ), aflat cu vârful în sus. Apoi se aranja sfoara lațului, în jurul deschiderii "colibei".

Animalul atras de mirosul momelei din "colibă", încerca să pătrundă înăuntru ca să ia "prada", dar, de îndată ce încerca să intre, desprindea lațul, care-l prindea și-l strângea de gât sau de corp. Tot atunci, cârligul, care ținea cumpăna înclinată, se desprindea de celălalt și datorită greutateii de la capătul opus al cumpenei, aceasta se înălța ridicând și animalul prins de laț.

5. Radu Vulpe, *Izvoare. Săpăturile din 1936-1948*, București, 1957, p. 257 (fig. 264/1) și p. 258.

6. D. Berciu și colab., *SCIV*, II, 1951, 1, p. 237.

La același rezultat se putea ajunge prin înlocuirea cumpenei, printr-un trunchi de copac tânăr, în creștere, tânăr și destul de subțire, îndoit forțat, de vâful căruia se lega sfoara cu cârligul.

*

După cum am arătat mai sus, în prezent, dispunem de date despre numai șase cârlige de tip tivig, din care cinci datează din timpul epocii neolitice și provin din așezări aflate în patru din provinciile României și anume din: Oltenia, Muntenia, Transilvania de sud-est și Moldova. Considerăm că, în realitate, numărul unor astfel de descoperiri de cârlige (de tivig) trebuie să fie mult mai mare.

Cârligele de tivig cunoscute până acum aparțin, fapt semnificativ, unor culturi diferite: cele din așezările de la Verbicioara și de la Sălcuța, au fost folosite de membrii unor comunități ale culturii Sălcuța, cea de la Boian B datează din timpul culturii Gumelnița, iar celelalte două sunt din arealul culturii Cucuteni-Ariuşd.

Descoperirea celui de al șaselea cârlig, în așezarea de la Verbicioara, dovedește că tipul de capcană complicată descris, a fost cunoscut și folosit în cursul epocii bronzului, de către comunitățile culturii Verbicioara III.

Informațiile primite de la C.S. Nicolaescu-Ploșor dovedesc că astfel de capcane complicate, cel puțin în Oltenia, sunt cunoscute și folosite până în zilele noastre.

Datele prezentate mai sus, despre cârligele de tivig, din epoca neolitică și cel din epoca bronzului, precum și utilizarea unor astfel de capcane până în zilele noastre, credem că pot constitui încă o dovadă în privința cunoașterii și păstrării obiceiului, de-a lungul mileniilor, deci un indiciu util în privința continuității populației locale, în ținuturile respective.

DONNÉES CONCERNANT UN PIÈGE DE L'ÉPOQUE NÉOLITHIQUE

- Résumé -

Dans plusieurs agglomérations appartenant à l'époque ou à l'âge du bronze ont été mis au jour des crocs, qui ont été confectionnés en corne de cerf.

Quelques exemplaires ont été mis au jour dans différents agglomérations de l'époque néolithique à Vărăști (dép. Călărași), Sălcuța et Verbicioara (dép. Dolj), Bod (dép. Brașov), Izvoare (dép. Neamț) et dans l'agglomération appartenant à l'âge du bronze de Verbicioara (dép. Dolj).

Ces crocs ont été utilisés comme des pièges bien compliqués pour la chasse.

Cette sorte des crocs ont survivé et ont été utilisées jusqu'à nos jours en Olténie et certainement dans les autres endroits de la Roumanie.

Explication des figures

Fig. 1. Crocs pour des pièges découverts à: 1. Sălcuța (d'après D. Berciu, *op. cit.*, 1961, p. 227, fig. 66/3); 2. Verbicioara (d'après D. Berciu et collab., *op. cit.*, 1951, p. 237, fig. 7/1). 3. Izvoare (d'après Radu Vulpe, *op. cit.*, 1957, p. 257, fig. 264/1).

Fig. 2. Les complexes d'où proviennent les crocs des "tivigs": A-de l'époque néolithique: 1. Boian; 2. Sălcuța; 3. Verbicioara; 4. Bod; 5. Izvoare; B-de l'âge du bronze: 6. Verbicioara.

DESCOPERIRI HALLSTATTIENE ÎNTÂMPLĂTOARE LA RASOVA (JUD. CONSTANȚA)

MIHAI IRIMIA

Cu prilejul unei deplasări la câteva obiective arheologice din zona Dunării, întreprinsă în luna aprilie a anului 1996¹, am constatat că la Rasova – "Malul Roșu" – au fost efectuate, cu intermitență, noi excavații de interes gospodăresc, ca și pentru amenajarea șoselei din zonă. Punctul afectat reprezintă un mal relativ înalt situat la marginea de est a șoselei Cernavodă-Rasova, la aproximativ 80-100 m spre sud-est de zona cercetată între anii 1970, 1972-1973² și la circa 15 m spre sud de cuptorul roman și de groapa hallstattană semnalate în vara anului 1980, în urma unei foarte scurte intervenții de salvare³.

Excavațiile recente au afectat mai multe morminte de înhumăție; resturile unora dintre ele au putut fi cercetate sumar și constituie obiectul notei de față.

Mormântul nr. 1. Se afla la adâncimea de 1,50 m față de suprafața actuală a terenului; era săpat în loess. Fundul gropii a putut fi delimitat parțial, doar pe o lungime de 1,10 m și pe circa 0,15 – 0,20 m din lățimea ei. Se păstrau parțial doar oasele lungi ale membrilor inferioare. Defunctul pare să fi fost orientat pe direcția sud-sud-vest – nord-nord-est (cu capul către sud-sud-vest). În groapă, în apoierea oaselor, se aflau o strachină de mari dimensiuni (în care fusese depusă o ceașcă) și un vas bitronconic fragmentar (cea mai mare parte a lui fusese distrusă de excavațiile amintite); strachina era înclinată cu gura spre sud-est.

Mormântul nr. 2. La circa 15 m spre sud de mormântul anterior și la adâncimea de aproximativ 3 m de la suprafața actuală a terenului se aflau câteva resturi de oase umane ale unui alt mormânt de înhumăție. Ca și în primul caz, groapa fusese săpată în loess. Fiind distrus aproape în totalitate, n-au mai putut fi recuperate eventualele materiale arheologice.

Mormântul (?) nr. 3. La 1,4 m spre nord de mormântul nr 2 și la adâncimea de circa 3 m s-au descoperit alte patru fragmente de vase bitronconce grosiere. Ele par să provină tot dintr-un mormânt distrus, deoarece erau suprapuse de un strat masiv de loess, iar în zonă nu există nici o altă depunere arheologică.

1. Împreună cu colegul Traian Cliante; s-a urmărit verificarea stării unor situri arheologice și stabilirea, împreună cu autoritățile locale, a măsurilor necesare protejării lor.

2. M. Irimia, *Pontica*, 7, 1974, p. 75-137.

3. Idem, *Pontica*, 14, 1981, p. 238-247.

Inventar arheologic

1. **Vas bitronconic** fragmentar, din care se mai păstrează o parte din treimea lui superioară. Profilul gâtului este puțin arcuit spre interior iar marginea răsfrântă. Vasul avea corpul bombat; pe linia de unire a gâtului cu corpul, bine marcată, prezintă patru butoni trași din pastă. După tipul căruia îi aparține, exemplarul pare să fi avut pe linia diametrului maxim, ori sub ea, patru apucători plate dispuse în cruce. Pastă cenușie, grosieră, cu cioburi pisate în compoziție, mai închisă spre interior și mai deschisă spre exterior. Suprafața, inițial netezită, este în prezent parțial corodată.

Dimensiuni: înălțimea păstrată – 22 cm; diametrul gurii – 17, 4 cm; diametrul vasului în zona de bombare – 32 cm. Fig. 1/2; 2/3 Inv. 39.563.

2. **Strachină** de foarte mari dimensiuni cu corpul tronconic, umărul proeminent și buza răsfrântă, cu marginea rotunjită. Fundul strachinii este puțin concav. Pe partea dinspre interior a buzei, în zona arcuită, se observă în câteva porțiuni urmele unor caneluri foarte sfericiale, transversale, dispuse neuniform. Pastă grosieră, cu cioburi pisate în compoziție. Strachina are suprafața lustruită, cenușie închisă (aproape neagră) la interior și cenușie deschisă la exterior; unele zone ale suprafeței interioare sunt corodate. La exterior prezintă o pată galbuie-roșcată, datorată arderii inegale și o alta cenușie închisă, din cauza arderii secundare.

Dimensiuni: înălțimea – 14,8 cm; diametrul – 35,8 cm; diametru fundului – 9,8 cm. Fig. 1/1; 2.1. Inv. 39.564.

3. **Ceașcă** cu corpul tronconic, fudul concav, în umbo și buza evazată. Toarta supraînălțată, aproape rotundă în secțiune. Pastă cenușie, cu nuanțe mai închise ori deschise, datorate arderii inegale.

Dimensiuni: înălțimea – 4,8 cm (cu toartă – 8 cm); diametrul gruii – 8,8 cm; Fig. 1/3; 2/2. Inv. 39.565.

4. Patru fragmente de vase bitronconice, dintre care două provin din pereți, iar altele două din gât. Pasta diferă de la caz la caz, cu nuanțe între cenușiu deschis la exterior și cenușiu închis sau gălbui-cenușiu la interior. Fig. 1/4.

Pentru vasele amintite mai sus întâlnim analogii chiar în unele descoperiri anterioare de la "Malul Roșu". Străchini asemănătoare ca formă cu exemplarul descoperit în mormântul nr. 1., cu buza foarte lată, răsfrântă, dar ornamentate cu caneluri transversale bine puse în evidență, au apărut în groapa hallstattiană cercetată în anul 1980⁴. Descoperirile au fost atribuite unui orizont cultural de tip Ferigile – Bârsești, pe care alte semnalări anterioare îl prefigurau pentru Dobrogea. Pentru strachina în cauză alte analogii se pot face cu unele exemplare evazate (de tipul I D) de la Ferigile⁵, cu pasta neagră sau neagră – cenușie în interior și cenușie deschisă ori cenușie-brună la exterior. Exemplarul se apropie îndeosebi de unele străchini încadrate în primele două grupe de combinații (= faza Ferigile Sud) datate către 650 a.Chr. și în a doua jumătate a secolului VII a.Chr.⁶ Strachina se aseamănă și unui exemplar de la Piatra Frecăței⁷,

4. *Ibidem*.

5. A. Vulpe, *Necropola hallstattiană de la Ferigile*, București, 1967, p. 41-44.

6. A. Vulpe, *Dacia*, NS, 21, 1977, p. 83-85, 91 și fig. 5/9; 6/A2; 7/A2, B2; 8/1; 3; 9 A1, B1; 11 A1; idem, *Danubius*, 8-9, 1979, p. 93-113 și pl. IA/6, 9, 10; II A/3, 4 11, 12.

7. G. Simion, *Thraco-Dacica*, 1, București, 1976, p. 145 și fig. 1/1-2.

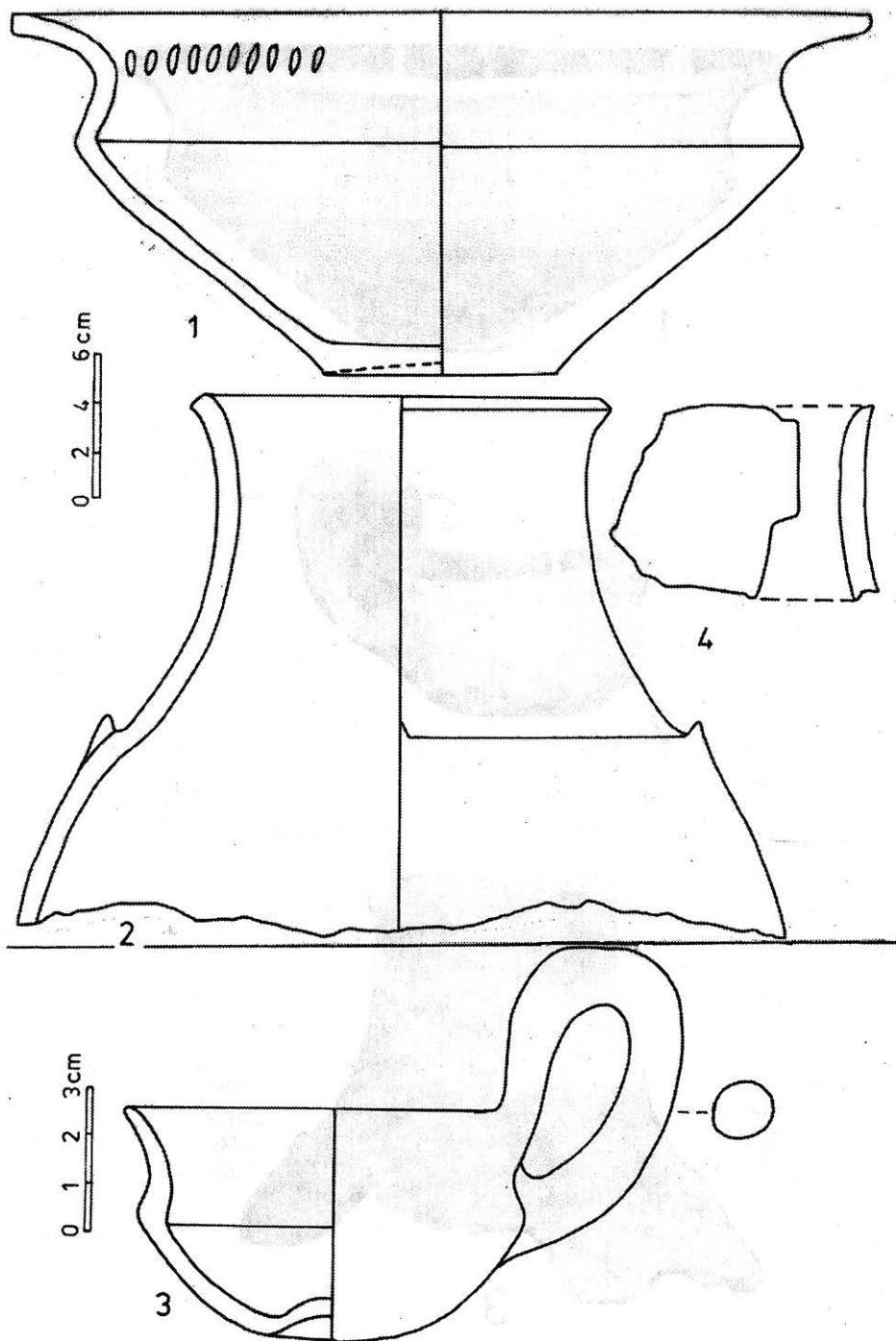

Fig. 1: 1-3 - vase descoperite în mormântul nr. 1 (1 - strachină; 2 - vas bitroncic; 3 - cească); 4 - fragment de vas bitroncic din mormântul (?) nr. 3.

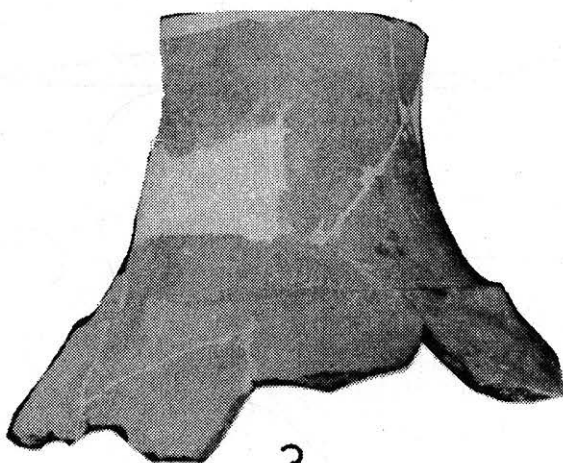
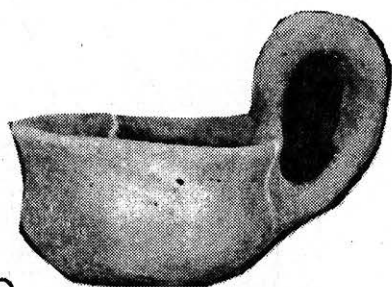
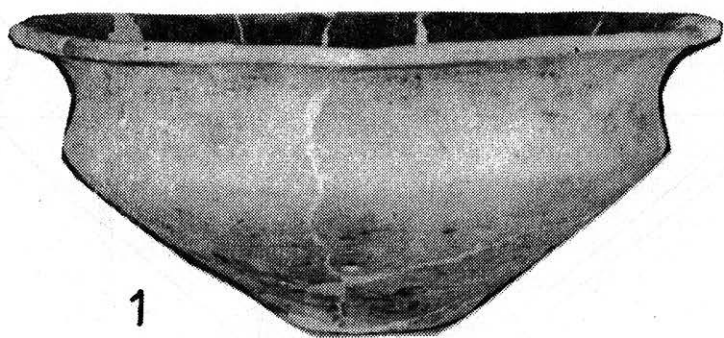

Fig. 2: vase descoperite in mormântul nr. 1.

care se datează pe baza unei fibule cu scut beotic, cel mai târziu în secolul VI a.Chr., eventual în prima sa jumătate⁸. Acest tip de strachină este atestat mai de timpuriu, cât și mai târziu, în diferite arii și grupuri culturale⁹.

Ceașca cu toarta supraînălțată și fundul în **umbo** se apropie într-o măsură de două exemplare aflate în mormântul tumular nr. 12 de la Dobrina¹⁰, care se datează în sec. VI a.Chr., eventual chiar în prima sa jumătate¹¹. Deosebirea constă însă în faptul că exemplarele de la Dobrina nu au fundul în **umbo**, iar una dintre cești prezintă butoni pe mijloc.

O ceașcă de același tip (dar tot fără **umbo**) s-a descoperit la Ieșelnița, datată tot în sec. VI a.Chr., prin analogie cu exemplarele de la Dobrina¹². În necropola de la Ferigile care a evoluat pe parcursul a trei faze, începând din a doua jumătate a secolului VII până în secolul V a.Chr., ceștile în discuție (specifice indeosebi fazelor mai timpurii – Sud și Nord), au fost încadrate în tipul IIIA¹³. Ceștile de acest tip se întâlnesc, de asemenea și în alte arii culturale, într-un interval mai larg. Dar faptul că exemplarul de la Rasova are fundul în **umbo** reprezintă un argument pentru vechimea sa mai mare în raport cu celelalte piese analoge.

Pentru vasul bitronconic întâlnim analogii relativ frecvente în medii culturale apropiate, ori mai îndepărtate. Se apropie de exemplarele descoperite la Ferigile (indeosebi în fazele timpurii)¹⁴. Vasul se aseamănă însă mai ales descoperirilor de la Dobrina¹⁵, Ravna (zona I)¹⁶, Sini Nir¹⁷ etc.

Analogiile amintite sugerează datarea sa în secolul VI a.Chr., dar apropierea de un exemplar mai timpuriu de la Mahmudia (sec. VII – începutul sec. VI a.Chr.)¹⁸ poate sugera o vechime mai mare. De altfel, vasele bitronconice de acest tip pot fi mai timpurii; ele se întâlnesc în alte arii culturale și mai târziu¹⁹.

Din punct de vedere cronologic, pe baza analogiilor amintite și a particularităților proprii, descoperirile funerare recente de la Rasova – "Malul Roșu" par să corespundă celei de a doua jumătăți a secolului VII – primei jumătăți a secolului VI a.Chr. Ceramica mai păstrează încă unele tradiții specifice aspectului cultural Babadag III (evidențiate de tipologia vaselor și de tehnica lor de ardere), dar prefigurează formele ce vor deveni frecvente în perioada umătoare, marcată de marile necropole ale Hallstattului târziu și ale Latène-ului timpuriu din Dobrogea.

8. Pentru încadrarea cronologică a fibulei, Tiberiu Bader, *Die Fibeln in Rumänien*, Prähistorische Bronzefunde, XIV, 6, München, 1983, p. 104, nr. 305 și pl. 34/305.

9. O discuție mai largă la Em. Moscalu, *Ceramica traco-gețică*, București, 1983, p. 77-78 (tipul XII, variantele XII a și mai ales XII/b).

10. M. Mircev, *Izvestija*, Varna, 1(16), 1965, p. 43-45 și pl. VI/ 21, 23.

11. Pentru cronologia necropolei de la Dobrina a se vedea B. Hansel, *Zur Chronologie des 7. bis 5. Jahrhunderts v. Chr. im Hinterland von Odessos on der westlichen Schwarzmeerküste*, PZ, 49, 1974, 2, p. 193-217. Evoluția orizontului Dobrina-Ravna (zona I) ar avea loc între sfârșitul secolului VII – mijlocul secolului VI î. Hr., iar a orizontului corespunzător zonei Ravna II până în jurul sau după 500 î. Hr.

12. Em. Moscalu, *op. cit.*, p. 84 și pl. LIX/20

13. A. Vulpe, *Necropola hallstattiană de la Ferigile*, p. 47-49, pl. VII/1-3, 7, 9.

14. Ibidem, *passim*; idem, *Dacia*, NS, 21, 1977, p. 81 și urm și fig. 5/3; 6/B7; 7/B1; 8/11.

15. M. Mircev, *op. cit.*, pl. I/3; II/6, 7; III/13; IV/16; V/17; Em. Moscalu, *op. cit.*, p. 15-22 (tipul I, varianta I a, cu discuții largi asupra lor) și pl. I/1, 4.

16. M. Mircev, *Sofia*, 25, 1972, p. 97 și urm., *passim*; Em. Moscalu, *op. cit.*, p. 15-22 și pl III/1.

17. T. Dremsizova, *Izvestija*, Kolarovgrad, II, 1963, p. 1, pl.I/1; Em. Moscalu, *op. cit.*, p. 15 și pl. II/3.

18. G. Simion, *Thracia*, III, 1974, p. 295, fig. 3/a

19. Vezi discuția la Em Moscalu, *op. cit.*, p. 15-22 și 32-33.

Mormintele de inhumație de la Rasova aparțin unui orizont cultural care ar putea fi paralizat, cel puțin în parte, cu grupul Ferigile Sud – Bârsești I și pe care descoperirile anterioare îl semnalaseră mai de mult în Dobrogea. Totodată, acestea ar putea fi corelate și cu grupul cultural Dobrina – Ravna I. Înmulțirea descoperirilor pare să contureze și o altă posibilitate, cea a existenței unui grup cultural înrudit cu celelalte două grupuri amintite mai sus, îndeosebi în zona Dunării și în spațiul apropiat.

Cele două complexe arheologice prezentate sunt cu certitudine morminte de inhumație. Cazul nu este singular pentru această perioadă în Dobrogea. La Petroșani, com. Deleni, jud. Constanța, a fost cercetat cu patru decenii în urmă un alt mormânt de inhumație, din sec. VI a.Chr., care cuprindea un vas bitronconic foarte asemănător exemplarului din mormântul nr. 1 prezentat mai sus, precum și 35 de vârfuri de săgeți²⁰. De asemenea, marea majoritate a descoperirilor funerare de până acum atribuite culturii Babadag (inclusiv fazei Babadag III), cultură anterioară complexelor funerare prezentate, sunt de inhumație²¹, fac excepție un mormânt (?) de incinerare acoperit cu pietre de la Cernavoda²² și un alt mormânt reprezentat de o strachină hallstattiană așezată cu gura în jos, câteva fragmente de vase și oase calcinate, descoperite la Babadag²³. Sunt menționate la Hârșova, la circa 200-300 m SE de așezarea hallstattiană din punctul "Rasim", fragmente de vase hallstattiene și oase omenești calcinate²⁴, dar absența unor informații mai sigure nu permite interpretarea lor, fără rezerve, ca resturi ale unor morminte de incinerare.

20. N. Harfuche, Pontica, 4, 1971, p. 258-260.

21. Fără a realiza cu acest prilej o repertoriere completă a mormintelor culturii Babadag (îndeosebi pentru faza sa târzie) amintim; necropola de inhumație de la Stoicani (jud. Galați), atribuită fazei Babadag III (cf. M. Petrescu Dâmbovița, Materiale I, 1953, p. 157-211; M. Petrescu Dâmbovița, Dinu Marin, SCIVA, 25, 1974, 1, p. 71-97); două morminte de inhumație în poziție moderată la Rasova (M. Irimia, Pontica, 7, 1974, p. 124-126); patru schelete în poziție chircită pe de o parte, aparținând unor adulți și un înhumat ars parțial pe loc în groapă, toate corespunzând fazei Babadag III, la Babadag (S. Morintz, Thraco-Dacica, 8, 1987, p. 39-71); un schelet întins pe șapte, în groapă tronconică și o altă "groapă de provizii" utilizată ca mormânt, în care erau depuse trei persoane înhumate, chircite, care aparțineau de asemenea fazei Babadag III, în aceeași așezare (Michaela Perianu, Symposia Thracologica, 9, București, 1992, p. 128-130; eadem, Thraco-Dacica, 14, 1993, p. 163-168); o groapă cu schelet uman la Garvăn – "Mlăjitul Florilor" (Gabriel Jugănar, **Premier age du fer aux bouches du Danube et dans les régions autour de la Mer Noire**, Actes du Colloque International, Septembre, 1993, Tulcea, 1997, p. 104); o necropolă de inhumație la Revărsarea, punctul "Cotul Tichilești (jud. Tulcea), cu defuncții depuși în poziție chircită, pe dreapta, în gropi simple, trapezoidale; mormintele cercetate au analogii în cimitirul de la Stoicani, iar pe baza inventarului descoperit, inclusiv a unei fibule de fier de tip Glasinac, cu dublu resort și portagrafa triunghiulară, necropola a fost încadrată în a două jumătate a sec. VII și în sec. VI a.Chr., ca și o așezare hallstattiană din apropiere, în care au apărut ceramică de tip Babadag III, fragmente ale unor vase de tip Basarabi, precum și ceramică hallstattiană post – Babadag III; tot în zona necropolei s-a descoperit și un mormânt cu scheletul ciopârțit al unui bărbat; pe marginea gropii se afla o cană de tip Babadag III (V. H. Baumann, **Așezări rurale antice în zona Gurilor Dunării**, Biblioteca istro-pontică, 1, Tulcea, 1995, p. 229-231); trei gropi cu schelete umane și o altă groapă cu depunere umană parțială la Satu Nou, com. Oltina, jud. Constanța (M. Irimia, N. Conovici, Pontica, 26, 1993, p. 53-65; 89-94); un mormânt tumular de inhumație cu un vas de tip Babadag II la Capidava (N. Cheluță-Georgescu, Materiale, Oradea, p. 179-180); în anul 1993 s-a săpat încă un tumul, degăjându-se parțial un mormânt cu manta de piatră, considerat tot hallstattian (V. Georgescu, A 28-a Sesiune națională de rapoarte arheologice, Satu Mare, 1994, p. 13, nr. 23); la Niculițel "Cornet" (jud. Tulcea), în patru gropi-clopot din diferite zone ale așezării au fost descoperite schelete sau fragmente de schelete umane; complexele au fost atribuite fazei Babadag II – eventual începutului fazei Babadag III (Florin Topoleanu, Gabriel Jugănar, Istros, 7, 1994, p. 71-81; idem, Peuce, 11, 1995, p. 203-229).

22. D. Berciu și colaboratorii, Materiale, VII, 1962, p. 52-53; S. Morintz, **op. cit.**, p. 68.

23. S. Morintz, **loc. cit.**

24. S. Morintz, Done Serbănescu, SCIVA, 25, 1974, 1, p. 47-69, punctul 2.

Complexele funerare de inhumatie din nordul Dobrogei (de la Sabangia și mai ales de la Cilic Dere), aproximativ din aceeași perioadă (secolul VI a.Chr., eventual chiar de la sfârșitul secolului VII – începutul secolului VI a.Chr.) aparțin prin inventar și ritual unui alt orizont cultural²⁵.

Descoperirea a cel puțin două morminte de inhumatie la o distanță mică, de numai circa 15 m față de groapa hallstattiană cercetată în anul 1980, din care s-au recuperat mai multe vase întregibile și alte fragmente, înlătură definitiv opinia²⁶ potrivit căreia groapa în cauză ar fi reprezentat un mormânt de incineratie (!). În egală măsură, devine caducă și părerea (nearthurată în nici un fel, decât printr-o referire nerelevantă la situații întâlnite într-o altă stațiune și care n-au nici o semnificație pentru speța în discuție), potrivit căreia unele dintre materialele arheologice din așezarea aflată în apropiere, de la Rasova – "Malul Roșu", sondată în 1970, 1971-1972, ar aparține unor morminte de **incineratie** (s.n) de tipul Bârsești-Ferigile, răvășite în perioadele mai târzii și nesesizate în timpul săpăturilor²⁷. Este sigur că la Rasova-"Malul Roșu" n-au existat morminte hallstattiene de incineratie, ci doar de inhumatie, dintre care patru sigure²⁸. Iar materialele arheologice de tip Basarabi de la Rasova – "Malul Roșu" contestate uneori²⁹, nu ne mai apar astăzi ca insolite pentru Dobrogea, de vreme ce în ultimii ani acestea s-au înmulțit, apărând în mai multe stațiuni arheologice, mai ales pe linia Dunării³⁰. Dar această ultimă problemă iese în afara temei de față.

25. G. Simion, *Carpica*, 23/1, 1992, p. 95-105; idem, **Geții de la Dunărea de Jos și civilizația lor. Probleme actuale ale istoriei naționale și universale**. Culegere de studii și materiale, Chișinău-Universitas, 1992, p. 18-47; idem, **La population de la région du Bas-Danube aux VIIe – Ve siècles av. J. C.**, *Starinar*, NS, XLIII-XLIV, 1992-1993, Belgrad, 1994, p. 23-40.

26. Exprimată de S. Morintz, *Thraco-Dacica*, 11, 1990, 1-2, p. 107.

27. S. Morintz, *loc. cit.*, idem, *Thraco-Dacica*, 8, 1987, p. 67. A se vedea și răspunsul nostru (cf. M. Irimia, *Thraco-Dacica*, 9, 1988, p. 149-152).

28. Două morminte apărute în zona săpăturii propriu-zise (cf. M. Irimia, *Pontica*, 7, 1974, p. 124-126) și alte două sigure prezentate în nota de față.

29. De către S. Morintz, *loc. cit.*

30. La Satu Nou, com Oltina (M. Irimia, N. Conovici, *Pontica*, 26, 1993, p. 83 și fig. 10/7; 16/9) Revărsarea, punctul "Cotu Tichilești", jud. Tulcea, mai multe exemplare (V. H. Baumann, *loc. cit.*; Gabriel Jugănar, *Pontica*, 26, 1993, p. 117-119; idem, *Peuce*, 12, 1996, p. 31-38 și fig. II); Revărsarea, punctul "Dealul Tichilești", mai multe fragmente ceramice în perimetrul unei așezări fortificate de tip Babadag – fazele I – III (Gabriel Jugănar, *Peuce*, 12, 1996, p. 32).

DÉCOUVERTES HALLSTATTIENNES OCCASIONNELLES À RASOVA (DÉPART. DE CONSTANTZA)

–Résumé –

L'auteur présente trois tombeaux hallstattiens d'inhumation découverts à la suite des excavations faites pour aménager la route, dans un point situé à environ 80-100 m sud-est par rapport à la zone fouillée dans les années 1970, 1972-1973 (M. Irimia, *Pontica*, 7, 1974, p. 75-137) et à quelque 15 m au sud du four romain et de la fosse hallstattienne découverts en 1980 (M. Irimia, *Pontica*, 14, 1981, p. 231-247).

Les vaisseaux y déposés en tant qu'inventaire funéraire ressemblent à certains exemplaires, découverts antérieurement dans la zone, surtout dans la fosse examinée en 1980, et aux vestiges de Ferigile (notamment la phase Ferigile Sud), Piatra Frecăței, Dobrina, Ravna (zone I), Mahmudia, etc. Les analogies permettent la datation des tombeaux mentionnés dans la deuxième moitié du VII-e s. – la première moitié du VI – s. av. J. – C.; la céramique conserve encore certaines traditions du type Babadag III, mais elle anticipe les formes de vaisseaux qui allaient devenir fréquentes dans la période suivante.

Les tombeaux d'inhumation de Rasova – "Malul Roșu", ainsi que certaines découvertes antérieures, appartiennent à un aspect culturel qui pourrait être comparé, au moins en partie, au groupe de Ferigile Sud-Bârsești I et Dobrina – Ravna I, ou bien ils sont à même de mettre en évidence un groupe culturel apparenté, répandu surtout aux approches du Danube et dans l'espace avoisiné.

Les tombeaux viennent s'ajouter à d'autres découvertes (mentionnées par la note 21) qui prouvent que pour cette période, autant que pour l'Hallstatt récent et moyen en Dobroudja (représenté par la culture Babadag), le rite funéraire caractéristique était l'inhumation; les quelques tombeaux d'incinération mentionnés dans la littérature de spécialité sont des exceptions, et, en même temps, présentent moins de certitude. Les découvertes présentées auxquelles on ajoute deux autres tombeaux d'inhumation en position à peu près recroquevillée (M. Irimia, *Pontica*, 7, 1974, p. 124-126) font exclure définitivement l'opinion (exprimée par S. Morintz, *Thraco-Dacica*, 11, 1990, p. 107) conformément à laquelle à Rasova – "Malul Roșu" il aurait existé des tombeaux d'incinération ravagés ultérieurement lesquelles n'auraient pas été observés pendant les fouilles.

Dans plusieurs localités de la rive danubienne, correspondant à la culture Babadag (Satu Nou, comm. d'Oltina; Revârsarea – le point "Cotu Tichilești" et Revârsarea – le point "Dealul Tichilești") on a découvert pendant les dernières années de la céramique du type Basarabi aussi, ce qui fait que les découvertes antérieures du même type de Rasova – "Malul Roșu" n'apparaissent plus comme singulières et peu significatives.

Liste des figures

- Fig. n°1; 1-3, vases découverts dans le tombeau n°1
(1-écuelle; 2- vase bitroncônique; 3 – tasse);
4 - fragment de vase bitroncônique du tombeau (?) n°3.
- Fig. n°2: vases découverts dans le tombeau n°1.

DESPRE UN TUMULUS LA CONSTANȚA (Un răspuns tehnic la o întrebare a D-lui Dan Slușanschi).

PETRE COVACEF

Ovidius vorbește despre existența la Tomis a unui *tumulus*, fără nici o îndoială un punct de reper important în topografia cetății. Movila de pământ se afla în interiorul cetății apărată de *întărituri* slabe cu o singură poartă¹.

Cercetarea arheologică a stabilit amplasamentul zidului de apărare din vremea lui *Ovidius*, în actuala Piață Ovidiu pe latura din spre sud a pieței², unele discuții fiind purtate încă în legătură cu conturul zidului pe toate laturile peninsulei. La vest se află monumentalul *Edificiu Roman cu Mozaic*, la est faleza liberă spre *portul turistic Tomis* și la nord se desfășoară orașul actual. Peninsula în suprafață de 17 ha se află spre sud.

Prin mijlocul pieței unde se află și statuia lui Ovidiu, a existat un accident natural de teren de tip viroagă, pe lângă alte *ripas*³, care a ocupat transversal est-vest, platforma centrului orașului până în primul deceniu al sec. XX⁴.

1. *** *Izvoare privind istoria României*, 1964, Ovidius, *Tristele*, V, 10, 17-18; *Tristele*, III, 14, 41; *Scrisori din Pont*, I, 8, 62. Am folosit versiunea în limba română.

2. A.V. Rădulescu, 1991. *Études byzantines et post-byzantines*, II, Buc. 1991, p. 23-29; A. Aricescu, *Pontica*, 5, (1972), p. 441: "... Tomisul..., se limita la capătul sud estic al peninsulei, având în partea ei cea mai îngustă, adică în piața în care se află azi statuia lui Ovidiu, zidul de incintă care proteja orașul în fața primejdiilor dinspre teritoriu."; R. Vulpe, *Pontice*, 2, 1969, p. 161: "... orașul Tomis, ocupând de la origine partea peninsulară...", (plasează totuși înălțimea, tumulul ca sens vag în textul antic, pe panta care urca din peninsula spre zona continentală a orașului, n.n.); V. Pârvan, *Zidul cetății Tomi*, AARMSI, extras, p. 17 (Plasează în a doua variantă tumulul, pe capul înalt al malului abrupt al peninsulei orașului, n.n.); Arhivele Naționale filiala Constanța, *fond. Primărie*, D. 48/1912, f. 47. Raportul primarului T. Cănanău adresat M. Int. Buc., la 19 nov. 1911: pct III. "Până acum s-a ajuns la 5 m adâncime asupra zidului cel mai în aval..." (deci s-a dat de un zid n.n.); *idem*, f. 36: "... au început săpăturile fundațiilor (la clădirea Palatului comunal, actualul sediu al M.I.N.A. Constanța n.n.) și aproape în mod continuu săpăturile se fac în piață, afară de zidurile vechi care sunt din distanță în distanță."

3. Ovidius, *Scrisori din Pont*, I, 3, 52.

4. Z. și P. Covacef, S.C.I.V.A. 2, 44, 1993, p. 197 - 207; Arhivele Naționale filiala Constanța, *fond Primărie*, D. 48/1912, f. 50. Reclamația trimisă la M. Int. Buc., de un grup de 312 cetățeni: "... locul unde este ales (amplasamentul n.n.) este singura răpă din orașul Constanța, ..., iar teren sănătos nu s-a găsit nici după 5 m de sondaj făcut în fundul răpei, ..."; *idem*, I 48. Raportul primarului T. Cănanău adresat M. Int. Buc., la 19 nov., 1911, pct. IV: "în privința locului ales (pentru clădirea Primăriei) este terenul cel mai central al orașului Constanța în Piața Ovidiu, ..., răpa de care se vorbește..., constă în două străzi înclinate Thetis și Neptun, care erau proiectate de predecesorii mei a se rambleia spre a face o piață mai mare și a o înfrumuseța". A. Aricescu, *op. cit.*, *loc. cit.* "... loc mai înalt de formă rotunjită, mărginit spre continent de o depresiune."; M.D. Ionescu Dobrogeanu, 1904, *Dobrogea în pragul veacului al XX-lea*, București, la notă p. 597 citează din von Moltke, "Șanțul era adânc de 5 m, larg de 20 la gură, captusit cu zid în escarpă și contraescarpă" și "... orașul avea 3 coline care puteau să intre în sistemul de apărare al orașului. Pe una se face o construcție de apărare dar e nesustinută de restul apărării".

Traseul antic al zidului de apărare folosea cu dibăcie, *ingenioque loci*, acest obstacol natural.

Locul foarte strâmt și adâncimea viroagei, *râpele laterale ... , ale pietei, înălțimea zidului ... , făceau ca dușmanul să dea târcoale porții ... , săgețile să sboare peste zid ... , cu trageri cu arcul mai de departe ...*⁵, incomodând pe atacatori.

Forajele geotehnice actuale executate de Institutul de Proiectări, arată pe verticala întregii suprafețe a pietei, straturi de umpluturi cu resturi arheologice rulate, pe adâncimi ce încep de sub caldarâm până la cote de 16 m de o parte și de alta a scurgerii de la est din viroaga amintită⁶ (Fig. 1-5).

Viroaga s-a creat ca urmare a unui accident geologic, în care o placă din calcarul continental a alunecat spre sud și prin frecare cu roca de bază s-a răsturnat⁷, formând o insulă izolată care este partea peninsulară a orașului. La contactul dintre continent și insulă, s-au acumulat depuneri eoliene quaternare peste intercalații de argilă mai vechi, spălate și erodate de apele pluviale ce coborau pe panta de la nord și de izvoarele din subsolul calcaros al orașului⁸.

Într-o vedere a Constanței de la mijlocul sec. XIX-lea⁹, (fig. 6) –, în care orașul aproape nici nu mai există din cauza distrugerilor provocate de diferitele războaie, se distinge clar o movilă de 2-3 m înălțime, pe care s-a montat un steag. Nu ne îndoim de faptul că desenatorul a reprodus fidel situația de pe teren.

Avansăm ipoteza că este vorba de tumulul pomenit de Ovidius, o movilă aplatizată de vreme, bine conturată și vizibil înierbată, menținută strategic în timp de toți apărătorii cetății.

Movila creată artificial, folosea ca punct de observare cu o vizibilitate spre laturi limitată, numai spre cele două faleză de est și de vest, fiindcă, ... *alarma deși nu se dădea imediat, dușmanul ajungea repede la poarta cetății*¹⁰.

De neînțeles este totuși, cum se face că administrația tomitană a lăsat neastupată viroaga amintită prin mijlocul pietei, după construirea galeriei subterane¹¹, martore fiind cotele de construcții de la clădirea Edificiului Roman cu Mozaic.

Nivelul platformei cu mozaic roman + 12,60 m.

Nivelul pragului de la intrarea astupată în epocă, din dreptul câmpului C7 al zidului antic, + 13,20 m. Probabil intrarea s-a astupat tocmai datorită ploilor torențiale care atunci ca și azi, au inundat temporar covorul cu mozaic.

După astuparea intrării și supraînălțarea terenului adosat edificiului, s-a construit un canal colector al apelor de ploaie. Canalul cu pantă spre viroaga adiacentă monumentului, se află cu 1,80 m peste cota covorului de mozaic în dreptul C 5 și pătrunde cu 35 cm sub cota covorului de mozaic din dreptul câmpului C 10¹².

Cota fundului viroagei ce deversa lateral spre cele două faleză, de est și de vest,

5. Ovidius, *Tristele*, IV, 1, 77-78, și V, 10, 22, *Scrisori din Pont*, I, 2, 24-25.

6. Z. și P. Covacef, 1993, *Noi ipoteze ...*, Fig. 3-4, Profile geologice prin piața Ovidiu, forajul F. 232 S și F. 233 N.

7. C. Brătescu, *An. Dob.*, 1926, p.65 – 72; Z. și P. Covacef, *op. cit.*, p. 203–204.

8. Z. și P. Covacef, *op. cit.*, p. 204.

9. *** , Pontice, I, 1968, foto 45: 1854 – Constanța. "La place de Custendjé, évacuée per les Russes, après la paix d'Adriânopole." Desen de Dusault. "L'illustration", Paris, 1854, T, I, p. 396.

10. Ovidius, *Tristele*, T. IV, 1, 75.

11. Gh. Papuc, *Pontica*, 15, 1982, p. 161-167; M. Botzan, 1984, *Apele în viața poporului român*; idem, 1968, *Începuturile hidrotehnicii pe teritoriul României*, p. 74-79.

12. *** , Edificiul Roman cu Mozaic, caietul de șantier 1, Descriere Mozaic. Arhiva M.I.N.A. Constanța, inv. I. 3, 2, p., 26 – 35.

Fig. 2. PROFIL GEOLOGIC Nr. I-I
Sc. 1:500

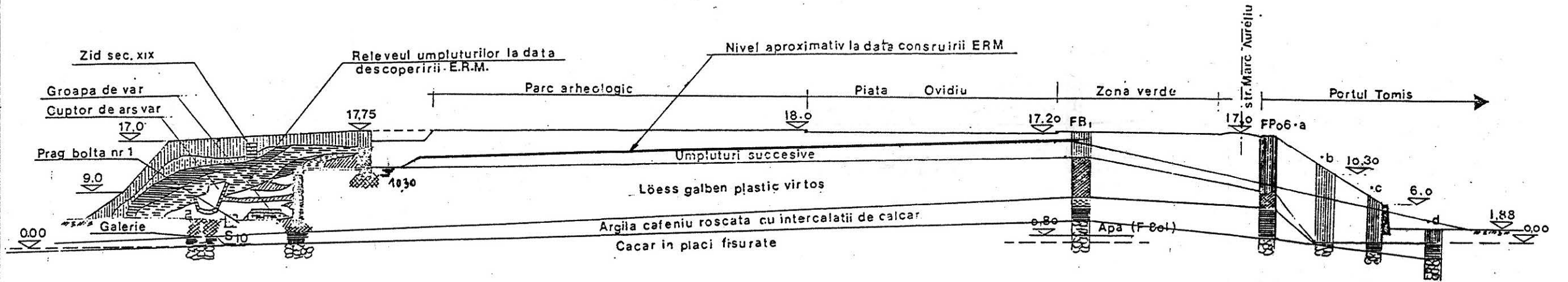

Fig. 3. PROFIL GEOLOGIC Nr. II-II

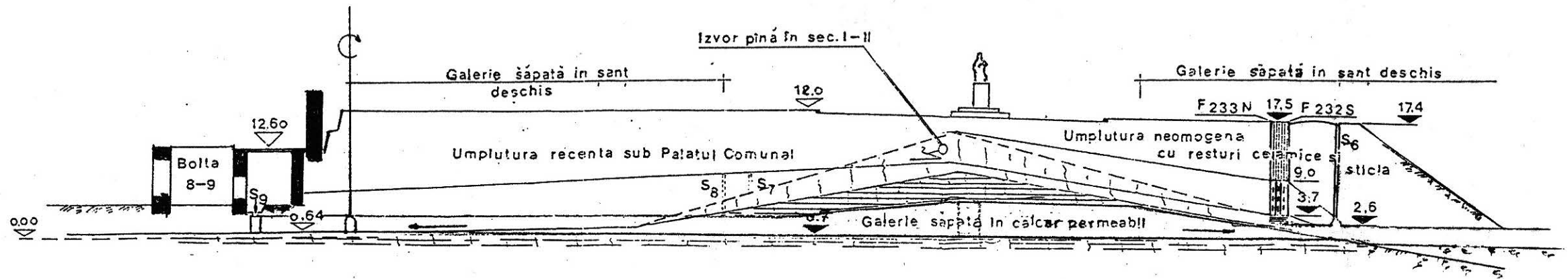

Fig. 4 PROFIL GEOLOGIC Nr. III - III PE Str. MARC AURELIU
PRIVIRE DIN PIATA OVIDIU

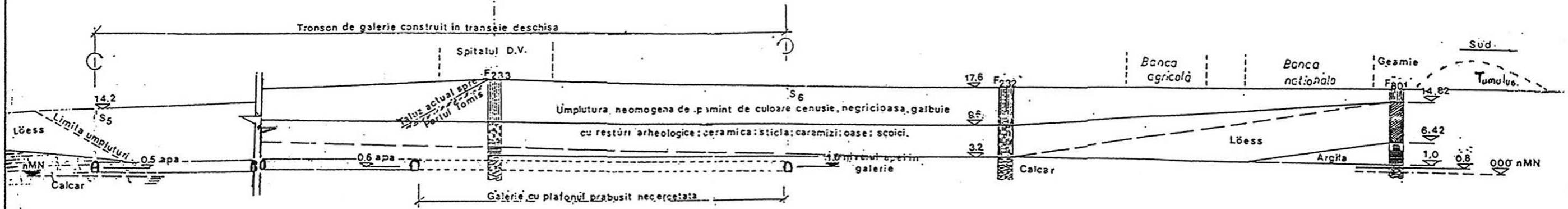
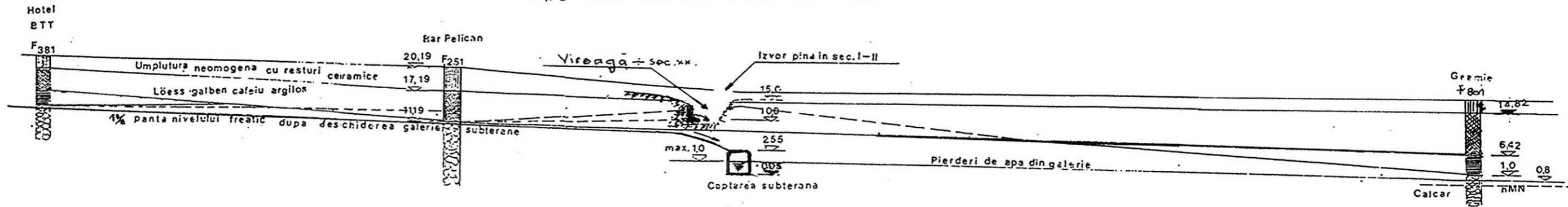

Fig. 5 PROFIL GEOLOGIC IV - IV NORD - SUD PRIN PIATA OVIDIU

s-a aflat sub nivelul de vărsare al canalului adosat¹³.

Coroborând aceste cote cu imaginea din fig. 6, apreciem că baza movilei, probabil și a platformei zidului cetății, s-a aflat la 12 – 13 m, aproximativ cota pragului edificiului, având în față o viroagă destul de lată și netaluzată de 1-2 m adâncime. Un obstacol greu de trecut pe jos sau călare.

Dacă obstacolul a rămas tot timpul prin piață ca un șanț de apărare, atunci ce motiv ar fi avut apărătorii cetății să distrugă movila, un punct de reper important în topografia cetății, un veritabil bastion înalt de pe care atacatorii erau dominați.

Analizând și alte documente antice ulterioare lui Ovidius, este posibil ca în spatele unor astfel de fortificații ale Tomisului din sec. IV, după cum istorisește Zosimos, ... *Gerontius comandantul soldaților romani, după ce a deschis porțile* (cu sens figurativ, n.n.), ... *i-a atacat pe barbarii aleși de împărat, înalți de statură* (de ce ?, nu cumva din cauza platformei joase a terenului de atac din fața zidului, n.n.) *în timp ce ceilalți apărători* (tomitani n.n.) *priveau de pe ziduri* (înălțimi ale locului n.n.), *cum acesta se luptă și învinge, barbarii care scăpară refugiindu-se într-o clădire a creștinilor cu drept de azi!*¹⁴. Probabil bazilica creștină de pe str. Traian.

Dacă zidurile au fost distruse de evenimentele ulterioare lui Ovidius, nici un militar nu va renunța la o asemenea redută folositoare și în atac și în apărare, motiv care a asigurat menținerea movilei timp de secole.

Astăzi piața este sistematizată la cota +17.20 – 18 m și nivelarea platformei a înglobat și movila¹⁵.

După topografia terenului inconjurător, localizăm creasta movilei la începutul str. Arhiepiscopiei (Muzeelor), conturul de la bază fiind în curtea geamiei, sub clădirea din fața geamiei și spre vest sub blocul A, la 1 m sub pavaj. Cercetările arheologice din anii 1960 au identificat un tronson de zid puternic transversal pe stradă și perpendicular pe blocul A¹⁶.

Alte cercetări arheologice de salvare efectuate recent pe strada Remus Opreanu și în fața Băncii Naționale, au dovedit că în diferite perioade de locuire, ulterioare lui Ovidius, zona a fost nivelată cu pavaje de bună calitate, chiar sub actuala tramă stradală la adâncimea de 2 m¹⁷.

Movila de pământ neordonată din stânga vederii și altele din spatele movilei, reprezintă acumulări ulterioare de umpluturi.

Ovidius știa că dacă nu va fi rechemat la Roma, va fi înmormântat într-un tumul, *ante oppidi portam in loco maxime celebri* și își exprima teama că va fi îngropat într-o movilă construită superficial. Dar băștinașii au compătimit soarta și suferințele poetului având grijă să respecte într-un fel memoria poetului.

13. Z. și P. Covacef, *op. cit.*, Fig. 4, profilul II – II, cota izvorului din mijlocul pieței + 10 m; Arhivele Naționale filiala Constanța, fond **Primărie**, D. 48/ 1912, f. 22: (Scrisoare către antreprenor, n.n.), "Cota la care se va opri betonarea va fi 7, 12 m (sub nivelul tomitan, n.n.) sau 10,80 m (+n.n.), la linia însemnată pe plan sub denumirea de orizontală (fundul viroagei n.n.)."

14. ***, **Fontes Historiae Daco – Romanae**, Zosimos, **Istorie contemporană**, IV, 40, p. 317, Versiunea în limba română; A.V. Rădulescu, *op. cit.*, **loc. cit.**; I. Stoian, **Tomitana**, p. 51-53.

15. ***, Arhivele Naționale filiala Constanța, fond **Primărie**, D. 48/1912, f. 48. Raportul primarului T. Cănanău adresat M. Int. Buc., la 19 nov. 1911; pcl IV. "... Pentru a grăbi înfrumusețarea acestei piețe ce în orice caz urma a se rambleia, am decis construirea Palatului Comunal pe ea.;"

16. ***, Raport de săpături Tomis 1960. Arhiva M.I.N.A. Constanța.

17. Observații personale de pe șantierul arheologic din zona Băncii Naționale condus de T. Cleante. Cu mulțumiri.

Oare nu ar fi posibil ... ?

Ar fi un motiv în plus ca prin tradiția cultului roman al morților, movila să se păstreze de generațiile romanizate care au urmat lui Ovidius, de la a cărui moarte vom comemora peste câțiva ani două milenii.

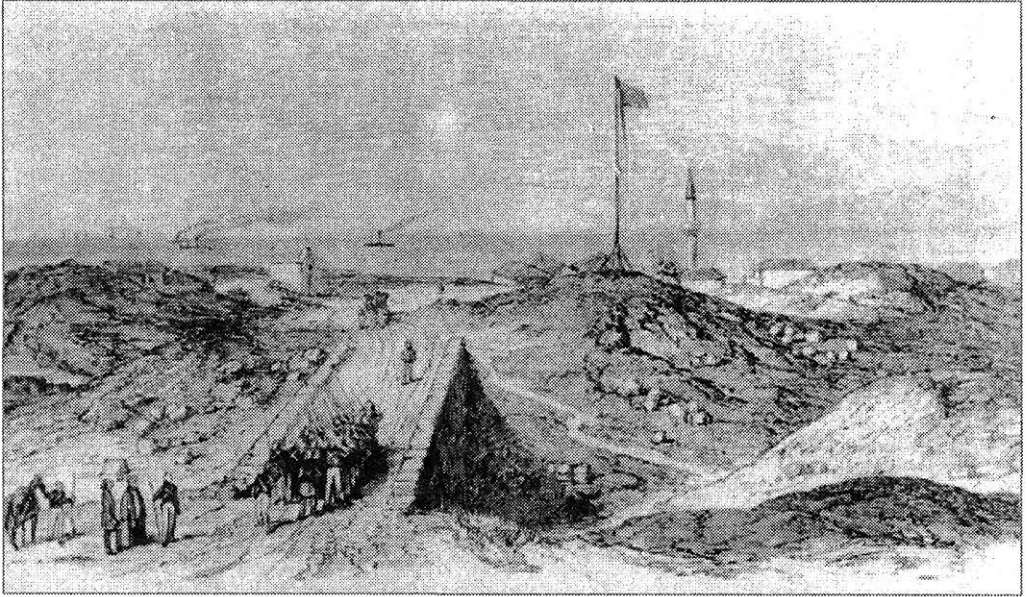

Fig. 6. Constanța 1854.

"La place de Custendjé, évacuée par les Russes, après la paix d'Adrianopole." Desen de Dousault. "L'Illustration", Paris, 1854, T, I, p. 396. Clișeu în inventarul M.I.N.A. Constanța, inv. 40/5294.

UN "TUMULUS" À CONSTANTZA

– Résumé –

L'auteur a pour point de départ une lithographie du XIX-e s., de Constanța – publiée dans "L'Illustration". On y aperçoit une butte et il suppose que celle-ci correspond à l'endroit, défini par Ovide dans "Tristia" comme "tumulus".

Cette supposition lui permet de faire une série de parallèles entre les données techniques et les côtes actuelles du terrain avec le texte ovidien, ce qui le conduit à localiser la butte qui s'est conservée à travers les siècles dans le même endroit, dans l'espace de la presqu'île tomitaine.

OBSERVAȚII ÎN LEGĂTURĂ CU UNELE CULTE DIN DACIA ROMANĂ

IOAN MITROFAN

Descoperiri arheologice făcute pe teritoriul Daciei romane vin să confirme și să întreprindă cele relatate în legătură cu unele sculpturi din tezaurul de la Tomis, descoperit în primăvara anului 1962¹.

Dintre aceste sculpturi ne vom referi la zeițele **Isis**² și **Nemesis**³, prin descoperirile făcute în marele centru ceramic roman de la Micăsasa, jud. Sibiu și, bănuim, pe teritoriul municipiului și apoi colonia **Potaissa**⁵.

Astfel, un fragment dintr-un tipar pentru confecționat statuete, reprezentând pe zeița **Isis**⁶ a fost aflat în **praefurnium**-ul unui cuptor. Era modelat din pastă fină cu nisip în poziție, inegal arsă, de culoare cenușie. S-a păstrat numai partea de sus, din față, a tiparului. El reprezintă, deci în negativ, partea frontală a capului, a umerilor și a bustului până la nivelul pieptului. Dimensiunile fragmentului păstrat sunt de 19,5 x 12 cm. Spart și el, puțin dinspre exterior înspre partea interioară, a dus la lipsa unei foarte mici părți din vârful nasului. Pe acest fragment de tipar păstrat distingem tipul matur, senin și calm al zeiței, cu părul în șuvițe despărțit în cărare și, se pare, prins la spate. Pe creștet purta un **modius**, iar pe corp purta o îmbrăcămintă drapată prinsă pe piept, bănuim, în cunoscutul nod **isiac**⁷(fig. 1).

Din descoperirile de tipare pentru imprimat medalioane dedicate lui **Isis** și **Serapis**⁸ deducem că cele două divinități aveau mulți admiratori, organizați în asociații religioase. Aici, ca și în alte părți ale imperiului, în ierarhia acestor asociații, par să fi fost promovate și femeii-preotese⁹. Contextul arheologic de la Micăsasa ne conduce la o datare a piesei în a doua jumătate a secolului II și prima jumătate a secolului III; este,

1. Cf. **Tezaurul de sculpturi de la Tomis**, București, 1963.

2. A. Rădulescu, în **Tezaurul ...**, p. 46-48.

3. V. Barbu, în **Tezaurul ...**, p. 83-84.

4. Cel mai mare centru ceramic cunoscut, deocamdată, în cuprinsul Daciei și, se pare, în nord-estul Imperiului roman.

5. Vezi, M. Macrea, **Viața în Dacia romană**, București, 1969, p. 129.

6. I. Mitrofan, **Le centre de production céramique de Micăsasa**, în **Buletin of the center for Transylvanian studies**, vol. IV, Na 4, Cluj-Napoca, 1995, p. 9.

7. B.M. Filletti Maj, **Iside**, în **Enciclopedia dell'arte antica, classica e orientale**. Roma.

8. I. Mitrofan, **op. cit.**, p. 3.

9. G. Lafaye, în **Dictionnaire des antiquités grecques et romaines**, Paris, p. 584.

Fig. 1. a Fragment dintr-un tipar reprezentând pe zeița Isis.

de altfel, perioada în care se încadrează cuptoarele pentru ars oale¹⁰ din marele centru ceramic de la Micăsasa.

La aproximativ 1 km NV de satul Vâlcele, comuna Feleacu, jud. Cluj, s-a aflat un fragment dintr-un altar masiv¹¹ din conglomerat fosilic. Altarul, lat de 0,49m, a fost spart și refolosit ca material de construcție.

Pe fragmentul de altar, sub o profilatură simplă ce desparte câmpul inscripției de fronton, se păstrează inserat pe trei rânduri într-o grafie îngrijită, în limba greacă următorul text:

βωμός/Νεμέσε/ων (Altar al Nemeselor) (Fig. 2).

Descoperirea monumentului a fost făcută într-un loc fără urme de construcții din epoca romană. După felul cum sunt ordonate literele în câmpul inscripției, nu avem siguranța că ar mai fi urmat ceva. Altarul se înscrie printre puținele epigrafe dedicate dublei divinități **Nemesis**¹², fiind deocamdată singura descoperire în afara Asiei Mici și singura închinare făcută acestora în afara lumii grecești.

Creată mai curând dintr-o necesitate etnică, această divinitate este amintită încă

10. Al căror număr cunoscut prin cercetări, până în prezent, se ridică la cifra de 27.

11. I. Mitrofan, *AMN* 17, 1980, p. 92 și p. 91 fig. 2.

12. Cf. *CIG* II, 1893, 2662-2663 (Halicarnas), 3148, 3161, 3193 (Smyrna) și *Supplementum Epigraphicum Graecum*, IV, 1929, Nr. 277 (Panamara).

Fig. 1. b Copia fragmentului de tipar.

din epoca homerică¹³ fără însă a fi definită. Cu timpul, în lumea ionică, Nemesis va căpăta o consistență tot mai precisă¹⁴. Astfel, la **Smyrna**, încă din secolul III a. Chr. i se făceau sanctuare, iar în secolul IV a. Chr. i se ridicau chiar statui. Tot acum, legat de evenimentele întâmplare în timpul campaniilor lui Alexandru cel Mare în Orient, după legendă, apare pe monede, pentru prima dată aici, imaginea celor două Nemesis geminate: una, cea a vechii și alta, cea a noii **Smyrna**¹⁵. Deși dominant în epoca elenistică, cultul ei nu se va răspândi în Imperiu decât foarte târziu, generalizându-se abia în secolele II-III p. Chr., când va însuma o seamă de atribute întâlnite și la alte divinități¹⁵.

Descoperirea ne apare semnificativă pentru elucidarea unei iconografii destul de slab reprezentată¹⁷. În același timp, ea se adaugă numărului dedicațiilor pentru Nemesis, prima de acest tip din Dacia.

După forma literelor (**omega**, **sigma** și **epsilon**), monumentul poate fi datat între

13. Homer, *Iliada*, III, 156; VI, 335, 351; XIII, 121; XIV, 80; *Odissea*, I, 350; II, 131; XX, 328.

14. Adr. Legrand, *Nemesis*, in *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, IV, 1, p. 53-54; F. Paribeni, *Νεμείσις, Nemesis*, in *Enciclopedia dell'arte antica, classica e orientale*, V, Roma, 1963, p. 404.

15. Pausanias, *Graeciae descriptio*, VII, 5, 2-3.

16. Adr. Legrand, *op. cit.*, p. 54; D. Tudor, *I cavaleri danubieni*, in *Ephemeris Dacoromana. Annuario della Scuola Romana di Roma*, VII, 1937, p. 244; idem, *Dacia* 9-10, 1941-1944, p. 417.

17. Vezi, Otto Rossbach, *Nemesis*, in *Roscher's Lexicon*, III, 1, c. 139; Adr. Legrand, *op. cit.*; H. Herter, *Nemesis*, in *Real-Encyclopädie*, XVI, 2, c. 2352-2355 și F. Paribeni, *op. cit.*

Fig. 2 Altar votiv, dedicat zeiței Nemesis.

a doua jumătate a secolului II și prima parte a secolului III p. Chr., când și pe alte monumente întâlnim aceleași caractere¹⁸. Și alte dedicații din Dacia pentru zeița Nemesis se încadrează în această perioadă¹⁹, dar nu mai înainte de aducerea legiunii a V-a Macedonica²⁰.

OBSERVATIONS AU SUJET DE QUELQUES CULTES DE LA DACIE ROMAINE

- Résumé -

Des découvertes archéologiques faites sur le territoire de la Dacie romaine viennent de confirmer et compléter certaines remarques sur quelques sculptures du trésor de Tomis.

Parmi celles-ci, nous allons nous rapporter surtout aux déesses Isis et Nemesis, à la suite de deux découvertes survenues dans le grand centre céramique romain de Micăsasa et dans le territoire de la colonie de Potaïssa.

Ces deux trouvailles, une moule fragmentaire (Micăsasa) et un fragment d'inscription grecque (Potaïssa), grâce aux circonstances de leur découverte, s'encadrent dans la deuxième moitié du II-ème siècle et la première partie du III-ème siècle ap. J.-C., tout comme les sculptures de Tomis.

18. I.I. Russu, *Studii și comunicări*, 12, Sibiu, 1965, p. 78.

19. Cităm în primul rând inscripția din CIL II, 902, aflată la Potaïssa; apoi III, 13777, 13779 de la Sarmizegetusa; I.I. Russu, *Materiale epigrafice*, nr. 34, p. 125-128; și CIL, III, 8028 pentru Romula.

20. Adoratorii se aflau și printre militarii legiunii de la Apulum, unde o inscripție CIL, III, 14474, unde este cunoscut că s-a făcut un templu nou NEMESI DEAE.

NUMISMATICĂ
NUMISMATIQUE

NOI DENARI ROMANI REPUBLICANI DESCOPERIȚI ÎN DOBROGEA

GABRIEL TALMAȚCHI

Odată cu descoperirea în decursul timpului a unui material monetar roman republican consistent, modul de a privi apariția și implicarea statului roman la Dunărea de Jos a suferit o serie de modificări prin informațiile oferite, pertinente, de circulație monetară. Aceasta din urmă, deși pentru perioada romană republicană este mult mai timidă decât în restul teritoriului românesc¹, face parte activă din circulația monetară dobrogeană generală, martoră și parte componentă a unui complex proces de schimburi materiale (economice și comerciale) din zone de sud-vest a bazinului Mării Negre. Deși monedă de circulație universală, denarul roman republican și-a făcut apariția în Dobrogea, într-o viață economică dominată de nominalul grecesc (în special tomitan, histrian, callatian, dar și din alte centre), explicându-se astfel, poate, până la un moment dat, raritatea sa în descoperiri (atât cronologic cât și arheologic).

La materialul monetar deja existent, am considerat necesar să prezentăm un nou lot de denari romani republicani descoperiți în mod izolat în Dobrogea, ce fac parte din colecțiile numismatice ale Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța și a Institutului de Cercetări Eco-Muzeale Tulcea, sau identificați în colecții particulare cu informații de încredere²; cei din prima categorie provenind din săpături arheologice, din achiziții și din donații făcute instituțiilor amintite. Pentru 46% din piesele prezentate, cunoaștem locul de descoperire, iar pentru restul de 54%, singurul indiciu este cu

1. Vezi în special lucrările de sinteză ca; B. Mitrea, *Ephem Dacorom*, 10, 1945; idem, în *SCN* 2, 1958, p. 123-238; M. Chițescu, *Numismatic Aspects of the History of the Dacian State the Roman Republic Coinage*, în *Dacia and Geto-Dacian Coins of Roman Type*, BAR, 112, Oxford, 1981; I. Winkler, *SCȘ*, Cluj, 1-2, 1955, p. 126-158; I. Glodariu, *Relații comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană*, Cluj, 1974, p. 87-104, p. 276-300; V. Mihăilescu-Bărliba, *La monnaie roumaine chez les Daces Orientaux*, București, 1980, p. 15-43, p. 291-303 (anexa 1); idem, în *Actes du II Congrès internațional de Thracologie*, București, 1980, p. 189-205; idem, *Dacia Răsăriteană în secolele VI-I î.e.n. Economie și monedă*, Iași, 1990, p. 93-113, p. 148-160. (Anexa III/ 7, alături de imperiale timpurii; R. Ocheșeanu, *CAB*, III, 1981, p. 56-91; C. Preda, *Istoria monedei în Dacia preromană*, București, 1998, p. 281-317;

2. Împărtășim părerea regretatului R. Ocheșeanu conform căreia „atribuirea rămâne, ca pentru toate monedele din colecțiile de la care nu avem decât informații nesigure și de neverificat, ce sînt de luat doar sub beneficiul de inventar, în bună măsură arbitrară. Astfel de monede care pot aparține unor tezaure dispersate, ori pot chiar să nu provină din Scythia Minor, influențează în sens negativ corectitudinea analizelor statistice, deși odată ce materialul monetar cu proveniență asigurată se va îmbogăți, ponderea acestor monede va scădea”, vezi R. Ocheșeanu, *Pontica*, 19, 1986, p. 79;

rezerva unei atenții necesare (acolo unde este cazul), Dobrogea – passim. Achizițiile sau donațiile provin din colecțiile Ana Crăciun³, Alexandru Popeea⁴ și Ana Ionescu⁵. Alături de piesele cu loc de descoperire, celelalte (Dobrogea-passim) își aduc importanța și contribuția lor în discutarea și analiza totalității materialului monetar roman republican din Dobrogea ca și la studiul penetrării pieței monetare (frecvență, variație, etc.).

În continuare vom prezenta catalogul noilor denari romani republicani descoperiți în Dobrogea, ordinea acestora în catalogare fiind cronologică și stabilită după Michael H. Crawford.⁶

CATALOG

ANONYMOUS

1. Denarius; ⬆ ; 3,75 g; 18 mm; conservare bună, monedă puțin tocită; Inv. MINAC, nr. 54776;
Crawford, p. 157-158, nr. 53/2, atelier ROMA, an: după 211 a. Chr. Dobrogea - passim.

L. CVP

2. Denarius; ⬆ ; 3,74 g; 18 mm; conservare bună, monedă puțin tocită; Inv. MINAC, nr. 54289;
Crawford, p. 256, nr. 218, atelier ROMA, an: 147 a. Chr. Dobrogea-passim.

C. VAL C.F. FLAC

3. Denarius; ⬆ ; 3,65 g; 17 x 15 mm; conservare bună, monedă tocită; Inv. MINAC, nr. 54638; col. A. Ionescu, signum incusum;
Crawford, p. 262, nr. 228/2, atelier ROMA, an: 140 a. Chr. Dobrogea passim.

L. ANTES GRAGV

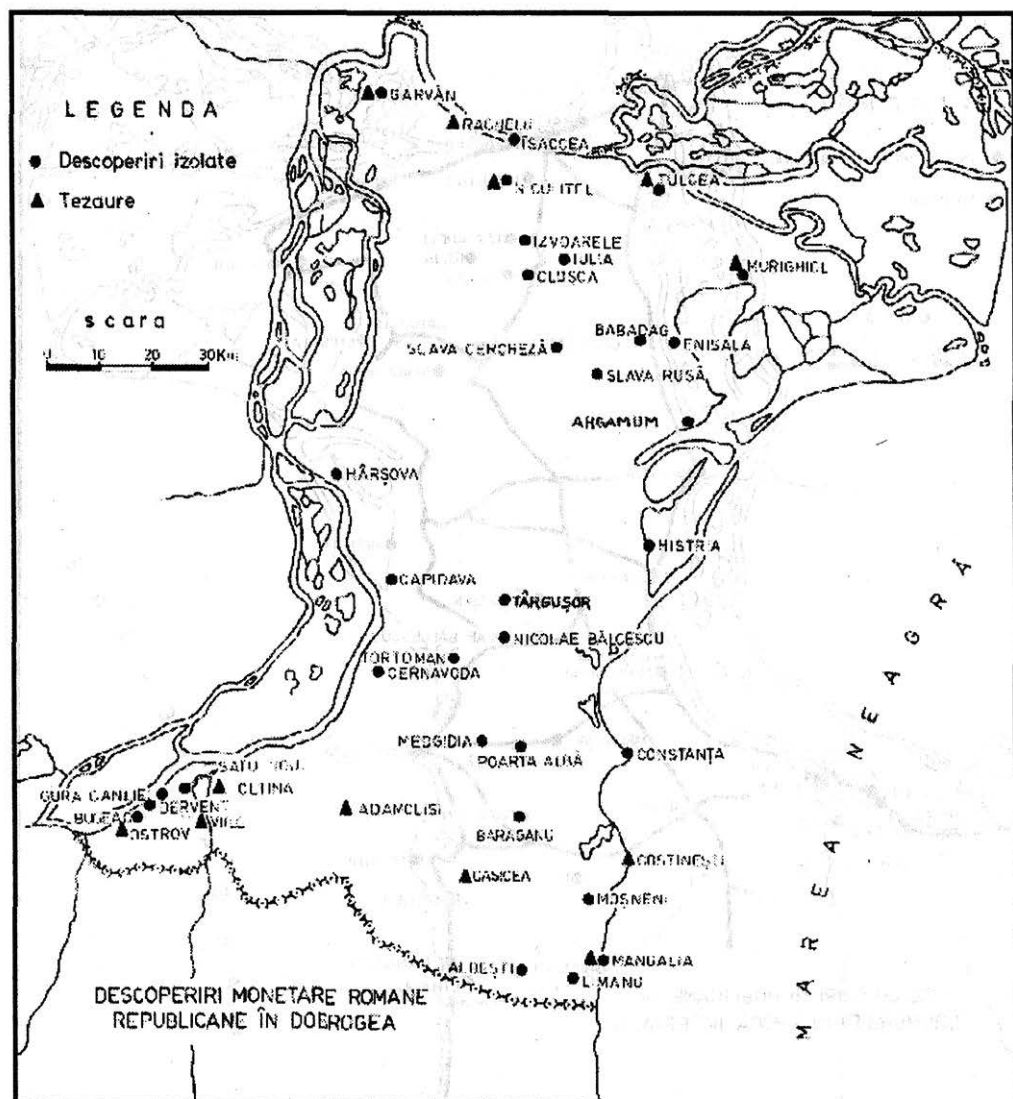
4. Denarius; ➡ ; 3,81 g; 20 mm; conservare bună, monedă puțin tocită; Inv.

3. Colecția Ana Crăciun a fost achiziționată de MINA Constanța în anii 1977-1978 (nr. inv. 14753-15083) și a fost strânsă în perioada interbelică. Proveniența ei este raportată în zona Hârșova și împrejurimi, vezi în acest sens A. Vertan, G. Custurea, Pontica, 15, 1982, p. 28, dar mai ales iidem, Pontica, 16, 1983, p. 301; iidem, Pontica, 17, 1984, p. 253;

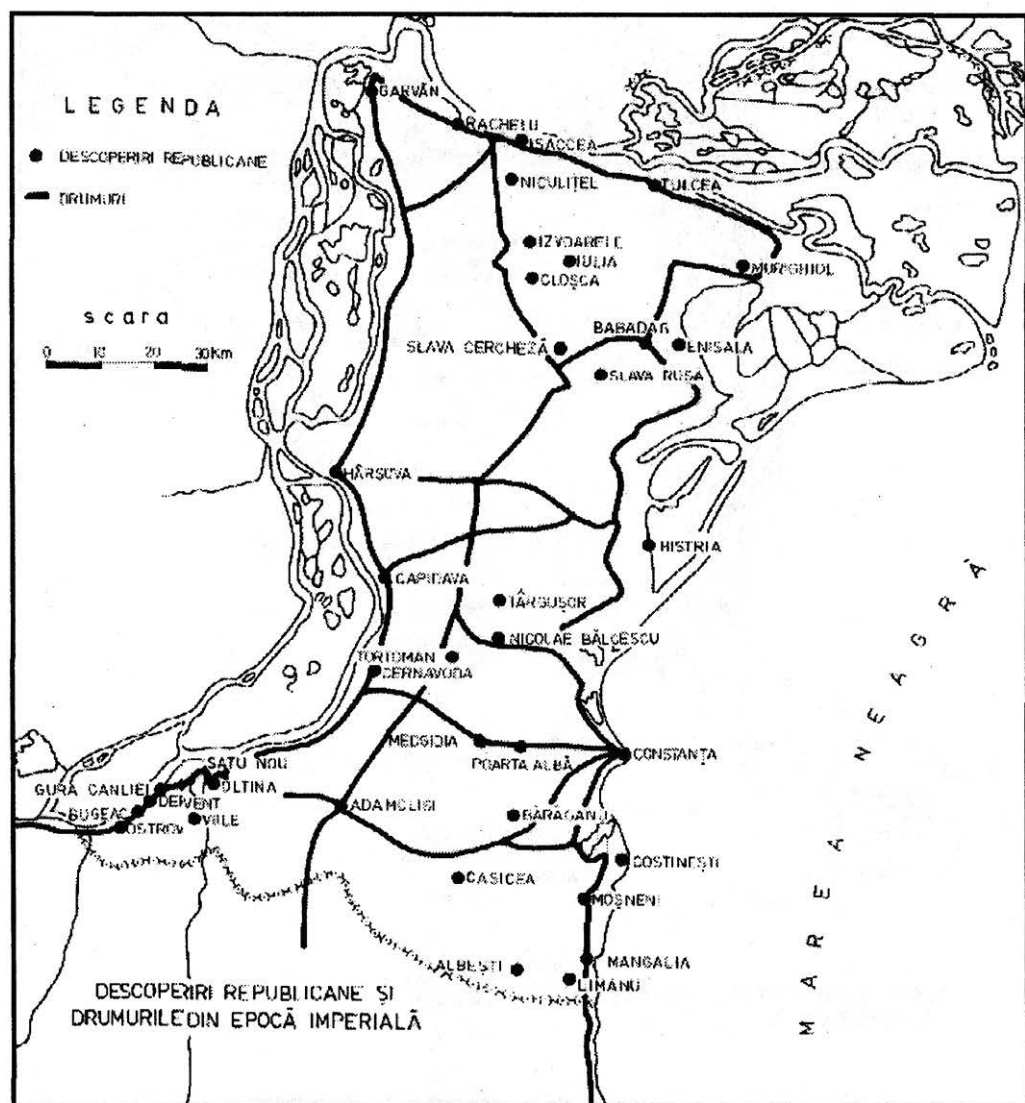
4. Colecția Alexandru Popeea provine din materialul monetar colecționat la liceul Mircea cel Bătrân din Constanța, descoperit în Dobrogea, poate la Constanța. Vezi în acest sens A. Popeea, BSNR, 1976-1980, p. 212;

5. Colecția Ana Ionescu a fost achiziționată de MINA Constanța în anul 1985 (nr. inv. 54623-54746), fiind strânsă de Vasile Ionescu, cuprinzând piese din Dobrogea;

6. Michael H. Crawford, *Roman Republican Coinage*, Cambridge University Press, vol. I-II, 1974;

Planșa I

Planșa II

MINAC, nr. 54639; col. A. Ionescu; cerc perlat; signum incusum; Crawford, p. 269, nr. 238/1, atelier ROMA, an: 136 a. Chr.

Dobrogea passim.

M. PORC LAECA

5. Denarius; ↓ ; 3,79 g; 18mm; conservare bună, monedă puțin tocită; Inv. MINAC, nr. 54637; col. A. Ionescu; cerc perlat; signum incusum; Crawford, p. 293, nr. 270/1, atelier ROMA, an; 125 a. Chr.

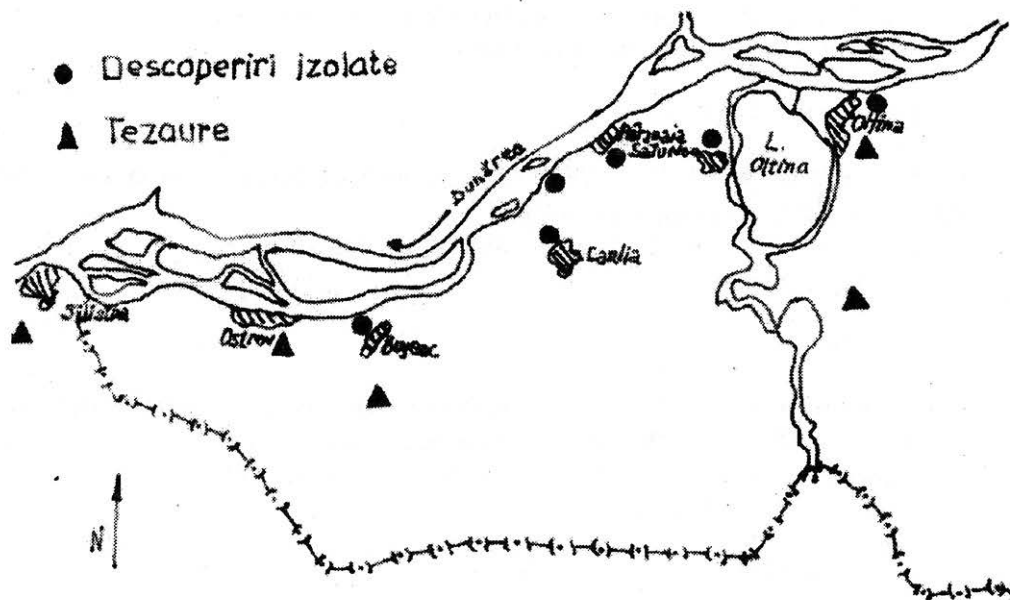
Dobrogea-passim.

Q FABIO LABEO

6. Denarius; ↗ ; 3,32 g; 17 mm; conservare slabă, monedă mult tocită; Inv. MINAC, nr. 14754; col. A. Crăciun; Crawford, p. 294, nr. 273/1, atelier ROMA, an: 124 a. Chr; Hârșova și împrejurimi (jud. Constanța).

M. FAI C.F.

7. Denarius; ↗ ; 3,40 g; 20 mm; Conservare bună, monedă puțin tocită; Inv. MINAC, nr. 51434; Crawford, p. 295, nr. 275/1, atelier ROMA, an ; 123 a. Chr. Oltina (jud. Constanța).

Planșa III : Zonă de densitate a descoperirilor monetare republicane romane, Durostorum - Oltina, raportată la media descoperirilor de acest tip din Dobrogea.

M. CARBO

8. Denarius; 3,55 g; ➔ ; 19 mm; conservare bună, monedă puțin tocită; Inv. MINAC, nr. 14784, col. A. Crăciun;
Crawford, p. 295, nr. 276/1, atelier ROMA, an 122 a. Chr.
Hârșova și împrejurimi (jud. Constanța)

MN. AEMILIO LEP

9. Denarius; ✎ ; 3,42 g; 19 x 17 mm; conservare bună, monedă puțin tocită; Inv. MINAC, nr. 54647; col. A. Ionescu;
Crawford, p. 305, nr. 291/1, atelier ROMA, an: 114 sau 113 a. Chr. Dobrogea-passim.

L. FLAMINI CILO

10. Denarius; ◀ ; 3,80 g 18 mm; conservare bună, monedă puțin tocită; Inv. MINAC, nr. 57498;
Crawford, p. 314, nr. 302/1, atelier ROMA, an: 109-108 a. Chr.
Dobrogea-passim.

L. FLAMINI CILO

11. Denarius; ✎ ; 3,68 g; 19 mm Conservare bună, monedă puțin tocită; Inv. MINAC, nr. 14789; col. A. Crăciun;
Crawford, p. 314, nr. 302/1, atelier ROMA, an ; 109-108 a. Chr.
Hârșova și împrejurimi (jud. Constanța).

L. THORIVS BALBVS

12. Denarius; ✎ ; 3,72 g; 20x19 mm; Conservare bună, monedă tocită; Inv. MINAC, nr. 54778; cerc perlat; rv-litera A;
Crawford, p. 323, nr. 316/1, atelier ROMA, an: 105 a. Chr.
Dobrogea-passim.

C. COIL CALD

13. Denarius ✎ ; 3,80 g; 19 mm; conservare foarte bună, monedă netocită; Inv. MINAC, nr., 48872; col. A. Popeea; rv. – signum incusum;
Crawford, p. 324, nr. 318/1b, atelier ROMA, an: 104 a. Chr.
Constanța ? (jud. Constanța).

C. COIL CALD

14. Denarius; ◀ ; 3,46 g; 17 mm; conservare bună, monedă puțin tocită;
Colecție particulară; signum incusum;

Crawford, p. 324, nr. 318/1a, atelier ROMA, an: 104 a. Chr.
Târgușor (jud. Constanța ⁷).

P. SERVILI M. F. /RVLLI

15. Denarius; ♁ ; 2,95 g; 19 mm; Conservare slabă, monedă ruptă și mult tocită;
Inv. MINAC, nr. 14755; col. A. Crăciun; cerc perlativ; rv.– litera P;
Crawford, p. 329, nr. 328/1, atelier ROMA, an: 100 a. Chr.
Hârșova și împrejurimi (jud. Constanța).

C. VIBIVS C.F. PANSA

17. Denarius; ♁ ; 3,89 g; 16,8 mm; Conservare bună, monedă puțin tocită; Inv.
MINAC, nr. 55870; cerc perlat;
Crawford, p. 347, nr. 342/5b, sau a, an 90 c. Chr, atelier ROMA; Dobrogea-pas-
sim.

C. VIBIVIS C.F. PANSA

17. Denarius; ↑ ; 3,44 g; 18,x17 mm; Conservare bună, monedă puțin tocită; Inv.
MINAC, nr. 54696; col. A. Ionescu; cerc perlat;
Crawford, p. 347, nr. 342/5b, atelier ROMA, an: 90 a. Chr.
Dobrogea-passim.

C. VIBIVS C.F. PANSA

18. Denarius; ↑ ; 3,69 g; 18,x17 mm; Conservare bună, monedă puțin tocită; Inv.
MINAC, nr. 54777; cerc perlat;
Crawford, p. 347, nr. 342/5b, atelier ROMA, an: 90 a. Chr.
Dobrogea-passim.

C. NORBANVS

19. Denarius; ♁ ; 4,02 g; 20 mm; conservare bună, monedă puțin tocită; Inv.
MINAC, nr. 54629; col. A. Ionescu; cerc perlat;
Crawford, p. 372, nr. 357/1, atelier ROMA, an 83 a. Chr.
Dobrogea-passim.

C. MAMIL LIMETANVS C F.

20. Denarius; ↓ ; 3,48 g; 19 mm; conservare bună, monedă puțin tocită; Inv.
MINAC, nr. 54775; cerc perlat; margine crestată;
Crawford, p. 375-376, nr. 362/1, atelier ROMA, an: 82 a. Chr.
Dobrogea-passim.

⁷Denarul a fost descoperit la Târgușor – Ester (jud. Constanța), într-o așezare cu numeroase fragmente ceramice geto-dacice, grecești și romane, după informațiile primite de la descoperitor. El a apărut alături de două fibule de perioadă geto-dacică;

L. SVLLA IMPE, L. MANLI PROQ

21. Denarius; ➔ ; 3,80 g; 11,6 x 13,2 mm; Conservare bună, monedă netocită; Inv. TULCEA, nr. 51796;
Crawford, p. 386, nr. 367/3, atelier în mișcare cu Sulla, an: 82 a. Chr; Murighiol (jud. Tulcea).

C. NAE BALB

22. Denarius; ↗ ; 3,33 g; 18 mm; Conservare bună, monedă puțin tocită; Inv. MINAC, nr. 59437; cerc perlat; margine crestată;
Crawford, p. 397, nr. 382/1b, atelier ROMA, an: 79 a. Chr.
Slava Rusă (jud. Tulcea).

L. COSSVTI C.F. SABVLA

23. Denarius; ↑ ; 3,40 g; 18,3 mm; Conservare bună, monedă puțin tocită; Inv. MINAC, nr. 14759; col. A. Crăciun; signum incusum;
Crawford, p. 408, nr. 395/1, atelier ROMA, an 74 a. Chr;
Hârșova și împrejurimi (jud. Constanța).

ANT. AVG. III VIR R.P.C.

24. Denarius; ↑ ; 3,10 g; 17,8 mm; conservare slabă, monedă mult tocită; Inv. MINAC, nr. 61809;
Crawford, p. 540, nr. 544/15, atelier în mișcare cu M. Antonius; an: 32-31 a. Chr.; Bărăganu (jud. Constanța).

ANT. AVG. III VIR R.P.C.

25. Denarius ↓ ; 3,20 g; 17 x 16 mm; conservare bună, monedă puțin tocită; Inv. MINAC, nr. 54646; col. A. Ionescu;
Crawford, p. 540, nr. 544/17, atelier în mișcare cu M. Antonius, an 32-31 a. Chr. Dobrogea-passim.
ANT. AVG. III VIR R.P.C.

26. Denarius; ? ; 3,25 g; 17,5 mm; conservare foarte slabă, monedă foarte tocită; Inv. MINAC, nr. 59747;

Crawford, p. 540-541, nr. 544/13-30, atelier în mișcare cu M. Antonius; an 32-31 a. Chr.
Hârșova (jud. Constanța)⁸.

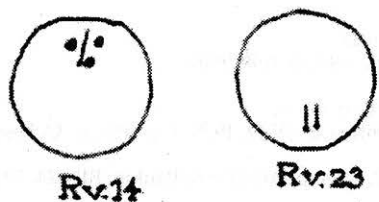
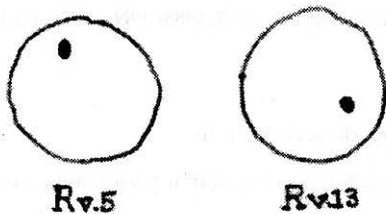
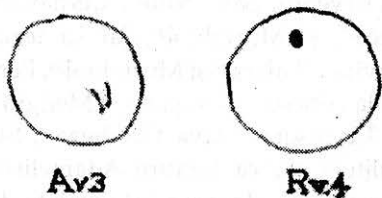
*

Plecând de la datele oferite de catalog se pot face câteva observații.

Cea mai mare parte din piesele catalogului au ca emitent ROMA, iar restul corespund atelierelor itinerante cu Sulla, respectiv Marcus Antonius. Cunoscându-se că greutatea teoretică a denarului roman republican este de 3,90⁹ g, denarii de față se grupează în proporție de aproape 100% sub această valoare. Doar denarul de la C.

8. Descoperire făcută cu prilejul cercetărilor de la Hârșova;

9. C. Preda, *op. cit.*, p. 285;

Plansa IV
CONTRAMĂRCI

Norbanus are 4,02 g, însă nu este ceva deosebit într-u cât se știe că greutatea denarilor republicani a oscilat în secolul I a. Chr. între 4,13 – 3,67¹⁰ g. În afara acestei excepții, greutatea lotului variază între 2,95 g (P. SERVILI M. F. RVLLI) ca limită inferioară și 3,81 g (L. ANTES GRAGV) ca limită superioară.

Cronologic, cel mai vechi denar este o emisiune tip ANONYMOUS (după 21 a. Chr.), iar cel mai recent este de la Marcus Antonius (32-31 a. Chr.). Cantitativ, perioada anilor 90-74 a. Chr. este cel mai bine reprezentată cu 8 denari, respectiv 30,8% din total. Asupra contramărcilor, respectiv a altor elemente de control, nu vom insista, ele fiind semnalate în catalog și prezentate în planșa IV, la numerele 3-5, 13, 14, 23, ca și la 12, 13 și 15 (literele A, K și P). În sfârșit, în lotul prezentat, 57,6% sunt din secolul II a. Chr. și 43% din secolul I a. Chr.

Așa cum s-a mai arătat, direcțiile de interes pentru studiul circulației denarului roman republican în Dobrogea sunt trei: malul drept al Dunării, litoralul Pontului Euxin și interiorul teritoriului dintre Dunăre și Mare¹¹. Aceste direcții sunt trădate de descoperirile monetare romane republicane, izolate sau în tezaure, cunoscute în acest

10. V. Mihăilescu-Bărliba, *op. cit.*, p. 93;

11. R. Ocheșeanu, *Pontica*, 4, 1971, p. 83; Gh. Poenaru-Bordea, *Pontica*, 7, 1974, p. 219-238;

stadiu al cercetărilor. Pe malul drept al Dunării și în imediata sa apropiere cunoaștem descoperiri izolate la Bugeac¹², Gura Canliei¹³, Dervent¹⁴, Satu Nou¹⁵, Cernavodă¹⁶, Capidava¹⁷, Hârșova¹⁸, Garvân¹⁹, Isaccea²⁰, Tulcea²¹, și Murighiol²², iar ca tezaure Ostrov²³, Viile²⁴, Oltina²⁵, Garvân²⁶, Rachelu-Luncavița²⁷, Tulcea²⁸ și Murighiol²⁹. Pentru interiorul Dobrogei avem descoperirile izolate de la Albești³⁰, Bărăganu³¹, Medgidia³², Poarta Albă³³, Tortomanu³⁴, Nicolae Bălcescu³⁵, Târgușor³⁶, Slava Cercheză³⁷, Slava Rusă³⁸, Babadag³⁹, Dauceca-Cloșca⁴⁰, Iulia⁴¹, Niculițel⁴², iar ca tezaure Adamclisi⁴³ și Casicea⁴⁴. Litoralul vest-pontic dobrogean est punctat prin descoperirile izolate de la Limanu⁴⁵, Mangalia⁴⁶, Moșneni⁴⁷, Constanța⁴⁸, Histria⁴⁹, Arganum⁵⁰, Enisala⁵¹, iar ca

12. B. Mitrea, *Pontica*, 3, 1970, p. 13; A. Vertan, G. Custurea, *Pontica*, 21-22, 1988-1989, p. 372, nr. 1188; R. Ocheșeanu, *op. cit.*, p. 78-79, nr. 11, 12;
13. D. Valceanu, *SCIV*, 13, 1962, 1, p. 144;
14. B. Mitrea, *Dacia*, NS, 5, 1961, p. 587, nr. 23;
15. Gh. Poenaru-Bordea, *op. cit.*, p. 224, nr. 11;
16. M. Chițescu, *SCIV*, 17, 1966, p. 388; R. Ocheșeanu, *op. cit.*, p. 78, nr. 9, 10;
17. Gh. Poenaru-Bordea, *BSNR*, 1983-1985, p. 169, nr. 2;
18. Gh. Poenaru-Bordea, B. Mitrea, *Dacia*, NS, 32, 1989, p. 261, nr. 13, alături de piesele din prezentul articol;
19. Gh. Poenaru-Bordea, *Pontica*, 7, 1974, p. 225, nr. 15;
20. *Ibidem*, p. 222, nr. 3;
21. *Ibidem*, p. 223, nr. 4, 5, 6;
22. *Vezi prezentul articol*;
23. C. Moisil, *BSNR*, 1922, 17, nr. 41-42, p. 58, nr. 91;
24. R. Ocheșeanu, Gh. Papuc, *BSNR*, 1983-1985, p. 127-142;
25. A. Popescu, G. Talmațchi, *BSNR*, 90-91, 1996-1997, p. 144-145, sub tipar;
26. A. Barnea, *SCN*, 5, 1971, p. 372-375;
27. Gh. Poenaru-Bordea, R. Ocheșeanu, *BSNR*, 1992-1993, p. 67-76;
28. C. Preda, G. Simion, *SCN*, 3, 1960, p. 545-546; B. Mitrea, *SCIV*, 9, 1958, 1, p. 155; R. Ocheșeanu, *SCN*, 12, 1998, p. 15-26;
29. C. Moisil, *BCMI*, 2, 1909, p. 89; O. Iliescu, *Pontica*, 7, 1974, p. 205-211; L. Paulon, *RIN* 24, 1911, p. 185-198;
30. Gh. Poenaru-Bordea, *Pontica*, 7, 1974, p. 224, nr. 10;
31. *Vezi prezentul articol*, nr. 24;
32. R. Ocheșeanu, *Pontica*, 5, 1972, p. 498, nr. 2;
33. B. Mitrea, *SCIV*, 16, 1963, 3, p. 611, nr. 31;
34. R. Ocheșeanu, *Pontica*, 4, 1971, p. 79, nr. 13;
35. B. Mitrea, *Pontica*, 3, 1970, p. 133, nr. 8;
36. *Vezi prezentul articol*, nr. 14;
37. E. Oberländer-Târnoveanu, C. Opaț, *Peuce*, 9, 1984, p. 268, nr. 16;
38. *Vezi prezentul articol*, nr. 22;
39. Gh. Poenaru-Bordea, *op. cit.*, p. 223, nr. 8;
40. *Tabula Imperii Romani*, 35, Romula, Durostorum, Tomis, București, 1969, p. 37;
41. R. Ocheșeanu, *Pontica*, 19, 1986, p. 75, nr. 1;
42. Gh. Poenaru-Bordea, *op. cit.*, p. 222, nr. 1, 2;
43. R. Ocheșeanu, *Pontica*, 21-22, 1988-1989, p. 91-98;
44. Gh. Papuc, *Pontica*, 7, 1974, p. 213-218;
45. E. Petac, *BSNR*, 1992-1993, p. 319, nr. 4;
46. R. Ocheșeanu, *Pontica*, 4, 1971, p. 78, nr. 8; Gh. Poenaru-Bordea, *Pontica*, 7, 1974, p. 224, nr. 9; R. Ocheșeanu, *Pontica*, 19, 1986, p. 75-76, nr. 2, 3, 4, 4, 6, 7, 8;
47. Gh. Poenaru-Bordea, *op. cit.*, p. 225, nr. 14;
48. R. Ocheșeanu, M. Liculescu, *Pontica*, 4, 1971, p. 270, nr. 1, 2; R. Ocheșeanu, *Pontica*, 4, 1971, p. 77-78, nr. 1, 2, 3, 4, 5, 6 și 7; *Idem*, *Pontica*, 5, 1972, p. 498, nr. 1;
49. C. Preda, H. Nubar, *Histria III. Descoperiri monetare 1914-1970*, București, 1973, p. 157, nr. 1008-1011; B. Mitrea, *BSNR*, 1976-1980, p. 577, nr. 106; A. Suceveanu, *Histria VI. Les thermes romaines*, București, 1982, p. 163;
50. M. Coja, *BMI*, 41, 1972, 3, p. 33-42; B. Mitrea, *BSNR*, 1973-1975, p. 319, nr. 34;
51. Gh. Poenaru-Bordea, *op. cit.*, p. 225, nr. 16;

Plansa V

14

19

15

22

16

23

17

24

26

tezaure Mangalia⁵² și Costinești⁵³.

Pornind de la hărțile descoperirilor monetare romane republicane din Dobrogea (planșa I) și a drumurilor de epocă imperială din același teritoriu (planșa II), se poate constata un număr mare de puncte cu descoperiri în sudul și nordul zonei și mai puțin în partea centrală, poate și datorită unor cercetări timide, și mai puțin de anvergură, cu excepția Pantelimonului⁵⁴. Cea mai mare parte a acestor puncte se identifică cu centre mai mici sau mai mari de perioadă geto-dacică⁵⁵, ilustrând în fapt penetrarea mediului autohton pe cale comercială (sau de alt tip) în perioada secolelor II – I a. Chr. de către negustorii romani din epoca republicană. Drumurile acestor negustori în mediul luat în discuție coincide aproximativ, pornind de la descoperiri, cu cele trei căi principale din epoca imperială, ca și cu ramificațiile acestora, în speță, drumurile secundare. Oricum, rolul acestor căi de pătrundere (mai ales cele centrale) a fost deja subliniat ca important pentru acea perioadă ca linii de traversare rapidă între diferite centre de mare interes legat și de circulație monedei grecești locale sau de import⁵⁶. Construirea drumurilor militare și comerciale romane imperiale nu s-a făcut întâmplător⁵⁷, pe căi nebătute sau neverificate în primul rând comercial în Dobrogea, ci s-a plecat de la o realitate deja cunoscută, locală. De altfel, pătrunderea denarului republican în Dobrogea a fost înlesnită de fondul unor evenimente politice și economice ce au condus coloniile grecești la pierderea graduală a influenței monetare în mediul autohton⁵⁸. Viitoarele drumuri secundare imperiale în epoca secolelor II – I. A. Chr. și-au avut locul și importanța lor în relațiile economice și comerciale, vezi în acest sens legătura Axiopolis-Tomis sau cea dintre Isaccea și Histria. Afirmările de mai sus se bazează și pe ipoteza unei pătrunderi mai târzii în Dobrogea a denarului roman republican, de la data emiterii sale.

Cea mai mare densitate în descoperiri (raportare făcută la media descoperirilor republicane în Dobrogea), fie izolate, fie în tezaure se constată în zona definită de Durostorum (Silistra) și Oltina (planșa III). Aceasta, după părerea noastră poate fi explicată, pe de o parte, de existența la Izvoarele a celui mai important vad de trecere a fluviului Dunărea din zona cuprinsă între Transmarisca și Carsium, din și spre Muntenia. Acest vad a fost valabil atât în epoca de dinaintea venirii elementelor romane, ca și multe secole ulterior, mărturii în acest sens fiind numeroase vestigii arheologice și numismatice⁵⁹. Pe de altă parte, poate fi luată în considerare și importanța vechiului centru de la Durostorum, dar, din păcate, informațiile din perioada pre-romană sunt destul de lacunare⁶⁰, ceea ce nu ne poate încuraja în definirea unor idei referitoare la problematica noastră. Este de amintit faptul că, tot din același perimetru

52. A. Vertan, N. Georgescu, R. Ocheșeanu, *Pontica*, 23, 1990, p. 221-224;

53. B. Mitrea, *Pontica*, 3, 1970, p. 131-137;

54. V. Pârvan, *ARMSI*, 37, 1915, p. 265-304;

55. Vezi câteva articole cu bibliografie adiacentă; P. Diaconu, N. Angheliescu, *Rev. Muz.* 5, 4, 1968, p. 348-351; M. Irimia, *Pontica*, 6, 1973, p. 35-42; G. Simion, *Peuce*, 6, 1977, p. 31-48; idem, *Peuce*, 6, 1977, p. 49-72; N. Conovici, *Cultură și civilizație la Dunărea de Jos*, 2, 1986, p. 129-143; N. Conovici, C. Mușeteanu, *SCIVA*, 26, 4, 1975, p. 541-550;

56. E. Oberländer-Târnoveanu, *Pontica*, 11, 1978, p. 65-66;

57. D. Tudor, *Arheologie Romană*, București, 1976, p. 96;

58. D. M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*, București, 1974, p. 32-67;

59. G. Talmațchi, *An Dobr.*, 4, 1, 1998, p. 25-34, cu întreaga bibliografie arheologică și numismatică;

60. A. Aricescu, în *Sesiunea de Comunicări Științifice a Muzeelor de Istorie*, 1964, vol. I, București, 1971, p. 222-242; P. Diaconu, N. Angheliescu, *op. cit.*; N. Conovici, C. Mușeteanu, *op. cit.*, p. 546, VIII, nr. 23, 24;

Planșa VII

(sud-vestul Dobrogei-Durostorum) mai există 21 de denari romani republicani fără loc exact de descoperire și publicați în 1986⁶¹. Pe lângă enumerarea de tezaure dobrogene făcută mai sus, trebuie adăugate cele de la Belica-Turtucaia⁶² și Lipnița, ambele din zona amintită, ultimul achiziționat de curând de MINA Constanța, încă inedit⁶³.

Ultimele trei emisiuni din catalog sunt ale lui Marcus Antonius pentru legiuni, cu atelier itinerant, părți componente a seriilor numeroase ce se încadrează tipurilor leg. II – leg. XXIII⁶⁴. Ele se adaugă altor descoperiri de acest gen din Dobrogea, a căror circulație și frecvență semnificativă (pornind de la calitatea inferioară a argintului)⁶⁵ se manifestă abia în secolul I p. Chr., mai ales în tezaurele ce se încheie cu emisiuni din a doua jumătate a acestui secol⁶⁶.

61. R. Ocheșeanu, *Pontica*, 19, 1986, p. 76-77, nr. 9-29; Pentru alte descoperiri *passim* în Dobrogea; idem, *Pontica*, 4, 1971, p. 79-80, nr. 14-23; Gh. Poenaru-Bordea, *op. cit.*, p. 225, nr. 12, 13, p. 223, nr. 7; M. Petrescu-Dâmbovița, în *Inventarul materialului arheologic de la rezidența regală din Galați*, București, 1940, p. 9; Gh. Poenaru-Bordea, R. Ocheșeanu, a. Popescu, *SCN*, 12, 1998, p.87; E. Ocheșeanu, M. Liculescu, *op. cit.*, p. 270, nr. 3,4,5,6,;

62. C. Moisil, în *Creșterea Colecțiilor*, București, 1944, p. 101-102;

63. Tezaurul de la Lipnița (jud. Constanța) a fost descoperit întâmplător în toamna anului 1998. Lotul cuprinde 15 piese, eșalonate cronologic între anii 189-180 și 75 a. Chr. Sunt se remarcă trei imitații barbare, databile din prima parte a secolului II a. Chr.

64. M. Chișescu, *RRH*, 4, 1976, p. 742;

65. G. Poenaru-Bordea, R. Ocheșeanu, *op. cit.*, nota 20;

66. R. Ocheșeanu, *Pontica*, 19, 1986, p. 82, anexa II (Frecvența denarilor pentru legiuni în tezaurele din sec. I. e.n.).

Denarii romani republicani de față, din care aproape jumătate provin din șase centre dobrogene (trei inedite), aduc informații noi referitoare la prezența acestora în Dobrogea, sub aspectul circulației monetare și a altor elemente de interes economic și comercial, părți integrante a unei realități monetare din acest teritoriu, a civilizației romane de la Dunărea de Jos.

NOUVEAUX DENIERS ROMAINS RÉPUBLICAINS DÉCOUVERTS EN DOBROUDJA

– Résumé –

Bine que monnaie de circulation universelle, le dernier romain républicain a fait son apparition en Dobroudja, au cadre d'une vie économique dominée par le nominal grec, ce qui explique, peut-être, jusqu'à un certain moment, sa rareté dans les découvertes, du point de vue chronologique aussi bien qu'archéologique.

A côté du matériau monétaire existant déjà, nous avons trouvé nécessaire de présenter un nouveau lot de deniers romains républicains découverts de manière isolée en Dobrudja. Ceux-ci font partie des collections numismatiques du Musée d'Histoire Nationale et d'Archéologie de Constantza et de l'Institut de Recherches Eco-Muséographiques de Tulcea, ou bien sont identifiés dans des collections particulières accompagnés d'informations dignes de confiance. Pour un taux de 46% des pièces présentées, nous connaissons le lieu de découverte, quant au reste de 54%, le seul indice est Dobroudja – passim. Les acquisitions et les donations provenaient des collections de : Ana Crăciun, Alexandru Popeea et Ana Ionescu. Le catalogue présente 26 deniers républicains; chronologiquement, le plus ancien appartient à une émission du type ANONYMOUS et le plus récent date de Marcus Antonius. La plupart des pièces du catalogue renvoient aux ateliers de Rome tandis que les autres correspondent aux ateliers itinérants avec Sulla et Marcus Antonius. Les deniers se placent dans un taux de presque 100% en dessous de la valeur théorique de 3,90 g., exception faite celui de C. Norbanus qui pèse 4,02 g. Quantitativement, la période des années 90-74 av. J. C. est le mieux représentée, avec 8 deniers, respectivement 30,8% du total.

On n'insiste pas sur les contre-estampilles et sur d'autres éléments de contrôle, car ces éléments sont signalés dans le catalogue et présentés sur la plaque IV. Enfin, dans le lot mentionné, 57,6% sont des deniers du II-e s. av. J. – C. et 43% du Ier s. av. J. – C.

L'auteur souligne les trois directions d'intérêt dans les recherches visant la circulation du dernier „dobroudjien“: la rive droite du Danube, le littoral du Pont-Euxin et l'intérieur du territoire compris entre le Danube et la Mer. Les directions sont indiquées par les découvertes monétaires, isolées ou en trésors, déjà connues au niveau présent des recherches.

L'auteur identifie aussi une densité prononcée de découvertes au nord et au sud de la Dobroudja dans de petits centres ou de grandes centres géto-daces, preuve de la pénétration des marchands romains dans ce milieu autochtone, aux IIe – Ier siècles av. J. – C. Ayant pour point de départ la carte des découverts monétaires, l'auteur observe la relation entre les futures routes impériales dobroudjiennes et les routes préromaines

de Dobroudja, notamment les routes secondaires, telles Axiopolis – Tomi ou Isaccea – Histria. On constate que la densité la plus grande est dans la zone située entre Durostorum et Oltina. On explique cela par la présence du point bien achalandé de Izvoarele et de l'ancien centre de Durostorum.

Les deniers romains républicains en question, desquels presque la moitié proviennent de six centres dobroudjiens (Hârșova, Bărăganu, Târgușor, Oltina, Slava Rusă, Murighiol, dont trois sont inédits), apportent de nouvelles informations concernant leur présence et leur circulation au Bas-Danube.

MĂSURI PONDERALE ROMANO-BIZANTINE DESCOPERITE ÎN NORDUL DOBROGEI

DOREL PARASCHIV

Piese ce fac obiectul notei de față sunt rezultatul unei periegeze realizate în luna mai 1997 în cetățile Argamum (nr. 1-4) și Murighiol (nr. 5). Publicarea acestora completează informațiile legate de utilizarea în Dobrogea a măsurilor ponderale emise în sistemul librei de autoritățile imperiale romane¹. În plus, pentru nordul provinciei, datele în acest sens sunt puțin concludente².

1. Greutate în formă de calotă sferică din plumb cu apucătoare din fier (fig. 1).

Nr. inv. 44630

Diametrul - 58 - 65 mm; înălțimea greutateii propriu-zise - 40 mm; din apucătoare se păstrează un fragment cu înălțimea de 14 mm.

Greutatea piesei după curățare - 840 gr. = 2, 56 libre.

Două piese asemănătoare au fost descoperite la Sacidava (1003 gr.)³ și Telița - Valea Morilor (870 gr.)⁴. Piesa de la Sacidava depășește cu puțin greutatea teoretică a trei libre (982, 35 gr.).

1. Pentru ponduri emise în sistemul librei romane, descoperite în Dobrogea, vezi: C. Moisil, CNA 15, 1940, 119 - 120, p. 292; idem. SCN 1, 1957, p. 284 - 293, nr. 53 - 78; P. Diaconu, SCIV 12, 1961, 4, p. 403 - 405; V. Culică, BSNR, 68 - 69, 1973 - 1975, p. 227, 230; Al. Popoș, Pontica 7, 1974, p. 247 - 250; R. Ocheșeanu, N. Georgescu, BSNR, 70 - 74, 1976 - 1980, p. 455 - 458; R. Ocheșeanu, SCN 8, 1984, p. 89 - 94; idem, împreună cu T. Cleante, Cultură și civilizație la Dunărea de Jos, 3-4, 1987, p. 173 - 174; idem, Pontica 24, 1991, p. 404 - 406; R. Ocheșeanu, SCN 9, 1989, p. 89 - 104; idem, BSNR 86 - 87, 1992 - 1993, p. 244 - 245, nr. 4, idem, în același volum, p. 249 - 252; V.H. Baumann, *Așezări rurale antice în zona gurilor Dunării. Contribuții arheologice la cunoașterea habitatului rural (sec. I - IV p. Chr.)*, Tulcea, 1995, p. 282, pl. LVI/3. De la Păcuiul lui Soare provine un pond din sticlă datat în sec. VI (Petre Diaconu, SCIV 12, 1961, 4 p. 403 - 405; IGLR 179)

2. Până în prezent a fost publicată o singură măsură ponderală provenită din nordul Dobrogei, de la Telița - Valea Morilor (V.H. Baumann, loc. cit.). Alte trei ponduri, descoperite la Aegyssus, Noviodunum și Diogetia, sunt amintite de R. Ocheșeanu (BSNR, 86 - 87, 1992 - 1993, p. 251, nota 1) și Al. Barnea (Al. Suceveanu, Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, București, 1991, p. 238). De la Dinogetia provine o balanță datată în jurul anului 561 (Gh. Ștefan, SCIV 1, 1950, 2, p. 152 - 162; IGLR 247), ce putea cântări mărfuri cu greutatea cuprinsă între una și 60 de libre.

3. R. Ocheșeanu, BSNR 86 - 87, 1992 - 1993, p. 249, nr. 2, pl. I/2.

4. Vezi nota 2.

Fig. 1a

Fig. 1b

Fig. 2a

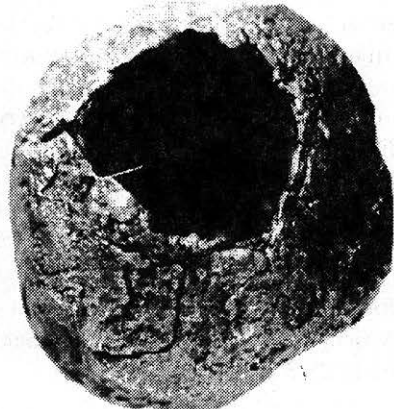

Fig. 2b

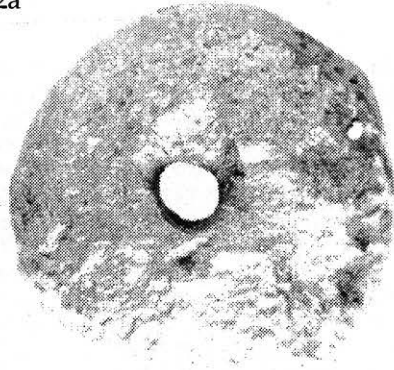

Fig. 3

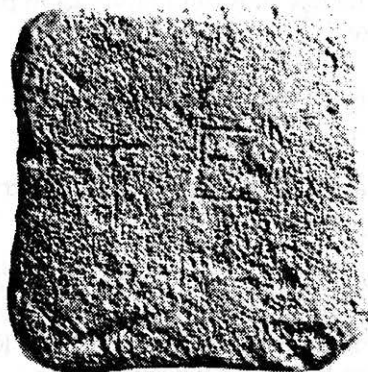

Fig. 4a

Fig. 5a

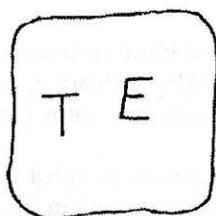

Fig. 4b

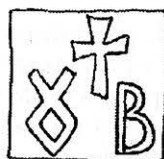

Fig. 5b

2. Greutate aproape sferică din plumb (fig. 2).

Nr. inv. 44631

Diametrul - 33 - 38 mm; Greutatea prezintă o adâncitură cilindrică cu lungimea de 27 mm și diametrul de 21 mm.

Greutatea piesei după curățare - 171, 62 gr. = 0,52 libre.

3. Greutate în formă de calotă sferică din plumb (fig. 3).

Nr. inv. 44523

Diametrul - 29 mm; Înălțimea - 8 mm; în centru prezintă un orificiu cu diametrul de 5 mm, probabil ca piesa să fie prinsă cu un fir.

Greutatea piesei după curățare - 55,5 gr. = 2,03 uncii.

4. Pond paralipedic din plumb. Nr. inv. 44524 (fig. 4)

Dimensiuni : 30 x 30 x 12 mm;

Greutate - 101, 31 gr.

Pe avers, pondul are gravată valoarea - *TE[TPOYNKION]* - 4 uncii.

Piesa este cu 7,77 gr. mai ușoară decât valoarea teoretică a *tremis* -ului (4 uncii).

Ponduri cu această inscripție (scrisă însă în întregime) au mai fost descoperite la Callatis⁵ și Tomis⁶. Piesele amintite (emise de cetatea Tomis) prezintă legendă și pe

5. C. Moisil, SCN 1, 1957, p. 291, nr. 58 - 59, pl. VIII/3.

6. R. Ocheșeanu, SCN 9, 1989, p. 92, nr. 16, p. 94. nr. 39 - 40.

revers. Considerăm că pondul nostru este mai târziu, știut fiind faptul că în perioada romano bizantină interesul pentru decor dispare.

5. Pond paralipipedic din bronz. Nr. inv. 44629 (fig. 5)

Dimensiuni : 26 x 25 x 10 mm;

Greutate - 51,45 gr.

Pe avers piesa are gravată o cruce, iar sub aceasta, valoarea - XB (νομισματα) - 12 nomisme (solidi).

Pondul are cu 3,13 gr. mai puțin decât valoarea teoretică a *sextans*-ului (2 uncii).

În general aceste ponduri au valoare exprimată în uncii⁷. Singura piesă descoperită în Scythia Minor ce are valoarea exprimată în nomisme (IB) provine de la Rasova⁸. Un *sextans* descoperit la Tomis are gravată, între literele ce exprimă valoarea, o cruce asemănătoare cu a noastră⁹. Ambele piese amintite sunt din bronz și se datează în a doua jumătate a secolului IV sau în secolul următor.

Diferențele față de greutatea teoretică în sistemul libral trebuie explicate fie prin corodarea metalului, fie prin imperfecțiunile de fabricare¹⁰. Dealtfel, exceptând prima piesă (care este incompletă) erorile față de unitatea etalon nu sunt prea mari - între - 7,12% (piesa nr. 4) și +4,85% (piesa nr. 2).

Elemente suficiente de datare nu avem decât pentru pondul de la Murighiol. Faptul că sistemul minei grecești a fost utilizat în Dobrogea până în timpul domniei lui Septimius Severus¹¹, ca și contextul descoperirii greutăților de la Argamum (la suprafața solului, fiind utilizate deci pe ultimile niveluri de locuire), determină datarea acestora tot în epoca romano-bizantină.

ROMANO-BYZANTINE WEIGHTS DISCOVERED IN NORTHERN DOBRUDJA

- Abstract -

Following a surface research in the cities Argamum and Halmyris five ponderal weights were discovered (four of them leaden and one bronzen), emitted in the system of Roman libra. The theoretical weight of these objects is between two ounces and three librae.

Two of these pieces (no 4 and 5) have inscriptions which show the value - four ounces and 12 nomismae respectively.

List of illustration

Fig. 1-4 : Weights discovered at Argamum.

Fig. 5 : Weight discovered at Halmyris.

7. C. Moisil, SCN 1, p. 291, nr. 61, pl. IX/1; R. Ocheșeanu, SCN 8, 1984, p. 90, nr. 4-8, pl. I; idem, SCN 9, 1989, p. 91, nr. 2-3, 10-14, p. 92, nr. 22 - 26, p. 93, nr. 31, 35, p. 94, nr. 41 - 43, p. 95, nr. 64.

8. R. Ocheșeanu, T. Cleante, *Cultură și civilizație la Dunărea de Jos*, 3 - 4, 1987, p. 173, 174.

9. R. Ocheșeanu, SCN 8, 1984, p. 90, nr. 4, pl. I.

10. C. Moisil, SCN 1, 1957, p. 253; R. Ocheșeanu, SCN 9, 1989, p. 97 - 103. Diferențele de greutate față de unitate etalon ajung până la $\pm 20\%$.

11. R. Ocheșeanu, RBN, 121, 1975, p. 81 - 90; idem, SCN 9, p. 90.

MONEDE BIZANTINE DINTR-O COLECȚIE CONSTANȚEANĂ

GABRIEL CUSTUREA

În rândurile următoare prezentăm două monede bizantine aparținând unei colecții particulare¹. Prima este o hexagramă emisă de Constantin IV, descoperită în anul 1998 la Agighiol (jud. Tulcea), iar cea de-a doua un miliaresion emis de Vasile II, fără precizări asupra provenienței. Dăm în continuare catalogul pieselor²:

Constantin IV

1. AR. Hexagramă, ↓ 7,21 g, 22x20,5 mm,
(fals din bronz argintat).
DOW II, p. 534-535, cls. II, nr. 22(23),
Constantinopol, a: 668-673.
MIB III, p. 258, nr. 63B,
Constantinopol, a: 668-669.

- Vasile II - Constantin VIII
2. AR. Miliariesion, ↓ 2,12 g, 22 mm.
DOW III, 2, p. 629, cls. IIA, nr. 17f,
Constantinopol, a: 977-989.

Moneda emisă de Constantin IV se alătură unui număr destul de semnificativ de descoperiri dobrogene cum sunt solidi de la Istria³ și Tulcea⁴, hexagramele de la Niculițel⁵ și Valea Teilor⁶ sau folles de la Mangalia⁷. De remarcat că la Silistra a fost descoperită întreaga serie de emisiuni (aur, argint și bronz)⁸. Fără informații pre-

1. Mulțumim și pe această cale d-lui V. Mihalache pentru permisiunea de a publica cele două piese.

2. W. Hahn, *Moneta Imperii Bizantini*(MIB), III, Viena, 1981; Ph. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks and in Whittemore Collection, II Phocas to Theodosius III, 602-717*, Washington, 1968; idem, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks and in the Whittemore Collection, III, Leon III to Nicephorus III, 717-1081*, Washington, 1973 (DOW, II, III).

3. H. Nubar, în SCIV, 17, 1966, 3, p. 605, nr. 1.

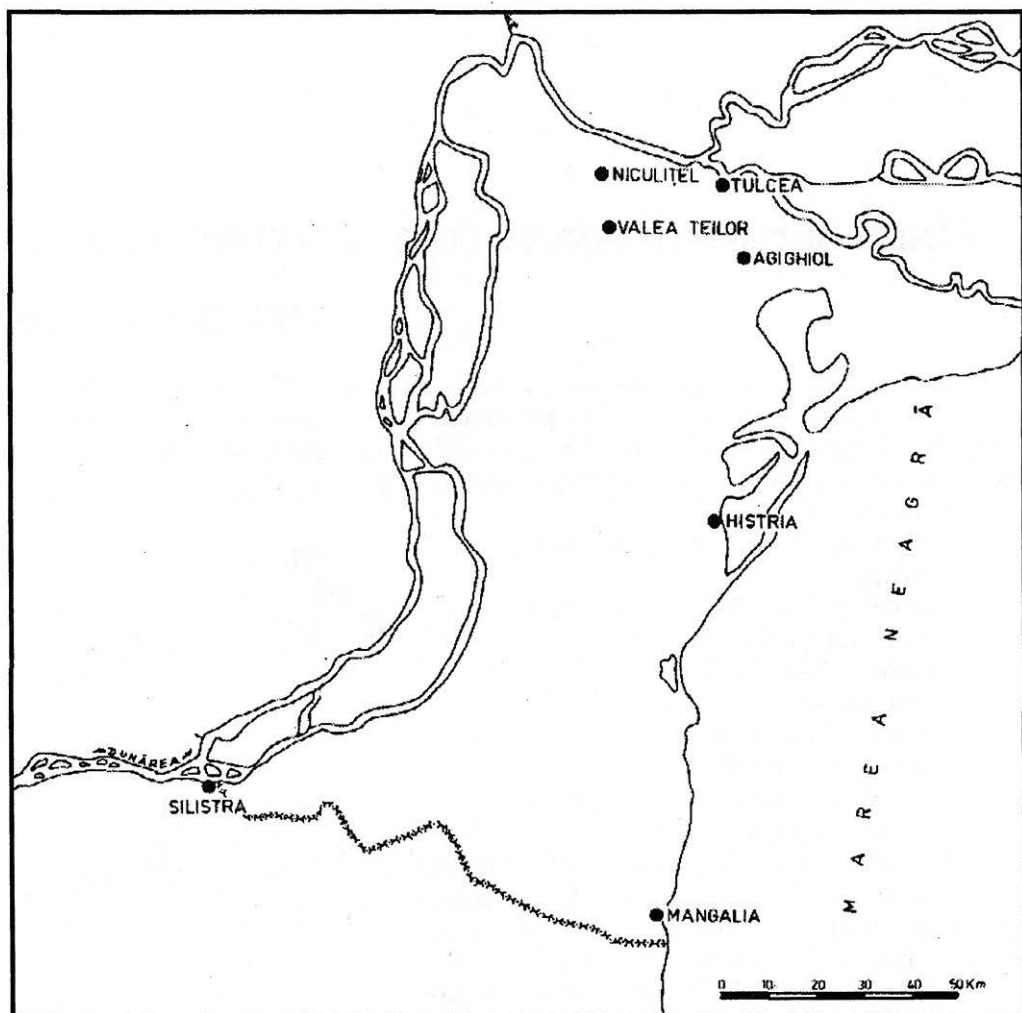
4. B. Mitrea, în Dacia, NS, 7, 1963, p. 599, nr. 60.

5. E. Oberländer-Târnoveanu, Em. M. Constantinescu, în Mousaios, 4/1, 1994, p. 331-332, nr. 33.

6. E. Oberländer-Târnoveanu, în SCN, 7, 1980, p. 164, nr. 3.

7. Gh. Poenaru-Bordea, în Pontică, 4, 1971, p. 329, n. 46; idem, R. Ocheșeanu, A. Popescu, în SCN, 12, 1998, p. 85, nr. 46.

8. E. Oberländer-Târnoveanu, în CN, 7, 1996, p. 105.

Harta descoperirilor monetare izolate din vremea lui Constantin IV.

cise mai sunt consemnate o piesă de 1/2 tremissis⁹ și un folles¹⁰.

Trebuie subliniată repartiția acestor descoperiri de-a lungul Dunării și pe litoralul Mării Negre sau în imediata apropiere, ceea ce indică și căile de penetrație monetară în provincie.

Din cele expuse se constată interesul deosebit al autorității bizantine pentru apărarea zonei, interes reflectat prin prezența emisiunilor din metal prețios. În același timp, așa cum se sublinia într-o lucrare recentă¹¹, răspândirea monedelor din bronz probează încă supraviețuirea unor nuclee urbane, cum sunt Mangalia, dar mai ales Silistra.

Pentru a sublinia importanța interesului imperiului în zona Dunării de Jos amintim și sigiliul împăratului Constantin IV descoperit la Silistra¹².

Miliariesionului de la Vasile II, foarte probabil găsit în Dobrogea, întregeste puținele descoperiri izolate din metal prețios ale împăraților asociați. Astfel, cunoaștem de la Dinogetia trei nomisme histamenon și șapte nomisme tetarteon păstrate în colecția Institutului de arheologie „V. Pârvan” din București¹³, două nomisme histamenon de la Isaccea¹⁴ și una din Dobrogea¹⁵. Emisiuni de argint au fost descoperite la Derwent¹⁶, Dinogetia¹⁷ și Mahmudia¹⁸. Penetrarea acestor nominaluri din metal prețios poate fi pusă în legătură cu frământările politice și militare din zonă la sfârșitul secolului al X-lea - începutul secolului al XI-lea¹⁹.

Publicarea celor două piese întregeste informațiile numismatice asupra provinciei bizantine de la Dunărea de Jos și se încadrează efortului susținut de editare a descoperirilor întreprins de specialiștii români mai ales în ultimile trei decenii.

9. Gh. Poenaru-Bordea, R. Ocheșeanu, în BSNR, 77-79, 1983-1985, 131-133, p. 194, nr. 42.

10. Gh. Poenaru-Bordea, I. Donoiu, în BSNR, 75-75, 1981-1982, 129-130, p. 238, nr. 5.

11. E. Oberländer-Târnoveanu, *op. cit.*, p. 106.

12. *Ibidem*, n. 42.

13. Gh. Mănușu-Adameșteanu, *Contribuții arheologice și numismatice la istoria Dobrogei în perioada 969-1204*, lucrare de doctorat, București, 1998, mss. p. 12-14.

14. *Ibidem*, p. 15.

15. N. Bănescu, *Les duchés byzantins de Paristrion (Paradunavon) et de Bulgarie*, București, 1946, p. 106.

16. O. Damian, în CCDJ, 13-14, 1995, p. 219-220.

17. Gh. Mănușu-Adameșteanu, *op. cit.* p. 23.

18. *Idem*, în Pontica 25, 1992, p. 406, nr. 67.

19. I. Barnea, Șt. Ștefănescu, *Din istoria Dobrogei*, 3, București, 1971, p. 71-93.

MONNAIES BYZANTINES D'UNE COLLECTION DE CONSTANTZA

- Résumé -

L'auteur présente deux monnaies byzantines d'argent. La première est un hexagramme du temps de Constantin IV, des années 668-669, la deuxième est un miliarsion du temps de Basile II - Constantin VIII, des années 977-989.

A partir des découvertes monétaires, on souligne l'importance accordée par l'Empire Byzantin à la région de L'Embouchure du Danube pendant la seconde moitié du VIIe s. ainsi que la survivance de certains centres urbains comme Mangalia et Silistra. La présence du miliarsion est attribuée par l'auteur aux troubles politiques et militaires de la fin du xe s., ce qui fait que les monnaies byzantines en metal précieux deviennent de plus en plus fréquentes dans l'espace dobroudjien.

HYPERPERI DE LA IOAN III DUCAS VATATZES (1222 - 1254) DESCOPERIȚI PE TERITORIUL DOBROGEI

GHEORGHE MĂNUCU - ADAMEȘTEANU, INGRID POLL,
MIHAELA IACOB, BOGDAN CONSTANTINESCU

Cucerirea Constantinopolului de către armatele cruciate (9-12 aprilie 1204) marchează sfârșitul imperiului bizantin: pe teritoriul său au fost create câteva state latine - Imperiul de la Constantinopol, regatul Thessalonicului, principatul Moreei și unele formațiuni politice grecești - Imperiul de la Niceea, Imperiul de la Trapezunt, Principatul Epirului¹.

Statele bizantine nou create vor bate monedă proprie, din aur, argint și cupru, fapt reflectat prin cele peste 200 de monede din intervalul 1204 - 1261, găsite pe teritoriul Dobrogei².

Dezagregarea politică a imperiului bizantin și bulversarea vieții economice se vor repercuta asupra monedei bizantine de aur care, până spre sfârșitul secolului al XII-lea fusese menținută la un titlu foarte înalt³. Hyperpironul va fi bătut doar de către Imperiul de Niceea⁴, iar prima emisiune pusă în circulație de către Theodor I Lascaris (1204 - 1222) se presupune că avea valori cuprinse între 18 și 20 karate⁵; aceasta este o simplă supoziție, deoarece până în prezent nu a fost analizată nici o monedă de aur de la acest împărat. Mai trebuie amintit că nomisma trachy de electrum, care echivala cu o treime de hyperpiron, devine acum o simplă monedă de argint, estimată la a 12-a parte dintr-o piesă de aur. Moneda de billon se bate din cupru și doar prin forma concavă și greutate se distinge de tetarteron și 1/2 tetarteron⁶.

Emisiunile lui Theodor I Lascaris, cu excepția hyperpironului care a fost bătut

1. Pentru situația politică din perioada 1204 - 1261 vezi G. Ostrogorski, *Storia dell'impero bizantino*, Torino, 1969, p. 386-410.

2. E. Oberländer Târnoveanu, 1981-1982, p. 271-313.

3. S. Brezeanu, *L'apparition de la monnaie d'or des républiques italiennes et la situation de l'hyperpère nicéen*, Actes du XIV-ème Congrès International des Études Byzantines, Bucarest, 6-12 Septembrie 1971, III, Bucarest, 1976, p. 180.

4. Ph. Grierson, *Byzantine Coins*, London, 1982, p. 240.

5. T. Bertele, *Il titolo degli iperperi della zecca di Niceea*, Thirteenth International Congress of Byzantine Studies, Oxford, 1966, Supplementary Papers, Summaries, p. 97; M. Henty, *Coinage and Money in the Byzantine Empire*. 1081 - 1261, Washington, 1969, p. 254.

6. *L'or monnayé purification et altération de Rome è Byzance*, Cahiers Ernest Babelon, 2, Paris, 1985, p. 117-118.

într-un număr foarte mic, sunt destul de frecvente pe teritoriul Dobrogei, cu precădere în zona sa nordică - 27 exemplare dintr-un lot de 189 de piese ce acoperă secolele XIII- XIV. Într-un mod oarecum surprinzător, dacă raportăm la numărul celor de aur, urmașul său, Ioan III Ducas Vatatzes, este prezent doar prin 13 monede de argint și cupru⁷. Existența acestor monede a stat la baza ipotezei că hyperperii lui Ioan III Ducas Vatzes, prezenți în număr foarte mare pe teritoriul Dobrogei - 244 exemplare⁸ - au circulat nu după anul 1261⁹ ci, probabil, încă din deceniile trei - patru¹⁰.

Importanța hyperberilor niceeni pentru Dobrogea - de subliniat că, deocamdată, nu se cunosc decât monede din emisiunea II de la Magnesia - dar și pentru ținuturile învecinate a fost subliniată în mai multe articole și studii, în care au fost centralizate descoperirile cunoscute până în anii '70¹¹.

Moneda de aur bătută de Ioan III Ducas Vatatzes a stat și la baza unor lucrări recente¹², fapt ce ne-a determinat să prezentăm un lot de 17 piese, unele inedite, altele reluate și completate.

Pentru început vom semnala două tezaure, asupra cărora planează multe incertitudini. Primul a fost descoperit în orașul Babadag, cu ocazia demolării unor case și este format din șase piese - un hyperpiron de la Ioan III Ducas Vatatzes¹³ și cinci ducați venețieni. Nu avem alte informații despre condițiile de descoperire, piesele fiind recuperate de poliție și predate la ICEM - Tulcea.

Din sudul Dobrogei menționăm doi hyperperi de la Ioan Ducas Vatatzes ce fac parte dintr-un lot de patru monede de aur - o nomisma tetarteron de la împăratul Vasile II (1005 - 1025) și un hyperpiron de la împărații Andronic II și Mihail IX (1295 - 1320), ce a fost achiziționat în anul 1963 și despre care se spune că face parte dintr-un tezaur mai mare găsit de un tractorist pe dealul Dervent¹⁴.

Descoperirile izolate, cu excepția unei monede ce provine de la Constanța¹⁵, se concentrează în nordul Dobrogei.

Deosebit de importantă ne apare moneda de la cetatea medievală Enisala - piesa a fost găsită de un cioban din satul Enisala, chiar la exteriorul fortificației genoveze - care, împreună cu o descoperire mai veche, pare să sugereze că cetatea se afla pe traseul unui drum comercial, ce venea pe apă din Marea Neagră, pe la Gura Portița și continua de aici pe uscat.

Principala cale comercială continua să o reprezinte Dunărea - prin brațul Sf. Gheorghe - după cum ne-o dovedesc monedele lui Ioan III Ducas Vatatzes, descoperite

7. E. Oberländer- Târnoaveanu, op. cit., p. 272.

8. Numărul nu trebuie să ne mire, deoarece s-a estimat la circa 3-5 000 000 exemplare cantitatea de monedă de aur bătută de Ioan III Ducas Vatatzes cf. D. M. Metcalf, Num. Chron. XX, 1980, p. 130.

9. S. Brezeanu, Studii, 26, 1973, 4, p. 703.

10. D. M. Metcalf, 1979, p. 131; E. Oberländer - Târnoaveanu, op. cit., p. 274-275.

11. Brezeanu, op. cit. p. 699-714; Octavian Iliescu, G. Simion, op. cit., p. 217-228; Octavian Iliescu, Byzantinoslavica, XXIV, 1065, 1, p. 94-99; idem, RESEE, 7, 1969, 1, p. 109-119.

12. E. Oberländer - Târnoaveanu, **Les hyperpères du type Jean III Vatatzes - classification et l'évolution du titre**, XII-ème Congrès International de Numismatique. Résumés des communications, Berlin, 1997, p. 150-151; idem, in Etudes byzantines et post-byzantines, III, București, 1997, p. 113-160.

13. Moneda a fost menționată de E. Oberländer - Târnoaveanu, 1981-1982, p. 305, nota 7, nr. 1.

14. Gh. Mănucu - Adameșteanu, Cultură și civilizație la Dunărea de jos, Călărași, vol. 17, sub tipar.

15. Piesa a fost menționată, dar fără greutate și număr de inventar cf. B. Mitrea, Dacia, N. S., 7, 1963, p. 597, nr. 50.

în numroase centre dunărene¹⁶.

Prima localitate din zona Deltei în care apar monedele acestui împărat, o reprezintă Nufăru, centru aflat la cca 12 km în aval de Tulcea și de unde se cunosc trei hyperperi¹⁷. Analiza realităților arheologice și numismatice înregistrate în această așezare fortificată cu caracter urban, a dus la concluzia că locuirea încetează aici în urma atacului tătarilor din anul 1242¹⁸.

Prezența celor trei hyperperi de la Ioan III Ducas Vatatzes la Nufăru ne dovedește că a fost pusă în circulație emisiunea a doua¹⁹.

Din imediata vecinătate, de la Tulcea, prezentăm alte patru exemplare: acestea fac parte dintr-un lot mai mare de monede de aur cumpărate din zona orașului Tulcea²⁰. Analiza descoperirilor monetare de la Tulcea ne face să fim circumspecți în legătură cu descoperirea acestora aici, mult mai probabilă apărându-ne localizarea lor la Isaccea, cel mai important centru bizantin din Dobrogea.

Că este așa par să ne-o dovedească cele cinci piese noi aduse în discuție, descoperite pe teritoriul așezării de la Isaccea - piesa nr. 7 nu are locul de proveniență cunoscut, dar mai mult ca sigur că provine tot de aici.

O centralizare a monedelor cunoscute - tezaure și piese izolate - de pe teritoriul Dobrogei, ne oferă un total de 244 de hyperperi de la Ioan III Ducas Vatatzes, dintre care 201 exemplare (82,37%) provin din tezaure. Repartiția acestora pe teritoriul provinciei dintre Dunăre și Mare - trei localități în județul Constanța (Seimeni - 14 exemplare, Păcuiul lui - 4 exemplare, Dervent - 2 exemplare) și trei în județul Tulcea (Uzumbair - 175 exemplare, Isaccea - 5 exemplare, Babadag - 1 exemplar) pare a indica o simetrie, care este însă imediat contrazisă de numărul total de monede - 20 în județul Constanța (8,19% din totalul pieselor din Dobrogea) și 201 în județul Tulcea (82,37%) balanța fiind evident înclinată de importantul tezaur de la Uzumbair. Dacă vom lua în considerare numai piesele izolate - 7 exemplare din trei localități din județul Constanța (Constanța: 4 exemplare, Lipnița: 1 exemplar, Păcuiul lui Soare: 2 exemplare) adică 2,86% din totalul descoperirilor și 22 exemplare din cinci localități din județul Tulcea (Enisala: 2 exemplare, Greci: 1 exemplar, Isaccea: 10 exemplare, Nufăru: 3 exemplare, Tulcea: 6 exemplare), adică 9,01% din totalul general, observăm că ținutul de la Gurile Dunării se impune printr-un număr mai mare de monede, ce provin din mai multe centre. Și, în sfârșit, o ultimă paralelă între Păcuiul lui Soare - 6 exemplare = 2,45% (patru dintr-un tezaur și două izolate) și Isaccea - 15 exemplare = 6,14% (cinci dintr-un tezaur și zece izolate), localități spre care converg cele mai multe opțiuni ale specialiștilor în ceea ce privește Vicina, oraș în care tranzacțiile comerciale valorează mii de hyperperi, dă câștig de cauză așezării urbane fortificate de la Isaccea.

Concentrarea descoperirilor de hyperperi de la Ioan Vatatzes - tezaure și piese izolate - în nordul Dobrogei pare să confirme localizarea Vicinei la Isaccea, centru care beneficiază atât de argumentul numismatic cât și de cel religios²¹.

16. Din acest punct de vedere nu putem fi de acord cu Metcalf, care presupune că hyperperii niceeni au pătruns în ținuturile Dunării de Jos pe drumuri de uscat. Cf. Constanța Știrbu, *op. cit.*, p. 363 și nota 19.

17. O piesă mai veche, găsită la Nufăru - Ilgani, a fost menționată cf. E. Oberländer - Târnoveanu, *op. cit.*, p. 305, nota 7, nr. 4.

18. Gh. Mănușu - Adameșteanu, *Arh. Med.*, II, 1998, p. 79-84.

19. D. M. Metcalf, *loc. cit.* avansează anii circa 1230 sau circa 1240.

20. Piese au fost doar menționate cf. B. Mitrea, *op. cit.*, p. 599.

21. Mănușu - Adameșteanu, *SCIVA*, 38, 1987, 3, p. 285-292; *idem*, 1998, *passim*.

În acest context nu este deloc întâmplător faptul că și moneda mărunță de la Ioan III Ducas Vatatzes (12 exemplare) - cu excepția unui tetarteron găsit la Tulcea - provine, în exclusivitate, de la Isaccea²². Extinzând investigația asupra întregului lot de 121 monede din secolele XIII-XIV constatăm că de la Păcuilui lui Soare provin doar 7 piese (5,28%), în timp ce, de la Isaccea se cunosc 69 piese (57,02%). Cifrele sunt deosebit de elocvente și impun așezarea de la Isaccea ca principalul centru economic al Dobrogei din secolele XIII-XIV, dacă nu luăm în considerare Silistra, unde majoritatea materialului numismatic este încă inedit.

Nu lipsită de relevanță ne apare și constatarea că toate monedele s-au găsit în centre aflate pe limesul dunărean și maritim (aici includem, desigur, și Enisala), care ne dovedesc încă o dată rolul activ avut de flota bizantină în cadrul schimburilor comerciale dintre Imperiul de la Niceea și provincia dintre Dunăre și Mare.

O altă problemă ce urmează să fie abordată o constituie titlul monedelor din emisiunea a II-a de la Magnesia, aspect ce poate fi corelat, uneori, cu greutatea și mărirea flanurilor.

Într-un articol apărut în anul 1966 se constata, pe baza unor analize fizico-chimice, că titlul oscila între 18 1/2 și 15 1/2 karate, ceea ce corespunde unui procent de aur de 763 până la 650 ‰²³. Investigațiile ulterioare, bazate mai ales pe fluorescență de raze X, confirmă aceste valori, limita inferioară coborând până la 14,97 karate, atestând procesul de depreciere suferit de hyperperi în timpul domniei acestui împărat²⁴. Analiza prin fluorescență a pieselor din tezaurul de la Uzumbair indică un titlu mai ridicat pentru cele timpurii (18,5 - 17 karate) și valori mai scăzute (14,5 karate) pentru cele bătute spre sfârșitul domniei.

Monedele analizate de noi se încadrează într-un grup de mijloc (circa 17 karate), cantitatea de aur necoborând sub 700‰. Aici trebuie făcută precizarea că analizele prin FRX nu conduc la obținerea unor valori absolute, ci au o anumită doză de relativitate - de 1-2 procente - fapt confirmat prin confruntarea cu datele obținute prin spectrometria de emisie; ultima este foarte precisă, dar rămâne destul de greu de abordat.

Pe lângă aur și argint, monedele au și un procent relativ mare de cupru, element ce diferențiază clar hyperperii niceeni de cei din epoca Comnenilor²⁵.

O scurtă trecere în revistă a datelor tehnice ne relevă prezența majoritară a pieselor cu flan mare (25 - 27 mm), de 3-4 gr; în cazul piesei de la Constanța (4,60 gr.) se observă depășirea greutății standard de 4,40 gr, situație constatată și cu alte ocazii²⁶. Alături de ele apar câteva cu flanul mai mic (20-22 mm), cu o greutate de numai 2 - 2,50 gr. Faptul a fost deja remarcat și a fost pus în legătură cu autoritățile latine de la Constantinopol, care au imitat moneda de aur a împăraților de la Niceea, acțiune consemnată și în tratatul veneto-bizantin din anul 1219; aceste piese mici ar putea fi "perperi" latini d'oro a carati 16 1/2" menționați de Pegolotti²⁷. Printre aceste "imitații

22. E. Oberländer - Târnoveanu, *op. cit.*, p. 285, cat. 24-36.

23. T. Bertele T., *op. cit.*, p. 97.

24. L'or, p. 238.

25. C. Morrison, J. N. Barandon and S. Bendall, Proton activation and XRF analysis; application to the study of the alloy of nicaean and palaeologan hyperpyra issues, in Oddy W. A. (ed.), **Metallurgy and Numismatics**, vol. 2, London, 1988, p. 24; L'or, p. 160-161.

26. Octombrie Iliescu, *Creșt. Col.*, 10, 1964, p. 319, nr. 196-197, D. M. Metcalf, 1980, p. 130.

27. A. Evans, **Francesco Balducci Pegolotti. La Practica della Mercatura**, New York, 1970, p. 287-289; M. Hendy, *op. cit.*, p. 250-254; S. Brezeanu, 1976, p. 183-184; T. Bertele, **Numismatique Byzantine suivie de deux études inédites sur les monnaies des Paléologues**, Edition Française mise à jour et augmentée de planches par Cécile Morrisson, Wetteren, 1978, p. 90, nota 1, D. M. Metcalf, *op. cit.*, p. 131; L'or, p. 166-167.

latine" există și piese de 18,5 karate²⁸, titlul foarte înalt dovedindu-ne că punerea lor în circulație avea la bază noțiuni de ordin economic și nu urmărirea subminării monedei niceene de aur.

Aceste exemplare nu trebuie confundate cu piese ale căror margini au fost tăiate ulterior (vezi moneda de la nr. 9 din Catalog), acțiune ce a dus la micșorarea flanurilor.

În final trebuie să marcăm și noi marea varietate a ștanțelor folosite pentru hyperperii din lotul pe care-l prezentăm²⁹, pe care apar diferite mărci secrete - simboluri și sigle - care par să aparțină meșterilor gravori bizantini³⁰.

CATALOG

Ioan III Ducas Vatatzes (1222-1254)

Hyperpiron

Magnesia

Emisiunea II

Hendy 1969, p. 237, pl. 31/13-15; 32/15.

TEZAURE

Babadag, jud. Tulcea

1. AU 4,06 g, 24 x 25 mm. Perforată. I.C.E.M. Tulcea - inv. 42280.
Dervent ?, jud. Constanța
2. AU 4,32 g, 26 mm. M. Călărași - inv. 14232.
3. AU 4,12 g, 27 mm. M. Călărași - inv. 14231.

DESCOPERIRI IZOLATE

Constanța

4. AU 4,60 g? mm. B.A.R. - inv. 1692/1924.
5. AU ? g, 26 mm. Col. particulară - satul Enisala.

Isaccea, jud. Tulcea

6. AU 4,05 g, 26 mm. Col. particulară.
7. AU 4,00 g, 25 x 23 mm. I.C.E.M. Tulcea - inv. 49594.
8. AU 3,51 g, 26 mm. I.C.E.M. Tulcea - inv. 52043.
9. AU 3,40 g, 23 x 20 mm. I.C.E.M. Tulcea - inv. 51484
10. AU 2,60 g, 22 mm. Col. particulară.
11. AU 1,94 g, 20 x 21 mm. Col. particulară.

Nufăru, jud. Tulcea

12. AU 3,86 g, 23 mm. I.C.E.M. Tulcea - inv. 52042.
13. AU ? g, 25 mm ? Col. Sotir - comuna Nufăru

Tulcea - zonă

14. AU 4,21 g, ? mm. B.A.R. - inv. 1676/1903.
15. AU 2,59 g, ? mm. B.A.R. - inv. 1676/1901.
16. AU 2,46 g, ? mm. B.A.R. - inv. 1676/1900.

28. E. Oberländer - Târnoveanu, **Les hyperperes**, p. 151.

29. Pentru unele încercări de diferențiere a monedelor din emisiunea a II-a de la Magnesia vezi I. Iordanov, **Moneti i monetno obscenie v Srednovekona Bilgaria**, 1081-1261, Sofia, 1984, p. 73-76; E. Oberländer - Târnoveanu, **op. cit.** p. 150-151.

D. M. Metcalf, **op. cit.**, p. 118, Ph. Grierson, **op. cit.**, p. 243, 249.

30. D.M. Metcalf, **op. cit.**, p. 118; Ph. Grierson, **op. cit.**, p. 243, 249.

1

6

7

8

ANEXA 1

Hyperperi de la Ioan III Ducas Vatatzes (1222-1254) descoperiți în Dobrogea.

1. **Babadag**, jud. Tulcea - 1 ex. : I.C.E.M. Tulcea - inv. 42280. Moneda a fost menționată E. Oberländer Târnoveanu, BSNR, LXXV - LXXIV, 1981-1982, p. 305, nota 7, nr. 1) și publicată acum cu toate datele, cf. catalog nr. 1.

2. **Constanța** - 4 ex. (Octavian Iliescu, RESEE, 1980, 7, 1969, 1, p. 117). Una se află în colecțiile M.N.I.R. (B. Mitrea, Dacia N.S., 24, 1980, p. 376, nr. 141) și trei la B.A.R. - Cabinetul Numismatic (Prin bunăvoința colegilor de aici, dr. Constantin Preda, directorul Cabinetului și Viorel Petac, am putut regăsi o monedă - inv. 1692/1924, dar din discuțiile purtate cu dl Octavian Iliescu, reiese că toate monedele pe care le-a publicat și care nu au menționat locul de păstrare, provin din colecția aflată la B.A.R.)

3. **Dervent**, jud. Constanța - 3 ex.: o piesă izolată păstrată la B.A.R. (Octavian Iliescu, **loc. cit.**) și două dintr-un tezaur aflat la Muzeul Călărași - inv. 14231, 14232, cf. Catalog nr. 2,3.

4. **Enisala**, jud. Tulcea - 2 ex.: o piesă izolată păstrată la B.A.R. (Octavian Iliescu, **loc. cit.**) și una aflată într-o colecție particulară din satul Enisala, cf. Catalog nr. 5 (Moneda a fost menționată cf. E. Oberländer Târnoveanu, **loc. cit.**, nr. 2, care vorbește de mai multe descoperiri de la Enisala, dar fără să facă nici o precizare în legătură cu colecția în care s-ar păstra sau când au fost publicate).

5. **Greci**, jud. Tulcea - 1 ex.: o piesă izolată păstrată la B.A.R. (Octavian Iliescu, **loc. cit.**).

6. Isaccea, jud. Tulcea - 15 ex.: cinci monede dintr-un tezaur descoperit în anul 1945 (E. Condurachi, B. Șt. Ac., Seria științe istorice filozofice și economice, I, 1949, 3-4, p. 163 - 2 ex; Octavian Iliescu, SCN, IV, 1975, p. 241 - 3 ex. din colecția Săpușnic, care se păstrează la I.C.E.M. Tulcea, inv. 39498-39500; E. Oberländer Târnoveanu, Études byzantines et post byzantines, III, 1997, p. 151-152) și 10 exemplare izolate: o piesă la I.A.B. - inv. 923 și una la B.A.R. (Octavian Iliescu, **loc. cit.**), o piesă la mănăstirea Cocos - inv. 12 (E. Oberländer Târnoveanu, 1981-1982, **loc. cit.**, nr. 3), una într-o colecție particulară din Constanța (G. Custurea, Pontica 30, 1997, p. 380, nr. 1753) și Catalog nr. 6-11, dintre care 3 se află la I.C.E.M. Tulcea - inv. 49594, 51484, 52043 și 3 în colecții particulare din județul Tulcea.

7. **Lipnița**, jud. Constanța - 1 ex.: (Octavian Iliescu, **Ilfov. File de istorie**, 1978, p. 150, nota 84, care trimite la Octavian Iliescu, 1969, p. 117, unde nu funcționează această localitate).

8. **Nufăru**, jud. Tulcea - 3 ex.: I.C.E.M. Tulcea - inv. 41539 (E. Oberländer Târnoveanu, **loc. cit.**, nr. 4 - mențiune) și Catalog nr. 12, 13 - I.C.E.M. Tulcea - inv 52042 și Biblioteca Academiei Române, Cabinetul numismatic (inv. M. 33; gr. 4,60, diam. 19,5).

9. Păcuiul lui Soare, jud. Constanța - 6 ex.: patru piese par să provină dintr-un tezaur (Octavian Iliescu, 1969, **loc. cit.**) și două din descoperiri izolate (idem, Monede romane și bizantine. Ponduri, cântare, plumburi comerciale, în **Cultura bizantină în România**, București, 1971, p. 159, nr. 433, **idem**, Monede medievale și moderne descoperite la Păcuiul lui Soare în anii 1956-1974, în Petre Diaconu, Silvia Baraschi, **Păcuiul lui Soare. Așezarea medievală** (secolele XIII-XV), II, 1977, p. 154-155, nr. 3-7, I. Barnea, Șt. Ștefănescu, **Din istoria Dobrogei. III. Bizantini, români și bulgari la Dunărea**

de jos, București, 1971, p. 404 și fig. 112/6, D. M. Metcalf, **Coinage in South-Eastern Europe**. 820-1396, London, 1979, p. 130, nota 1). Prin amabilitatea colegilor, dr. Gheorghe Poenaru Bordea, șeful Cabinetului Numismatic și Adrian Popescu, am putut constata că toate monedele se află la I.A.B.: inv. 924 - găsită în anul 1957, inv. 1072 - găsită în anul 1960, inv. 1169 - găsită în anul 1961, inv. 1282 - găsită în anul 1964, inv. 1401 - găsită în anul 1968, inv. 1774/1 - găsită în anul 1971.

10. **Seimeni**, jud. Constanța - tezaur format din 14 ex. (Constanța Știrbu, Muz. Naț., II, 1975, p. 357-364; E. Oberländer Târnoveau, 1997, p. 155-156, nr. 32).

11. **Tulcea** - zonă - 6 ex.: Catalog nr. 14-17 (B. Mitrea, Dacia, N.S., 7, 1963, p. 599, nr. 60 - mențiune) și alte două piese ce se pătrează tot la B.A.R. (Octavian Iliescu, 1969, loc. cit.).

12. **Uzumbair**, com. Mihail Kogălniceanu, jud. Tulcea - 175 ex., dintr-un total de 195 hyperperi și 23439 de monede de argint (Octavian Iliescu, G. Simion, RESEE, II, 1964, 1-2, p. 224, E. Oberländer Târnoveau, 1997, p. 148-151).

13. Dobrogea - **passim** - 14 ex.: 2 piese în colecția M. C. Secășeanu și 10 la Banca Națională a României (N. Bănescu, **Les duchés byzantins de Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie, Bucarest**, 1946, p. 106-107, care pe baza vechilor cataloage le atribuia lui Ioan II Comnenul), la care putem adăuga încă două piese în colecții particulare (B. Mitrea, Dacia, N.S., 8, 1964, p. 384, nr. 81; Custurea G. - comunicare susținută la Sesiunea Pontica din anul 1994).

METODE FIZICO-CHIMICE DE ANALIZĂ A MONEDELOR:

1. Fluorescența de raze X (FRX).

În cazul fluorescenței de raze X, identificarea și dozarea elementelor se realizează detectând radiația de fluorescență în domeniul razelor X moi emisă de acestea în urma excitării lor cu radiații X și gamma sau cu particule încărcate (electroni, protoni, particule alfa etc.). Proba va emite radiația X caracteristică fiecărui element, care va fi analizată după energii (frecvente) și intensitate de către un analizor de amplitudine multi-canal, prelucrând informațiile obținute de la detector.

În cazul de față, măsurătorile de fluorescență de raze X s-au realizat folosind un spectrometru constând dintr-o sursă de Am-241 de 30 mCi, un detector de Si(Li) având o rezoluție de 180 eV pentru linia K a fierului și un lanț electronic convențional. Spectrometria s-a realizat cu ajutorul unui analizor multicanal, de amplitudine de 4096 canale (tip Canberra) și un convertor analog-digital, conectate la un calculator.

Fiecare piesă studiată a fost măsurată în mai multe puncte, pe criterii de planitate maximă, cu scopul evaluării dispersiei în concentrație. Metoda permite punerea în evidență și măsurarea concentrației, de la p.p.m. (parti per milion, 100 p.p.m. = 0,0001 g) la 100% a elementelor de bază și a urmelor din compoziția pastei ceramice, cu un număr atomic $Z > 12$, cu senzitivitate mai bună pentru elementele cu numărul atomic cuprins între 40 și 60.

2. Spectrometria de emisie cu laser.

Este o metodă de analiză instrumentală nedistructivă care urmărește identificarea atomilor diferitelor elemente chimice continuate în proba și a concentrațiilor lor prin intermediul radiației emise de aceștia (a intensității acesteia). Concentrația radiației emise este direct proporțională cu concentrația elementului care a emis radiația.

Analiza este punctuală și nedistructivă. Sistemul de evaluare constă în compararea intensității radiației elementului de analizat cu intensitatea aceluiași element de concentrație cunoscută (un etalon).

Analizele spectrometrice au fost făcute la spectrotest în cadrul Laboratorului Băncii Naționale a României.

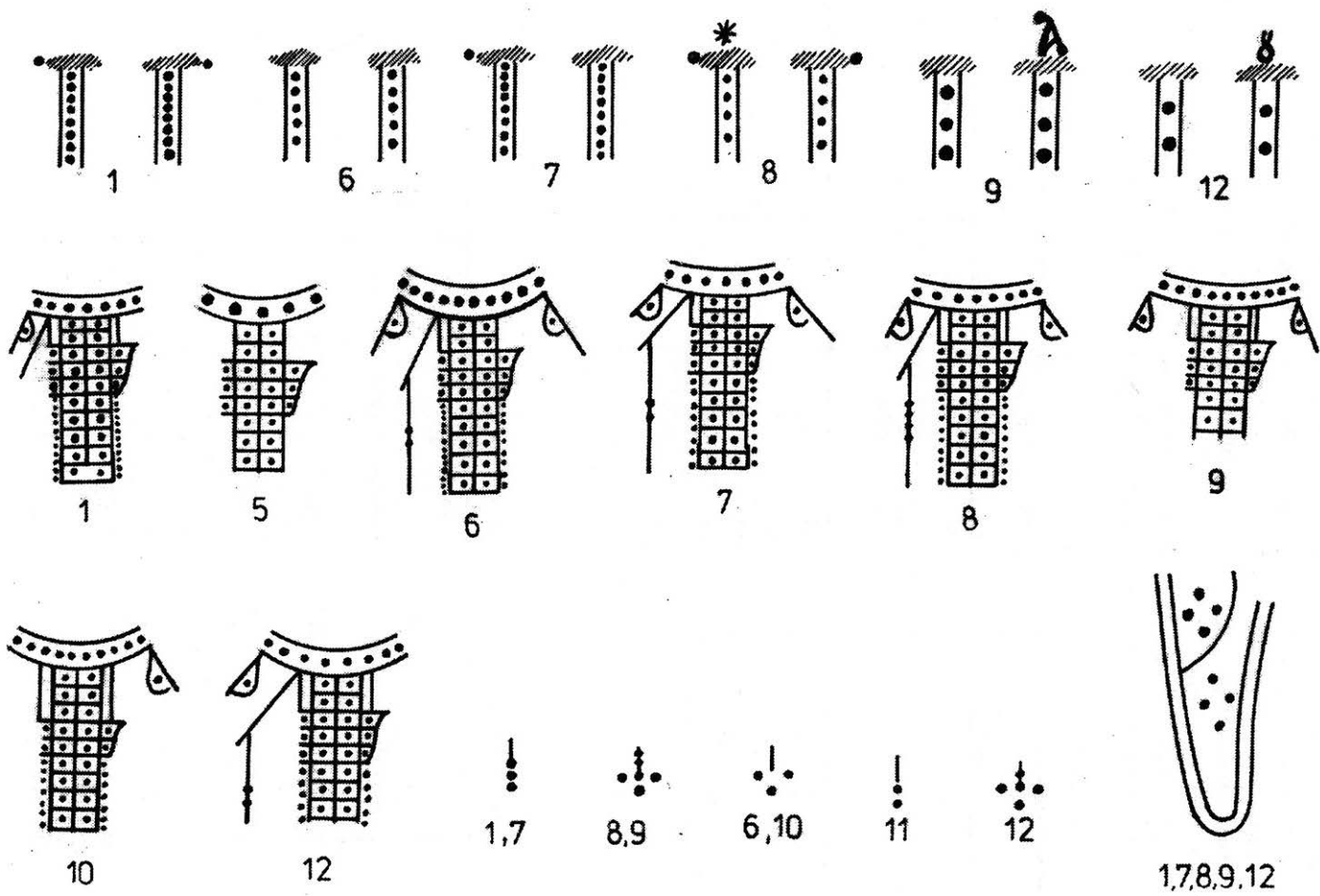
În comparație cu metoda FRX, spectrometria de emisie oferă o mai mare precizie în evaluarea cantitativă, datorită unui program performant de etalonare.

Rezultate obținute prin analiza FRX:

nr. catalog	loc descoperire	nr. inventar	Au(%)	Ag(%)	Cu(%)	Fe(%)
1	Babadag	ICEM - 42280	75,0	22,0	3,00	0,15
7	Isaccea?	ICEM - 49594	75,8	22,0	2,30	0,12
9	Isaccea	ICEM - 51484	76,5	21,5	2,75	0,10
12	Nufăru	ICEM - 52042	74,0	23,0	2,85	0,18
-	Nufăru	ICEM - 41539	75,5	22,5	2,80	0,10

Rezultate obținute prin spectrometrie de emisie:

nr. catalog	loc descoperire	nr. inventar	Au (‰)	Ag (‰)	Cu (‰)	Cd (‰)	Hg (‰)	Pb (‰)
1	Babadag	ICEM 42280	728,4	145,0	122,1	24	72	-
7	Isaccea ?	ICEM - 49594	708,6	165,2	121,1	25	68	18
9	Isaccea	ICEM -51484	736,5	138,6	120,9	23	78	-
12	Nufăru	ICEM -52042	730,0	156,7	108,7	22	-	16
-	Nufăru	ICEM - 41539	729,4	156,0	110,0	30	82	-

**LES HYPERPERI DU TEMPS DE JEAN III DUCAS VATATZES (1222-1254),
DÉCOUVERTS SUR LE TERRITOIRE DE DOBROUDJA**

- Résumé -

Dans cet ouvrage, sont présentés 17 hyperperi du temps de Jean III Ducas Vatzatzes, provenant de deux trésors - Babadag et Dervent - ainsi que des découvertes isolées. Tous appartiennent à l'émission II de Magnesia et on les a trouvés dans les localités situées sur le **limes** danubien et maritime.

Par l'analyse des découvertes archéologiques et numismatiques de l'établissement byzantin de Nufâru, qui ne survit plus à l'attaque des Tatars de 1242, on admet que les monnaies ont pénétré en Dobroudja juste après 1230 et non pas après 1261, comme on le supposait il y a peu de temps.

Selon la répartition géographique des trésors et des découvertes isolées, on observe une concentration des hyperperi au Nord de Dobroudja: 203 exemplaires d'un total de 244 exemplaires. Un parallèle entre Păcuiul lui Soare - 6 exemplaires = 2,45% et Isaccea - 15 exemplaires = 6,14%, localités vers lesquelles convergent les hypothèses les plus nombreuses concernant la localisation de Vicina, donne avantage à Isaccea. En élargissant l'investigation sur un lot de 121 exemplaires en argent et cuivre, des XIII-e - XIV-e siècles, on constate que seules 7 pièces (5,28%) proviennent de Păcuiul lui Soare, tandis que 69 pièces (57,02%) proviennent d'Isaccea.

Pour en apprendre le titre, les monnaies ont été soumises à des investigations par fluorescence de rayons X et spectrométrie d'émission, obtenant des valeurs d'environ 17 carats.

Les pièces proviennent de plusieurs matrices et, dans certains cas, elles présentent des estampilles secrètes.

NOI PONDURI MEDIEVALE DIN DOBROGEA

GABRIEL CUSTUREA

În anul 1999 Muzeului de istorie națională și arheologie Constanța i-au fost oferite spre achiziționare trei ponduri medievale. Ele se alătură unui lot de 11 astfel de piese publicat recent¹. Pondurile au fost descoperite în așezările medievale de la Casimcea, Dunăreni, Ghiaurchioi-Vadu și Ester-Târgușor și atestă circulația simultană a două tipuri de greutatea de cântar, în cursul secolelor XVII-XVIII².

Recent, cu ocazia simpozionului național de numismatică de la Alexandria, din anul 1998, în expoziția vernisată cu acest prilej se afla și o piesă de tipul „a” aparținând unei colecții particulare din localitate, pe care se găseau trei contramărci reprezentând cifrele anului 1863. De asemenea, într-un articol apărut de curând³ este descrisă o altă greutate de cântar din secolul al XIX lea, de același tip, purtând marca municipiului București cu milesinul 1861 și două contramărci cu anul 1868, respectiv 1869⁴.

Pondurile pe care le prezentăm aparțin ambelor tipuri: 1 exemplar tip „a”, de formă poliedrală cu 10 fețe - două octogonale și opt dreptunghiulare -, două exemplare de tip „b”, de formă poliedrală cu 14 fețe - șase pătrate (rombice) și opt triunghiulare. Nu conțin nici un semn de identificare sau datare⁵.

1. 15,42 g, 12 x 15 x 15 mm.

Descoperit la suprafață, pe teritoriul așezării medievale Ester.

2. 30,95 g, 16,5 x 16,5 x 17 mm.

Descoperit la suprafață în perimetrul așezării de la Ghiaurchioi de lângă cetatea Karaharman.

3. 290,40 g, 34 x 34 x 35 mm.

Piesa este deteriorată mecanic cu părți lipsă.

Descoperit la suprafață, în apropierea locuinței cu atelier de fierărie de la Ester⁶.

Greutățile prezentate ar putea reprezenta 5(nr. 1), 10(nr. 2) dirhemi, respectiv 1 lidre(nr. 3) - în sistemul metrologic otoman - sau aceiași multipli ai dramului, respec-

1. G. Custurea, în *Pontica*, 28-29, 1995-1996, p. 323-328.

2. *Ibidem*, p. 326.

3. R. Ocheșeanu, în *BSNR*, 88-89, 1994-1995, 142-143, p. 180-181.

4. *Ibidem*, p. 180.

5. G. Custurea, *op. cit.*, p. 324, nr. 2-5, 8, 9.

6. *Idem*, în *Cronica Cercetărilor arheologice 1983-1992*, București, 1997, p. 32.

tiv 1 litră - în sistemul metrologic românesc⁷.

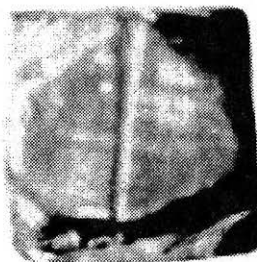
Deși nu au fost găsite în context arheologic, și aceste ponduri pot fi datate în secolele XVII-XVIII, conform analogiilor de care dispunem. Circulația lor însă s-a prelungit până în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, cel puțin pentru greutateile aparținând tipului „a”.

1

2

3

NOUVEAUX PONDS MÉDIÉVAUX DE DOBROUDJA

- Résumé -

L'auteur présente encore trois nouveaux poids médiévaux découverts à Ester-Târğușor (n° 1 et 3) et à Ghiaurchioi-Vadu (n° 2), datables aux XVII-e - XVIII-e siècles, lesquels, conformément aux dernières recherches, ont été utilisés aussi au XIX-e s. jusqu'au moment de l'introduction du système européen de poids et mesures.

7. Idem, în Pontica, 28-29, 1995-1996, p. 326, tabelul corespondențelor între sistemul de greutate românesc și otoman, după N. Stoicescu, *Cum măsurau strămoșii*, București, 1971 și N. Pere, *Osmanlılarda Madeni paralar*, Istanbul, 1968.

DESCOPERIRI MONETARE ÎN DOBROGEA (XII)

G. CUSTUREA, A. VERTAN, G. TALMAȚHI

Cronica din acest an cuprinde un număr de 175 piese. Din necesitatea introducerii în circuitul științific, publicăm chiar și incomplet, un număr de monede din colecții particulare, care ne-au fost accesibile pentru scurt timp.

Pe harta descoperirilor numismatice apare un nou punct, Țibrinu¹, cu piese achiziționate de muzeul conștăntean în anul 1998. Sunt prezente loturi monetare de pe șantierul arheologic Adamclisi², Capidava³, Constanța⁴, Hârșova⁵ și Târgușor-Ester⁶, diferite achiziții - Eforie Sud, Gârliciu, Iglia, Techirghiol, Cetatea, Plopeni, Șipote -, donații - Ostrov din colecția S. Gionea⁷ - sau periegeze cum este cazul lotului de la Izvoarele⁸. De la Satu Nou (Oltina) au mai fost publicate în paginile noastre monede provenite din periegeze⁹, iar de curând a apărut un important lot de emisiuni bizantine ce se află în studiu¹⁰. Despre descoperirile de la Slava Rusă¹¹ și mai ales Isaccea¹², nu mai este cazul să subliniem diversitatea și numărul lor.

1. În anul 1998 în zonă a fost întreprinsă o periegeză, în cursul căreia au fost identificate mai multe așezări și s-au recoltat numeroase monede romane și bizantine.

2. Pentru descoperiri izolate vezi: R. Ocheșeanu, Gh. Papuc, în *Pontica*, 5, 1972, p. 468, nr. 1-4, p. 470-471, nr. 17-26, p. 477-478, nr. 96-97; *idem*, în *Pontica*, 6, 1973, p. 375-376, nr. 238-240; *idem*, în *Pontica*, 8, 1975, p. 429, nr. 400-401, p. 433-439, nr. 422-477, p. 443, nr. 503-504; A. Vertan, G. Custurea, în *Pontica*, 16, 1983, p. 302, nr. 640-642; *idem*, în *Pontica*, 17, 1984, p. 246, nr. 865-870; *idem*, în *Pontica*, 25, 1992, p. 381-384, nr. 1367-1396, G. Custurea, A. Vertan, G. Talmăchi, în *Pontica*, 30, 1997, p. 376, nr. 1672-1675.

3. Vezi bibliografia numismatică la G. Custurea, în *Pontica*, 28-29, 1995-1996, p. 301, n. 3 și *idem*, A. Vertan, G. Talmăchi, *op. cit.*, p. 377-379, nr. 1676-1723.

4. *Ibidem*, p. 372, n. 3.

5. *Ibidem*, n. 4.

6. G. Custurea, *Descoperirile monetare de la Ester-Târgușor*, în CN, 8, 1998, sub tipar, cu bibliografia la n. 6.

7. A. Vertan, G. Custurea, în *Pontica*, 15, 1982, p. 278, nr. 444-453, p. 287-288, nr. 628-630; *idem*, în *Pontica*, 16, 1983, p. 317, nr. 836-837.

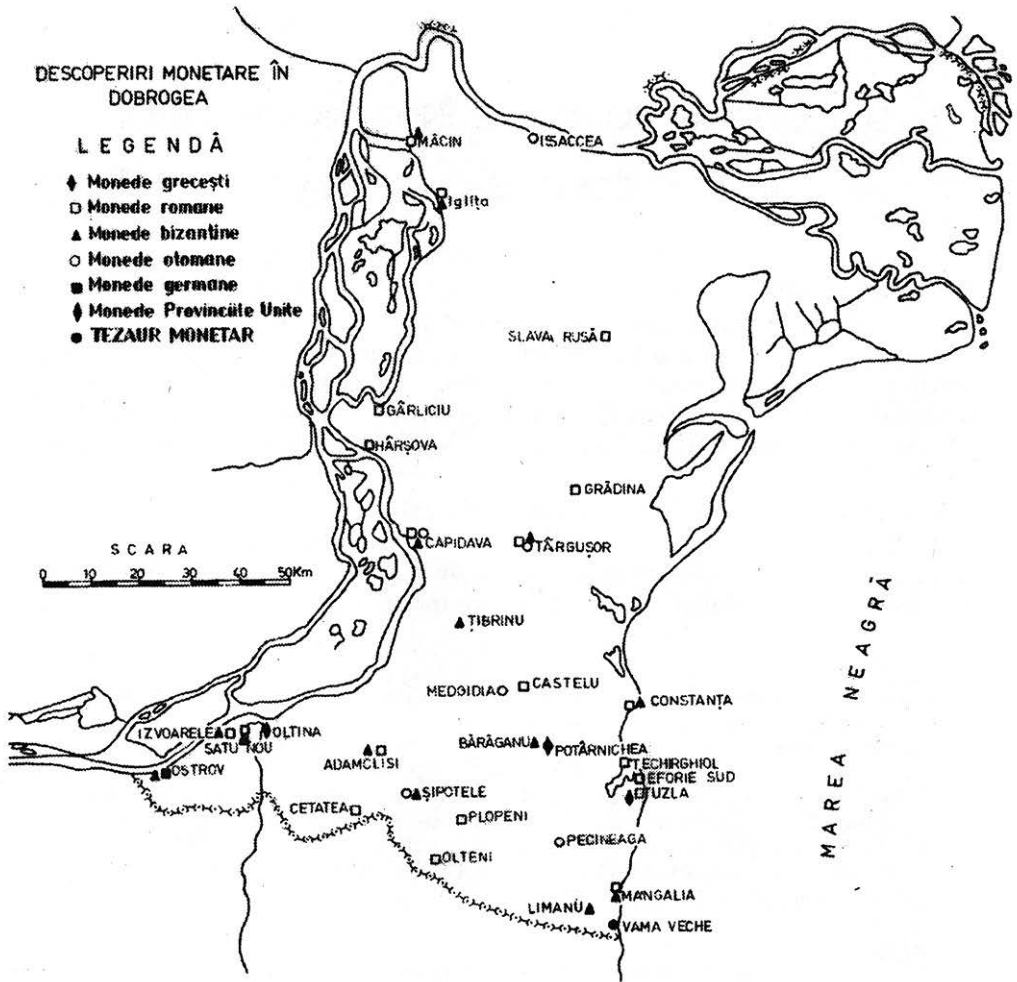
8. Pentru bibliografie vezi: A. Vertan, G. Custurea, în *Pontica*, 28-29, 1995-1996, p. 309, nr. 5; G. Custurea, A. Vertan, G. Talmăchi, *op. cit.*, p. 380-381, nr. 1754-1786.

9. A. Vertan, G. Custurea, în *Pontica*, 21-22, 1988-1989, p. 377, nr. 1258-1259; *idem*, în *Pontica*, 28-29, 1995-1996, p. 318, nr. 1609-1610; T. Papisima, în *Pontica*, 28-29, 1995-1996, p. 282, nr. 13.

10. G. Custurea, în SCN, 13, sub tipar.

11. G. Custurea, A. Vertan, G. Talmăchi, *op. cit.*, p. 375, n. 9 și p. 381, nr. 1791.

12. Pentru bibliografie vezi: G. Custurea, în *Pontica*, 26, 1993, p. 259, n. 2; *idem*, A. Vertan, G. Talmăchi, *op. cit.*, p. 379-380, nr. 1750-1753; E. Nicolae, în BSNR, 88-89, 1994-1995, 142-143, p. 271, nr. 4, 5; Gh. Mănușu-Adameșteanu în *Peuce*, 12, 1996, p. 298-307; *idem*, D. Georgescu, în *Peuce*, 12, 1996, p. 287-288, nr. 2-18.

Trecând la analiza emisiunilor vom remarca prezența unor piese de aur de la Theodosius I și Honorius¹³ și bronzuri de la Numerianus și Tacitus, mai puțin frecvente în circulația monetară de la Dunărea de Jos. Monedele bizantine din secolele V-VII se înscriu pe aceleași coordonate precizate încă în urmă cu două decenii¹⁴, ca de altfel și nominalurile din secolele X-XI¹⁵.

Ținem să subliniem aici importanța follesului emis de Constantin VII, găsit la Mangalia, piesă ce îmbogățește în mod fericit seriile de monede bizantine din secolul al X-lea publicate până în prezent¹⁶. De asemenea, este de reținut nomisma histamenon emisă de Constantin IX, descoperită pe la începutul secolului nostru în zona Dobrici, nominal ce apare destul de frecvent în sudul Dobrogei¹⁷, posibil legat de stipendiile acordate pecenegilor instalați aici după anul 1048¹⁸.

Considerăm necesar să amintim și prezența mângărilor otomani din secolele XV-XVI, cercetați în mai mică măsură de numismații români¹⁹, care au mai apărut în descoperiri și la Adamclisi, Agigea, Ostrov, Păcuiul lui Soare sau în locuri neprecizate²⁰.

Talerii germani sau ai Provinciilor Unite, ca și piesele de 28 stüvers, publicați acum se adaugă celor găsiți izolat²¹ sau în componența unor tezaure²² și se înscriu în modelul rezultat în urma unui studiu recent²³.

În încheierea comentariului nostru atragem atenția asupra unui fragment de depozit monetar provenind de la Vama Veche din care au fost recuperate șase monede, emisiuni otomane ale lui Mustafa III (5 exemplare) și un ducat raguzan²⁴. Descoperirea se înscrie în circulația obișnuită a Dobrogei secolului al XVIII-lea și se alătură tezaurelor cunoscute până în prezent²⁵.

Pentru facilitarea accesului la catalog am folosit diferite abrevieri privind lucrările de referință și starea de conservare a monedelor²⁶.

13. Pentru descoperiri similare vezi: R. Ocheșeanu, în SCN, 6, 1975, p. 235; idem, A. Vertan, în CCDJ, 3-4, 1987, p. 164-165.

14. Gh. Poenaru-Bordea, R. Ocheșeanu, în SCIVA, 31, 1980, 3, p. 377-396.

15. E. Oberländer-Târnoveanu, în CN, 7, 1996, p. 109-117; idem, în BSNR, 88-89, 1994-1995, 142-143, p. 73-79.

16. R. Ocheșeanu, în Pontica, 14, 1981, p. 309-314; E. Oberländer-Târnoveanu, în SCN, 7, 1980, p. 163-165; idem, în CN, 7, 1996, p. 119-125, nr. 37-168; Gh. Poenaru-Bordea, I. Donoiu, în BSNR 75-76, 1981-1982, 129-130, p. 237-251; G. Custurea, în Pontica, 19, 1986, p. 273-277; E. Nicolae, *op. cit.*, p. 271, nr. 4, 5; V. Parușev, în Dobrogea, 10, 1993, p. 145-166.

17. *Ibidem*, p. 153, nr. 23-24, 27; p. 160, nr. 90; p. 163, nr. 134.

18. P. Diaconu, *Les Petchénégues au Bas-Danube*, București, 1970, p. 71.

19. M. Blaskó, E. Nicolae, în BSNR, 77-79, 1983-1985, 131-133, p. 297-307; E. Nicolae, I. Donoiu, în BSNR, 80-85, 1986-1991, 134-139, p. 299-302.

20. G. Custurea, în SCIVA, 33, 1982, 2, p. 238; A. Vertan, G. Custurea, în Pontica, 12, 1979, p. 239, nr. 82, p. 241, nr. 102; *idem*, în Pontica, 25, p. 384, nr. 1396, 1397.

21. E. Oberländer-Târnoveanu, în Peuce, 8, 1980, nr. 173, 184; *idem*, Cr. Opaiț, în Peuce, 9, 1984, p. 278, nr. 208, 210, 211; A. Vertan, G. Custurea, în Pontica, 16, 1983, p. 318, nr. 840-842; G. Custurea, în Pontica, 20, 1987, p. 246, 249.

22. Isaccea, cf. B. Mitrea, în BSNR, 70-74, 1976-1980, 124-128, p. 605, nr. 354, Medgidia; inedit, în colecțiile MINAC; Siliștra: inedit, din vechea colecție a BAR, nr. inv. 445; Vadu, cf. S. Iosipescu, în RPH, p. 135-139, Viile, cf. G. Custurea, A. Murat, în Pontica, 12, 1979, p. 207-219.

23. C. Stirbu, A. M. Velter, în Actes du XIe Congrès International de Numismatique, Bruxelles, 8-13 septembre, 1991, Louvain, 4, 1993, p. 47-60.

24. Monedele au fost achiziționate de la Ionescu Stan, care ne-a declarat că unii vecini din localitate dețin un număr neprecizat de piese. Monedele găsite nu erau depuse în vas.

25. Lanurile, cf. Al Popea, G. Custurea, în BSNR, 70-74, 1976-1980, 124-128, p. 389-394; Murighiol, cf. CC, 4, 1962, p. 370-372; Rândunica și Vistierna, cf. G. Simion, în Peuce, 2, 1972, p. 293-333.

26. Pentru ușurarea accesului la catalog am folosit următoarele abrevieri: netocită=NT; puțin tocită=PT; tocită=T; foarte tocită=FT; H. Mattingly, *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, London, 1923-1962 (BMC); P.V. Hill, J. P. C. Kent, R.A. Carsion, *Late Roman Bronze Coinage*, London, 1965 (LRBC, I, II); W. Hahn, *Moneta Imperii Bizantini*, Viena 1973, 1975 (MIB I, II); Ph. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and the Whittemore Collection*, III, 2, Washington, 1973 (DOW III, 2); Nuri Pere, *Osmanlılarda madent paralar*, Istanbul, 1968 (N.P.); A. Delmonte, *Le Benelux d'argent*, Amsterdam, 1967 (A. Delmonte); C. Olçer, *Nakışlı osmanlı mangırları*, Istanbul, 1975 (Olçer); H. Mattingli, Edw. Sydenham ... *The Roman Imperial Coinage*, London, 1923-1951, II, V, VI, VII (RIC).

1828

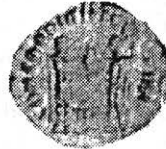
1829

1840

1845

1846

1850

1852

1856

1873

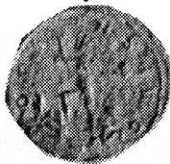
1876

1877

1886

Plansa II.

1964

1965

1985

1986

1990

Plansa III.

1994

1995

1996

1997

Planşa IV.

ADAMCLISI

Constantin I

- 1826.AE ↑ 3,58 g, 21,8 mm.
 RIC VI, p. 599, 61b, tip IOVI
 CONSERVATORI,
 Thessalonica,
 a=312-313. T·S·B·
 PT. Inv. 59918.

Grațian

- 1827.AE ↓ 1,64 g, 17 mm.
 LRBC II, tip SECVRITAS
 REIPVBLICARE, a=367-378.
 T. Inv. 57470.

Anastasius I

- 1828.AE ↓ 8,08 g, 22 mm.
 MIB I, p. 100, nr. 24, M,
 Constantinopol, ϵ , a=507-512.
 PT. Inv. 59920.

Justinianus I

- 1829.AE ↓ 1/2 Follis, 5,77 g, 20,5 mm.
 MIB I, p. 125, nr. 169h,
 Thessalonica, a=552-557.
 T. Inv. 55437.

Justinus II

- 1830.AE ↑ 15,78 g, 29 mm.
 MIB II, p. 95, nr. 43d, M,
 Constantinopol, ϵ , a: ζ =570/71.
 PT. Col. particulară.

BĂRĂGANU

Justinus I

- 1831.AE ↓ 12,03 g, 31 mm.
 MIB I, p. 103, nr. 11, M,
 Constantinopol, ?, a=518-522.
 FT. Inv. 61801.

Justinianus I

- 1832.AE ↑ 17,86 g, 31,5 mm.
 MIB I, p. 112, nr. 85, M,
 Constantinopol, B, a=532-537.
 T., lovită. Inv. 61802.

CAPIDAVA

Traian

- 1833.AE ↓ 10,04 g, 27 mm.
 RIC II, p. 275, nr. 434.
 Roma, a=101-102.
 T. Inv. 55911.

Claudius II

- 1834.AE ↓ 1,59 g, 20,5 mm.
 RIC V, 1, p. 99, nr. 111, IB
 Roma.
 T. Inv. 56036.

- 1835.AE ↓ 0,69g, 17,4 mm.
 RIC V, 1, p. 219, nr. 109, Roma.
 FT. Inv. 55993.

Aurelianus

- 1836.AE ↑ 1,30 g, 24 mm.
 RIC V, 1, p. 306, nr. 366, Cyzic,
 per. III, tip. CONCORDIA
 MILITVM.
 T, perforată. Inv. 56077.

Probus

- 1837.AE ↓ 2,42 g, 22,3 mm.
 RIC V, 2, p. 34, nr. 155, PC
 Roma.
 PT. Inv. 56070.

Diocletianus

- 1838.AE ↑ 2,50 g, 21x24 mm.
 RIC V, 2, p. 236, nr. 162,
 Roma
 a=285-286. XXIA
 tip IOVI CONSERVATORI.
 PT. Inv. 55915

- 1839.AE ↓ 1,61 g, 19,6 mm.
 RIC V, 2, p. 253, nr. 306, A
 Cyzicus XX--
 tip. CONCORDIA MILITVM.
 PT. Inv. 55938.

Maximianus

- 1840.AE ↑ 1,97 g, 20,7 mm.
 RIC IV, p. 531, nr. 14, HA
 Heracleea, a=295/96.
 PT. Inv. 55923.

Valentinianus I

- 1841.AE ↑ 1,81 g, 18 mm.
 LRBC II tip RESTITVTOR
 REIPVBLICAE, a=364/365.
 PT. Inv. 55949.

Justinus I

- 1842.AE ↓ 8,82 g, 29 x 25 mm.
 MIB I, p. 103, nr. 11, M,
 Constantinopol, B, a=518-522.
 FT. Inv. 54799.

1843.AE ↓ 11,01 g, 28,5 mm.
MIB I, p. 103, nr. 12, M,
Constantinopol, B, a=522-527.
FT. Inv. 61753.

1844.AE ↓ 14,48 g, 31,2 mm.
MIB I, p. 105, nr. 38a, M,
Nicomedia, B, a=522-527.
T. Inv. 59790.

Imperiul Otoman

1845.AE. Mangâr, 1,91 g, 15 mm.
Rv. Konstantiniye în cartuş.
T. Inv. 54019.

CASTELU

Moneda a fost donată de Omer
Sedat în anul 1997.

Faustina II

1846.AE ↑ Sestertius, 9,53 g, 24 mm.
BMC IV, p. 382, nr. 2195, Roma.
NT. Inv. 59071.

CETATEA

Monedele au fost achiziţionate
în anul 1997.

Numerianus

1847.AE ↑ 3,52 g, 21 mm.
RIC V, 2, p. 202, nr. 466,
Antiochia.
PT. Inv. 59004.

Constantius II sau Constans

1848.AE2 ↑ 2,19 g, 17 mm.
LRBC II, tip FEL TEMP REPARATIO,
a=346-350.
T. Inv. 59011.

CONSTANŢA

Monedele au fost găsite cu ocazia
săpăturilor de salvare din oraş.

Aurelianus

1849.AE ↓ 2,15 g, 20, 5 x 25,4 mm.
RIC V, 1, p. 303, nr. 344,
Cyzicus, per. III.
T, perforată. Inv. 511153.

Tacitus

1850.AE ↓ 3,49 g, 23 mm.
RIC V, 1, tip VIRTVS AVG, p. 335,
nr. 95, Roma. XXIA
PT. Inv. 55426.

Maximianus

1851.AE ↑ 1,20 g, 20 mm.
RIC IV, p. 531, nr. 16, HE
Heracleea, a=295-296.
T, ruptă. Inv. 57005.

Constantius Chlorus

1852.AE ↓ 1,91 g, 17 mm.
RIC IV, p. 360, nr. 89, RI
Roma, a=297-298. Δ*
T. ruptă. Inv. 61754.

Constantinus I

1853.AE ↑ 1,24 g, 22,3 mm.
RIC IV, p. 581, nr. 18a, SMKA
Cyzicus, a=295-299.
T, Inv. 56969.

1854.AE ↓ 2,25 g, 17,8 mm.
LRBC, tip PROVIDENTIAE AVGG
a=324-330.
PT. Inv. 61758.

Constans

1855.AE ↘ 1,45 g, 17,8 mm.
LRBC I, tip VICTORIAE DD AVGG
Q NN, a=342-348.
FT. Inv. 55429.

Constantius II

1856.AE2 ↘ 2,04 g, 17 mm.
LRBC, II, p. 69, nr. 1145-1147a.
Siscia, a=346-350. AS(s)
PT. Inv. 61757.

Valens

1857.AE ↑ 1,29 g, 18 mm.
LRBC II tip GLORIA ROMANO-
RVM, a=367-375.
FT. Inv. 57479.

Justinus I

1858.AE ↓ 14,12 g, 31,5 x 28 mm.
MIB I, p. 103, nr. 13, M,
Constantinopol, Δ, a=518-522.
T. Inv. 56925.

Justinianus I

1859.AE ↓ 16,96 g, 31 mm.
MIB I, p. 111, nr. 84, M,
Constantinopol, A, a=527-537.
T. Inv. 56923.

1860.AE ↓ 17,14 g, 39 mm.
MIB I, p. 112, nr. 95a, M,
Constantinopol, B, a:X/ ι =541/542
T. Inv. 56926.

- 1861.AE ? 3,08 g, 17 mm.
MIB I, p. 116, nr. 99, tip general,
Constantinopol, a=538-551.
FT. Inv. 56917.
- 1862.AE ↓ 2,89 g, ?.
MIB I, p. 116, nr. 99, I,
Constantinopol,
a: X/XX/ ¼ =561/562.
FT. Inv. 56922.
- 1863.AE ↓ 1/2 follis, 7,43 g, 23 mm.
MIB I, p. 125, nr. 168-169,
Thessalonica, a=538-557.
T. Inv. 56914.
- 1864.AE ↓ 19,67 g, 35 mm.
MIB I, p. 120, nr. 120c, M,
Cyzicus, B, a:X/ ¼ II=543/544.
NT. Col. particulară.
Justinus II
- 1865.AE ↑ 1,37 g, 15 mm.
MIB II, p. 97, nr. 45, € ,
Constantinopol, B, a=565-578.
T. Inv. 56924.
- 1866.AE ↓ 1,11 g, 12 mm.
MIB II, p. 97, nr. 45, € ,
Constantinopol, ?, a=565-578.
PT. Inv. 56921.
- 1867.AE ↓ 10, 91 g, 29 mm.
MIB II, ,p. 98, nr. 46a, M,
Nicomedia, B, a:X=574/575.
PT. Inv. 56927.
- 1868.AE ↓ 8,60 g, 30 mm.
MIB II, p. 98, nr. 46a, M,
Nicomedia, A, a:X=574/575.
PT, exfoliată. Inv. 56928.
Tiberius II Constantin
- 1869.AE ↑ 11,23 g, 29,8 mm.
MIB II, p. 105, nr. 25, M,
Constantinopol, Δ , a: ȳ | =580/81.
PT, lovită. Inv. 56929.
Mauriciu Tiberius
- 1870.AE ↓ 9,24 g, 30 mm.
MIB II, p. 112, nr. 65 Da, M,
Constantinopol, Δ a:X/II/I=594/95.
T. Inv. 56930.
- 1871.AE ↓ 3,75 g, 25 x 29,5 mm.
MIB II, p. 116, nr. 69D, K,
Constantinopol, ?, a:X ¼ = 597/598.
FT. Inv. 56934.

Focas

- 1972.AE ◀ 4,54 g, 24 x 22 mm.
MIB II, p. 131, nr. 65 tip general,
Constantinopol, A, a=603-610.
FT, deteriorată. Inv. 56932.
- 1873.AE ◀ 4,22 g, 27,5 x 22 mm.
MIB II, p. 131, nr. 65b, XX,
Constantinopol, Γ , a=603-610.
FT. Inv. 56931.

Regiunea DOBRICI

Constantin IX

- 1874.AV. Nomisma histamenom
DOW III, 2, p. 738, cls. I,
1042-1055.
PT, deformată. Col. pariculară

EFORIE SUD

Aurelianus

- 1875.AE ↓ 3,02 g, 22,3 mm.
RIC V, 1, p. 279, nr. 129,
Mediolanum, per. a II-a.
T. Inv. 57687.
- 1876.AE ↓ 2,98 g, 21,8 mm.
RIC V, 1, p. 271, nr. 61,
Roma, per. a III-a.
T. Inv. 57644.

Probus

- 1877.AE ↓ 3,05 g, 21 mm.
RIC V, 2, p. 61, nr. 401, Ticinum.
TP. Inv. 57628. NIXXT

GÂRLICIU

Constantius II

- 1878.AE ↓ 1,63 g, 15,5 mm.
LRBC II, tip FEL TEMP
REPARATIO, a=346-350.
FT. Inv. 57709.
- 1879.AE4 ↑ 1,42 g, 13 mm.
LRBC II, tip SPES REIPVBLICAE
a=355-360.
FT. Inv. 57700.
Theodosius I
- 1880.AE4 ↗ 1,17 g, 13,5 mm.
LRBC II, tip SALVS REIPVBLICAE(2),
a=388-392.
T. Inv. 57705.

Arcadius sau Honorius

- 1881.AE3 ↓ 1,70 g, 14 mm.
LRBC II, tip VIRTVS-EXERCITI
(2), Cyzicus, a=395-408. SMKA
T. Inv. 57708.

Theodosius II

- 1882 AE3 ↗ 2,57 g, 1Ș6 mm.
LRBC II,
tip GLORIA ROMANORVM(21),
a=402.
PT. Inv. 57710.

GRĂDINA

Theodosius I

- 1883.AV. ↓ Solidus, 4,70 g,
DNTHEODOS - VSPP AVG
IMPXXXXIICO - XVIIPP
CONOB
PT. Col. particulară.

HĂRȘOVA

Theodosius II, Gratian,
Valentinianus II

- 1884.AE ↓ 1,36 g, 12,5 mm.
LRBC II, tip CONCORDIA
AVGGG, a=378-383.
FT. Inv. 59728.

IGLITA

Titus

- 1885.AE ↗ 5,92 g, 27 mm.
BMC II, pl. 54, nr. 2, Roma.
FT. Inv. 57825.

Gordianus

- 1886.AE ↗ 3,10 g, 23,3 mm.
RIC IV, 3, p. 37, nr. 216,
Antiochia, a=242-244.
T. Inv. 59927.

Probus

- 1887.AE ↑ 1,77 g, 21,5 mm.
RIC V, 2, p. 41, nr. 223, Roma.
FT. Inv. 57794.

Dioclețianus

- 1888.AE ↑ 2,91 g, 23,4 mm.
RIC V, 2, p. 236, nr. 161,
Roma, a=285. XXIA
T. Inv. 57844

Justinianus I

- 1889.AE ↓ 16,22 g, 30,5 mm.
MIB I, p. 112, nr. 87, M,
Constantinopol, ⚡, a: 527-532.
T. Inv. 62845.

Mihail IV

- 1890.AE ↓ 9,18 g, 28,5 x 25 mm.
DOW III, 2, p. 681, cls. C.
PT. Inv. 59928

ISACCEA

Vasile II - Constantin VIII

- 1890a. AE ↓ 5,98 g, 27 mm.
DOW III, 2, p. 650-675, cls. A2-A3.
FT. Inv. 46430

Murad II

- 1891.AE. Mangâr, 1,81 g, 18,5 x 17 mm.
Nuri Pere, tip 67, Edirne.
T. Inv. 40312.

Bayezid II

- 1892.AE Mangâr, 2,93 g, 15 x 14 mm.
Olcer, p. 29, nr. 0018.
PT. Inv. 40309.

IZVOARELE

Maximianus

- 1893.AE ↑ 2,52 g, 21 mm.
RIC V, 2, p. 291, nr. 607,
Cyzicus. XX...
T. Inv. 58109

Constantinus II

- 1894.AE ↗ 2,65 g, 19,2 mm.
LRBC I, tip PROVIDENTIAE
CAEESS, per. I, a=324-327.
Pt. Inv. 59122.

Constantinus I

- 1895.AE ↓ 1,52 g, 17 mm.
LRBC I, tip DNCONSTANTINIMAX-
AVG - VOT/XX, per. I, a=324-327
T. Inv. 59664.

- 1896.AE ↗ 1,21g, 15 mm.
LRBC I, p. 22, nr. 865, Heracleea
per. I, a=324-330.
T. Inv. 59663.

- 1897.AE ↑ 1,46 g, 17 mm.
LRBC I, tip PROVIDENTIAE
AVGG, per. I, a=324-330.
T. Inv. 59366.

- 1898.AE ↓ 0,80 g, 15 mm.
LRBC I, tip. PROVIDENTIAE
AVGG, per. I, a=324-330.
FT. Inv. 59146.
- 1899.AE ↓ 1,08 g, 17 mm.
LRBC I, tip GLORIA EXERCITVS
(1 st.), per. III, a=335-337.
PT. Inv. 59365.
- 1900.AE ↓ 1,04 g, 14 mm.
LRBC I, tip VOT/XX/MVLT/XXX
per. IV, a=341-346.
T. Inv. 59403.
Constans
- 1901.AE ↓ 0,99 g, 14 mm.
LRBC I, tip VOT/XX/MVLT/XXX
per. IV, a=341-346.
T. Inv. 59386.
Constantius II
- 1902.AE ↗ 2,01 g, 12 mm. RUP
LRBC I, p. 16, nr. 639.
Roma, per. IV, a=341-346.
PT. Inv. 59110.
- 1903.AE ↑ 1,11 g, 14 mm.
LRBC I, tip VOT/XX/MVLT/XXX,
per. IV, a=341-346.
PT. Inv. 59400.
- 1904.AE2 ↓ 2,12 g, 15,2 mm.
LRBC II, tip FEL TEMP REPARATIO,
FH(2), a=346-350.
T. Inv. 59377.
- 1905.AE3 ↗ 0,90 g, 16,6 mm.
LRBC II, tip FEL TEMP REPARATIO,
a=346-350.
FT. Inv. 59151.
- 1906.AE2 ↓ 0,97 g, 16 mm.
LRBC II, tip CONCORDIA
MILITVM, a=350.
T. Inv. 59372.
Valens
- 1907.AE3 ↓ 1,27 g, 16 mm.
LRBC II, tip GLORIA ROMANO-
RVM (8), a=364-365.
FT. Inv. 59398.
Valentinianus I sau Valens
- 1908.AE3 ↑ 2,05 g, 16 mm.
LRBC II, tip SECVRITAS-REIPV-
BLICAE, a=364-367.
T. Inv. 59356.
- 1909.AE3 ↓ 0,77 g, 14 mm.
LRBC II, tip RESTITVTOR REIP,
a=364-367.
FT, ruptă, Inv. 59162.
Valens
- 1910.AE3 ↗ 2,23 g, 20 mm.
LRBC II, tip SECVRITAS REIPV-
BLICAE, a=367-375.
T. Inv. 59126.
- 1911.AE3 ↑ 1,63 g, 15,2 mm.
LRBC II, tip SECVRITAS REIPV-
BLICAE, a=367-375.
T. Inv. 59134.
- 1912.AE3 ↑ 0,72 g, 13 mm.
LRBC II, p. 97, nr. 2531, SMKA
Cyzicus, a=367-375.
T. Inv. 59381.
Valentinianus I
- 1913.AE3 ↓ 1,57 g, 17,3 mm.
LRBC II, tip GLORIA ROMANO-
RVM (8), a=367-375.
T. Inv. 59662.
Theodosius I
- 1914.AE3 ↑ 1,31 g, 17 mm.
LRBC II, p. 74, nr. 1511, SISC
Siscia, a=378-383.
T. Inv. 59131.
Gratian, Valentinianus II sau
Theodosius I
- 1915.AE4 ↑ 1,21 g, 13 mm.
LRBC II, tip VOT/XV/MVLT/XX
a=378-383.
T. Inv. 59373.
Theodosius I
- 1916.AE4 ↑ 1,03 g, 12,7 mm.
LRBC II, tip SALVS REIPUBLICAE
(3), Siscia, a=383-392. ASIS.
PT. Inv. 59361.
- 1917.AE4 ↑ 1,00 g, 13 mm.
LRBC II, tip VICTORIA AVGG(1),
a=388-392.
T. Inv. 59397.
Arcadius
- 1918.AE2 ↓ 0,69 g, 12 mm. CONSA
LRBC II, p. 89, nr. 2170,
Constantinopol, a=383-392.
T. Inv. 59155.

Honorius

- 1919.AE4 ↑ 0,65 g, 12,8 mm.
LRBC II, tip SALVS REIPVBLICAE
(2), a=394-395.
PT. Inv. 59371.
Theodosius II sau Arcadius
- 1920.AE4 ↓ 0,59 g, 11 mm.
LRBC II,
tip CONCORDIA AVG(3),
a=395-408.
FT. Inv. 59395.

Arcadius sau Honorius

- 1921.AE3 ↑ 1,68 g, 16,5 mm.
LRBC II, tip VIRTVS-EXERCITI(2),
a=395-408.
FT, ruptă. Inv. 59388.
- 1922.AE3 ↓ 2,51 g, 17 mm.
LRBC II, tip VIRTVS-EXERCITI
(2), a=395-408.
PT. Inv. 59374.
- 1923.AE3 ↘ 1,12 g, 16 mm.
LRBC II, tip VIRTVS-EXERCITI(2),
a=395-408.
FT, ruptă. Inv. 59171.
- 1924.AE3 ↓ 1,72 g, 15 mm.
LRBC II, tip VIRTVS-EXERCITI(2),
a=395-408.
FT. Inv. 59393.

Honorius

- 1925.AE3 ↓ 1,99 g, 18 mm.
LRBC II, tip VIRTVS-EXERCITI(2),
a=395-408.
PT. Inv. 59115.

Theodosius II

- 1926.AE3 ↓ 1,00 g, 13 mm.
LRBC II,
tip GLORIA ROMANORVM(21),
a:402.
FT. Inv. 59399.
- 1927.AE3 ↗ 0,54 g, 11 mm.
LRBC II,
tip GLORIA ROMANORVM(21),
a:402.
FT. Inv. 59405.

Honorius

- 1928.AE ↓ 1,04 g, 15 mm.
LRBC II, p. 82, nr. 1876. TESA
Thessalonica, a=408-423.
FT. Inv. 59138.

Theodosius II

- 1929.AE4 ↘ 0,91 g, 11 mm.
LRBC II, tip SALVS REIPVBLICAE
(2), a=423-425.
T. Inv. 59392.
- Justinus II
- 1930.AE ↓ 5,87, 21,5 mm.
MIB II, p. 102, nr. 68b, K,
Thessalonica, a: 411 = 570/571.
T. Inv. 59930.

LIMANU

Justinus II

- 1931.AE ↓ 4,34 g, 21 mm.
MIB II, p. 101-102, nr. 68a(b), K,
Thessalonica, a:III=567/568.
T. Inv. 59929.

MANGALIA

Antonius Pius

- 1932.AE ↓ Sestertius, 7,74 g, 25 mm.
BMC IV, Pl. 38, nr. 16, p. 260,
nr. 1618, Roma.
PT. Inv. 21968.

Constantin VII

- 1933.AE ↓ 4,87 g, 24,5 mm.
DOW III, 2, p. 565, cls. 5,
Constantinopol, a=945-950,
surfrapare peste Roman I, cls. 4.
PT. Inv. 56688.

MĂCIN

Faustina I

- 1934.AE ↓ Sestertius, 22,74 g, 32 mm.
BMC IV, p. 255, nr. 1596.
PT. Col. particulară

Vasile II - Constantin VIII

- 1935.AE ↓ 6,54 g, 26 x 24 mm.
DOW III, 2, p. 665- 666, cls. A₃, var. 39.
PT. Col. particulară.

Constantin IX

- 1936.AE ↓ 8,76 g, 29 mm.
DOW III, 2, p. 685, cls. D,
surfapare pe cls. C.
T. Col. particulară.
- 1937.AE ↑ 4,07 g, 29 x 24,5 mm.
DOW III, 2, p. 685, cls. D.
FT, ruptă. Col. Particulară.

MEDGIDIA

Bayezid II

- 1938.AE Mangâr, 1,05 g, 12,5 mm.
Olçer, p. 31, nr. 0024, Kostantiniye.
T. Inv. 31417.

OLTENI

Moneda a fost găsită la marginea
satului, spre Viroaga.

Solidus Honorius

- 1939.AV ↓ 4,46 g,
Av. DNHONORI-VS PPAVG; Rv.
VICTOR-IA AVGG, S-M CONOB.
NT. Col. particulară.

OLTINA

Provinciile Unite

- 1940.AR. Taler, 24, 51 g, 39,5 mm.
Av. MONO ARG ... ORDIN ...;
Rv. CONFIDENS DNO NON MOVETVR
roză cu 5 petale.
T. Inv. 61810.

OSTROV

Pieseale 1941-1945 au fost
donate de S. Gionea.

Tiberius II Constantin

- 1941.AE ↖ 12,14 g, 30,5 mm.
MIB II, p. 105, nr. 25,
Constantinopol, B, a: ζ | =580/581.
PT. Inv. 49491.

Vasile II-Constantin VIII

- 1942.AE ↓ 11,09 g, 27,5 mm.
DOW III, 2, P. 665-666,
cls. A₃, var. 39.
PT. Inv. 49493.

- 1943.AE ↓ 8,10 g, 25 x 23 mm.
DOW III, 2, p. 665-667,
cls. A₃, var. 39(40).
PT. Inv. 49493.

Roman III

- 1944.AE ↓ 11,03 g, 28 mm.
DOW III, 2, p. 676, cls. B.
PT. Inv. 49496.

Mihail IV

- 1945.AE ↓ 7,01 g, 27 x 26 mm, tăiată.
DOW III, 2, p. 681, cls. C.
PT. Inv. 49495.

Ostfriesland-Friedrich cel Mare

1946. Bill. 4 Mariengroschen, 3,73 g, 24 mm
Craig², 23, Aurich, 1757.
PT. Inv. 55643.

PECINEAGA

Baiezid II

- 1947.AE Mangâr, 2,93 g, 14 x 13 mm.
Olçer, p. 29, nr. 0018; N. P. 59.
T. Inv. 31898.

PLOPENI

Claudius II

- 1948.AE ↑ 2,77 g, 21 mm.
RIC V, 1, p. 218, nr. 98, Roma.
T. Inv. 59953.

Severus Alexander

- 1949.AE ↑ 2,13, 19,4 mm.
RIC IV, 2, p. 84, nr. 128,
Roma, a=222-238.
FT. Inv. 59926.

Constantius II

- 1950.AE ↘ 2,40 g, 17,2 mm.
LRBC II, tip FEL TEMP REPARATIO,
Heraclea, a=351-354. SMHA
NT. Inv. 59950.

POTÂRNICHEA

Geldern

- 1951.AR. Taler.
MO·ARG·PRO·CO·-·FOE·BELG·
GEL;CONFIDENS·DNO·NON·MO·
VETVR·1636.
PT. Col. particulară.

SATU NOU (Oltina)

Gallienus

- 1952.AE ↑ 1,62 g, 17,6 x 20 mm.
RIC V, 1, p. 150, nr. 221,
Roma.
T. Inv. 58107.

Vasile II-Constantin VIII

- 1953.AE ↓ 11,53 g, 28,2 mm.
DOW III, 2, p. 668, cls. A₃, var. 41.
PT. Inv. 54950.

- 1954.AE ↓ 10,13 g, 30 x 28 mm.
DOW III, 2, p. 671, cls. A, var. 45.
PT. Inv. 62846.

SLAVA RUSĂ

Antoninus Pius

- 1955.AE ↓ Sestertius, 8,76 g, 27,5 mm.
BMC IV, pl. 49, nr. 14, p. 348,
nr. 2046, Roma.
T. Inv. 58748.

ȘIPOSE

Justinus II

- 1956.AE ↓ 5,18 g, 21 x 19,5 mm.
MIB II, p. 102, nr. 68b, K,
Thessalonica, a: ♣ =569/570.
T. Inv. 61832.
- 1957.AE ↓ 5,70 g, 20 mm.
MIB II, p. 102, nr. 70a, K,
Thessalonica, a: Δ =568/569.
PT. Inv. 61833.
- 1958.AE ↓ 5,87 g, 21 mm.
MIB II, p. 102, nr. 70, tip general,
K, Thessalonica, a: Δ =568/569.
PT. Inv. 61831.

Suleyman II

- 1959.AE. Mangâr, 1,58 g, 19 mm.
Nuri Pere nr. 471, Kostantiniye,
PT. tăiată, perforată.
Inv. 61993.

TECHIRGHIOL

Maximianus

- 1960.AE ↓ 2,10 g, 20 mm.
RIC IV, p. 621, nr. 61, E
Antiochia, a=296. ANT
PT. Inv. 57848.

TÂRGUȘOR

Punctul "Urs"

Traianus

- 1961.AE ↓ Sestertius, 10,17 g, 26 mm.
BMC III, pl. 39, nr. 3, p. 210, nr. 991,
Roma
PT. Inv. 56189.

Sector zootehnic

Diocletianus

- 1962.AE ↑ 3,27 g, 22,4 mm.
RIC V, 2, p. 253, nr. nr. 306, Cyzic.
NT. Inv. 54875.

↑
XX · I ·

Nord-estul Esterului

Justinianus I

- 1963.AE ↘ 13,91 g, 31 x 28,5 mm.
MIB I, p. 114, nr. 95a, M,
Constantinopol, Γ,
a:X/X/X/I=557/558.
T. ruptă, Inv. 56790.
- 1964.AE → 3,62 g, 16 mm.
MIB I, p. 119, nr. 118a(b), I,
Nicomedia, a=552/553-565.
FT. Inv. 54868.

Justinus II

- 1965.AE ↓ 6,90 g, 26 mm.
MIB II, p. 101, nr. 68a, K,
Thessalonica, a: III=567/568.
PT. Inv. 54867.

ESTER-PASSIM

Mehmed III

- 1966.AR. Akçe, 0,30 g, 12 x 10 mm.
N.P. nr. 340, tip general.
FT, perforată. Inv. 62847.

Suleyman II

- N.P. nr. 471, Kostantiniye, 1099H
- 1967.AE. Mangâr, 1,57 g, 19 mm.
T. Perforată. Inv. 62849.
- 1968.AE. Mangâr, 1,53 g, 18 mm.
PT. deformată. Inv. 62850.
1969. AE. Mangâr, 1,46 g, 19 mm.
PT. Inv. 62851.
- 1970.AE. Mangâr, 1,29 g, 18,5 mm.
T. Inv. 62852.
- 1971.AE. Mangâr, 1,16 g, 19 mm.
T. Inv. 62853.
- 1972.AE. Mangâr, 1,03 g, 19,5 mm.
T. perforată, ruptă, Inv. 62854.
- 1973.AE. Mangâr, 0,97 g, 19 mm.
FT. Inv. 62855.
- 1974.AE. Mangâr, 0,89 g, 19 mm.
T. perforată, ruptă. Inv. 62856
- Ahmed III
- 1975.AR. Para, 0,57 g, 15, 8 mm.
N.P. nr. 525, Kostantiniye, 1115H.
PT. Inv. 59986.
- Mahmud I
- N.P. nr. 578, Kostantiniye, 1143H.
- 1976.AR. Para, 0,68 g, 17 mm.
PT. Inv. 59076.
- 1977.AR. Para, 0,49 g, 15 mm.
T. Inv. 62848.

TUZLA

Lângă far

- 1978.AE. Monedă cu roata, IET.
T. Col. particulară.
Imperiul Roman
- 1979.AE tip FEL TEMP REPARATIO
T. Col. particulară.
- 1980.AE tip GLORIA EXERCITVS
T. Col. particulară.
Tuzla-passim
Constantius II
- 1981.AE ↑ 3,16 g, 19,5 mm.
LRBC I, p. 27, nr. 1163. SMKA
Cyzicus, a=324-330.
T. Inv. 21916.

TIBRINU

Roman III

- DOW III, 2, p. 676, cls. B.
- 1982.AE ↓ 9,01 g, 28 mm.
PT. Inv. 62231.
- 1983.AE ↓ 7,90 g, 30 x 5 x 28 mm.
T, turnată. Inv. 62374.
Constantin X
- 1984.AE ↓ 6,81 g, 26 x 23,8 mm.
DOW III, 2, p. 774, cls. 1
T. Inv. 62232.

VAMA VECHE

Ragusa

- 1985.AR. Ducat, 27,75 g, 43 mm.
PT. Inv. 61761.
Mustafa III
N.P. nr. 632, Istambol, 1171H.
- 1986.AR. Altmişlik, 28,70 g, 42,5 mm.
NT, (82). Inv. 61760.
- 1987.AE. Altmişlik, 28,40 g, 43 mm.
NT, (81). Inv. 61764.
- 1988.AR. Altmişlik, 27,52 g, 41,5 mm.
PT. Inv. 61759.
N.P. nr. 635, Istambol, 1171H.
- 1989.AR. Gurus, 18,50 g, 38,5 mm (83).
PT. Inv. 61763.
- 1990.AR. Gurus., 18,33 g, 39 mm (83).
PT. Inv. 61762.

PASSIM

Aurelianus

- 1991.AE ↑ 2,42 g, 17,6 x 21,8 mm.
RIC V, 1, p. 280, nr. 140,
Mediolanum., per. II.
T. Inv. 57938.
Probus
- 1992.AE ↑ 3,39 g, 23 mm.
RIC V, 2, p. 112, nr. 865, Serdica.
PT. Inv. 59591.
Justinus II
- 1993.AE ↗ 5,92 g, 21 mm.
MIB II, tip general, K,
a: XI=575/576.
T. Inv. 51088.
Emden-Ferdinand II
- 1994.AR. 28 Stüvers, 16,04 g, 38,5 mm.
Av. FLOR: ARGEN(28)CIVITAT.EMB.
Rv.FERDINAND-11-ROM-IMP-AVG.
PT. Inv. 56694.
Deventer-Mathias I
- 1995.AR. 28 stüvers, 12,26 g, 39,5 mm.
A. Delmonte, p. 255, nr. 1107,
fals argintat, 1618.
T. Inv. 56698.
Deventer
- 1996.AR. Ducat, 28,08 g, 43,2 mm.
A. Delmonte, p. 229, nr. 990, 1663.
PT. Inv. 56697.
Geldern
- 1997.AR. Taler, 26,51 g, 42 mm.
A. Delmonte, p. 193, nr. 825, 1641.
PT. Inv. 57596.
Utrecht
- 1998.AR. Taler, 22,65 g, 41 mm.
A. Delmonte, p. 198, nr. 847,
1681, fals placat cu argint.
T, deteriorată. Inv. 31655.
Provinciile Unite
- 1999.Ar. Taler, 20,80 g, 40 mm.
MO ARG PRO CN-FOE BELG ...
CONFIDENS DNO NON MOVETVR
1660
T, fals argintat. Inv. 57074.

INDEX I

Împărați și membrii familiei imperiale	Localitatea	Nr. crt.	Nr. piese
1	2	3	4
Titus	Iglița	1885	1
Traian	Capidava	1833	1
	Târgușor	1961	1
Antonius Pius	Mangalia	1932	1
	Slava Rusă	1955	1
Faustina I	Măcin	1934	1
Faustina II	Castelu	1846	1
Severus Alexander	Plopeni	1949	1
Gordianus	Iglița	1886	1
Gallienus	Satu Nou	1952	1
Claudius II	Capidava	1834, 1835	2
	Plopeni	1948	1
Aurelianus	Capidava	1836	1
	Constanța	1849	1
	Eforie Sud	1875, 1876	2
	Dobrogea	1991	1
Tacitus	Constanța	1850	1
Probus	Capidava	1837	1
	Eforie Sud	1877	1
	Iglița	1887	1
	Dobrogea	1992	1
Numerianus	Cetatea	1847	1
Diocletianus	Capidava	1838, 1839	2
	Iglița	1888	1
	Târgușor	1962	1
Maximianus	Capidava	1840	1
	Constanța	1851	1
	Izvoarele	1893	1
	Techirghiol	1960	1
Constantius Chlorus	Constanța	1852	1
Constantin I	Adamclisi	1826	1
	Constanța	1853, 1854	2
	Izvoarele	1895-1900	6
Constantius II	Constanța	1856	1
	Gârliciu	1878, 1879	2
	Izvoarele	1894, 1902-1906	6
	Plopeni	1950	1
	Tuzla	1981	1
Constantius II sau Constans	Cetatea	1848	1
Constans	Constanța	1855	1
	Izvoarele	1901	1

1	2	3	4
Valentinianus I	Capidava	1841	1
	Izvoarele	1908, 1909, 1913	3
Valens	Constanța	1857	1
	Izvoarele	1907, 1910-1912	4
Gratian	Adamclisi	1827	1
Theodosius I	Gârliciu	1880, 1882	2
	Grădina	1883	1
	Izvoarele	1914-1917	4
Arcadius	Gârliciu	1881	1
	Izvoarele	1918, 1921-1924	5
Honorius	Izvoarele	1919, 1925, 1928	3
	Olteni	1939	1
Theodosius II	Hârșova	1884	1
	Izvoarele	1920, 1926, 1927, 1929	4
Anastasius I	Adamclisi	1828	1
Justinus I	Bărăganu	1831	1
	Capidava	1842-1844	3
	Constanța	1858	1
Justinianus I	Adamclisi	1829	1
	Bărăganu	1832	1
	Constanța	1859-1864	6
	Iglița	1889	1
	Târgușor	1963, 1964	2
Justinus II	Adamclisi	1830	1
	Constanța	1865-1868	4
	Izvoarele	1930	1
	Limanu	1931	1
	Șipote	1956-1958	3
	Târgușor	1965	1
	Dobrogea	1993	1
Tiberius II Constantin	Constanța	1869	1
	Ostrov	1941	1
Mauriciu Tiberiu	Constanța	1870, 1871	2
Focas	Constanța	1872, 1873	2
Constantin VII	Mangalia	1933	1
Vasile II-Constantin VIII	Isaccea	1890a	1
	Măcin	1935	1
	Ostrov	1942, 1943	2
	Satu Nou	1953, 1954	2
Roman III	Ostrov	1944	1
	Tibrinu	1982, 1983	2
Mihail IV	Iglița	1890	1
	Ostrov	1945	1
Constantin IX	Reg. Dobrici	1874	1
	Măcin	1836, 1837	2

1	2	3	4
Constantin X	Tibrinu	1984	1
Murad II	Isaccea	1891	1
Bayezid II	Isaccea	1892	1
	Medgidia	1938	1
	Pecineaga	1947	1
Mehmed III	Târgușor	1966	1
Mathias I	Dobrogea	1995	1
Ferdinand II	Dobrogea	1994	1
Suleyman II	Șipote	1959	1
	Târgușor	1967-1974	8
Ahmed III	Târgușor	1975	1
Mahmud I	Târgușor	1976, 1977	2
Mustafa III	Vama Veche	1986-1990	1
Friedrich cel Mare	Ostrov	1946	1

INDEX II

Monetăria	Localitatea	Nr. crt.	Nr. piese	
Antiochia	Cetatea	1847	1	
	Iglița	1886	1	
	Techirghiol	1960	1	
Adrianopol	Isaccea	1891	1	
Aurich	Ostrov	1946	1	
Constantinopol	Adamclisi	1828, 1830	2	
	Bărăganu	1831, 1832	2	
	Capidava	1842, 1843, 1845	3	
	Constanța	1858-1862, 1865, 1866 1869-1873	12	
	Reg. Dobrici	1874	1	
	Grădina	1883	1	
	Iglița	1889	1	
	Izvoarele	1918	1	
	Mangalia	1933	1	
	Medgidia	1938	1	
	Olteni	1939	1	
	Ostrov	1941	1	
	Șipote	1959	1	
	Târgușor	1963, 1967-1977	12	
	Vama-Veche	1986-1990	5	
	Cyzicus	Capidava	1836, 1839	2
		Constanța	1849, 1853, 1864	3
Gârliciu		1881	1	
Izvoarele		1893, 1912	2	
Târgușor		1962	1	
Tuzla		1981	1	
Deventer	Dobrogea	1995, 1996	2	

1	2	3	4
Emden	Dobrogea	1994	1
Geldern	Potârnichea	1951	1
	Dobrogea	1997	1
Heracleea	Capidava	1940	1
	Constanța	1851	1
	Izvoarele	1896	1
	Plopeni	1950	1
Histria	Tuzla	1978	1
Milano(Mediolanum)	Eforie Sud	1875	1
	Dobrogea	1991	1
Nicomedia	Capidava	1844	1
	Constanța	1867, 1868	2
	Târgușor	1964	1
Ragusa	Vama Veche	1985	1
Roma	Capidava	1833-1835, 1837, 1838	5
	Castelu	1846	1
	Constanța	1850, 1852	2
	Eforie Sud	1876	1
	Iglița	1885, 1887, 1888	3
	Izvoarele	1902	1
	Mangalia	1932	1
	Măcin	1934	1
	Plopeni	1948, 1949	2
	Satu Nou	1952	1
	Slava Rusă	1955	1
	Târgușor	1961	1
Serdica	Dobrogea	1992	1
Siscia	Constanța	1856	1
	Izvoarele	1914, 1916	2
Thessalonica	Adamclisi	1826, 1829	2
	Constanța	1863	1
	Izvoarele	1928, 1930	2
	Limanu	1931	1
	Șipote	1956-1958	3
	Târgușor	1965	1
Ticinum	Eforie Sud	1877	1

DÉCOUVERTES MONÉTAIRES EN DOBROUDJA

- Résumé -

Les auteurs présentent en tout 175 monnaies très diverses, découvertes en Dobroudja. On y met en évidence l'importance des monnaies d'or du temps de Théodose 1er et d'Honorius, des bronzes de Numérien et de Tacite. Parmi les émissions byzantines, il faut mentionner le folles de Constantin VII, trouvé à Mangalia et nomisma histamenon de Constantin IX, découvert dans la région de Dobrici avant la seconde Guerre Mondiale. Les auteurs publient aussi un fragment de trésor monétaire découvert à Vama Veche, daté du XVIIIe siècle.

IN MEMORIAM

LIBERTII ÎN SOCIETATEA ROMANĂ A SECOLELOR I - II p. Chr.

IULIAN ANTONESCU

Victorioasă în sângeroasa competiție punică, Roma a cucerit lumea elenistică, incapabilă să opună dușmanului comun un front unitar; legiunile romane au trecut granițele lumii civilizate subjugând celți, iberi, panonieni și bretoni. Fiecare expediție victorioasă arunca pe piață marfa mult căutată a lumii antice, sclavii. Iar abundența a făcut ca la un moment dat, omul să fie valoare-etalon a unui dureros ieftășug: "ieftin ca un sard;" ; "preț de Epirot" ... Pentru majoritatea opiniei publice fenomenul era privit doar ca indicele unei prosperități binevenite; juristii au privit sclavia ca o instituție naturală, firească și conformă dreptului ginților. Copiii găsiți, cei născuți din părinți sclavi sau dintr-un părinte sclav și unul liber, cădeau în servitute. În fine, pentru a completa această trecere în revistă a izvoarelor sclavajului, menționăm rolul jucat de brigandajul maritim sau terestru în alimentarea pieței servile. Exercițarea dreptului patern de vindere a fiului până la trei ori nu pare să fi constituit un izvor important.

Romanii au înțeles gravitatea excepțională a actului înrobirii cu grozavele sale consecințe de ordin material și moral. Căderea în robie apare ca un fenomen ireversibil deoarece, din punct de vedere juridic și social, prin actul opus al eliberării (**manumissio**) fostul sclav redobânda o personalitate trunchiată (**capitis diminutio**); redevenit om liber, umbra sclaviei îl însoțea peste tot, ca un reproș amar îndreptat de opinia publică nu instituției, ci victimei acestei instituții.

Deși faptul a fost legiferat de-abia de dreptul imperial, condamnații la moarte (**in ferrum, ad bestias**) deveneau sclavi (**servi poenae**), pedepsele cele mai aspre, asimilându-se stării de sclavie. O stigmatizare în plus.

* Se publică aici o lucrare independentă, de o mai mare întindere a distinsului istoric, arheolog și om de cultură Iulian Antonescu. Lucrarea ne-a parvenit prin grija d-nei Eugenia Antonescu, soția autorului lucrării. Redacția revistei s-a angajat cu publicarea manuscrisului recunoscând în el valoarea documentară, seriozitatea informației și spontaneitatea scrierii. Între contribuție științifică și dizertație istorică, lucrarea, unică totuși între scrierile având ca subiect societatea antică, se va dovedi utilă deopotrivă istoricului și clasicistului, dascălului de la catedră și studentului. Exceptând unele îndreptări ortografice aduse la zi, s-a respectat textul și trimiterile din notele manuscrisului.

În loc de motto lucrarea poartă o dată și o dedicație: "14 august 1960. Un umil omagiu chiar dacă vor urma și alte lucrări ... Toate n-ar fi decât același lucru: un înflăcărât și umil omagiu".

Publicând lucrarea, aducem la rândul nostru un omagiu celui ce a fost Iulian Antonescu.

De aceea încă din sec. V a. Chr. romanii au recurs la subtilități menite să menajeze calitatea de cetățean și s-o protejeze în anumite cazuri, de pângărirea servilă. De pildă, un cetățean nu putea fi vândut ca sclav decât dincolo de Tibru (**trans Tiberim loco**); cetățenii căzuți prizonieri la dușman și reduși în stare de robie erau considerați victimele unei captivități nedrepte, și ca atare, odată reînțorși din captivitate, ingenui nu liberi; o derogatiune la legile de **justiis nuptiis** din timpul lui Hadrian, e drept, dar bazându-se, după cum ne informează Ulpian pe o tradiție republicană, prevedea că: "atunci când un copil a fost conceput de o sclavă, care este tot sclavă și în momentul nașterii, dar care a fost cândva liberă în timpul cât a fost gravidă, copilul se va naște nu sclav, ci om liber".

Dreptul Pretorian, la rândul său, stipula un sever control al legii la granița dintre cele două lumi, îngrădind în forme stricte, aservirea și **manumissia**.

La apogeu (climaxul sec. III-II), lumea servilă prezenta un mozaic de deznădăcinați de diferite condiții și aspirații, uniți prin vitregia unui destin comun - infernul atotputerniciei stăpânului, strâns în zidurile de fier ale legii.

Pentru micul producător, proprietar al câtorva sclavi tovarăși de muncă și sărăcie, sclavajul continua să păstreze unele trăsături patriarhale din vremea când, puțini la număr și trăind în preajma stăpânului, sclavii nu constituiau, prin munca lor, baza producției. "**Aliter apud antiquos singuli Marcipores Luciporesve dominorum gentiles omnem victum in promiscuo habebat**" (Plinius). Nobilimea patricio-plebeiană proprietară a nenumărați sclavi lucrători agricoli sau personal domestic, utiliza tot felul de categorii servile, calificându-le sau depravându-le după necesitățile și cerințele "bunului gust". De cele mai multe ori, sclavii de pe latifundii (**familia rustica**) erau la discreția unui asupritor de grad inferior, un **villicus** sau **actor**, care-și asigura bunăvoința stăpânului dovedindu-și zelul și vigilența în felurite chipuri.

Din rândurile sclavilor familiei urbane se singularizau cei din anturajul direct al stăpânilor, un adevărat stat major de secretari, intendenți și supraveghetori, trecând sub tăcere bufonii, paraziții, confidenții și alte categorii cu rosturi în contradicție chiar cu morala epocii.

În fine, sclavii publici, ai Statului Roman și ai cetățenilor, își aveau hrana și locuința asigurată, erau adesea remunerați pentru serviciile lor, putând chiar testa asupra unei jumătăți a peculiiului. Mulți dintre ei prestau servicii care cereau îndemănare, probitate, o adevărată calificare funcționarească.

La această diversitate de ordin profesional vine să se adauge și una de ordin etnic, atât de favorabilă stăpânilor de sclavi.

Plinius cel Bătrân, constata cu humor că în fiecare casă avută, sunt reprezentate toate neamurile de pe pământ ..." de la dansatoarea syriană și până la pedagogul grav, de origine greacă".

Icoana patriei și instituțiile strămoșești erau atât de vii, încât sclavii răsculați din Sicilia, în mare parte orientali, au încercat să reinvie pe pământul sicilian, în pofida tradiției autohtone, grecești și cartagineze, monarhia seleucidă. Un veac mai târziu, senatorii care trecuseră de la Sextus Pompeius la Octavian, mărturiseau că sclavii înrolați în flotă și armată priveau pe cetățenii romani drept niște impostori, nerespectând legile romane și înlocuindu-le cu obiceiuri barbare. Spectaculoasa luptă a lui Spartacus cu puterea romană, nu este în ultima instanță decât efortul suprem al unor oameni care, după ce au rupt lanțurile sclaviei, vor să se întoarcă acasă, înfruntând

armată după armată, străbătând Italia de la un capăt la altul.

Oricât de odios trebuie să fi sunat cuvântul **bellum civile** în urechile contemporanilor, lumea liberă împărțită în tabere rivale, nu a șovăit în momente critice să recurgă la sclavi, să-i transforme în unelte, în arme, - cu două tăișuri de multe ori - "Cornelienii" lui Sylla, sclavii înarmați a unui Clodius, Millo, Brutus, și-au slujit cu credință stăpânii.

Trebuie să admitem că a existat în lumea sclavilor o minoritate atașată stăpânilor din diverse motive, dând dovadă de fidelitate, de abnegație în cele mai grele împrejurări. În timpul proscricțiilor, actele de trădare comise de copii față de părinți au întrecut în frecvență pe cele săvârșite de sclavi. Marea majoritate continuă să fie stăpânită cu ajutorul legilor și aparatului de Stat. Respectarea principiului intangibilității puterii stăpânului asupra sclavului, asigurarea exercitării acestei puteri în condiții optime, rămânea unul din punctele cardinale ale politicii interne. Augustus, la sfârșitul luptelor civile, și-a făcut un punct de glorie din aceasta.

Experiența dovedise, în repetate rânduri, că perspectiva unei reprimări drastice nu înspăimânta o lume deznădăjduită, pentru care moartea, oricum ar fi venit, era o eliberare; pe de altă parte, biciul și lanțurile nu erau în stare să garanteze zelul și conștiinciozitatea în muncă. Era momentul să se amintească sclavului, unealtă vie, că în ființa-i înjosită trăiește un om, un om poate spera ceva mai bun, un tratament mai omenos, condiționat de o bună comportare. Marquardt constată pe bună dreptate că în jurul problemei **peculium**-ului, și a altora mai puțin importante ¹, s-a dat lupta care trebuia să transforme, din punct de vedere juridic sclavul, dintr-un lucru într-o persoană.

Girard, consemnează în tratatul său de drept roman ² îmbunătățirea situației sclavilor din punct de vedere juridic, începută din ultimele două secole ale republicii:

"... Toate acestea nu fac însă ca sclavul să nu fie o ființă omenească, ca între el și celelalte obiecte posedate să nu existe o diferență esențială, care-l fac numai pe el să intre alături de copiii sub autoritatea părintească în categoria acelor "**alieni juris**", ceea ce vrea să spună că este în "**dominica potestate**" după cum dâșii sunt în "**patria potestate**" ... Se întrevede o recunoaștere a personalității sclavului, fie în prescripțiile religioase, care-l primesc, într-o anumită măsură, la participarea la cult, care acordă mormântului său protecția asigurată mormântului cetățenilor, fie în obiceiurile și tradițiile domestice, în care sclavul este, se spune, asemănat celorlalte persoane "**in potestate**", în care este ocrotit împotriva abuzului de autoritate din partea lui "**pater familias**", prin aceleași garanții de ordin moral, mai ales în care nu este pedepsit de acesta cu pedepse grele, decât pe baza unei adevărate judecăți ³.

Perspectiva unei pedepse drastice sau a recompensării, înlăturarea treptată a exceselor, determină dublul aspect al legislației referitor la sclavii de la sfârșitul Republicii și începutul Imperiului. În timpul împăraților Iulio - Claudieni, au apărut cele două legi care s-au bucurat de aprecieri diferite, dar care ilustrează destul de bine cele afirmate mai înainte: **senatus consultus Silamian** și **lex Petronia**, prima făcând solidari pe sclavii care se găsesc sub același acoperământ cu stăpânul, dacă acesta a fost asasinat, cea de a doua răpind stăpânilor de sclavi dreptul de a-și sili sclavii să lupte

1. J. Marquardt, *L'organisation financière chez les Romains*, Paris, 1888.

2. P. F. Girard, *Manuel élémentaire de droit romain*, Paris, 1906, p. 93.

3. Garanția cea mai eficace este intervenția disciplinară a censorului.

cu fiarele. Între **Senatus Consultus Silamian** (an 10 p. Chr.) și **Lex Petronia** (din timpul lui Nero) se plasează în timp două hotărâri ale împăratului Claudius, de mai mică importanță, dar nu lipsite de semnificație, creând precedente pentru noi imixțiuni ale statului în raporturile dintre stăpâni și sclavi; e vorba de **Senatus Consultus Claudian** care reglementa relațiile dintre un sclav și o femeie liberă cu sau fără asentimentul stăpânului respectiv și de un edict, răpind stăpânului dreptul de proprietate asupra sclavului părăsit "**ob gravem infirmitatem**" (de obicei în templul lui Esculap).

Cu toată îmbunătățirea formală a situației, relațiile între stăpâni și masa sclavilor continuau să fie încordate și cuvintele lui Seneca⁴ sunt o mărturie valabilă pentru epoca în care ne găsim cu analiza noastră: "**totidem hostes esse, quot servos**".

Diferențiată prin origine, mentalitate și indeletniciri, sclavii au fost stăpâniți de un ideal suprem: **libertatea**.

Indiferent dacă au conceput-o ca o reîntoarcere la starea inițială sau o integrare la viața romană, libertatea rămânea argumentul convingător menit să-i câștige pentru cauza diferitelor partide. Clodius înarmându-i, precizează Cicero "le dădea în mod fățiș speranța eliberării"⁵. La rândul său, Horațiu salută în Epoda IX victoria repurtată asupra lui Sextus Pompeius: "Mare ne-a fost bucuria, când Sextus Pompeius, acel fiu al lui Neptun, alungat din trecătoarea Siciliei, a fugit văzându-și vasele aprinse, el, care amenința glorioasa cetate cu cătușele pe care le scosese sclavilor perfizi".

Mărturii făcute cu prilejuri deosebite, vorbind însă de aceleași temeri și aspirații.

Dacă eliberarea în masă s-a făcut sub imperiul unor condiții excepționale, fiind urmată, imediat după trecerea crizei, de lanțul măsurilor represive, eliberarea individuală s-a bucurat de timpuriu de o legiferare minuțioasă cu forme de procedură consacrate, ca o instituție compatibilă cu interesele claselor dominante și structura statului sclavagist roman.

După cum remarcă A. M. Duff⁶ formele și cauzele eliberării se disting printr-o varietate care se pretează greu la o sistematizare. De aceea voi încerca să-mi aleg un punct de plecare propriu.

Oricare ar fi fost situația sclavului, din punct de vedere juridic era lipsit de personalitate, calitate care făcea pe oricare om subiectul unor îndatoriri și drepturi în viața privată, socială și politică. Să continuăm analiza noastră juridică, având mereu în considerație că, în ultima instanță, coordonatele juridice determină o poziție socială. Lumea oamenilor liberi prezintă un tablou variat de categorii: cetățeni romani, cetățeni cu statut latin, aliați (**socii**), **peregrini**, **peregrini deditici**.

Proprietari de sclavi, ei ridicau prin eliberare fostul sclav la propria condiție civică. De aici o primă constatare care înlesnește îngustarea domeniului nostru de cercetare: sclavii eliberați ai aliaților și peregrinilor, dobândind situația juridică a stăpânilor, continuau să rămână în afara lumii romane propriu zise, într-un mediu care-și păstrează normele proprii de viață civică. Dimpotrivă, foștii sclavi ai cetățenilor romani și latini, purtând numele consacrat de libeți, intrau direct în lumea romană sau, în cazul latinilor, în anticamera acestei lumi privilegiate; luptând împotriva prejudecăților, acaparând domenii de activitate considerate ca nedemne sau minore

4. Seneca, *Epistulae*, 47, 5.

5. Cicero, *Ep. XX (Att. IV, 3)*.

6. A. M. Duff, *Libertii în primele timpuri ale imperiului*.

de lumea ingenuă, ei participă din plin la viața politică, economică și socială romană, rămânând în centrul atenției noastre. Cunoscuți sub numele generic de **manumissi**, de liberi în relațiile cu foștii stăpâni deveniți patroni și numiți **libertini** în raport cu ceilalți cetățeni, libertii pășesc pragul lumii libere aruncând lanțurile sclaviei, dar păstrând, fără voia lor, urmele adânci ale cătușelor. Cum vom vedea la timpul cuvenit, rănile adânci ale sclaviei se vindecă repede sub razele tămăduitoare ale unei vieți prospere, cicatricele însă, rămân, și spre ele se îndreptă mereu, ostentativ și batjocoritor, degetul opiniei publice.

Și pe când în ultimele trei secole ale Republicii, diferențele între patricieni și plebei tind să se estompeze, o nouă prăpastie se adâncește, ridicând de o parte și de alta a ei două categorii care se înfruntă: ingenui și liberti. E drept, tributul de umilință, consfințit prin tot felul de restricții, nu atinge, cel puțin teoretic, decât prima generație, cruțând urmașii; dar, e cu atât mai dureros și apăsător, cu cât trebuie să se mulțumească doar cu un individ, lăsându-i în pace progenitura.

În primele timpuri ale Romei, libertii continuau să aibă o situație puțin diferită de cea anterioară, gravitând în jurul puternicului **pater familias**, ca un satelit în plus din sistemul clientelar.

Odată cu stingerea vechilor familii aristocratice, clienții îngroșau rândurile plebei romane, în proporție din ce în ce mai mare. Fiecare eliberare însemna, nu numai un om liber, ci și un cetățean roman în plus; acest proces, lezând puritatea sângelui roman și prestigiul calității de cetățean a atras de timpuriu atenția legislației romane, cu atât mai mult cu cât, pe de o parte mozaicul etnic al lumii servile se îmbogățea, iar pe de alta, creștea frecvența eliberărilor. Începând cu sec. al II-lea. a. Chr. concepția juridică asupra eliberării se definitivează consacrand totodată modurile de eliberare. **Manumissia** capătă un dublu aspect; unul, general, operația prin care stăpânul renunță la dreptul său de proprietate asupra sclavului; cel de al doilea, particular, specific roman, prin care statul acordă cetățenia; în ultimă instanță libertatea depinde de popor sau de magistrații săi.

De aici, preponderența celor trei moduri de eliberare, **vindicta**, **testamento**, **censu**, presupunând cel puțin formal participarea statului, asupra tuturor celorlalte care, rezumându-se doar la actul de renunțare al stăpânului, pot da doar o libertate precară și până în prima jumătate a secolului I. p. Chr. revocabilă.

Cicero constată la sfârșitul Republicii: "Nu poți deveni om liber decât prin cens, vindicta sau testament"⁷.

Eliberarea prin unul din primele trei moduri este apărută prin lege și irevocabilă. Gaius precizează⁸: "**Ingenui sunt, qui liberi nati sunt, libertini, qui ex juste virtute manumissi sunt**".

În a doua jumătate a sec. I p. Chr., metoda de eliberare prin cens dispare, afirmându-se alte proceduri mai simple și cu caracter mai puțin oficial:

- I : **inter amicos**;
- II : **per epistulam** (scrisoare semnată de stăpân și minimum cinci martori);
- III : **aliis multis modis** ..., stăpânul dând sclavului numele de fiu într-un act public, măritându-și sclava cu un om liber și, din sec. III, permițând sclavului să se înroleze în armată.

7. Cicero, Ep. (Att, II, 10).

8. Gaius, Inst., I, 10 - II.

În pragul erei noastre, recunoașterea **fideicommiss**-ului, a adăugat la eliberarea prin testament o nouă posibilitate; pe lângă vechiul "legat de libertate", care făcea din fostul sclav un **libertus Orcinus**, sclavul poate fi eliberat direct de moștenitori devenind libertul moștenitorului. E vorba, în speță, de o măsură în plus în spiritul reformelor augustiene, menită să evite posibilitatea dispensării libertului de legăturile cu patronul.

În același timp, pentru a evita eliberarea în scopul fraudulos de a lăsa libertului sarcina achitării datoriilor defunctului, s-a legiferat dreptul sclavului dezrobii și instituit moștenitor prin testament, să ceară o "**separatio bonorum**" de la **praetor**, scăpând de urmărirea asupra persoanei sale sau a bunurilor ce ar dobândi pe viitor, păstrându-și în același timp calitatea de **heres alicuius**.

Direct interesată, după cum am văzut, în procesul eliberărilor, autoritatea de stat a exercitat un control sistematic, și în timp ce, conformându-se doar tradițiilor locale, supușii greci, sirieni, cartaginezi ai imperiului eliberează după bunul plac, proprii cetățeni cunosc noi restricții în această privință.

Augustus și Tiberius, restauratori ai vechilor tradiții republicane, au manifestat un interes deosebit pentru măsurile menite să însănătoșească familia romană, pepinieră de magistrați și soldați capabili, și să atragă la o colaborare rodnică, reprezentanții vechilor familii aristocratice. În cadrul acestei politici, apărarea prestigiului calității de "**civis Romanus**", se impunea de la sine. Statul urma să pună noi bariere în calea afluxului de dezrobii, dovedind multă prudență în acordarea cetățeniei. Augustus inaugura în această privință o linie de conduită de la care puțini principii aveau să se abată. Reprezentantul vechii ginți Claudia și generalul victorios, Tiberius, trebuie să solicite verbal sau în scris, o acordare de cetățenie pentru un libert. Augustus, ne informează Suetonius⁹, a limitat extinderea drepturilor de cetățenie romană, acordându-le cu o prudență (**parcissime**), căutând să păstreze puritatea sângelui roman și ferindu-l de amestecul cu categoriile dubioase în ochii aristocrației romane: sclavi, liberti, străini.

După un secol, intervenind pentru acordarea cetățeniei romane unor liberti, Plinius cel Tânăr, scrie împăratului cu tonul unui om care solicită o mare favoare¹⁰. Și mai edificator este răspunsul lui Traian, la o altă scrisoare a prietenului și colaboratorului său. După ce a solicitat și obținut cetățenia romană pentru doctorul Harpocras, Plinius se face a nu fi știut până atunci că protejatul său n-a avut nici cetățenia alexandrină și ca atare o solicită.

E cum am spune, un hatâr de dragul altui hatâr. Atunci, ca și azi, era greu să refuzi un prieten, dar, sub vălul prieteniei care dă răspunsul afirmativ, se întrevide nemulțumirea omului de stat, credincios unei anumite linii de conduită.

"M-am hotărât, urmând obiceiul înaintașilor mei, să nu acord decât cu multă prudență dreptul de cetățenie alexandrin; însă, după ce am dat lui Harpocras, doctorul tău, dreptul de cetățenie roman, nu mă lasă inima să te refuz în ceea ce-mi ceri iarăși pentru el"¹¹...

În acest spirit au fost concepute legile și măsurile privind problema eliberării direct, sau având tangențe cu ea.

9. Suetonius, *Vitae duodecim Caesarum (Augustus)*, 40.

10. Plinius cel Tânăr, *Epistulae*, X, 5,6.

11. Plinius, *Epist.*, X, 7 (*Traian către Plinius*)

După ce reintegraseră proprietarii de sclavi în vechile drepturi, arătând prin măsuri drastice că vremea nesiguranței și dezordinilor trecuse, Augustus a dispus să se facă revizuirea ergastulelor pentru a separa sclavii de cei liberi, pe care samavolnicia vremii îi aruncase în sclavie, apelând, un indiciu în plus al importanței acordată acestei operații, la Tiberius.

Prin legile **Aelia Sentia** și **Fufia Caninia**, ultima plasată de Suetonius tot în timpul lui Augustus, dreptul de a dezrobi era restrâns, în funcție de numărul sclavilor, vârsta stăpânului și comportarea sclavului în timpul vieții servile, cu alte cuvinte, luându-se în considerație pericolul prezentat de elementele înrăite și periculoase, debarcate prin **manumissio** pe țărmul lumii libere.

Așa, de pildă, înfrâna tendințele de lux postum, hotărând un quantum progresiv de sclavi eliberați prin testament, în raport cu numărul de sclavi posedați stabilindu-se limita superioară la o sută. Eliberările depășind numărul legal se anulau, iar încercarea de a ocoli legea scriind numele în orberu, era pedepsită prin anularea tuturor datoriilor.

Lex Aelia Sentia hotăra următoarele :

1. Stăpânul pentru a putea dezrobi trebuia să aibă vârsta de 20 ani, iar sub această etate putea dezrobi numai invocând un motiv serios, (dorința de a dezrobi o sclavă pentru a o lua de soție, pe proprii săi părinți etc.); dezrobirea urma să primească aprobarea unui consiliu cuprinzând, la Roma, 5 senatori și 5 cavaleri, prezidați de consul sau pretor, iar în provincii 20 de recuperatori, cetățeni romani, prezidați de guvernatorul provinciei. Când stăpânul voia să confere liberatului calitatea de cetățean, mai era obligat să uzeze de procedura **vindicta**.

2. Dezrobitorul trebuia să aibă 30 de ani, afară numai dacă consiliul sus menționat nu găsea o justă cauză de derogare; o încălcare a legii atrăgea pentru liberti un gen special de cetățenie, **Latină - Juniană**, iar încercarea de fraudă transforma așa-zisul eliberat în **Caesaris servus**.

3. Nu se putea face o dezrobire în fraudă creditorilor, dezrobirea frauduloasă considerându-se ca ne-existentă. O atare dezrobire era validată într-un singur caz, când stăpânul a dezrobit sclavul prin testament și l-a instituit moștenitor.

4. Nu se putea dezrobi, făcându-i cetățeni, ci numai peregrini, deditici, sclavii **vincti tortive**, ținuți în lanțuri, chinuiți.

Lex Junia (Norbana ?) integra în categoria latinilor junieni, pe toți cei care, sclavi fiind, fuseseră eliberați quasi oficial (**inter amicos, per epistulam**), plasând respectivul liberat în situația unui om liberat de fapt și sclav de drept. Majoritatea juriștilor văd în ea un precedent pentru cele două legi menționate.

În fine, un edict al lui Claudius, includea în această categorie libertină pe sclavul care-și dobândise libertatea fiind bătrân și bolnav, părăsit de stăpân.

O vedere de ansamblu a acestui sistem de legi (**Aelia Sentia - Fufia Caninia**) scoate în evidență, pe de o parte efortul statului de a limita și controla sever **manumissia** îndepărtând prin claritate și concizie posibilitatea oricărui fel de echivoc și eschivare, pe de alta, o nouă discriminare în lumea libertină; din câmpul cercetării noastre, peregrinii, destinați la o condiție ereditară, și completând tabloul libertilor cu Latinii Junieni.

Prevederile legislației augustiene cu privire la eliberări ca și impozitul instituit în aceeași vreme (**vicissima libertatis**) de 5% au fost respectate de legi și oameni. În vre-

mea împăratului Traian, ca bun cunoscător al legilor, unchiul soției lui Plinius cerea cu insistență vizita proconsulului, prieten al nepotului său, pentru a-și elibera în toată puterea cuvântului, câțiva sclavi, iar Plinius își dă pe deplin avizul:

"Dacă vrei să-ți eliberezi pe deplin sclavii, cărora zilele trecute le-ai și dat, față de prieteni, libertatea, nu șovăi să apelezi la un om, care ar face fără să-și bată capul și ocolul pământului ca să te servească"¹².

În schimb părerile asupra urmărilor pătrunderii foștilor sclavi în rândurile cetățenilor încep să fie mai puțin rigide dacă ne orientăm după opiniile aceluiași Plinius, demn de a fi privit exponentul opiniei publice și al unui sistem de guvernământ. Iată ce scrie colaboratorul lui Traian rudei soției sale, în aceeași ordine de idei:

"Sunt mulțumit că vizita scumpului meu Tiro ți-a făcut plăcere, însă sunt mai ales încântat pentru că prezența proconsulului, a prilejuit, după cum îmi scrii, să-ți eliberezi mai mulți sclavi. Doresc din suflet ca țara noastră să prospere din toate privințele, mai ales în cetățeni; aceasta-i cea mai frumoasă podoabă a unei țări" ...

Gaius schițează în câteva rânduri cu precizarea juristului roman, condiția juridică a Latinilor Junieni ¹³ " ... **homines Latini Juniani appellatur; Latini ideo, quia adsimulati sunt Latinis coloniariis; Juniani ideo quia per legem Juniam libertatem acceperunt, cum olim servi viderentur esse. Non tamen illis permitit lex Junia vel ipsis testamentum facere, vel ex testamento alieno capere, vel tutores testamento dari. Quod autem diximus extestamento eos capere non posse, ita intellegemus, ne quid directo hereditatis legatorumve nomine, eos posse capere dicamus; alioquin per fidei commissum capere possunt**".

Priviți de sus de libertii cetățeni romani, ca unii care "trăiesc liberi dar mor sclavi", Latinii Junieni puteau obține cetățenia deplină prin:

- **iteratione** (reeditarea manumissiunii printr-una din metodele consacrate);
- **beneficio principali** (decizie a împăratului);
- **militia, nave, aedificio, pistrino** (prestând serviciu în vigiles, construind o corabie, o clădire, o moară);
- **mulier quaesit ter enixa** (nașterea a trei copii);
- **anniculi causae probatio** (dovedind că au un copil de un an);
- **erroris causae probatio** (dovedind că fiind căsătorit cu o Latină, ignorase situația soției).

E un punct câștigat, care-i apropie de categoriile libertine de drept latin și roman. În același timp, căile de dobândire a mult doritei cetățenii îi transformă în elemente întreprinzătoare și devotate, solicitate de necesitățile statului în anumite ramuri de activitate.

Cu aceasta ne-am desăvârșit tabloul marelui categorii a dezrobiților, încadrată astfel, în succinta prezentare a lui Gaius: "**Et quidem summa divisio de jure personarum haec est, quod omnes homines aut liberi aut servi sunt. Rursus liberorum hominum, alii ingenui, alii libertini sunt. Ingenui sunt qui liberi nati sunt; libertini qui ex justa servitute manumissi.**

Rursus libertinorum tria sunt genera¹⁴; nam aut cives Romani, aut Latini, aut

12. Plinius, *Epistulae*, VII, 16(către Fabatus).

13. Gaius, *Institutiones*, 22.

14. Libertinorum genera sunt tria: Cives Romani, Latini Romani, deditionum numero.

dedictorum numero sunt ... (Gaius, *Inst., commentarius* I, III, *De Condicione Hominum*). Am enumerat rând pe rând diferite categorii libertine.

Condiția de libert este marcată, după cum observă Girard¹⁵ prin două categorii de inferiorități: inferiorități politice, menite să restrângă în stat influența cetățenilor cu un trecut suspect și inferiorități de ordin privat, care-și trag originea mai ales din legăturile prin care libertul este atașat de fostul stăpân. Aceste legături limitate exclusiv la sclavul eliberat, par să fi dăinuit, inițial mai multe generații, extinzându-se și asupra urmașilor. Suetonius ne informează că într-o vreme nu prea îndepărtată, erau excluși din categoria ingenuilor descendenții din prima spiță a libertilor¹⁶.

Cum, la romani, personalitate presupunea întrunirea a trei elemente¹⁷ - libertatea, cetățenia, familia - să încercăm o sistematizare a restricțiilor care știrbesc personalitatea libertului, tocmai din acest punct de vedere.

I. Din punct de vedere al libertății (**status libertatis**) libertul cetățean roman are o condiție asimilată condiției juridice a cetățeanului ingenuu, actul eliberării având un caracter irevocabil, cu o singură derogare, survenită sub imperiu (prima mențiune în vremea lui Claudius): cazurile de ingraturdine notorie, care puteau duce, în urma unui adevărat proces, la anularea manumissiei.

II. În privința cetățeniei (**status civitatis**) discriminarea e sensibil accentuată.

Libertul nu poate, în materie de drept public să exercite magistraturi și să facă parte din senat (ultima restricție extinsă și asupra primei generații de descendenți).

Restricțiile lui **jus honorum** merg și mai departe, interzicând posibilități de afirmare și mai modeste; **lex Vitellia** (24 p. Chr.) le interzice și magistraturile municipale. Mai puțin radicală se prezintă situația referitor la **jus suffragii** și **militiae**, libertii făcând parte din cele patru triburi urbane și putând servi în diferite tipuri de unități militare și polițienești, cu excepția legiunilor, armata regulată și cetățenească prin excelență.

Există indicii că în vremea lui Augustus ar fi fost privați de **jus suffragii**, dispărând din cuprinsul numelui lor menționarea tribului.

III. După cât mi se pare însă, rădăcinile întregului complex de inferiorități civico-sociale, se dezvăluie la analiza celui de al 3-lea aspect al personalității libertului: **status familiae**. Privind situația din punct de vedere al libertului față de propria familie, nu remarcăm nici o știrbire a drepturilor lui **pater familias**; în privința lui **jus connubii**, unde ne-am fi putut aștepta la un sistem de legi discriminatorii, menite să facă cu neputință combinații matrimoniale supărătoare ingenuilor, restricțiile se limitează la interzicerea căsătoriilor contractate între libeți și membrii ai ordinului senatorial (**Lex Julia de maritandis ordinibus**) ca adaos la o lege datând din secolul II a. Chr. preconizând aceeași prohibiție în cazul eventualei alianțe între libeți și propria patroană, sau fiica acesteia.

În aceeași măsură însă, ca fost sclav, libertul rămânea "câmpul de atracție" al stăpânului conform aceluiași **status familiae**, aplicat de astă dată de la patron la libert.

Stăpânul renunța, în cazul eliberării la **dominica potestas**, concretizând legătura cu sclavul eliberat printr-un complex de prețuri și îndatoriri reciproce. Libertul continuă într-o nouă formă dependența de casa care, după cum se explică atât de plastic

15. Girard, *op. cit.*, p. 121.

16. Suetonius, *Claudius*, 24.

17. *Tria enim sunt quae habemus: libertatem, civitatem, familiam.* (Paulus, *Digestae*, 4, 5).

Plinius în scrisoarea către Paternus "este pentru sclavi un stat și o patrie"¹⁸.

Așa se explică anumite obligații care nu decurg nici din "**jura libertorum**", nici din poziția de client al libertului, fiind necunoscute clienților ingenui. De pildă, scrisoarea de despărțire¹⁹ era înmănată din partea bărbatului, fie soției personal, fie rudelor acesteia, de un libert sau de unul din frații soțului; dreptul de tutelă asupra sclavilor de sex masculin, eliberați înainte de pubertate și asupra libertelor **sui juris** constituia un monopol al patronului și, după moartea acestuia, al urmașilor săi; în fine, în caz de înfiere (fie că e vorba de adoptate sau adrogare) libertul nu poate, fără consimțământul patronului, să primească alt părinte adoptiv, decât tot pe patron. Motivarea este semnificativă, adoptarea fiind privită ca o instituție prin care se crea artificial **patria potestas**.

În această privință, Mommsen și Girard vorbesc de aceste legături ca de o pseudo-înrudire.

"Legătura rezultând din patronat, care se transmite urmașilor patronului, dar nu și celor ai libertului, este o legătură de pseudorudenie care se aseamănă cu aceea care-l leagă pe copil de tată.

Patronul i-a dat libertului personalitatea aproape la fel cum o dă tatăl copilului și se poate spune că acest fapt își găsește expresie în cazul numelui într-un fel asemănător"²⁰.

În felul acesta, de-abia scăpat de lanțul sclaviei, omul nostru trebuia să-și plece voința, într-o supusă obediență, principiilor unei instituții cu tradiție gentilică și cu rosturi bine precizate în societatea romană. Patronatul și clientela cu ansamblul de probleme pe care-l ridică, depășesc sfera lucrării noastre, constituind un subiect aparte; să încercăm o sumară creionare, necesară unei bune orientări.

Apărută ca un corolar al exclusivismului gentilic, care obligă străinul, veneticul și oricare altă persoană fără apărare să caute protecția influentului **pater familias**, instituția patronatului s-a dezvoltat cu vremea, jucând, în diferitele epoci ale istoriei Romei, roluri diferite.

În pragul prăbușirii republicii, ea "lega pe diferiți oameni de stat de masele populare"²¹. **Fides** - credință personală, era considerată ca fiind obligatorie atât pentru patron, cât și pentru client".

Între client și patron existau îndatoriri reciproce; patronul datora asistență clientului, reprezentare în justiție, consilii juridice (**Clienti promere jura**).

Reaua credință a patronului atrăgea aplicarea regulii-sanțiune a celor XII Table²².

La rândul său, clientul era dator să respecte patronul, să-l însoțească la război, să contribuie la diferite cheltuieli (plată de amenzi, înzestrarea fiicelor etc.).

Domnia lui Augustus, străduindu-se să refacă instituțiile tradiționale greu avariate de furtunile prin care trecuse întreaga societate romană, avea să se facă resimțită și în acest domeniu.

O instituție bazată pe tradiția strămoșească și "**fides**", nu putea decât să prospere într-o societate aflată sub auspiciile omului care caracterizându-și activitatea, declara:

18. Plinius cel Tânăr, *Epistulae*, VIII, 16

19. Libellus repudii

20. Girard, *op. cit.*, p. 121.

21. N. A. Mașkin, *Principatul lui Augustus*, Buc., 1954, p. 14.

22. „*Patronus si clienti fraudem fecerit, sacer esto*” (8, 21).

"Prin noile legi introduse din inițiativa mea, am readus obiceiurile strămoșilor, ce au fost date uitării în vremea noastră și am lăsat posterității exemple demne de imitat"²³.

Efemera prosperitate a aristocrației romane din timpul lui Augustus, remarcă Ferrero²⁴, avea să producă îngroșarea rândurilor clientelei cu noi și variate tipuri.

Mulți dintre clienți formează suita de bufoni și paraziți atât de necesară orgoliului proaspeților îmbogățiți. Alții, mai activi, comit abuzuri în numele patronilor, se îmbogățesc și caută să intre în lumea bună, strecurându-se pe scara de serviciu. Protestul lui Valerius Messala împotriva clienților care, purtând **nomina** și **cognomina** patronilor, se dădeau drept membri ai ginților respective, nu-i un semnal de alarmă izolat²⁵.

Oricum, pâinea oferită de patron era amară, de multe ori.

"Mai întâi, să-ți intre bine în cap că, încuviințându-ți să iei loc la masă, un patron te crede indeajuns de răsplătit pentru vechile tale servicii"²⁶.

Umilirile de la masă se țin lanț, și de multe ori, clientul parazit sau filozoful infometat are de înfruntat aroganța sclavilor:

"Casele bogătașilor sunt pline de sclavi impertinenți". Câteva rânduri din Lucian ne vor ajuta să completăm tabloul.

"Dacă un nou venit își face apariția, ești trimis pe la spatele oaspeților, într-un colțisor disprețuit de ceilalți. Nu-i deloc de trebuință să fii tratat într-adevăr, cu atenția cuvenită unui musafir, unui străin și ai fi nechibzuit s-o pretinzi ...

Ți se servesc cele mai proaste bucăți, un vin de calitate inferioară, și de fiecare dată, sclavul care te servește îți șoptește:

"Ești de-ai casei?"

Înregimentat și el în marea categorie a clienților, libertul cunoaște obligații, restricții, drepturi și umiliri.

Patronul exercita asupra libertului un complex de drepturi, **jura libertorum**, constând din dreptul de a-l obliga să execute angajamentele luate în momentul eliberării, deci cu caracter particular de la caz la caz și dintr-un număr de obligații din partea celui de al doilea, definitivitate în dreptul republican.

I. **OBSEQUIUM** - respectul deosebit manifestat prin:

- prohibiția făcută libertului de a intenta o acțiune contra patronului fără încuviințarea magistratului. ("**Parentem, patronum patronam, liberos, parentes de patroni patronae, in jus sine permissu meo ne quis vocat**").

- interdicția de a-i intenta proces pentru înșelăciune, fraudă, șicană;

- reprimarea cazurilor de ingratitude din partea libertului.

II. **BONA** : vocațiunea la succesiunea libertului și, eventual dreptul de tutelă și curatelă. În cazul morții intentate libertului fără "**heredes sui**", legea celor XII Table desemna ca moștenitor pe patron. În secolul al II-lea a. Chr. patronul dobândește **bonorum possessio dimidiaie partis**, dacă libertul nu are copii; acest drept se transmitea și descendenților patronului chiar dacă erau emancipați. În fine, legile caducare augusteene au motivat acest quantum după ipoteze, acordând și patroanei dreptul de

23. *Res Gestae*, 8

24. *Grandeur et décadence de Rome*, vol. V, *La République d'Auguste*, p. 256.

25. Plinius cel Bătrân, *Nat. Hist.*, 35, 8.

26. Juvenal, *Satira*, V (*Paraziții*).

moștenire, dacă avea **jus libertorum**. Interesantă și ilustrativă totodată este perseverența minuțioasă cu care legea înlătura, una după alta, orice posibilitate de evaziune. După ce, din punct de vedere practic, se înlătura libertului posibilitatea unei acțiuni juridice energice împotriva patronului, aceeași legislație apăra dreptul de moștenire al patronului; așa, libertul nu putea ocoli aplicarea regulii adoptând un copil, deoarece prin lege, lipsa unui moștenitor natural înlătura posibilitatea instituirii unui alt moștenitor în afara patronului.

III. **OPERAЕ**; diferite servicii; unele de simplă complezență, neapreciabile în bani (**operae officiales**); altele, evaluabile în bani (de obicei un număr oarecare de zile, **operae fabriles, artificiales**), conferind, în caz de neexecutare dreptul la acțiune judiciară (**judicium operarum**). Ca o palidă compensație, edictul lui Rutillius oprea pe patron să ceară daruri (**munera**) prea oneroase.

Tabloul situației juridice a libertilor n-ar fi complet dacă nu am pomeni, de două legi, în spiritul politicii de restaurare augusteene, ambele datând din anul 18 a. Chr. : **Lex Julia de adulteriis** și **Lex Julia de maritandis ordinibus**. O analiză a lor ne înlesnește înțelegerea atitudinii lui Augustus și în ultimă instanță a majorității succesorilor săi în problema libertilor, a cărui importanță am încercat s-o apreciem la începutul lucrării.

Dacă statul ia măsuri pentru stabilirea afluxului de eliberări, ducând la sporirea numerică nedorită a elementelor sedicioase și neproductive din plebea orășenească, o întărire a păturilor mijlocii cu elita lumii libertine, întreprinzătoare și conformă în felul ei de viață idealului roman, e de dorit, și ca atare incurajată.

Când **Lex Julia de adulteriis** cobora pe libertul seducător pe aceeași treaptă cu sclavul, permițând soțului înșelat să-l ucidă (e vorba nu de orice libert, ci în speță de un libert al familiei), e mai degrabă o încercare de a lichida o veche racilă, săpând din temelii familia romană, decât o expresă înjosire a categoriei libertine. În schimb, aceeași lege, după cum constată și Ulpian²⁷, reabilita femeia libertă cinstită, punând-o alături de **ingenua honestas**, ca valoare morală și lăsând nepedepsite doar legăturile cu proxenetele, prostituatele, libertele lor și artistele.

Familia unor liberti onorabili, putea fi o minunată pepinieră de ingenui; ca atare, **Lex Julia de maritandis ordinibus**, prohibind doar supărătorul amestec de sânge libertin cu cel al selectului ordin senatorial, nu împiedica câtuși de puțin înrudirea cu celelalte categorii sociale.

Mai mult, emancipa mariajele rodnice, parțial sau total, de stânjenitoarea dependență patronală, manifestată de multe ori prin capricii în discordanță cu măsurile demografice luate de Augustus. O simplă enumerare este concludentă. Legea autoriza căsătoria libertilor de ambele sexe, care nu fuseseră eliberați decât cu condiția - capriciu și calcul, totodată - de a rămâne celibatari (condiție des întâlnită și rețetă sigură pentru asigurarea unei certe moșteniri); scutea de **operae** libertii cu doi sau mai mulți copii; femeia libertă era scutită de **operae**, odată căsătorită cu aprobarea patronului; în fine, apărând căsnicia de disocierea epidemică a epocii, se ridica dreptul libertei de a divorța fără consimțământul soțului.

Că toate aceste măsuri erau doar în favoarea elitei libertine, sau, cum am zice în limbaj modern, a celor "așezați", ne-o dovedește din plin exceptarea de la aceste privilegii a categoriilor în război, după concepția vremii, cu morala: artiștii și gladiatorii.

27. Ulpian, frg. 13.

Ne mai rămâne să stabilim care erau normele de transmitere prerogativelor patronale.

După cum remarcă Girard, **jura patronatus** făceau parte mai mult din patrimoniul moral decât din averea propriu zisă a cetățeanului; de aceea succesiunea la drepturile de patronat era distinctă de succesiunea de bunuri, aceasta din urmă putând fi dobândită și de un terțiu, pe când cea dintâi rămânea fiului său desmoștenit (problemă legată în ultimă instanță tot de **status familiae**).

În lipsa fiilor, drepturile de patronat se transmiteau agnaților sau gentililor.

Un edict din vremea lui Claudius recunoștea părintelui facultatea de a atribui **jura patronatus** numai unuia dintre copii (**adsignatio liberti**), numai **operae fabriles** putând trece la moștenitorul extern (adoptat, desemnat prin testament). În cazul unei dezmoșteniri, fiul exheredat continua să se bucure de **jura patronatus**.

În cazul dobândirii cetățeniei romane, patronul continua să-și exercite drepturile patronale îmbogățite cu cele tipic romane (ex. drepturile successorale, restricțiile unei eventuale acțiuni judiciare etc.)²⁸ **Ut qui civitatem Romanam consequentur, jura libertorum retineant ... idem iis eademque condicio esto, quae esset, si civitate mutatus mutata non esset.**

În ce măsură plecând de la câteva cazuri izolate putem trage concluzii de ordin general? Cred că răspunsul cel mai bun îl constituie aflul libertților provinciali la Roma, pentru care patroni proaspeți încetățeniți și intrați recent în grația împăraților, solicită cetățenia sau alte favoruri, spre marea nemulțumire a opiniei publice romane.

Cu cât libertii se afirmau mai mult în diverse ramuri de activitate, se remarcă, începând cu epoca imperială, o tendință de a oferi cel puțin unor elemente privilegiate posibilitatea unei emancipări totale.

Încă din timpurile Republicii patronul nedemn pierdea drepturile sale asupra libertului, în cazul unei acuzații capitale nedrepte, refuzului ajutorului alimentar etc.

La începutul Imperiului, printr-o dispoziție a legii **Aelia-Sentia**, încercarea patronului de a converti în bani dreptul la **operae**, atrăgea aceeași sancțiune.

Lex Julia de maritandis, prevedea, de asemeni, și alte cazuri de emancipare de sub dependența patronală, despre care am vorbit la locul potrivit.

Dar, cu toate aceste cazuri, libertul scutit de dependența sa patronală, rămânea un libert, un stigmatizat oarecum.

Intervenția directă a împăratului, în schimb, putea conferi ingenuitatea.

Prin **jus aureorum anulorum**, libertul era asimilat ingenului în raport cu ceilalți cetățeni, nu și față de patron; în schimb **restitutio natalium**, oferea o ingenuitate integrală. Cum și într-un caz și altul, decizia imperială necesita liberul consimțământ al patronilor, atotputernicii liberti Claudieni și Neronieni, au desprins din panoplia republicană o veche procedură, dată până atunci uitării: procesul pentru libertate, analog cu **vindicatio in libertatem**, judecat sub formă de **praejudicium** de către recuperatori. Drapând violența în toga legalității, Nero declara printr-o sentință că Paris, libertul mătușii sale Domitia, se născuse liber.²⁹ Același Paris, după cum continuă să ne informeze Tacit, nu s-a mulțumit cu atât ci, "a intentat un proces Domitiei, ca să-i dea îndărăt suma de zece mii sesterți, cu care își cumpăraseră libertatea, pretinzând că se născuse liber. Tribunalul i-a dat dreptate, pentru a face pe placul lui Nero".

28. **Lex Salpensana** (81-84), paragraful XXIII.

29. Tacit, **Annales**, XIII, 27.

Pe când însă elita libertină, dobânda ingenuitatea prin grația imperială sau o smulgea prin procese în care augusta protecție îi asigura întotdeauna câștig de cauză, marea masă a libertilor rămânea sub dependența patronilor.

O legătură devenită inutilă și jignitoare în ochii libertului sfetnic împărătesc și a bogatului latifundiar, continua să se impună ca o necesitate, libertului de condiție mijlocie.

Pentru el dizgrația patronală era o catastrofă; ingenunchiat înaintea patronului sau a prietenilor acestuia, implora iertarea, cerșea o intervenție favorabilă, neprecupețind cele mai dureroase umiliri.

"Libertul tău, scrie Plinius unui prieten, pe care mi-ai spus că ești supărat foc, m-a căutat; s-a aruncat la picioarele mele, și a rămas așa, înlănțuindu-le, de parcă ar fi fost ale tale. Cât a plâns, cât m-a rugat, pe urmă a rămas tăcut îndelung ...; într-un cuvânt, sunt pătruns de pocăința lui ...

L-ai iubit pe omul acesta și cred că-i vei reda într-o zi bunăvoința ta. Ia-i în considerație tinerețea, lacrimile și fă-ți ascultată și bunătața ta obișnuită"³⁰.

În altă scrisoare, Plinius mulțumește prietenului care i-a ascultat rugămintea și-și permite o dojană discret strecurată printre rânduri :

"Meriți laudă și mulțumirile mele; totodată însă, te sfătuiesc ca pe viitor să fii indulgent față de greșelile oamenilor tăi; chiar dacă ar lipsi vreun mijlocitor în preajmă-ți"³¹.

Într-o ședință a senatului din aceași vreme se dezbate problema libertilor lui Afranius Dexter, consul, găsit mort la el acasă ignorându-se" dacă a fost ucis de propria-i mână sau de oamenii lui, printr-o crimă a lor, sau printr-un act de supunere (la porunca cuiva)"³². Diferitele opinii pronunțate cu acest prilej, cerând fie interogatoriul cu tortură, fie deportarea, fie condamnarea la moarte, amintesc prea mult de **senatus consultul** Silian, ca să nu pună în evidență un adevăr vrednic de luat în seamă.

E vorba de faptul că, exceptând genul libertului privilegiat, cu stare materială înfloritoare și relații întinse, libertul de rând, dependent de bunăvoința patronului și ca atare supus capriciilor și vexațiunilor acestuia, apare înaintea legii și instanțelor sale cu circumstanță agravantă a trecutului său de robie; mai mult, în momente critice ca în cazul sus amintit, ancheta suspicioasă nu șovăie să treacă peste drepturile sale cetățenești, asimilându-l cu brutalitate vechii sale condiții servile.

Avizați asupra tuturor acestor circumstanțe și familiarizați cu condiția juridico-socială a categoriei de care ne ocupăm, vom încerca să o urmărim în diferite ramuri de activitate.

LIBERTII ÎN VIAȚA ECONOMICĂ

Odată cu libertatea și toate avantajele dobândite prin ea, proaspătul dezrobit avea să-și pună, lucru nou și totodată îngrijorător pentru el, problema existenței.

Libertul putea să rămână în serviciul stăpânului activând cu perspectiva unei avansări favorabile, ori complăcându-se în postura puțin onorabilă de parazit, sau, din motive binecuvântate, să păsească spre o viață nouă, cu rosturi noi și inițiativă proprie.

30. Plinius cel Tânăr, **Epistulae**, IX, 21 (către Sabinianus).

31. Plinius cel Tânăr, **Epistulae**, IX, 24 (către Sabinianus).

32. Plinius cel Tânăr, **Epistulae**, VIII, 14 (către Ariston).

Și, aidoma cortegiului de soldați eliberați, rândurile libertților cuprinzând caractere, aspirații și posibilități variate, își căutau întrebuintărea și râvneau prosperitate, într-o lume în care cele mai bune locuri erau demult ocupate.

"Publicul, constată Cicero, urăște și disprețuiește unele profesii, cum ar fi cea de perceptor și cămătar. Sunt considerate ca nedemne pentru un om liber muncile prestate de zilieri, fiindcă luându-și salariul, aceștia se vând și devin sclavi. Micii negustori care, de îndată ce au cumpărat marfa o și vând, sunt în egală măsură, oameni vrednici de dispreț; deoarece nu realizează nimic dacă nu mint cu nerușinare, și nimic nu-ți face mai puțină cinste decât înșelăciunea. Tot așa de josnică e și munca cu brațele; nu găsești într-un atelier nimic care să fie demn de un om liber. Cei mai puțin vrednici de luat în seamă sunt cei care se ocupă cu cele destinate gurii, cum ar fi "bucătarii, negustorii de pește și păsări" ca să vorbim ca Terențiu³³.

Trebuie să mai adăugăm în aceeași categorie, negustorii de parfumuri, dansatorii și toate casele de joc.

Dimpotrivă, profesiunile care presupun o instrucție superioară sau prezintă o utilizare considerabilă, cum ar fi medicina, arhitectura, predarea lucrurilor serioase și decente, nu sunt deloc deplasate pentru acei care s-au pregătit să le profeseze.

Comerțul cu amănuntul, este un lucru josnic; comerțul purtat pe picior mare, în care se importă din diferite țări o mare cantitate de mărfuri, pentru a fi revândute fără înșelăciune, dimpotrivă, nu-i deloc un lucru de disprețuit. Marele negustor, care, mulțumindu-se cu câștigul său după ce a părăsit de atâtea ori marea pentru a cobori în port, părăsește, în sfârșit, și portul pentru a se odihni într-o vastă proprietate funciară, este chiar vrednic de elogii.

Dar, din toate sursele de câștig, nu exista alta mai bună, mai plăcută și mai vrednică de un om liber ca proprietatea funciară".

Citatul este destul de lung, dar plătește din plin locul pe care-l ocupă³⁴.

Fiecare poartă închisă de conservatoarea mână a opiniei publice, pentru elita societății, interzicându-i accesul spre prohibitele îndeletniciri - nici marele comerț, nici cămătăria, nu pot fi compatibile pretențiilor aristocratice - se deschide larg înaintea libertului. Otrăvită de disprețul pentru munca manuală, plebea înstărită urmează exemplul aristocrației, cedând terenul în domeniul activității manuale și mercantile. Mare parte din păturile de jos preferă din aceleași motive cariera armelor sau parazitismul pe seama statului și persoanelor influente, unor îndeletniciri care înjosesc. Chiar în domeniul muncii intelectuale, aristocrația nu înțelege să se consacre decât activității juridice și beletristice; profesiunile pedagogice, medicale, sunt onorabile, o consemnează și Cicero dar ... puțin convenabile orgoliului nobiliar.

Așa stând lucrurile, cuvintele lui Cicero ne lasă să întrevădem un vast câmp de activitate oferit priceperii și inițiativei libertului. Și dacă omul din lumea bună, dorește cu tot dinadinsul să exploateze domenii de activitate compromițătoare, trebuie să apeleze la o persoană interpusă, sclav sau libert al familiei, de cele mai multe ori, care având în vedere interesele stăpânului, nu și le neglijează nici pe ale sale.

Pentru a sfârși aceste considerații preliminare, adăugăm că pasajul ciceronian se mai pretează la o interpretare. Dacă diferitele îndeletniciri, pe lângă avantajii materiale respective, conferă totodată o anumită poziție socială în ochii opiniei publice, un

33. Cicero se referă la piesa lui Terentius, *Eunuchus*, II, 2, 26.

34. Cicero, *De officiis*, 42.

întreprinzător norocos, va tinde în urma unui pelerinaj mai mult sau mai puțin îndelungat de la o îndeletnicire la alta, calitativ superioară, să-și plaseze veniturile în proprietatea funciară, garanția unei vieți tihnite și mai ales, a unei bune reputații.

Setea de câștig și orgoliul merg mână în mână; ca atare, toate drumurile duc la proprietatea funciară, singura capabilă să confere un prestigiu aristocratic.

Debuturile pot fi oricât de diferite, țelul suprem rămâne același.

"În sfârșit, mărturisește Trimalchio, prin bunăvoința zeilor, am ajuns stăpân în casă și iacă, băgai și pe stăpânul meu în cofă. Ce să mai lungesc vorba, el mă lasă moștenitorul său împreună cu împăratul și căpătai o avere însemnată.

Totuși, nimeni nu se satură din nimic. Mi-a venit pofta să fac comerț ...

... Dintr-o singură călătorie câștigai suma rotundă de 10 milioane de sesterti.

Îndată răscumpărai toate pământurile care aparținuseră stăpânului meu, îmi construii o casă și-mi cumpărai cai și căruță. Pe tot ce puneam mâna creștea ca un fagure de miere ...

Afară de aceasta voi primi în curând o moștenire. Și dacă am norocul să-mi adaog și pământurile din Apulia la pământurile mele, atelajele și sclavii necesari.

După ce avui mai mult decât tot orașul unde mă născusem, lăsându-mi la o parte registrele, mă retrăsei din comerț, și începui prin libertți (ca unul care a urcat prea sus ca să-și mai poată permite luxul să se compromită) să dau bani cu camătă ...

Voi ajunge destul de bine în viață".

Și personajul lui Petronius conchide pe un ton realist, vrednic de eroii balzacieni:

"Credeti-mă: un ban ai, un ban prețuiești, și după cât ai, vei fi socotit. Așa-s eu, prietenul vostru, am fost broască, azi sunt rege ... etc"³⁵.

Furia de a aduna averi, se plânge Plinius, a pus stăpânire într-atât pe oameni, încât s-ar putea spune că nu ei stăpânesc averile, ci că ei sunt stăpâniți de ele.³⁶

Dar, până a ajunge la bogăție e nevoie de o luptă aprigă, îndârjită de concurență, și, de cele mai multe ori, debutul este cât se poate de modest. În orice ocazie însă, zelul și priceperea îl caracterizează pe libert.

"Vezi, îl informează un binevoitor pe unul din oaspeții lui Trimalchio, trecând în revistă libertții invitați "foarte groși la pungă", pe acela care stă în ultimul loc? Are azi o avere de 800.000 sesterti. Din nimic a făcut-o. Mai acum câtăva vreme căra lemne cu spinarea"³⁷.

Nu oricine se poate lăuda cu o astfel de ascensiune; o mare parte din masa libertină se consacră atelierelor manufacturiere, producției și desfacerii produselor, ocupații încredințate ei ca urmare a disprețului aristocratic manifestat în lumea romană pentru astfel de îndeletniciri. Amestecată cu lucrătorii și micii negustori plebei, această harnică și productivă pătură a populației, era stigmatizată cu înjositorul termen de **faex urbana** și ducea o existență precară.

Cicero, remarcând diversitatea lumii servile, constată că, făcând lista sclavilor unei case bogate, enumeri în același timp cele mai felurite îndeletniciri, începând cu meseriile calificate și sfârșind cu cele mai fanteziste roluri. Ce puteau să ajungă odată liberi, oameni care nu se pricepeau la nimic? Afară de cei care-și găseau un rost în anturajul patronului, majoritatea urma să-și caute o întrebuintare, înființând con-

35. Petronius, *Satyricon*, LXXVI.

36. Plinius, *Epistulae*, IX, 30 (către Geminus).

37. Petronius, *Satyricon*, XXXVIII.

curența mâinii de lucru satisfăcătoare. Unii înjghebează, asociindu-se, lectici de piață, adevărate taxiuri; fiecare oraș are o **castea lecticanorum** unde cletorul sărăcit sau aristocratul scăpătat găsec vehiculul de care au absolută nevoie ori de câte ori trebuie să salveze aparențele. "Alții deschid mici birouri de plasare, gata să închirieze pe timp scurt bucătari, grăjdari, cântăreți și dansatori."

În fine, nu puțini sunt aceia care-și asigură existența devenind hangii sau proprietari de case de joc. E o lume mărunță forfotind cu infrigurare în jurul unor câștiguri tot atât de mărunte.

Pe o treaptă calificativ superioară categoriei de care ne-am ocupat și provenind ades din rândurile ei, se situează libertul antreprenor. Rostovțev atrage atenția asupra faptului că în multe privințe, libertii epocii imperiale amintesc prin capacitate și indeletniciri de vechii publicani ai Republicii. Dacă controlul riguros al puterii de stat în administrație a făcut imposibile câștigurile veroase de altă dată, există încă multe domenii de activitate, cu multiple posibilități de câștig. Politica edilitară a împăraților, inaugurată de Augustus ridică vaste șantiere, primul loc ocupându-l în această privință Roma și construcțiile portuare. De Ostia sunt legate nu numai numele lui Claudius și ale libertilor săi, ci și activitatea rodnică a diferitelor societăți. Într-una din odele sale, Horațiu ne prezintă Roma ca un imens șantier. Nero, Flavii, Traian, au fost împărați constructori; Plinius, din îndepăratata Bithynie cere împăratului arhitecți.

Nu numai atât; libertăți clădesc și la comandă și din proprie inițiativă. Se ridică locuințe, silozuri, teatre chiar, de speculă.

La Ostia în vremea lui Titus, se prăbușesc mai multe clădiri aparținând unor liberti bogați, clădiri care fuseseră ridicate în grabă.

Lăcomia unui libert a pricinuit o catastrofă, relatată de Tacit; aceasta pare să fi impresionat profund opinia publică, cu atât mai mult cu cât graba în construcțiile de speculă începea să se afirme ca un viciu general.

Un oarecare Atilius, ridicase la Fidenae un amfitratu pentru a da o reprezentație de gladiatori; lucrul făcut în pripă a costat zeci de vieți omenești, spectatorii căzând victimă unei construcții defectuoase. Mobilul unei astfel de construcții ne este dezvăluit și criticat în câteva rânduri. "Cum nu se apucase de această întreprindere din bogăție prea mare sau pentru a-și face partizani, ci din vânarea unui câștig murdar, el nu așezase temeliile amfiteatrului pe un pământ solid și nici nu legase cheresteaua printr-o fierărie puternică"³⁸.

Ar fi o greșeală să generalizăm însă aceste cazuri nenorocite; ele sunt relatate, trecându-se sub tăcere alte realizări demne de a fi menționate, potrivit motivului binecuvântat că lumea e ușor frapată de tot ce e senzațional, trecând sub tăcere obișnuitul oricât de merituos ar fi.

Trebuie să conchidem mai degrabă că acești liberti aduceau în muncă un spirit de pricepere și râvnă, apreciat de oamenii competenți; faptul că statul încerca³⁹ să canalizeze elementele harnice libertine spre construcții terestre și navale e o dovadă grăitoare în acest sens.

De aceleași calități au dat de altfel dovadă și în exploatările miniere, unde, cum

38. Tacitus, *Annales*, IV, 62.

39. Libertii cetățeni obțineau încă din vremea lui Augustus dreptul de a purta inel de aur dacă aveau cens ecvestru și construiseră clădiri de interes obștesc sau nave. Latinii junieni puteau dobândi cetățenia dacă printre alte clauze, construiseră o casă, o moară sau o navă.

putem desprinde din **Lex Vipascensis**, concesionarii foloseau, în mare parte, mâna de lucru servilă și libertină, pe baza legăturilor patronale.

Folosind un termen modern, libertii au dat experti în materie de exploatare miniere. Un libert a fost acela, care însoțindu-l pe Policlytus în Britania, a atras atenția asupra valorii economice a antracitului din această țară; ca și Teofrast, Icelus preconiza înlocuirea mangalului cu "**carbo fossilis**".

În timpul lui Nero, în insula Ictis (Isle of Wight de azi), s-a înființat un post de control care supraveghea trecerea minereului de cositor în Gallia, verificând calitatea metalului; personalul care-l deservea era format din liberti.

Numai în ultimii doi ani ai domniei lui Claudius, câțiva liberti, prin exploatarea minelor de mercur de la Sisapo, au realizat câștiguri fabuloase, punându-le în valoare zăcămintele.

Nu mai puțin energic și fructuos au activat libertii în domenii de minoră importanță economică, dar bucurându-se la vremea lor de mare căutare. Un **lanista** priceput, un **dominus factionarum** cu faimă realiza cu gladiatorii sau cu conducătorii săi de care câștiguri frumoase, rivalizând cu echipele de gladiatori ale statului sau ale opulentei aristocrații.

Cum oamenii și-au permis în toate vremurile o oarecare afișare de lux postum, macabra îndeletnicire a pompelor funebre oferea și în antichitate o sursă sigură de venit. La banchetul lui Trimalchio figurează și un antreprenor de pompe funebre, sărăcit de bunii săi prieteni dar care fusese, la vremea lui, om cu stare:

"A avut odată un milion de sesterti, dar era cât pe aci să dea faliment. Nici părul din cap nu e al lui, cred. Nu-i însă vina sa, căci nu se găsește om mai bun ca el.

Libertii cei criminali sunt de vină, ei, care i-au pus mâna pe tot"⁴⁰.

Ca bun cunoscător al vremii sale, Petronius dă cifre respectând proporția realității; ori, o îndeletnicire aducând venituri care ating milionul de sesterti e departe de a fi mediocră ca rentabilitate.

În privința marelui comerț, așa cum îl înțelegea lumea romană și-l definea prin gura lui Cicero, din punctul nostru de vedere ne interesează un singur aspect și anume, în care ramuri au excelat libertii, concurând cu succes confrății ingenui? Oamenii aceștia, care au învățat să prețuiască libertatea prin sclavie, care și-au mângâiat zeci de ani de robie cu refrenul "când oi fi liber" ... pun în tot ce fac o notă de originalitate și dârzenie specifică.

Dacă lăsăm la o parte libertul, mare proprietar, desfăcându-și produsele printr-o întregă filieră de sclavi și liberti, se impune de la prima privire, negustorul de sclavi.

Câmpul de acțiune al negustorilor de sclavi (**venalicii**) e tabutat de opinia publică pentru onestul ingenuu; ca urmare firească, o îndeletnicire în plus rezervată fostului rob: comerțul cu robi. Urmărind armatele romane sau cumpărând prizonieri în massă de pe principalele piețe - Roma, Delos - negustorul de sclavi e de multe ori un adevărat șef de întreprindere, cu o rețea întregă de agenți, achizitori și paznici, rețea cu zeci de ramificații care duc invariabil la aceiași furnizori: unul oficial, ostașul roman, celălalt clandestin, ținut la respect de puterea romană: piratul.

Adevărat negustor, se pleacă la capriciile clienților, se orientează după cerințele modei. Pentru o marfă rară se transformă într-un Odyseu, cutreierând meleaguri

40. Petronius, **Satyricon**, XXXVIII

străine și jucând rolul de negustor cinstit sau răpitor samavolnic, după împrejurări.

Când Bretonii reginei Brudica s-au răsculat, victimele cele mai numeroase au fost dintre negustori.

Tot din lumea libertilor se recruta o tagmă destul de ciudată de comercianți, negustori de peruci, care realizau câștiguri considerabile, furnizând elegantelor vremii mărețe coafuri germanice.

Desigur, ar fi foarte interesant să urmărim libertății și în alte domenii de activitate comercială; lucrarea ar lua însă proporții prea mari, intrând în domeniul vast și complex al comerțului din imperiul roman; socotim că este mai recomandabil să ne limităm, cum am și făcut, la ceea ce este caracteristic, propriu, lumii libertilor.

Dezvoltarea comerțului cu cerințele sale implică, în condițiile economiei sclavagiste, capitalul cămătăresc. Temut și urât, cămătarul e în egală măsură necesar.

Latifundiarul hărăzește prisosul de bani camătei, împrumutând, bineînțeles, prin terța persoană, ca să nu se compromită. Trimalchio se lăuda că procedase întocmai.

Cămătarul de meserie vizează, numărându-și banii, deliciile vieții de la țară. E mirajul proprietății funciare, despre care am mai vorbit.

Horatiu schițează, în epoda a II-a (**Ruris deliciae**) cu multă măiestrie și umor nostalgia rustică ce chinuie calculata făptură a cămătarului Alfius. Inglodat în aridele operații uzurieri, Alfius are viziuni rustice din cele mai ispititoare, dar, "gata, să se facă agricultor, încasează în ziua idelor toate fondurile, pe care, la calendele, le va plasa din nou". N-avem decât să ne închipuim sutele de Alfii numărând cu înfrigurare banii, amânând de la o scadență la alta, schimbarea de viață mult dorită; țelul suprem rămâne același, chiar dacă numai puțini îl ating.

Luxul nobiliar și existența precară a micului producător, silit să recurgă la împrumut în orice împrejurare neprevăzută, au fost aliații credincioși ai cămătarului.

Vedius Pollio, libertul ajuns cavaler și prieten al lui Augustus și-a dobândit imensa avere prin camătă, ruinând reprezentanți iluștri ai aristocrației romane. Senatorul Ronnius atrăsese invidia tuturor ca posesor al unui opal de mărimea unei alune; bogăția l-a costat sentința de condamnare din partea lui Antonius și s-a salvat luând calea pribegiei. Frumoasa bijuterie în valoare de două milioane de sesterti, a fost ceva mai târziu dată pentru stingerea datoriilor de fiul acestuia unui cămătar rudă cu Menas, el însuși libert al lui Sextus Pompeius. Plinius ne-o înfățișează pe Lollia Paulina, una din soțiile lui Caligula, purtând la serbarea unei logodne bijuterii în valoare de 40 milioane sesterti, podoabe ale familiei și rod al expedițiilor bunicului ei, Marcus Lollius, în Orient. Nepotul Lolliei trebuia să părăsească senatul în timpul lui Claudius, ne mai având censul respectiv, după ce lăsase în mâinile câtorva cămătari nu numai propria-i avere, ci și întreaga moștenire a Lolliei. Callistus, unul din libertii lui Caligula și complicitii ucigașilor patronului său, devenit sub Claudius **procurator a libellis**, a ajuns în posesia acestor bijuterii de familie, în urma unor speculații cămătărești.

Cetățile peregrine Apisa, Thaco, Tepelle, Thibica și Thugga au făcut o plângere colectivă împotriva unor cămătari romani, care în câțiva ani le jefuiseră crunt, pretinzând dobânzi fabuloase. Afacerea a fost însă clasată, deoarece cămătarii acuzați erau libertii lui Felix, fratele atotputernicului Pallas.

Și iată-ne ajunși cu expunerea noastră la mult dorita Arcadie a tuturor, cămătari, negustori, întreprinzători lipsiți de scrupule.

După tot felul de speculații, un Trimalchio, Alfius sau neastâmpăratul negustor

care în lupta cu "valurile icariene și vânturile Africii, proslăvește liniștea câmpiilor"⁴¹ devin proprietarii unor domenii "atât de întinse cât le pot străbate ulii în zbor"⁴².

E drept, alături de ei, în imediată vecinătate își duce existența megieșul mai puțin bogat, proprietarul mijlociu de pământ și acolo unde a mai rămas, micul agricultor.

Pentru cel din urmă, vecinătatea marelui latifundiar e de-a dreptul funestă. Nimic nu putea sta în calea unei lăcomii brutale și nesățioase.

"Pământul tău, se adresează Horațiu întregii tagme printr-un singur om, nu-ți mai ajunge, ci te pregătești să cotropești malurile în care valurile mării, la Baia, se sparg cu furie. De ce, neobosit, să smulgi pietrele de hotar ale ogorului vecin? De ce lăcomia-ți te face să încalci haturile clienților tăi? Uite la soțul cu nevasta sa pe care tu îi gonești, ducând cu ei doar Penații și copilașii în zdrențe."⁴³

Cât despre proprietarul mijlociu, cu prejudecățile sale conservatoare și adesea aristocratice, nu poate fi un rival pentru fostul negustor sau cămătar care aduce odată cu el în noua sa indeletnicire ceva din îndrăzneala și inventivitatea fostei sale ocupații. Înconjurat de sclavii și libertii casei, muncește și trăiește credincios idealului exprimat atât de clar de Horațiu. "Ce-ai mai putea să dorești altceva scumpului tău copil, în afara unei mame iubitoare, decât înțelepciune și o exprimare plăcută, amabilitatea, gloria, o sănătate adevărată, și o existență netulburată asigurată de resurse de trai cinstite!"⁴⁴.

În altă parte, Horațiu, vorbind în numele unei întregi categorii de iubitori ai tihnei adaugă: "Nu-mi plictisesc prietenul atotputernic cu cereri ambițioase; pentru a fi fericit îmi ajunge mica mea proprietate sabină"⁴⁵.

Iată-l și pe Caius Castricius Calvus, cu un adevărat program de viață rustică dăltuit în piatra unei inscripții, dezvoltare în ultimă instanță a leit-motivului odelor horațiene.

"Caius Castricius Calvus, fiu al lui Titus, tribun militar din tribul Stellatina, proprietar de pământ și stăpân bun al unor liberti de treabă, în special al celor care-și lucrează bine și conștiincios ogoarele și care, ceea ce constituie sarcina cea mai de seamă a agricultorilor - trăiesc din propriile lor mijloace, au hrană îndestulătoare, și-și îngrijesc gospodăria. Cine vrea să trăiască într-adevăr bine și așa cum se cuvine, trebuie să țină seama de aceste reguli de conduită în viață. Lucrul principal este să fii credincios. Trebuie să-ți iubești stăpânul, iar pe părinți să-i respecti, să-ți ții cuvântul dat, să nu jignești pe nimeni, pentru ca nici tu să nu fii jignit.

Cine este curat la suflet și credincios, acela își va trăi viața fără greutate, într-un mod plăcut, în bună dispoziție și se va bucura de stimă.

Toate acestea vi le spune un om de la țară, crescut nu la școala filosofilor, ci primind învățătura de la natură și din viața de toate zilele"⁴⁶.

"Principalul este să fii credincios; ... să-ți iubești stăpânul".

Trimalchio și cei deopotrivă cu el ar fi răs batjocoritor în fața unor asemenea afirmații; da, și el își iubise stăpânul și chiar stăpâna, într-un anumit fel. L-a iubit așa mult, încât a fost o zi mare pentru el, atunci când "și-a pus stăpânul în cofă". "Principalul este să fii credincios" ...

41. Horațiu, *Ode*, I, 1.

42. Petronius, *Satyricon*, XXXVIII

43. Horațiu, *Ode*, II, 18 (Către un bogat zgârcit).

44. Horațiu, *Epistole*, I, 4 (către Albius Tibullus).

45. *Ode*, II, 18.

46. *CIL*, XI, 600

Principalul pentru Trimalchio, este cu totul altceva; a mărturisit-o singur cu nerușinată jovialitate: "Credeți-mă, un ban ai, un ban prețuiești, și după cât ai, vei fi socotit ..."

Nici el nu a crescut la școala filosofilor, e adevărat; dar dascălul i-a fost mult mai aspru; școala lui Trimalchio a fost sclavia și mai curând concurența, zbuțimul plin de inițiativă al vieții negustorești, neobosita chiverniseală cămătărească. A trecut prin toate, și de la toate a învățat câte ceva, lucruri care nu se uită niciodată; dar mai presus de toate nu poate uita că a fost o vreme când valora în ochii lumii nu mai mult decât "o broască".

Trimalchio are pământ mult și lasă să se înțeleagă că e tare mândru de vastele-i proprietăți; sclavi, dintre care "nici a zecea parte nu-și cunosc stăpânul"⁴⁷. Sunt semnele manifeste ale unei opulențe de mult râvnite. Dar Trimalchio mai are ceva deosebit, care-l face superior mândrului latifundiar ingenuu; știe să agonisească și să pună în valoare orice. E un adevărat artist în felul său.

"Să nu crezi că el cumpăra ceva", ne informează Petronius prin gura unui personaj. "Toate se produc la el acasă; făină, lână, portocale verzi, piperul; chiar și lapte de găină de-i căta, ai să găsești. Lâna ce se produce la el, nepărându-i-se bună, a pus să se cumpere berbeci de Tarent și i-a băgat în turmă, spre a-i îmbunătăți soiul. Ca să aibă acasă miere de Attica, porunci să i se aducă albine de la Atena".

Dacă nu știe prea bine regulile de comportare și se încurcă în amănunte mitologice, Trimalchio se pricepe de minune în treburile gospodărești.

Ca personaj, Trimalchio e rezultatul unui reușit proces de tipizare. E libertul în carne și oase văzut de ochiul ager al unui om cu îndelungată practică socială și prezentat nu fără o doză de malițiozitate.

Trimalchio, îmbunătățindu-și rasele de animale și îmbogățindu-le cu noi varietăți, este pentru noi libertul la lucru, punându-și amprenta specifică și în acest domeniu de activitate. Pe el nu-l apasă ca o moștenire sacră **mos majorum** și nu-l încătușează o lume; dimpotrivă, e conștient că de la el și prin el începe totul. Veșnic nemulțumit cu ce are și ce a realizat, este pururi în căutarea mai-binelui.

Și mai-binele, poate fi pentru unii dușmanul binelui, dar e cu certitudine prietenul credincios al progresului.

Libertul care luptă din motive egoiste, "ca să producă totul la el acasă" contribuie, fără s-o știe, la propășirea economică generală, la dezvoltarea autarchică a latifundiului roman.

Cămătarul din epoca lui Horațiu manifestă aceeași înclinație. Din îngusta magherniță, visează câmpul roditor, care asigură cultivatorului tot ce are nevoie. A-i da toate bunătățile care se servesc la Roma pentru "măslina culeasă de pe crăcile celor mai frumoși măslini **ai lui** sau iedul din turmele **proprie**"⁴⁸.

Mulți din libertii imperiali, au avut domenii faimoase prin veniturile aduse și fermajul rațional practicat acolo.

Narcissus s-a vădit și cu acest prilej, energic și sârguincios, ca în actele sale politice, alimentând piața cu mrețele din iazurile sale și trecând printre cei mai mari crescători de păuni.

47. Petronius, *Satyricon*, XXXVIII

48. Horațiu, *Ep. II*, *Ruris deliciae*.

Activând cu pricepere și multilateral, libertii s-au impus în viața economică.

Izvoarele sunt însă zgârcite cu noi în această privință. În primul rând fiindcă istoricii antichității au manifestat puțin interes pentru problemele economice, în al doilea rând, pentru că, după cum am mai văzut, se bucură de mai mare interes un gladiator celebru sau un otrăvitor de meserie, decât pașnicul întreprinzător.

Mai există însă o cauză vrednică de luat în seamă. Libertii sunt ca o generație spontanee fără urmași de aceeași condiție. **Mater sine prole, proles sine matre**, libelul are o activitate efemeră, viața unui om, greu de afirmat în ochii istoriei obișnuită să înregistreze procese afectând zeci de generații.

Toate străduințele, toate înfăptuirile unui libel, trec odată cu moștenitorul său în patrimoniul lumii ingenui.

Putem doar conchide, că această categorie totaliza însemnate resurse materiale, progresând spre marea nemulțumire a ordinelor privilegiate. Scurta biografie a libelului Crysanthos trădează întreaga îngrijorare și animozitate a lumii ingenui provocată de spectaculoasa ascensiune individuală și colectivă a libelilor.

"De la o para a început să-și facă averea și ar fi fost gata să scoată din ... (urmează un termen intraductibil) un sfert de ban cu dinții. Și așa a crescut, a tot crescut ca un fagure de miere. Cred că a lăsat vreo sută de mii de sesterți în bani sunători"⁴⁹. Sunt rânduri scrise de prietenul împăratului care la rândul său, mărturisea bogatului Seneca:

"Și oricât de mari ar părea, (darurile mele) mulți au dobândit și mai mari, fără să fi avut meritele tale. Mi-e rușine să citez libelți ce sunt mai bogați. Mi-e rușine, că, deși ești cel dintâi în inima mea, nu-i întreci încă pe toți în avere"⁵⁰.

Posesori de averi fabuloase, libertii își vedeau ambiția țărnută tocmai în acel domeniu de activitate către care ținteau cele mai îndrăznețe planuri ale lor; barajul legilor și prejudecăților era însă de netrecut.

Și cu toate acestea, o poartă le va fi deschisă și spre viața politică de o mână binevoitoare, transformându-i din solicitanți nerăbdători în solicitanți căutați.

Numai că, printr-o ironie a istoriei, și aici sunt chemați tot ca libelți prinși în mrejele legăturilor și obligațiilor clientelare, să îndeplinească ceea ce omul libel, cu prejudecățile sale învechite, n-ar fi vrut și nu s-ar fi pretat să facă.

Ca și în viața economică, libertii sunt chemați ca elemente de umplutură și se vor vădi executori inteligenți și inovatori de elită.

Mai înainte de a intra în acest domeniu să spunem ceea ce socot că este esențial despre alte două ramuri de activitate în care s-au afirmat libertii: armata și viața intelectuală, pepiniere de colaboratori inteligenți și auxiliari utili în marea operă de guvernare a împăraților romani.

De la Augustus și până la Hadrian, când ne oprim cu expunerea noastră, cerințele militare ale imperiului roman au crescut simțitor.

Împărații dinastiei Julio-Claudine, au dat dovadă de reale calități diplomatice și administrative dar, cu toate că s-au sprijinit pe armată n-au fost conducători de oști. Nici talentatul general Tiberius n-a făcut excepție. Politica germanică sau partică a Romei, dirijată de împărați cu succes, e legată în același timp de victoriile unor generali care au fost mai mult decât niște simpli subordonați: Tiberius, când era doar fiul

49. Petronius, *Satyricon*, X L III

50. Tacit, *Annales*, XIV, 55.

adoptiv al lui Augustus, Drusus, Germanicus, Agricola, Corbulo.

Ori, e greu de presupus această situație să aibă de bază doar incapacitatea militară a Caesarilor. Cauza pare să fi fost cu totul alta.

În lupta cu cerbicia aristocratică a senatului, căutând formule și remedii noi în opera de guvernare, împărații rămâneau totuși, ei însăși, reprezentanții celei mai autentice nobilimi de sânge.

Deveniți Julii prin adopțiune, adăugau proaspătului prestigiu dobândit de Caesar și Augustus, vechiul orgoliu al Claudiilor.

Erau, folosind un termen francez foarte potrivit "mari seniori", mândri de strămoșii, care chiar dacă nu coborau din zei, cum pretindeau poezii acreditând vechi legende familiare, aveau incontestabile drepturi ctitoricești.

Această **forma mentis** proprie Claudiilor, care nu a scăpat unui Suetonius sau Tacit, se manifestă în atâtea domenii, cu atâtea prilejuri. Tiberius închis într-o reținere aristocratică, afectând simplitatea eroică a unor vremuri de mult apuse, Germanicus înfruntând revolta soldaților, Claudius, chiar timidul Claudius, amintind cu mândrie senatului legendarul descălecat al ginții lui Atta Clausus, rămânând în vorbă și faptă aristocrați.

Ca atare, armata, continuând să fie un element principal, trebuia să se întoarcă, ca disciplină, la vechea tradiție republicană. Între ofițerii superiori, reprezentanți ai ordinelor senatorial și evestru și trupă, recrutată din păturile de jos ale cetățenilor, nu avea ce căuta familiaritatea. Ofițerul inferior, centurionul, și diferitele categorii de sub-ofițeri, asigurau legătura între cadrele superioare de conducere și masa soldătimii. Pe când soldatul e un profesionist, în rândul ofițerilor numai cei inferiori sunt militari de carieră; posturile de conducere rămân monopolul aristocrației, ceea ce face din ofițerul superior, tribun militar sau legat, musafir venit să satisfacă stagiul necesar.

În armata romană, nu trupa, ci ofițerii sunt în termen.

Între veteranul acoperit de răni și tânărul comandant există o distanță pe care n-o pot înlătura pericolele și ostenețile comune; tonul vlăstarului împărătesc înfruntându-și soldații este cel al unui stăpân mândru, conștient de drepturile pe care i le conferă, pe lângă calitățile ostășești, obârșia aleasă. Germanicus acceptă să fie idolul soldatului, dar, totodată, refuză să se supună capriciilor lui. Soldatul încetase să mai fie menajatul **commilito** din vremea lui Caesar și a locotenenților săi.

De-abia evenimentele care au urmat morții lui Nero, aduceau armata pe primul plan, ca for suprem, hotărând în ultimă instanță alegerea împăratului; Vespasian, Titus sunt în primul rând generali; Nerva consemnează prin alegerea făcută în persoana lui Traian cerințele vremii în fața cărora trebuia să se plece atât el cât și tradiționalistul ordin senatorial. În lunga sa călătorie prin provincii, Hadrian manifestă un interes deosebit pentru armată; împăratul asistă la reviste, manevre și diverse aplicații, judecând totul cu ochiul unui bun cunoscător și făcând o analiză amănunțită în ordine de zi care au mulțumit și exigențele specialiștilor militari moderni.

Armata romană imperială continua să rămână o armată cetățenească, trupele auxiliare fiind afectate legiunilor respective.

Încă din vremea republicii accesul libertilor în armată a fost interzis.

După furtuna războaielor civile, Augustus și-a făcut simțită activitatea de restaurator și în armată, care prin importanța pe care o prezenta nu putea să rămână în afara marelui curent de reforme augustiene.

Pe lângă măsurile de ordin disciplinar, care reinviau vechiul sistem de pedepse și

recompense din alte vremuri, Augustus a epurat cadrele armatei de liberti. Motivul, după cum precizează Suetonius (**Augustus**, 24-25) a fost ridicarea prestigiului armatei. În problema armatei, ca și în cazul acordării cetățeniei, lumea ingenuă manifestă aceeași intransigentă când era vorba de libert.

Soarta tragică a soldaților sclavi și liberti din armata lui Sextus Pompeius este o dovadă în plus că odată ieșită din criză, lumea romană înțelegea să aducă totul pe făgașul tradițional.

Când barbarii din Pannonia și de la Rhin⁵¹ au făcut pe romani să retrăiască "groaza cimbrică", s-a făcut din nou apel la liberti. Măndrele acvile ale legiunilor au văzut atunci sute de sclavi cumpărați în grabă de la stăpânii lor, intrând în rânduri ca cetățeni. Dar, pentru ca libertii dezrobiți în pripă să poată fi legionari, au trebuit împrejurări cu totul excepționale; Augustus însuși declarase, că, dacă nu vor fi luate măsuri, barbarii vor fi la porțile Romei în zece zile.

Opinia publică nu înțelegea însă să tolereze, în condiții normale, ceea ce căpătase în cazuri de forță majoră. Când Augustus luase inițiativa pomenită mai înainte, voci oficioase din aristocrație s-au grăbit să-l felicite.

Numirea libertului transfug Menas ca tribun militar a stârnit în schimb proteste vehemente. E drept că Menas îl trădase de două ori pe Sextus Pompeius, patronul și binefăcătorul său. Câți senatori și cavaleri nu făcuseră însă la fel, trecând fără scrupule dintr-o tabără în alta? Nu, nu trădătorul, de două ori trădătorul, cum îl numește Appian, supărase opinia publică, ci libertul.

Timidiul Horațiu, l-a atacat pe libertul care se bucura de favoarea lui Augustus, făcându-se ecoul nemulțumirii generale:

"Degeaba te fălești cu bogățiile tale; averea nu schimbă obârșia. Nu vezi cum te plimbi în lung și lat pe "Calea sacră" (**via sacra**), cu toga-ți lungă de șase coți, cum din toate părțile fețele pline de indignare ale cetățenilor se întorc cu repulsie?"

Și după ce printr-o abilă comparație pune față în față, ca într-o confruntare, trecutul josnic al lui Menas cu revoltătoarea splendoare a situației lui prezente, Horațiu își sfârșește pateticul rechizitoriu cu o vehemență sunând destul de ciudat în gura unui fiu de libert:

"La ce bun se mai echipează o flotă formidabilă și se înarmează atâtea vase împotriva piratilor și sclavilor (e vorba de rămășițele pompeiene) când Menas, josnicul Menas, este tribun militar?"⁵².

Respinși de la cariera armelor la ei acasă, unii liberti și-au dovedit aptitudinile militare dincolo de granițele romane.

Regii și tetrarchii statelor clientelare, care se găseau ei înșiși în dependență față de Augustus, au primit la curtea lor cetățeni romani, care le-au adus însemnate servicii. Străinii de la curtea lui Heros de care pomeneste Nicolae din Damasc, puteau să supere fanatismul castei sacerdotale iudaice, dar pentru rege erau sfetnici valoroși și căpitani destoinici. Mai mulți liberti ai fostului prefect al Egiptului, Gallus, au ocupat grade

51. În vederea campaniei din Pannonia a fost alcătuită o armată numeroasă sub ordinele lui Tiberius la Siscia. Efectivele erau următoarele: 10 legiuni, 70 cohorte auxiliare, 10 escadroane de cavalerie, 10.000 veterani, cavaleria fracă și un mare număr de voluntari. Majoritatea acestor voluntari trebuie s-o fi format libertii, deoarece Velleius Paternus, **Historia Romana**, II, 13, 1, ne informează că celelalte categorii sociale întâmpinaseră cu răceală apelul lui Augustus.

52. Horatius, **Epode**, I, 4, împotriva lui Menas, libert al marelui Pompei.

superioare în armata regelui Herod. Un alt libert roman, Felix, a fost unul din principalii ofițeri ai lui Juba al II-lea. Pionieri ai lumii romane pe meleaguri străine, libertii se încadrau prin activitatea lor în politica externă augusteană, pentru care erau pregătiți alți pionieri, meniți să poarte coroană în pepiniera regală cu mlădițe lagide.

După cum vom vedea și în cazul servirilor, societatea romană ori de câte ori a interzis libertilor accesul la o demnitate oarecare, le-a permis să-și aline orgoliul cu ceva asemănător, sau, exprimându-ne plastic, cu un surogat. Legile care-l opreau pe libert să fie soldat, nu-l împiedicau să fie pompier. Dimpotrivă: ne amintim că libertii latini junieni puteau dobândi cetățenia romană făcând armata (în text **militia**) în **Cohortes vigilum**. Inferioare corhotelor urbane și rezervate doar sclavilor publici și libertilor, **cohortes vigilum**⁵³ erau totuși, cel puțin ca organizare, o copie a armatei regulate, cu tribuni și un comandament suprem, **praefectus vigilum**.

Mai puțină exigență pentru componența socială, au manifestat Romanii în privința flotei.

Cu misiune de poliție și operativ defensivă, serviciul în flotă era privit inferior celui din armata terestră.

Trupa se recruta la începutul imperiului din "**familia imperatoris**". Împăratul Claudius a atras mase de libertii junieni și peregrini, asimilând serviciul din flotă cu cel din corpurile auxiliare, ceea ce revine a spune că la sfârșitul stagiului, marinarii (**milites classici** sau **classarii**) dobândeau odată cu **honesta missio** și dreptul de cetate, ca răsplată pentru cei 26 de ani serviți.

În fine, printr-o măsură din timpul lui Hadrian, încă de la intrarea în flotă, peregrinii dobândeau dreptul latin.

După locul ocupat în dispozitivul de luptă al vasului, **classici** se împărțeau în personal navigant și infanterie de marină (**milites**), personalul navigant cuprinzând lopătarii (**remiges**) și velierii (**nautae**). Personalul navigant se recruta, potrivit criteriilor stabilite în timpul domniei lui Claudius, printre peregrinii din provinciile maritime imperiale (Sardinia, Bithynia, Pont).

Infanteria de marină, se recruta mai mult dintre libertii, putând fi utilizată ca detașamente terestre (**vexillationes**) sau încorporată în legiuni de marină, considerate ca auxiliare. Nero a creat legiunea I Adjutrix, Vespasian a II-a, ambele intrând în cadrele permanente ale armatei terestre. Tot această infanterie de marină în anumite misiuni terestre acționa ca un fel de unitate de pionieri, executând lucrări de terasament.

Marina militară era împărțită în escadre având afectate porturile respective cu personalul de deservire necesar, de origine, în cea mai mare parte, libertină.

53. Fiecare cohortă avea un efectiv de 1000 oameni divizat în 7 centurii. Cohortele de **vigiles** (de pompieri) erau repartizate în cele 14 sectoare, având corpuri de gardă dotate cu materiale pentru stingerea incendiilor (**centores, siphones, perticae, scalae**). Din aceste cohorte se recrutau și gărzile închisorilor, băilor și magazinelor.

ESCADRA(classis)	CATEGORIA	BAZE	ARSENALE
De la Misenum ⁵⁴	Centrală	Misena (Campania) Ostia Centumcellae (Latium) Aleria (Corsica) Frejus.	Ostia Frejus (arsenal principal până la Favii; loc de staționare a unei escadre care s-a desființat).
De la Ravenna	Centrală	Aquileia Ravenna	Aquileia
Din Pontul Euxin (Pontica)	Provincială	Trapezunt	
Africana		Patzulare	
Britannica(Claudiu)			
Alexandrina		Alexandria	
Germanica ⁵⁵		Mogontiacum (Maienta)	
Pannonica			
Moesica			

Din toate cele spuse până acum, rezultă că descrierea cadrelor de război necesită un personal numeros și specialist în mai multe direcții, peregrinii constituind majoritatea personalului navigant, libertii, și aici trebuie să vedem în primul rând pe Latini, furnizând grosul infanteriei de marină.

Libertii cu drept de cetățenie romană dădeau cadrele de conducere, cu unele restricții în privința posturilor superioare, de care chiar înalta bunăvoință imperială pare să fi ținut seamă. Din tabelul care urmează rezultă accesibilitatea libertilor la gradele inferioare și superioare în momentul definitivării organizatorice datorită măsurilor competente luate de împăratul Claudius.

54. Tacit, *Annales*, XIV, 3.

55. Tacit, *Annales*, II, 83.

Gradul	Naviganți		Servicii terestre	
	Naviganți propriu ziși	Trupe de marină	Trupe de marină	Personal tehnic
principales (subofițeri)	gubernator (cârmaci) proreta (pilot) armorum custos (armurier)	sub optio optio	sub optio optio	armorum custos posturi rezervate ordinului ecvestru.
ofițeri	trierarchus (căpitan)	centuriones classici (cat. companiei de debarcare).	centuriones	praepositus reliquatione classis (căpitan de port).
amirali	- praefectus (amiral) - subpraefectus (viceamiral) - archigubernus (contraamiral)			

Poziția de inferioritate a soldatului din flotă față de cel din armata terestră își găsește o bună ilustrare a normelor disciplinare constituind sistemul de recompense și pedepse.

Pedepse	Recompense
- Exauctoratio (concediu infamant) putea fi însoțit, spre deosebire de armata terestră, de pedeapsa corporală; procedura amintea de flagelarea libertilor și sclavilor în urma unei sentințe date de "tribunalul celor 3 magistrați" În cazul nostru, sentința era dată de comandantul respectiv și executată în fața frontului, în timp ce un crainic făcea cunoscut verdictul. - Reangajatul (evocatus) putea fi degradat.	- Spre deosebire de armata terestră marinarul nu poate primi "insigna". - Phalerae-le (decorații) nu pot fi decât de argint. - Nu are drept la missio-gratiosa (concediere de favoare).
- Pot fi supuși la pedepse infamante și	- Dintre insigna (inelul de

concediere infamantă
(*missio gnomiosa*)

aur, **parazonium, vitis**);
centurionii și trierarchii
nu au drept decât la
parazonium.
Excepție face căpitanul
de port care, în calitate
de membru al ordinului
ecvestru, are drept la inel
de aur și tunică (**angusti-
clavia**).

Gradele superioare au drepturi onorifice identice cu cele respective din armata terestră.

Organizarea flotei din timpul lui Claudius, la inițiativa împăratului, după cât se pare sfătuit de anumite elemente din anturajul său, este rezultatul unui îndelungat proces în care, principii s-au grăbit să valorifice ceea ce fusese verificat ca practic și util prin experiență.

Sextus Pompeius, care cu câteva excepții de trădare notorie, fusese viu secondat de libertii tatălui său în epoca de guvernare, s-a folosit cu succes de aceștia, în rezolvarea multiplelor probleme.

Flota pompeiană, deservită de echipajele servile, s-a achitat cu succes în diferite misiuni sub comanda libertilor Menecrates și Democrat.

Războiul presupune nu numai o sângeroasă înfruntare, ci, în același timp, împrumutul de experiență între beligeranți; Augustus și statul său major aveau să-și amintească unele lecții.

După pacea de la Brundisium, când Octavian a vrut să reia Sardinia de la Sextus Pompeius, a încredințat comanda flotei și trupelor de debarcare libertului său, Helenus⁵⁶.

Pentru lichidarea rămășițelor pompeiene, a pus tot un libert în postul de amiral, pe celebrul Menas.

Dar cum, ori de câte ori a tras sabia, a făcut-o în numele vechilor tradiții republicane, Augustus a căutat să împace oarecum cerințele vremii cu tradiția. Flota care învinsese pe cartaginezi și mai târziu asigurase supremația Romei în Mediterana, nu fusese comandată de liberti. Când stărpise pirateria, Pompeius încredințase comanda escadrelor unor ofițeri încercați.

Ca atare, Augustus s-a conformat respectând forma: Menas a fost făcut cavaler și tribun militar. Opinia publică a reacționat, după cum am văzut, vehement; avea să mai reacționeze și cu alte ocazii. Principalul este că formula fusese găsită și va fi aplicată și de ceilalți împărați. Reforma Claudiană rezerva postul de amiral ordinului equestru, ridicând formal o barieră în calea libertilor; o înaltă favoare era însă suficientă pentru a ridica la gradul de amiral libertul intrat în rândurile ordinului equestru.

Când Nero a vrut să-și suprimpe pe Agrippina, libertul Anicetus s-a oferit; era, după cum ne indică Tacit în sumara prezentare cu care-l învrednicește pe acest călău

56. Dio Cassius, *Ist. Rom.*, 48, 30; Appian, *Războaiele civile*, v. 66.

voluntar, comandantul flotei de la Misenum și "ura pe Agrippina atât pe cât era urât de dânsa"⁵⁷.

Anicetus și-a îndeplinit misiunea fiind secondat de alți doi ofițeri de marină: trierarhul Herculeius și centurionul Oboritus⁵⁸.

Dacă adăugăm la toate acestea că Anicetus "il crescuse pe Nero"⁵⁹, ne dăm perfect seama care erau criteriile după care se conduceau împărații în alegerea prefectilor flotei. În același timp, libertții se disting ca elemente de încredere de prim ordin, capabile să îndeplinească misiuni ingrate de la care mulți alții ar fi dat înapoi.

Nero a încercat să-și facă din soldații de marină o unitate specială încadrată cu ofițeri de talia unor Herculeius și Oboritus; un organism încheșat de sute de oameni ca Anicetus, datorând totul împăratului și fiind gata la orice. După o selecție amănunțită, Nero a format cu cei mai corespunzători o legiune pe care a numit-o **classica** sau **legio classicorum adjutrix**, restul fiind păstrați ca o rezervă. Galba a păstrat această legiune⁶⁰ încercând doar să se debaraseze de așa-zisa rezervă; operația n-a fost din cele mai ușoare; 7000 de oameni au fost uciși în ciocnirea cu cavaleria⁶¹, iar supraviețuitorii, tratați ca prizonieri de război⁶², au format mai târziu din inițiativa împăratului Otho câteva detașamente (**vexilla**). Cât despre **legio classica**, făcând parte din trupele care l-au urmat pe Otho în campania împotriva locotenenților lui Vitellius⁶³, a fost mutată disciplinar după Bedriacum în Spania, de unde, transformată din corp privilegiat în trupă de linie, l-a recunoscut pe Vespasian⁶⁴. Epopeea se isprăvisc. Energia și spiritul de coeziune desfășurat de acești oameni dovedise că Nero nu se înșelase în alegerea făcută; dar scopul urmărit prin ei fusese depășit de evenimente. Armata de linie triumfăse asupra corpurilor privilegiate.

Libertului îi rămâneau gradele inferioare și mijlocii din flotă, cu speranța unei ipotetice avansări.

De la postul de comandă unde altădată împărțea porunci atotputernicul Anicetus, Plinius scria unui prieten că-și amintește cu dezgust de "criminalii care au sălășuit pe aici"⁶⁵.

Întărite cu elemente provinciale, ordinele privilegiate își luau revanșa și, două decenii mai târziu, Plinius cel Tânăr consemna în fața senatului victoria. "Tu le dai libertților tăi toată considerația, dar să nu-i consideri decât ca pe niște libertți; și consideri că e destulă cinste pentru ei dacă sunt considerați ca niște oameni cumsecade. Știi că nimic nu dă de gol mai bine micimea unui prinț ca marea libertăților săi"⁶⁶. Cu câteva zile mai înainte Traian refuzase unuia din libertții săi nu **praefectura** flotei ci gradul de **praepositus reliquationis classis** ⁶⁷.

Din motive ușor de înțeles lumea ingenuă s-a manifestat mult mai indulgentă față

57. Tacit, *Annales*, XIV, 3.

58. *Annales*, XIV, 8.

59. *Annales*, XIV, 3.

60. Tacit, *Historiae*, IV, 31.

61. Dio Cassius, LXIV, 3.

62. Tacit, *Historiae*, LXXXVII

63. *Historiae*, XXXIV.

64. *Historiae*, II, 57.

65. Epistula către Sabinianus

66. Plinius cel Tânăr, **Panegyricus Traiani**, LXXXVIII

67. E vorba de Lucius, fratele lui Lycormas, cunoscut și din corespondența lui Plinius.

de un alt gen libertin: libértul intelectual.

Legea nu i-a îngărdit activitatea și nimeni nu l-a atacat în versuri mușcătoare sau discursuri patetice. Menas nu s-ar fi învrednicit de versurile lui Horațiu dacă ar fi fost un pedagog învățat sau un lector talentat. Ar fi putut să se plimbe pe toate străzile Romei fără ca nimeni să-l bage în seamă cum se pretindeau atâți alți libérți meseriași, pompieri sau paraziți.

Științele erau reprezentate de sclavi și libérți; aristocrația romană urmărește oameni de valoare, adevărate capete enciclopedice, dar nimeni dintre ei nu s-ar fi gândit nici o clipă măcar să-și pună în practică curiozitățile.

Plinius cel Bătrân în *Istoria sa naturală*⁶⁸ relatează că timpuriu medicina a ajuns un monopol al grecilor și orientalilor, sclavi și libérți.

Cât despre libértii savanți ai marilor familii aristocratice, ei prezentau o gamă foarte variată de situații de la profesorul ținând cursuri retribuite publice și meditorul copiilor din casele aristocratice, până la filozoful "cu contract", ocupând o situație intermediară între prieteni și servitor.

Spiritul de inițiativă și ingeniozitatea libértilor s-a manifestat și în cadrul activităților intelectuale. Serviciile îndeplinite în zilele noastre de birourile de copiat acte, tipografi și stenografi erau aduse lumii romane de acei *litterati*, greci în cea mai mare parte, care copiau rapid manuscrisele încredințate; ca răspuns al ingeniozității libertine la problema scrierii rapide, s-a născut stenografia, invenție legată de numele celebrului libért al lui Cicero, Tiron.

E de la sine înțeles că stenografiile antichității, întocmai celor din zilele noastre erau nelipsiți din anturajul oamenilor influenți și în unele cazuri erau ei înșiși oameni cu trecere.

Adevărat răsfățat al societății, bucurându-se de protecție și afecțiune, medicul ocupa un loc aparte. Este tămăduitorul solicitat de oameni în momentele cele mai grele, când barierele sociale cad și vocea etichetei amuțește.

Libértul umil învingând boala se ridică deasupra condiției lui sociale; pentru cel vindecat, fie el împărat, aristocrat mândru sau om din popor, e binefăcătorul copleșit de atenții și favoruri.

Prețuirea de care se bucura cineva se reflecta nemijlocit în valoarea recompensei. Ori, într-o vreme în care împărații acordă cu foarte multă zgârcenie calitatea de cetățean, de multe ori "onorariul" medicului talentat constă, ca recompensare bine meritată, în acordarea cetățeniei.

Augustus, de pildă, a acordat cetățenia oculistului Liviei; pentru Antonius Musa, doctorul lui Juba al II-lea, a făcut ceva mai mult: l-a trecut în rândurile ordinului ecvestru⁶⁹.

Personaje influente solicită dreptul de cetățenie pentru diferiți medici.

Livia, Iulius Antonius, fiul triumvirului și mai târziu, Lollia, soția lui Caligula, se numără printre ascești pacienți recunoscători.

Plinius cel Tânăr manifestă un adevărat zel în această privință; pentru Harpocras cere împăratului favoare după favoare, dobândindu-i cetățenia alexandrină după ce-i obținuse pe cea romană; un alt medic, Postumius Marinus, este sprijinit când solicită aceeași favoare pentru niște rude apropiate.

68. Plinius cel Bătrân, *Ist. Nat.*, 29.

69. Suetonius, *Augustus*.

Din rândurile scrise împăratului, reiese clar că drumul spre cetățenie trecea adesea prin camera bolnavului.

În cazul lui Harpocras, Plinius mărturisește: "o boală crudă, stăpâne, era gata să mă răpună anul trecut. Am apelat la un medic față de care nu mă pot arăta la înălțime pentru îngrijirea iubitoare și serviciile pe care mi le-a făcut, dacă bunătatea ta nu-mi vine în ajutor ca să mă pot răsplăti: te rog așadar să-i acorzi cetățenia, deoarece fiind dezrobbit de un pelerin, este el însuși pelerin"⁷⁰.

Același e motivul și când e vorba de acordarea cetățeniei rudelor lui Postuminus Marinus: "Doctorul Postumius Marinus, stăpâne, m-a vindecat de boala mea din ultimul timp. Nu pot să mă achit față de el decât cu ajutorul favorurilor pe care bunătatea ta nu le va refuza rugămintilor mele"⁷¹.

Și, de fiecare dată, împăratul nu-și poate refuza prietenul, deși chiar Plinius solicitându-l adaugă cu multă finețe: "... cu toate că, după exemplul înaintașilor tăi ți-ai făcut un punct de onoare din a nu o acorda (cetățenia) decât cu mare grijă"⁷².

La dărnicia auguștilor pacienți se adaugă cea a bolnavilor de rând asigurând câștiguri frumoase. La sfârșitul carierei, un alt contemporan de al lui Plinius, medicul Krinias, care debutase ca un modest practician de origine libertină, lăsase moștenitorilor o avere de 10 milioane sesterti, după ce cheltuisese o sumă egală cu repararea zidurilor Marsiliei, orașul său natal.

Desigur, nu toți doctorii realizau astfel de câștiguri. Atunci, ca și în zilele noastre, lumea medicală era împărțită în diferite categorii, ca posibilități, faimă și pricepere profesională. Medicul de rând se mulțumea cu o retribuire mai modestă. Am vrut doar să arăt, că talentul și calitățile profesionale se bucurau de o apreciere mai mare și ofereau avantajele materiale superioare în această ramură de activitate.

Alături de practicianul oferindu-și serviciile marelui public, lumea romană cunoștea și medicul de familie libert al casei. E un lux aristocratic pe care marile familii și-l satisfăceau din plin, întreținând pentru uzul intern o adevărată "policlinică" antică cu chirurghi, oculiști și interniști. În columbariul Liviei, de exemplu, se găsesc inscripțiile funerare ale acestui gen de specialiști.

Medicul de familie veghea asupra sănătății patronului și, când împrejurările o cereau, îl ajuta să părăsească lumea, deschizându-i venele.

Când molima de sinucideri a început să bântuie aristocrația romană, din înalta voință a împăratului Nero, medicul de familie și-a făcut datoria.

Tacit ne-a lăsat multe instantanee de acest gen cu oameni care-și deschideau venele la ordinul sau pentru a preîntâmpina ordinul împăratului; și trebuie să recunoaștem că medici și pacienți manifestau tot calmul în fața acestor radicale inoculări.

De numele împăratului Nero se leagă organizarea corpului medical și este bine cunoscut că intervenția statului într-o problemă denotă un interes obștesc.

Medicii au fost împărțiți în **ordinari** și **arehiatri** (primari), cei din urmă fiind subdivizați în palatini (**spectabiles**) și **populares**.

Hadrian a luat măsuri împotriva diferiților escroci care uzurpau calitatea de medici.

70. Plinius cel Tânăr, **Epistulae**, X, 5 (către Traian).

71. Plinius cel Tânăr, **Epistulae**, X, 11 (către Traian).

72. Plinius cel Tânăr, **Epistulae**, X, 10 (către Traian).

Puține sunt numele de medici care au ajuns până la noi; marea majoritate dorm somnul de veci al anonimatului.

L-am urmărit pe libert în multiple ipostaze; am făcut cunoștință cu negustorul întreprinzător și l-am surprins pe cămătar croindu-și planuri de viitor între două operații de speculă.

Ca soldat, cucerește ranguri în flotă; în calitate de secretar ori doctor, se strecoară în anturajul celor puternici.

Pururi dinamic, libertul caută cu înfrigurare "mai binele"; cămătar, râvnește opulența latifundiarului; ajuns mare proprietar își lărgeste, fără odihnă, domeniile.

Și acest torent de energie și ambiție, se vede stăvilat de bariera legilor, oprit în loc în fața grădinii hesperidice a carierei politice. Argus neobosit, opinia publică veghează.

În opera lor de guvernare, împărații au avut prilejul să verifice incapacitatea instituțiilor tradiționale și a vechii aristocrații istorice, cum o numește Ferrero, în rezolvarea satisfăcătoare a noilor probleme, politice și administrative.

Imperiul se aseamnă unui moștenitor chibzuit, punând în ordine afacerile destul de incurcate ale unor înaintași risipitori.

Între venalul Verres disprețuind legile cele mai elementare de bun simț și conștiinciosul Plinius, consultându-și suveranul în căutarea celor mai bune soluții administrative, se interpune un secol de muncă și reforme, la capătul căruia îngustul sistem de magistraturi și pro-magistraturi tradiționale se transformase într-un vast aparat administrativ centralizat.

Din metropola egoistă și repace, Roma devenea capitala unui imperiu în care fiecare provincie era chemată să-și dea contribuția, într-un organism tinzând spre omogenitate.

În acest îndelungat proces, împărații au avut nevoie de colaboratori devotați, executori plini de inițiativă și anchetatori fideli.

Colaboratorii apropiați ai lui Augustus au fost un Maecenas, un Agrippa, oameni care nu aparțineau aristocrației romane.

Spiritul de opoziție al ordinelor privilegiate a ieșit din plin la iveală cu ocazia scandalului dirijat de coteriile nobile în jurul afacerii Gallus. Gallus simboliza odiosul "**homo novus**", îmbogățit din proscritii și îndeplinând misiuni de primă importanță.

La rândul său, puterea imperială a răspuns inaugurând o politică de suspiciune față de ordinul senatorial; o dovadă grăitoare în acest sens este grija cu care a fost înlăturată posibilitatea oricărui amestec senatorial în provincia Egiptului recent cucerit.

Practica dovedise că orice încercare de intervenție a senatului dăduse greș; străvechea instituție republicană impregna noului venit spiritul vechi de castă și foștii centurioni ai lui Sylla sau Caesar se transformau pe nesimțite în adevărați Catoni.

Vechile ginți aristocratice se stingeau una câte una, spiritul senatului supraviețuia tuturor transformărilor.

Dar mai există încă o cauză a menținerii spiritului aristocratic.

Dacă patriciatul de sânge e în continuă⁷³ descreștere⁷⁴, procedura dezbaterilor continuă să asigure un adevărat monopol patrician în deliberările Corpului, deoarece

73. Sub Augustus patricienii ating procentul de 29% din componența senatului.

74. Sub Nero de-abia 12%, iar sec. II vede completa stingere a patriciatului de sânge.

discuțiile neavând un caracter liber, vorbitorii își dau părerea după rang. Revine a spune că elementul patrician continuă să joace un rol disproporționat față de participarea sa în compunerea senatului, după cum rezultă clar din următoarea situație:

Anul	Consulari	Patricieni Consulari	%	%Patricieni în senat.
20 a Chr.	59	29	49%	31%
14 p Chr.	71	32	45%	29%
37 p Chr.	76	26	34%	22%
42 p Chr.	72	20	27%	22%
54 p Chr.	77	25	32%	19%
68 p Chr.	81	18	22%	11%

Credincios rolului său de restaurator, Augustus a menajat senatul căutând să-i redea vechea splendoare patriciană prin ajutoare bănești celor pauperizați și măsuri de promovare a patriciat.

Ca urmare, albumul senatorial din anul 14 p. Chr. amintește mai mult de situația din 179 a. Chr. decât de cea din 55 a. Chr.

Anul	Patricieni în senat	Patricieni consulari
179	25,6%	48,9%
55	10,40%	22,2%
14	29%	45%

Totodată însă, atât Augustus, cât și Tiberius, verificau cu fiecare ocazie carența politică de care dădeau dovadă oamenii destinați în chip firesc să fie cadre superioare de conducere.

Ordinul senatorial în cap cu vechea aristocrație istorică, care dădea tonul, dezertase de la misiunea sa istorică.

Puținele elemente capabile manifestau de multe ori orgoliul nemăsurat, acționând anarhic sub imperiul propriilor interese. Conflictul dintre Piso și Germanicus dovedea că, în plină domnie tiberiană, coteriile aristocratice erau gata să reediteze scene vrednice de anii sângeroși ai războaielor civile.

La rândul său, ordinul equestru suferea de aceeași îmbătrânire, specifică castelor privilegiate.

În cele două ordine privilegiate, elementul provincial purtător de noi energii sociale, nu se afirmă încă.⁷⁵

Și, în timp ce pătura conducătoare oferă spectacolul descurajant al unei lumi, împăratul e solicitat de un număr tot mai mare de probleme.

75. Sub Augustus față de 412 Italici, 8 provinciali în senat, dintre care 5 introduși de el. Sub Tiberius, același număr redus.

Impunerea împăratului pe primul plan al atenției generale e o consecință firească.

Ideea unui **moderator rei publicae** se dovedea a fi depășită; inerția politică a nobilimii îl transforma pe împărat dintr-un arbitru, într-un conducător suprem, solicitat nu numai în domeniile ce-i fuseseră consacrate în urma aranjamentului constituțional, ci și în cele rămase sub oblăduirea senatului.

Ori, dacă în ochii diferitelor state împăratul simboliza însăși puterea romană și regii aliați converteau relații diplomatice în legături cu caracter de-a dreptul privat, considerându-se clienți ai unui Augustus și Tiberius, de ce să nu fie admisă folosirea unor relații private în rezolvarea anumitor probleme de politică internă?

Era o soluție acceptabilă din punct de vedere al colaborării împăratului cu senatul și totodată compatibilă cu concepțiile conservatoare ale lui Augustus și orgoliul patrician al urmașului său, Tiberius.

În calitatea de om de casă al împăratului, libertul era chemat să îndeplinească misiuni multiple, în numele augustului său patron, în virtutea aceluiași drept care-l autoriza să-l reprezinte în diferite chestiuni particulare.

Folosirea statului major de liberti, **auctori**, (contabili), **atrienses** (intendenți), **procuratores**, se impusese ca o necesitate în orice gospodărie bogată.

Adoptarea acestei formule de domeniu privat la cerințele vieții politice și administrative a dus în ultimă instanță la crearea aparatului birocratic din timpul lui Claudius, purtându-și amprenta originii până și în nomenclatura funcțiilor.

Începuturile trebuie să le căutăm însă într-o vreme ceva mai îndepărtată, când Augustus căuta noi soluții în rezolvarea unor probleme fără precedent în tradiția instituțiilor republicane.

Istoria zbuciumată a ultimelor decenii republicane, înlăturând zăgazuri tradiționale, a cunoscut afirmarea pe plan politic a unor elemente obscure, printre care numeroși liberti. Caesar a încredințat rezolvarea multor probleme libeților și sclavilor săi.

Înainte de expediția împotriva parților, după cum relatează Dio Cassius, Antonius a făcut senatori mulți sclavi și liberti.

Dar cazul cel mai interesant îl constituie thalasoerația pompeiană, în care frăiele conducerii se aflau în mâna libeților.

Menodoros, Menecrates, Apollophanes, sunt amiralii, generalii și consilierii lui Sextus Pompeius și cu ajutorul lor s-a menținut ca un adevărat despot oriental.

În pragul luptei decisive cu Pompeius, Augustus s-a folosit cu dibăcie de libertul transfug Menodorus⁷⁶.

Îndrăzneț și lipsit de scrupule, Menodorus anticipează intrarea în scena politică a libertului atotputernic din vremea lui Claudius și Nero.

De aceeași structură par să fi fost alți doi liberti pompeieni, Memnos și Menecrates despre care pomenește Velleius Paterculus⁷⁷.

Augustus a răsplătit cu rangul de cavaler pe Menodorus și a acordat aceeași favoare lui Menas.

În fine, înainte de a intra în Egipt, învingătorul de la Actium a dus tratative cu regina Cleopatra prin libertul său, Thyrsius. Misiunea era extrem de delicată, întrucât era vorba de o tranzacție cinică: asasinarea lui Antonius condiționa salvarea dinastiei

76. Appian, v. 70.

77. Velleius Paterculus, II, 77.

Lagizilor⁷⁸.

Stăpân pe situație, Augustus a continuat să se folosească de liberti.

Ferrero constată pe bună dreptate că "evenimentele (Actium) se precipitaseră în chip tragic; partidul democratic sfârșise prin a masacra o parte din nobilime și, ca urmare, în lipsa unui număr satisfăcător de mari familii a fost silit să dea o mulțime de posturi importante libertilor, plebeilor și oamenilor obscuri"⁷⁹.

Întărindu-i prin măsuri drastice pe stăpânii de sclavi în drepturile lor, Augustus și-a apropiat totuși un număr de liberti pe care i-a folosit în diferite domenii.

Ca restaurator, Augustus s-a străduit să restabilească republica în ceea ce avea esențial, în fond; ca formă însă, noul începea să se afirme în diferite domenii.

Așa se explică faptul că afectând o ținută aristocratică și încercând să reinvie în toate ocaziile vechiul spirit patrician, Augustus nu consideră neprincipială acceptarea libertului parvenit Vedius Pollio în rândul prietenilor săi.

Desigur, politica dinastică a avut și ea un cuvânt de spus în această privință; Augustus, ca și Livia de altfel, și-a avut favoriții săi. Mașkin face pe marginea acestui fapt, remarcă: "dacă la început serviciul militar era acela care deschidea, în primul rând o carieră, mai târziu protecția - cu ajutorul căreia - se poate obține orice -, capătă o deosebită importanță"⁸⁰.

Dar afirmarea libertilor în viața politică ca urmare a favoritismului, pare a fi o cauză minoră în problema creerii aparatului funcționăresc libertin.

Favoritul lui Augustus, Pollus, nu amintește nici pe departe de orgolioșii liberti claudieni.

Odată mai mult, cauza principală trebuie căutată în cerințele imperioase ale operei de guvernare imperiale.

Din timpul lui Augustus apăreau germenii unui aparat funcționăresc care se va dezvolta ulterior, paralel cu vechile instituții romane.

O. Hirschfeld în lucrarea **Funcționarii administrativi imperiali până la Dioclețian** ajunge la concluzia că apariția acestui aparat are la bază acea "auctoritas" a lui Augustus care s-a folosit de relațiile sale clientelare, relații aristocratice în esență.

Creând acest aparat funcționăresc, Augustus urmărea să împingă pe planul al doilea vechile instituții republicane (cum este dispus să vadă Mașkin).

Faptele par a infirma această ipoteză.

Conservatorul Augustus, ca și aristocratul său urmaș, preconizau acest aparat doar ca un propriu auxiliar al împăratului, păstrându-l în limitele convenabile aranjamentului constituțional dintre Augustus și senat.

Nici Augustus, și cu atâta mai puțin Tiberius n-ar fi putut să prevadă aparatul birocratic al domniei lui Claudius.

Tactul lui Augustus și voința de fier a lui Tiberius n-ar fi putut patrona ceea ce s-a înfăptuit grație caracterului timid și influențabil al lui Claudius. Aparatul birocratic centralizat în mâinile câtorva liberti este, incontestabil, opera unei domnii aflate sub epitropia libertilor. Pentru înaltele funcții oficiale, Augustus nu vedea alte cadre decât cele promovate din rândul categoriilor sociale consacrate și el este acela care a și trasat calea transformării ordinului cavalerilor într-o grupare funcționărescă.

78. Plutarch, *Ant.* 73; Dio Cassius, *Ist. rom.*, L I, 8.

79. *Măreția și decăderea Romei*, vol. IV, p. 203.

80. N. A. Mașkin, *Principatul lui Augustus*, p. 479.

În această lumină trebuie să vedem activitatea libertilor în perioada care cuprinde domnia lui Augustus, Tiberius și Caligula.

Profitând de reorganizarea fiscală, libertii s-au transformat în adevărați publicani, acaparând concesionarea impozitorilor.

Tot ei sunt aceia care monopolizează de cele mai multe ori demnitatea **magister vicernum**, adevărați magistrați cu atribuții religioase, polițienesti și edilitare.

Augustus a înțeles să atragă elementele active în aceste atribuții acordându-le semnele exterioare ale magistraturii (toga pretextă și escorta de doi lictori). Odată mai mult, libertii trebuiau să se mulțumească cu surogatul. Tot acum începe să se afirme întrebuintărea libertilor în misiuni cu caracter excepțional. Este vorba de libertul imperial, element superior de anchetă și execuție.

Felul cum a știut să se achite de misiunea pentru care fusese trimis în Gallia libertul Licinius, pune în evidență toate scăderile și calitățile acestui gen de înalți funcționari.

Iată cum stau lucrurile:

Licinius⁸¹, libertul lui Augustus, care veghea la perceperea tributului, a nemulțumit prin lăcomia lui nobilimea gallică. Depășindu-și cu mult împuternicirile sale, potrivit instrucțiunilor date de Augustus - fusese statornicit ca auxiliar privat al legatului imperial - s-a impus acestuia și a realizat din încasări nu numai suma prevăzută, ci și profituri personale.

Să supunem unei scurte analize faptele. Augustus crede de cuviință să-și supravegheze printr-un om de încredere o operație importantă, cerând tact și energie.

Menajând cu prudență forma constituțională, detașează pe libertul Licinius pe lângă legatul provinciei respective; restul e opera ambiției libertine.

Augustus nu poartă nici o răspundere de felul cum a înțeles să se achite Licinius de îndatoririle sale; ca dovadă, l-a rechemat imediat.

În fond, am surprins, redus la forma cea mai simplă, procesul care avea să ducă la aparatul birocratic din vremea lui Claudius, proces în care libertul își are un cuvânt greu de spus.

Cât timp voința de fier a împăratului contrabalansează ambiția subordonatului, formula utilizării libertilor în administrație rămâne avantajoasă; ne putem însă ușor închipui unde poate duce deranjarea acestui echilibru. Nu mai puțin semnificativ pentru noi este raportul prezentat de Licinius ca disculpăre. Din apărarea sa în fața lui Augustus reiese că era un bun cunoscător al realităților din Gallia, că efectuase multe anchete și întrevedea just viitorul economic al acestei provincii și posibilitățile sale prezente.

Față de magistratul inert în inițiativă și rigid ca execuție, libertul prezenta avantajul funcționarului inteligent, sârguincios și întreprinzător.

Plin de suspiciune și retras în mândria sa aristocratică, Tiberius nu era superiorul făcut să colaboreze cu subordonați libertini.

După încercări menite să învioreze senatul și care s-au soldat cu un eșec, Tiberius recurge la colaboratori personali. Dar, chiar în cazul faimosului Sejanus, vigilența împăratului a dat la timp semnalul de alarmă, curmând o carieră începută sub auspicii atât de favorabile. Cu atât mai puțin nu poate fi vorba de o afirmare a libertilor în antu-

81. Dio Cassius, *Ist. rom.*, L IV, 21.

raju imperial. Tiberius, după cum relatează Tacit "nu avea domenii numeroase în Italia, avea puțini sclavi; casa lui se mărginea la câțiva liberti"⁸².

În schimb, libertii colaboratorilor săi intimi și ai persoanelor influente se dovedesc a fi din ce în ce mai activi.

Când M. Terentius a fost acuzat că fusese prieten cu Sejanus, s-a grăbit să le amintească tuturor o realitate de care foarte mulți trebuiau să se rușineze.

"Senatori, nu vă gândiți la ziua din urmă a lui Sejanus, ci la cei 16 ani în care noi veneram chiar și pe Satrius și Pomponius (niște delatori), când era o glorie să fii cunoscut de libertii și portarii lui"⁸³. Și aceste cuvinte sunt departe de a fi o exagerare retorică.

Appuleius, unul din libertii lui Sejanus, a rămas și după prăbușirea stăpânului său, o persoană influentă.

Libertii dornici de putere ai familiei imperiale încep să se amestece în problemele dinastice.

Pe când Tiberius, îndemnat de Sejanus, părăsește Roma, libertii și clienții lui Nero (fiul lui Germanicus), "dornici de putere, îl ațâtau să se arate mândru și încrezător"⁸⁴.

Ce ar fi fost în stare să înfăptuiască această camarilă libertină "dornici de putere", odată patronul devenit împărat?

Răspunsul îl găsim, întorcând încă o filă a istoriei și oprindu-ne la domnia lui Claudius.

Împărat fără de voie, Claudius era un erudit, stângaci și influentabil în viața de toate zilele, simțindu-se bine doar în lumea cărților.

Complexul de inferioritate de care suferea încă din copilărie l-a urmărit și pe tron, paralizându-i inițiativa. Suetonius ni-l înfățișează, pe când era copil, veșnic înconjurat de cărți, timid, stângaci și naiv, simplă jucărie în mâna sclavilor, a profesorilor, a libertilor săi.

Pe când Augustus, veșnic preocupat de probleme dinastice se îngrijea îndeaproape de educația celor desemnați să-l urmeze, omului care avea să domnească în urma unui complex de împrejurări neprevăzute i se ucidea încet și sistematic personalitatea.

Învățat să fie sclavul voinții altora, Claudius a fost, ca împărat, la bunul plac al femeilor și al libertilor săi.

De aceea, dacă discursurile din senat bogat și logic susținute, sunt ale lui, dacă multe din inițiative poartă amprenta personalității lui de cărturar, toate actele de voință aparțin celor din anturaj.

Când s-a pus problema pedepsirii Messalinei, Narcissus ia asupra sa toată responsabilitatea represiunii. Împăratul "tremurând" acordă puteri discreționare libertului.

Lui Claudius îi lipsește curajul faptelor și recurge la libertul său. De ce nu a recurs la prefectul pretoriului?

În fond culpabilitatea Messalinei fiind evidentă, nu era vorba de un asasinat.

Răspunsul ni-l dă Tacit "Claudius tremura și el, deoarece nu se încredea îndeajuns în Geta, prefectul pretoriului"⁸⁵.

82. Tacit, *Annales*, IV, 6.

83. Tacit, *Annales*, VI, 8.

84. Tacit, *Annales*, IV, 59.

85. *Annales*, XI, 33.

Libertul e preferat ingenuului. Cauza împăratului e și cauza libertilor săi, și atunci, ca și azi, cointeresarea prezintă cea mai bună garanție.

Mai mult, bun cunoscător al caracterului lui Claudius, Narcissus se teme de slăbiciunea împăratului și accelerează execuția.

Ai impresia la un moment dat că energia lui Narcissus a pus stăpânire pe voințele tuturor; suspectează, conduce, ia măsuri.

"De teamă ca nu cumva L. Vitellius și Largus Caecina să nu-l înduplece la căință în drumul spre Roma, ceru și luă loc în trăsură care-i ducea pe toți trei"⁸⁶.

Aceeași grabă înfrigurată când e vorba de deznodământ, cu aceleași măsuri de prevedere în care omul liber e suspectat de libert.

"Narcissus, remarcă Tacit cu claritate⁸⁷ -, înțelesese că, dacă ar mai întârzia, se apropia primejdia nopții și amintirea patului conjugal. El ieși deci deodată, spunând centurionului de bază să omoare pe Messalina din porunca împăratului. Evrodos, unul din liberti, îl însoți spre a-i supraveghea și a-i îmbărbăta ...

... Messalina imploră îndurare; tribunul apără în tăcere, libertul însă o insultă cu dojene vrednice de un sclav".

Și pe când drama se desfășoară cu liberti în rolurile principale, Claudius și anturajul său ingenuu adoptă o totală pasivitate.

"În mijlocul tuturor acestor scene, tăcerea lui Claudius era de mirat. Vitellius părea că nu știa nimic; cu toții ascultau de libert"⁸⁸.

Iar libertul atotputernic este același Narcissus, care, în complicitate cu Messalina, pusese la cale cu câțiva ani mai înainte uciderea lui Appius Silanus, tatăl vitreg al împărătesei⁸⁹.

Cu aceeași docilitate cu care a încredințat soarta Messalinei în mâinile lui Narcissus, Claudius se lasă căsătorit de liberti⁹⁰.

"După moartea Messalinei, palatul imperial fu zguduit.

Libertii se disputau în alegerea unei neveste pentru Claudius, care nu putea trăi neînsurat și era făcut să asculte de porunca nevestelor"⁹¹.

Viața privată a împăratului devine tot mai mult un domeniu exploatat de liberti.

Fiecare libert își susține candidata și victoria Agrippinei, înseamnă implicit triumful lui Pallas.

Și aunci când ambiția nemăsurată țintește la înfierarea lui Domitius în detrimentul propriului fiu al lui Claudius, lupta nu se dă cu Claudius; voința Agrippinei, sfătuită de libertul Pallas, se ciocnește tot de voința unui libert. Narcissus apară interesele lui Britannicus, pe când cel care ar fi trebuit să fie legitimul apărător, capitulează, justificându-se înaintea senatului printr-o cuvântare pregătită de Pallas⁹².

Domitius, ajuns împărat sub numele de Nero, avea să-și plătească datoria de recunoștință față de Pallas cu aceeași gingășie cu care și-o achitase față de mama sa

86. *Ibidem*.

87. *Annales*, XI, 37.

88. *Annales*, XI, 35.

89. Suetonius, *Claudius*, XXXV.

90. Claudius cere în acest scop senatului să voteze un decret care să autorizeze căsătoria între unchi și nepoate. Senatul aprobă, dar: „N-a găsit pe nimeni să-i urmeze pilda, afară de un libert și un centurion cărora le-a făcut o vizită de nuntă împreună cu Agrippina“. Vezi Suetonius, *Claudius*, XXVI.

91. Tacit, *Annales*, XII, 1.

92. Tacit, *Annales*, XII, 25.

Agrippina.

Ori, tocmai acești libertți strâns legați de viața intensă a lui Claudius, atașați de împărat, prin zeci de fire, sunt colaboratorii, consilierii lui.

Narcissus, Pallas, Callistus, Polybios dau formă aparatului administrativ centralizat pe care Augustus îl schițase de-abia.

Cu toate păcatele lor sunt oameni inteligenți, capabili să imprime un spirit nou în rezolvarea multiplelor probleme, spirit în deplină concordanță cu evoluția necesară a imperiului.

Lor li se datoresc în bună parte reforme indispensabile, vădind o perfectă înțelegere a cerințelor vremii.

Așa, de exemplu, prin extinderea lui **jus honorum** asupra Galliei, Claudius și sfetnicii săi deschideau drumul de unificare al imperiului roman prin concesionarea progresivă a cetățeniei.

Cred, de asemeni, că măsurile luate de Claudius pentru creșterea prosperității publice poartă amprenta acestor consilieri, atât de disprețuiți și invidiați de aristocrația romană. Aqua Claudia, mărirea și sistematizarea portului Ostia, secarea parțială a lacului Fucinus sunt tot atâtea dovezi de spirit gospodăresc, de care libertții au știut să dea de atâtea ori dovadă.

În fine, procesul de centralizare administrativă își găsea expresie în organizarea birourilor administrației centrale: **ab epistulis, a libellis, a cognitionibus, a studiis, a rationibus**.

Titularii purtau denumirea de **procuratori**⁹³ și erau personalități marcante, ca Narcissus⁹⁴, Callistus⁹⁵, Pallas⁹⁶. Subordonați ministerelor, funcționarii de origine servilă îndeplineau felurite funcții administrative; din această rețea de procuratori s-a dezvoltat aparatul funcționăresc de stat.

Claudius a căutat să-și ridice colaboratorii în ochii senatului și părinții conscriși au adoptat o atitudine mai mult decât complezentă.

Într-unul din discursurile rostite în senat, Claudius, recurgând la trecut cum îi plăcea să facă adesea, amintea că:

"S-au dat magistraturi fiilor de libertți, nu acum de curând, după cum greșit se crede, ci din timpurile vechi ale Republicii"⁹⁷.

Pasajul din Tacit concordă cu altă informație, dată de Suetonius din care rezultă că ambiția libertților viza vechile instituții și că, pentru a spulbera temerile ordinului senatorial, Claudius își luase anumite angajamente solemne.

"A dat laticlaviile fiului unui libert, cu condiția ca să fie adoptat de un cavaler roman, violând astfel făgăduiala de a nu introduce în senat pe nimeni, dacă nu era cel puțin strănepotul unui cetățean roman.

E drept că, pentru a se scuza, a amintit exemplul lui Appius Claudius Caecus, unul din străbunii lui, care, fiind censor, introdusese în senat, fii de libertți. El nu știa însă că în timpul lui Appius și chiar după dânsul, se numeau libertți nu numai cei ce

93. Numirea aminteste de persoanele de încredere, libertți sau clienți, împuterniciți cu anumite procuri de ordin privat; această instituție a fost apoi recunoscută și de instanțele judiciare. E o dovadă în plus a transpunerii unor relații de ordin privat în viața de stat.

94. Libert al lui Claudius.

95. Libert al lui Caligula și complice al ucigașilor patronului său.

96. Libert al mamei lui Claudius, Antonia.

97. Tacit, *Annales*, VI, 24.

primiseră libertatea de la stăpânii lor, ci și oamenii liberi născuți din liberti⁹⁸.

Cred că există o legătură între eforturile făcute de Claudius, să facă accesibil senatul cel puțin urmașilor imediați ai libertilor și creșterea procentului de provinciali în senat din acea vreme⁹⁹.

Ordinul senatorial a dat dovadă adeseori de servilism, fie în bloc fie individual.

Suetonius dă un caz tipic, când vorbind despre Vitellius, spunea:

"Statuetele de aur ale lui Narcissus și Pallas erau printre zeii lui tutelari".

E drept că Vitellius și-a câștigat o adevărată celebritate prin actele de slugărnicie la care s-a pretat.

Nici senatul, în schimb, nu s-a lăsat mai prejos.

Ca răsplată pentru meritele deosebite de care dăduse dovadă cu ocazia pedepsirii Messalinei, senatul a acordat lui Narcissus insignele questurei¹⁰⁰.

De aceleași onoruri s-a bucurat și Pallas.¹⁰¹

Relatând aceleași fapte, Suetonius adaugă:

"Senatul a acordat lui Pallas și Narcissus, cele mai înalte recompense, podoabele questurei și ale preturei. Jafurile lor erau atât de mari încât Claudius, plângându-se odată că nu mai are nimic în tezaur, i s-a răspuns cu drept cuvânt, că ar fi bogat, dacă cei doi liberti ai lui și-ar împărți pe din două averea cu dânsul¹⁰².

Oglindirea puterii libertilor imperiali în toată măreția ei impertinentă o găsim însă într-o hotărâre a senatului, savuros redată de Tacit în cartea a XII-a a **Analelor** sale (capitolul 53), după discutarea în senat a unei hotărâri cu privire la sancționarea femeilor libere care au legături cu sclavii (**Senatus Consultus Claudian**) ...

"Claudius declară că Pallas fusese autorul acestei propuneri; consulul desemnat Barea Soranus, ceru atunci să i se acorde insignele preturii și 15 milioane de sestertii.

Scipio Cornelius adaoase că să i se aducă mulțumiri, pentru că, urmaș ai regilor Arcadii, el puna mai presus de noblețea sa binele public, îngăduind să fie considerat ca un slujitor al împăratului. Claudius răspunsese că, mulțumindu-se cu onoarea, Pallas preferă să rămână în sărăcia lui de odinioară¹⁰³. Se săpa astfel în bronz un decret al senatului în care un libert, care poseda 300.000.000 de sestertii era încărcat de laude pentru dezinteresarea lui vrednică de timpurile vechi."

Naivitatea împăratului și impertinența libertului său, trebuie să fi produs mare enervare, dacă patru decenii mai târziu, Plinius cel Tânăr, citind inscripția, nu mai știa cum să-și exprime indignarea într-o scrisoare către Montanus¹⁰⁴.

"Oare trebuie să atribuim acest decret unei bațocuri sau nenorociri?"

Aș înclina spre prima părere, dacă așa ceva ar conveni seriozității senatului. Să presupunem că nenorocirile sunt cauza; dar, există oare o nenorocire atât de îngrozitoare ca să fie în stare să-l aducă într-un așa hal de nemernicie? Să fie oare la mijloc ambiția și setea de parvenire? Dar este oare cu puțință ca să fie cineva atât de nebun

98. Suetonius, *Claudius*, XXIV.

99. Din 214 senatori, 15 provinciali

100. Tacit, *Annales*, XI, 38.

101. *Annales*, XII, 53.

102. Suetonius, *Claudius*, XXVIII.

103. Despre fratele acestuia, Felix, Tacit (XI, 54), relatează:

„Fratele său Felix, nu arăta totuși aceeași înfrânare. Procurator mai mult al Iudeei, el își credea îngăduite toate nelegiuirile la adăpostul puterii lui Palas”.

104. Plinius cel Tânăr, *Epistulae*, VIII, 6 (catre Montanus).

încât să dorească să avanseze, în dauna propriei onoare și a prestigiului statului, într-o cetate în care avantajul de a fi în frunte constă în a putea da, în calitate de senator, primele laude lui Pallas, un sclav?"

Și după ce supune unui aspru rechizitoriu împărat, libert și senat, Plinius încheie:

"S-a scris în arhivele publice, ca să rămână veșnică amintire, că i s-au conferit semnele onorifice purtate de pretori, după cum se scria altădată vechile tratate de alianță, legile sacre. Împăratul, senatul, Pallas însuși, au avut destulă ... nu știu ce cuvânt să mai întrebuițez, ca să dorească să expună în văzul tuturor: Pallas, obrăznicia-i, împăratul slăbiciunea, senatul înjosirea.

Să fie oare cu puțință ca senatului să nu-i fie rușine să caute pretexte pentru a-și acoperi ticăloșia?

Frumos, minunat motiv, cum e de exemplu dorința să trezești un nobil îndemn în suflele prin exemplul marilor recompense cu care era copleșit Pallas.

Îată în ce dispreț ajunseseră demnitățile, chiar acelea pe care Pallas nu le refuza".

Lumea libertină prin Pallas silise până și semeața citadelă a aristocrației să-i plătească tribut de umilință.

Extravaganțele lui Nero nu puteau decât să fie favorabile întăririi puterii libertilor. Emanciparea de sub tutela lui Seneca și Burrus, însemna totodată sfârșitul perioadei de colaborare cu senatul, inaugurat de tânărul împărat sub auspicii atât de favorabile.

Caracterizând începuturile acestei domnii, L. Homo conchide:

"A fost o schimbare completă de personal și politică; libertii căzură de la putere și sub influența lui Burrus și Seneca, cei doi miniștri dirigenți ai noului regim, politica de colaborare cu senatul, cea a lui Augustus și Tiberius din anii cei mai buni, e din nou în favoare.

Când a trebuit să verse sânge, Claudius s-a dat la o parte, investindu-l cu puteri nelimitate pe Narcissus. Pentru Nero, libertul este doar o unealtă. Onorurile se țin lanț; din nici unul nu lipsește libertul imperial.

Agrippina îl otrăvește pe proconsulul M. Junius Silanus ..."Cavalerul roman Publius Celer și libertul Helius¹⁰⁵ amândoi îngrijitorii domeniilor împăratului din Asia, au fost uneltele ei"¹⁰⁶.

Conflictul dintre mamă și fiu, la alimentarea căruia a contribuit din plin anturajul lui Nero¹⁰⁷, a grăbit deznodământul legat de numele altui libert, ucigaș de profesie, Anicetus¹⁰⁸.

Asasinarea Agrippinei fusese precedată de tot felul de înscenări.

Ca reeditare parțială a sfârșitului Messalinei, Burrus și Seneca, când fac cercetări la Agrippina, sunt însoțiți de câțiva liberti¹⁰⁹.

Par a fi mai degrabă spionii anchetatorilor decât secundanții lor.

Ca un adevărat stăpân, Nero își imbogățește libertii sau îi suprimă, când îi pun piedici; pe Doryphorus, căruia îi dăruise nu demult 20 milioane de sesterti, l-a pierdut opoziția manifestată în problema căsătoriei lui Nero cu Poppaea; lui Pallas i-a fost

105. Helius avea să devină unul din cele mai odioase instrumente ale lui Nero. A fost ucis de Galba.

106. Tacit, *Annales*, XIII, 1.

107. Un prieten intim al lui Nero era Claudius Senecio, fiul unui libert al lui Claudius.

108. Acel care a fost ales unealtă pentru pierderea Octaviei (Tacit, *Annales*, XIV, 62).

109. Tacit, *Annales*, XIII, 21.

fatală imensă avere.

Cu toate acestea tot printre dâșii trebuiau să-și caute elementele de încredere. Acolo unde libertul nu poate avea acces, fiul de libert îl înlocuiește. Alături de Tigellinus, Nero numește ca prefect al pretoriului pe Nymphidius Sabinus, fiul unui libert. Nero s-a folosit de liberti în diverse anchete, fără menajamentele de care ținuseră seama predecesorii săi.

De pildă, a trimis în Britania, în anul 61, cu puteri depline, pe libertul său Polyclitus, pentru a cerceta la fața locului și a întocmi un raport asupra administrației lui Suetonius Paulinus.

De același gen de auxiliari s-a folosit și când a jefuit provinciile orientale.

"Asia și Grecia - relatează laconic Tacit - au fost și mai puțin cruțate; li s-au jefuit nu numai darurile templelor, dar chiar statuile zeilor din zelul năprasnic al lui Acratus și Secundus Carrinas, trimiși în acele provincii. Acratus era un libert, gata la orice crimă; Carrinas studiasse filosofia greacă numai pentru a vorbi de ea, nu și pentru a-i urma pilda"¹¹⁰. Întrebuițarea libertilor ca auxiliari mai poate fi privită și dintr-un alt punct de vedere. Legăturile libertilor imperiali în lumea libertină creau posibilitatea unui spionaj intens¹¹¹; nu e lipsit de semnificație faptul că, printr-un libert a fost descoperită conjurația lui Piso, cu urmări atât de tragice pentru aristocrația romană. Libertul denunțator a fost răsplătit în chip demonstrativ, ca un indemn pentru eventualii delatori.

"Milichus, încărcat de daruri, se împodobi cu un titlu grecesc ce înseamnă "salvatorul"¹¹².

Privite în ansamblu, domniile lui Claudius și Nero coincid cu perioada de maximă afirmare a libertilor pe tărâm politic. Domnia lui Nero prezintă punctul maxim.

Semnificativă pentru înțelegerea stării generale de spirit este discuția purtată, cu doi ani înainte, de conjurații lui Piso, în consiliul principal cu privire la dreptul patronilor de a revoca libertatera celor ce ar fi abuzat de ea.

Argumentele celor care sprijineau punerea în aplicare a acestui drept reflectă nu numai revolta, dar și îngrijorarea opiniei publice în fața ofensivei libertilor; "necuviința libertilor, mândri de libertatea lor, ajunsese până acolo, încât se purtau ca egali cu patronii lor, ridicau mâna chiar să-i lovească, și își băteau joc nestânjeniți de pedeapsa lor. Întrădeavăr, ce putea să facă un patron jignit, decât să-și îndepărteze libertul la 20 mile de Roma, pe coasta Campaniei? Încolo aveau aceleași drepturi în fața tribunalelor. Trebuia să i se dea patronului o armă pentru a se face respectat. Nu va fi greu libertilor să-și păstreze libertatea prin aceleași mijloace prin care au câștigat-o. Vinovații trebuiau să fie din nou aruncați în sclavie, pentru ca frica să înfrâneze pe cei ce n-au fost prefăcuți de binefacerea libertății".

Cei ce s-au ridicat împotriva unor măsuri cu caracter colectiv argumentau, amintind multiplele funcții ale libertilor în societate.

Cei mai mulți din cavaleri și mulți senatori erau din clasa lor.

Dacă s-ar face o clasă deosebită de liberti, lipsa de cetățeni ar deveni vădită¹¹³.

110. *Annales*, XV, 45.

111. Milichius denunțase pe conjurații libertului imperial Epaphroditus.

112. Tacit, *Annales*, XIII, 26, 27.

113. *Ibidem*.

Opinia aceasta, preconizând doar ancheta "fără a se atinge de dreptul clasei libertilor", s-a impus și a fost adoptată și de împărat.

Faptul că problema libertilor ajunsese să fie discutată cu lux de amănunte de împărat și consiliul său, dovedește pe de o parte agitația produsă în masa libertină de crescândă influență a libertilor imperiali, pe de alta imposibilitatea adoptării unor măsuri radicale.

Haosul care a urmat de la moartea lui Nero până la victoria lui Vespasian a oferit un câmp prielnic de activitate libertilor imperiali, crescuți la școala ambiției și a crimei.

Polyclitos, Scelus¹¹⁴, Hilarius¹¹⁵ practică diferite combinații diplomatice, și, lucru cu totul nou, încearcă să facă politică pe cont propriu.

Victoria lui Vespasian inaugura o nouă epocă; vremea coteriilor libertine trecuse. Omul cu solide calități administrative și militare aducea pe prim plan sănătoasa aristocrație equestră italică și elita municipală a provinciilor.

Întocmai lui Augustus, care lichidase dezordinea din administrația republicană, Vespasian a supus aparatul de stat unui control sever, pedepsind exemplar orice abuz. Pe aceeași linie au mers și ceilalți doi Flavii, Titus și Domițian.

Aparatul de stat continua să fie deservit de procuratorii liberi, inițiativa se găsea în schimb din nou, în mâna lumii ingenuie.

Împăratul încetă să mai fie un cărmaci singuratic al marelui vas roman; o generație de colaboratori se afirma, ieșiți din rândurile unui ordin senatorial înviorat, secondat de cele mai capabile elemente ale ordinului equestru.

Dar, între împăratul singuratic, luptând cu miopia politică a aristocrației, și împăratul secondat de colaboratori pricepuți, se interpune munca de pionierat a libertului. Ambițios și lipsit de scrupule libertul este totuși un luptător care a ocupat la timp locul rămas gol, asigurând joncțiunea.

Au fost necesare tatonările câtorva generații, pentru ca să poată exista un împărat de talia lui Traian, bucurându-se de colaboratori ca Plinius.

Desigur, libertii continuă să fie colaboratori prețioși.

Libertul Lycormas este un adevărat ambasador, după cum aflăm din două scrisori ale harnicului Plinius către împărat¹¹⁶.

Alt libert, Maximus, relatează tot Plinius, intendent imperial, îl ajută în anumite probleme administrative¹¹⁷.

O altă scrisoare către împărat, este un adevărat certificat de bună purtare, oglindind o nouă stare de spirit:

"În toată vremea aceasta stăpâne, cât am fost cu Maximus, libertul și intendentul tău, mi s-a părut întotdeauna om de suflet, priceput și tot atât de credincios intereselor tale pe cât este un scrupulos observator al disciplinei; e o mărturie pe care o fac cu plăcere, și cu toată conștiinciozitatea pe care ți-o datorez."

Același spirit al ordinei, același cult al datoriei. Mărturia e cu atât mai prețioasă, cu cât vine din partea unui judecător sever și imparțial.¹¹⁸

114. Libert al lui Galba.

115. Libert imperial, procurator în Spania Tarraconesă (Hispania Tarraconensis).

116. Plinius cel Tânăr, *Epistulae*, X, 13, 14.

117. *Epistulae*, X, 28.

118. Astfel de referințe mai întâlnim și în *Epistulae*, X, 18 (către împărat). Dorința împăratului de a fi continuu informat vădește grija specială pentru echitate și lupta împotriva abuzului.

Ne mai permitem să facem o remarcă pe marginea acestei scrisori; nu magistratul este cel supravegheat; cu totul dimpotrivă, comportarea libertului, felul cum a înțeles să-și facă datoria, sunt întărite de adevărul respectivului demnitar.

Este o mărturie evidentă a noii interpretări date formulei întrebuintării libertilor în viața politico-administrativă. Locul confidentului arogant, spion dibaci și funcționar venal, îl lua auxiliarul docil și conștiincios. Cu alte cuvinte, libertul continua să-și afirme bunele sale calități; tendința spre abuz - și am văzut unde s-a putut ajunge sub Claudius și Nero în această privință - este în schimb înfrânată cu eficacitate.

Aparatul funcționăsc perfecționat de Claudius și procuratorii săi, continuă să aducă excelente servicii, dacă ar fi să ne gândim doar la administrația noii provincii Dacia.

Libertii dau înalte cadre administrative și libertul Hermes a fost primul **procurator aurariarum** al Daciei; un alt libert imperial, Epimachus, despre care pomenește și Plinius, ne apare ca un adevărat expert, trimis să rezolve probleme anevoioase.

Unelte apreciate ale guvernării, libertii încetaseră să mai guverneze.

Cuvintele lui Traian, redate de Plinius ca martor ocular, cu ocazia procesului intentat libertului său Eurythumus, sunt o adevărată replică dată trecutului abuziv: "El nu este Polycletes, și eu nu sunt Nero."¹¹⁹

Înțelegem acum de ce, informându-l pe Montanus despre faimosul decret onorific în care senat și împărat îl glorificau pe Pallas, Plinius nu putea să scrie decât ca unul ce nu-și crede ochilor:

"Ai să râzi, ai să te înfurii, și pe urmă iar ai să izbucnești în răs, dacă ai să citești ceea ce n-ai putea crede, mai înainte de a fi citit."¹²⁰

Și tot Plinius este acela care într-un scurt bilanț găsește expresiile cele mai potrivite pentru caracterizarea noii atitudini imperiale față de liberti, în rândurile faimosului Panegyric¹²¹:

"Cea mai mare parte dintre împărații noștri, tirani față de cetățeni, erau sclavii libertilor lor; ei se conduceau după sfaturile și capriciile acestora; ei nu auzeau și nu vorbeau decât prin aceștia.

Prin dâșii se obținea pretura, sacerdoțiile și consulatul sau, mai bine zis, lor trebuia să le ceri aceste demnități."

"Tu ai toată considerația față de libertii tăi, dar nu îi tratezi decât ca pe niște liberti; și socotești că sunt destul de prețuiți, dacă trec în ochii opiniei publice drept oameni de omenie. Tu știi că nimic nu dă mai degrabă micimea prințului, ca măreția libertilor săi. Și, mai întâi de toate, tu nu întrebunțezi pe nimeni care să nu fi meritat să fie distins, fie de tine, fie de tatăl tău, fie de vreun cetățean demn de încredere.

Pe urmă, îi educi zi de zi, să nu se prețuiască după poziția ta, ci după a lor, și ei merită cu atât mai mult considerația noastră cu cât noi suntem siliți să le-o acordăm."

Sunt vorbele unor oameni hotărâți să pășească pe drumul înfăptuirilor cu experiența trecutului înaintea ochilor ...

Lupta împotriva oligarhiei senatoriale dusă de Hadrian e purtată prin reforme care apelează la cadrele equestre, nu libertine; în politica sa inovatoare Hadrian este un

119. *Epistulae*, VI, 31, Scrisoarea către Cornelianus.

120. *Epistulae*, VII, 29, (către Montanus); X, 88 (către Traian).

121. Plinius cel Tânăr, *Panegyricus Traiani*, LXXXVIII.

Claudius fără stat major libertin.

Dar, împăratul care reorganizând aparatul central administrativ, înlocuia în cea mai mare parte libertul prin cavaler¹²², se vădea un continuator direct al politicii de unificare, începută de Claudius și sfetnicii săi liberti.

Crearea consulariilor pentru Italia, trecând peste prerogativele administrative ale senatului asupra peninsulei, marca o nouă etapă în procesul de asimilare al Italiei cu celelalte provincii; fără să vrea, lumea ingenuă victorioasă continua să clădească pe temelii puse, câteva decenii mai înainte, de mâna șovăielnicului Claudius la îndemnul detestaților săi liberti.

Ceea ce intuise Claudius¹²³, cu simțul istoricului și libertii cu perspicacitatea lor caracteristică, își găsea confirmare în desfășurarea evenimentelor.

Și atunci când contemporanii domniei lui Hadrian, atrag atenția opiniei publice asupra importanței Galliei, numind-o "Egiptul Occidentului", nu fac decât să repete ceea ce susținuse, cu un secol mai înainte, libertul Licinius în raportul prezentat împăratului.

LIBERTȚII ȘI OPINIA PUBLICĂ

Atât de deosebită prin ocupații, posibilități de afirmare și țeluri, lumea libertilor se bucura de o apreciere unitară în ochii vigilenți ai opiniei publice.

Bunăvoința societății față de noul om liber pare să fi fost condiționată în mare parte de felul cum înțelegea libertul să-și valorifice calitatea de cetățean proaspăt dobândită. Ducând o existență ombratilă în ramurile de activitate consacrate de aceeași opinie publică oamenilor de condiție inferioară, libertul e privit ca un auxiliar necesar și tratat în consecință.

Un pas mai mult peste limitele îngăduite și omul declarat prin lege liber și cetățean devine ținta unor atacuri violente, în care i se contestă cu vehemență toate drepturile.

Libertului parvenit i se amintește că, la urma urmelor, nu-i decât un sclav.

Pentru Horațiu, dacă ne mai amintim, Menas nu-i decât un "sclav josnic"; Pallas primește același calificativ din partea umanului și moderatului Plinius.

Citind satira a V-a lui Persius, ne putem da seama câtă valoare avea în ochii necruțătorului ingenuu metamorfoza socială a eliberării.

"Libertatea este necesară; nu genul acela de libertate care face din Publius un cetățean și-i dă dreptul, în această calitate, la o măsură de grațiu.

În ce greșeală cazi dacă poți crede că o piruetă face un om liber. Iată-l, de pildă, pe Dama, un nemernic, un bețiv, un ticălos de grăjdar, care minte pentru un pumn de ovăz, pe care stăpânul său îl pune să facă o piruetă, și, dintr-o dată, a devenit cetățeanul Marcus Dama. La naiba, ce mai cetățean. Marcus Dama este girant, și tu refuzi să dai bani cu împrumut? Dama e judecător, și nu te declari liniștit?

Fiindcă uite ce înseamnă libertatea voastră, iat-o așa cum poate fi dăruiată de o bonetă."

Și, cu cât libertii se afirmă în viața politică, își etalează bogățiile și se insinuează

122. Chiar înaltul demnitar financiar a *rationibus* este, începând cu Hadrian, un cavaler.

123. Pledând cu căldură înaintea senatului extinderea cetățeniei la Gallia Comata, și bazându-și argumentația pe o judicioasă documentare istorică.

în anturajul celor puternici, cu atât reacția e mai îndârjită, luând forme variate.

Înarmându-se cu floreta flexibilă a ironiei, societatea lovește sistematic în punctele slabe, oferite de caracterul orgolios și comportarea stângace a parvenitului.

Este semnificativ faptul că, din anturajul lui Nero, împăratul cu liberti atotputernici, s-a recrutat spiritualul autor al **Satyriconului**.

Seneca își manifestă indignarea împotriva aroganței libertilor în rânduri amare; riposta lui Petronius este savurosul Trimalchio, autentic erou al vremurilor sale, produsul unei laborioase sinteze. Însuși autorul pe care Tacit ni-l înfățișează ca excelent cunoscător al moravurilor contemporane, ne avizează asupra caracterului realist al operei :

"Quid me spectatis constricta fronte Catones,

Dramatisque novae simplicitatis opus?

Sermonis puri non tristis gratia ridet:

Quodque facit populus, candida lingua refert"

Portretul parvenitului Trimalchio făcându-și apariția drapat în ridicula-i măreție, este în fond prezentarea unei întregi categorii sociale, căutând să înnece în valuri de opulență un trecut obscur.

"... iată că fu adus și Trimalchio, în sunetele muzicii și cum sta așezat între perne foarte mici, ne făcu să râdem fără voie. Capu-i ras ieșea dintr-o manta stacojie și împrejurul gâtului îngreunat deja de un alt veșmânt, îi mai puseseră o batistă cu margini roșii din care atârnavu ciucuri de o parte și de alta. În degetul cel mic avea un inel mic, care, după cum s-a părut, era cu totul de aur, cu stele de fier lipite de el. Nemulțumit cu arătarea atâtor bogății, își mai dezgoli și brațul drept împodobit cu o brățară de aur, de care era legat un cerc de fildeș, cu o lance strălucitoare"¹²⁴.

Și, în tot timpul mesei, Trimalchio va face paradă de bogăție, servind mâncăruri rare, punând la cale scene extravagante și lăsându-se măgulit, pe când "își curăța dinții cu o scobitoare de argint"¹²⁵.

Ori, tocmai această etalare ostentativă pe care Petronius căuta să o sublinieze prin multiple procedee artistice, își are un tâlc deosebit.

Să ne oprim la un episod prezentat cu multă măiestrie.

"În mijlocul zgomotului, se întâmplă ca o farfurie să cadă. Un sclav o ridică iute de jos. Trimalchio porunci ca sclavul să fie palmuit și farfuria din nou aruncată. Veni apoi un sclav ce era însărcinat cu mobilierul și mătură argintăria odată cu celelalte gunoaie"¹²⁶.

Sclavul măturând la gunoi argintul, e o scenă din bogatul repertoriu pregătit cu dibăcia unui regizor de Trimalchio. Dar, ar fi o greșeală să vedem în această regizare de prost gust o simplă paradă dictată de un acces de îngâmfare.

Trimalchio luptă în fond cu nevăzuta și atotputernica opinie publică, pentru care fusese, într-un trecut nu prea îndepărtat, "o broască".

Conștient că singura armă de care dispune, bogăția, libertul își zornăiește armamentul ca un luptător în fața dușmanului.

Și, trebuie să spunem, nu e un luptător izolat.

124. Petronius, *Satyricon*, XXXII.

125. *Satyricon*, XXXIII.

126. *Satyricon*, XXXIV.

În lupta pentru prestigiu, libertii concurează în lux aristocrația.

Seneca remarcă cu melancolie, că în vremea lui o singură oglindă costă mai mult decât zestrea oferită de stat fiicelor generalilor săraci, în timpurile Republicii; ori, cea mai frumoasă colecție de oglinzi o poseda la data aceea Pallas.

Alt libert imperial, Polyclitos "dăruise unei curtezanе bijuterii, rivalizând cu cele purtate de Poppaea"¹²⁷.

Vasele scumpe confereau posesorului un prestigiu deosebit, trecându-l în rândul unei adevărate oligarhii de Sybariți. Titus Petronius, avea în colecția sa de vase prețioase un bazin murrhin care-l costase 300.000 sesterti, pe care l-a sfărâmat pentru a nu ajunge în mâinile lui Nero. Pentru o cupă din același material, Nero a plătit 1.000.000 sesterti. Celebrul Pallas a avut trei vase murrhine, întrecându-l în lux pe libertul Vedius Pollio, prietenul lui Augustus.

În lumina celor spuse, Trimalchio ne apare depășind cadrele snobismului comun; grosolan și incult, libertul îmbogățit e în veșnică luptă cu un complex de inferioritate pe care încearcă să-l învingă cu armele care-i stau la îndemână.

De aceea, de cele mai multe ori, libertul își ține la distanță sclavii.

Când din greșeală, un sclav îl rănește, "în locul pedepsei veni hotărârea lui Trimalchio prin care ordonă ca sclavul să fie eliberat ca nu cumva să se poată spune, că un om așa mare ca el a fost rănit de un sclav"¹²⁸.

Casierul lui Trimalchio, un mic Trimalchio în devenire, intenționează să pedepsească aspru pe un sclav, din a cărui neglijență i-au fost furate hainele de baie.

"Nu mă costă atât de mult pierderea, mărturisește fostul sclav, cât neglijența acestui sclav netrebnic"¹²⁹.

Vedius Pollio e gata să dea la pești sclavul care a spart o cupă prețioasă.

Același orgoliu îl face pe libertul Pallas să fie disprețuitor și ca acuzat.

"Dezvinovățirea lui Pallas jigni totuși prin trufia ei. Numindu-se câțiva liberti ai lui ca fiindu-i complici, el răspunse: că niciodată nu porunceă acasă decât printr-un semn din cap sau cu un gest al mâinii. Dacă era nevoie de mai multe explicații, el își scria ordinele ca să nu stea de vorbă cu ei"¹³⁰.

Ne ferim de a generaliza; totuși, cruzimea unor liberti și chiar fii de liberti, față de sclavii lor, a dat de gândit opiniei publice contemporane.

Maltratarea fostului pretor Largius Macedo, de sclavii săi revoltați, a avut un mare ecou.

Analizând comportarea lui Macedo, Plinius ajunge la o concluzie interesantă.

"Era un stăpân aspru, neomenos, și care uitase, sau, dacă vrei, își amintea prea mult că tatăl său fusese el însuși sclav"¹³¹.

Ori, explicația concordă cu ipoteza noastră.

Trimalchio afectează atitudinea clasică a stăpânului de sclavi; pentru el, sclavul e o adevărată unealtă vie, pe care o numești după operația pentru care este hărăzită.

"Vezi, acela care taie bucățile se numește "Taie". Așa că, ori de câte ori, pronunță

127. Nechibzuitele, spune Seneca, își inchipuie fără îndoială, că bărbații n-ar fi destul de zăpăciți, dacă ele n-ar atârna de fiecare ureche două sau trei moșteniri. Prietenul lui Nero, Senecio, și-a vândut o moșie pentru o pereche de cercei și o salbă.

128. Petronius, *Satyricon*, LIV.

129. Petronius, *Satyricon*, XXX.

130. Tacit, *Annales*, XIII, 23.

131. *Epistolae*, III, 14 (cătре Acilius).

cuvântul "Taie", cu aceeași vorbă îl cheamă și-i și poruncește."

Un alt punct vulnerabil sarcasmelor îl oferă lipsa de cultură a libertului îmbogățit.

La timpul cuvenit, am văzut că libertii au adus un aport însemnat la viața intelectuală.

Mulți s-au vădit cărturari de vază. E de ajuns să amintim că primul tratat de agricultură scris **în limba latină**, se datorește libertului lui Caesar, Caius Iulius Hyginus.

Dar nu cu această categorie libertină se războiau clasele dominante.

Libertul parvenit rămâne un Trimalchio ignorant, încercând câteva legende mitologice, compunând cu diferite ocazii versuri proaste și, gata să se amestece în toate, dându-și părerea cu ușurința bogatului care crede că poate cumpăra orice și spune orice.

"Dintre toate meșteșugurile omenеști, conchide Trimalchio, două sunt acelea pe care le amintim mai cu plăcere: acrobația și cântatul din trompetă" ... "celelalte distracții ale auzului sunt adevărate fleacuri".

"Cumpărasem și eu niște actori pentru comedii grecești - Trimalchio maimuțarea odată mai mult aristocrația bogată în actori și bufoni proprii -, dar preferai să-mi joace mai bine comedii de bălci și poruncii șefului de la cor ca să cânte arii latinești."¹³²

Plinius relatează cazul unui oarecare libert îmbogățit, care credea că Homer trăise nu cu mult înaintea lui și pretindea unuia din sclavii săi o epopee.

Mult mai dureros pentru orgoliul acestor Cressus cu trecut de sclav era însă o altă imputare, adusă originii obscure a tovarășelor lor de viață.

Ordinele privilegiate, punându-se la adăpost de prevederile legii **Iulia de adulterii**¹³³, își satisfac fanteziile erotice cu sclave libere și peregrine.

În odele lui Horațiu sunt cântate "blonda Phyllis", frumoasa Phryne "care nu știe să se mulțumească cu un singur amant"; Myrtala "mai zbuciumată decât valurile Adriaticei care sapă golfurile Calabriei"¹³⁴.

Femei de talia cântăreței Origo¹³⁵ înghit moșii, ruinează case.

Totul e de bun gust.

Aceiași oameni se grăbesc însă să amintească cine sunt soțiile libertilor ale căror averi și ambiții trezesc invidie și îngrijorare.

Nici Petronius nu uită să facă acest lucru.

Iat-o pe soția lui Trimalchio.

"E soția lui Trimalchio, îmi răspunse el, și se numește Fortunata, o femeie care măsoară banii cu banița. Și ce fusese ea acum câtăva vreme? Să mă ierte Dumnezeu, dar nu i-ai fi luat o bucată de pâine din mână"¹³⁶.

Iritat de ingratitudea Fortunatei, Trimalchio se plânge după o furtunoasă scenă conjugală:

"Cum, această cântăreață de stradă, nu-și mai amintește de ea nimic? Am ridicat-o de pe bărnele pe care sta în târgul de sclavi, și am făcut-o om ca toți oamenii"¹³⁷.

Un alt libert, amic al bogatului Trimalchio, mărturisește cu vizibilă satisfacție:

132. Petronius, *Satyricon*, LIII.

133. Acele **concessa fuita**, indică situația de adultere, nefiind pasibile de pedeapsă (legăturile cu femei măritate peregrine și libere, căsătorite cu liberti).

134. Horatius, *Ode*, II, 4; IV, 11 (Phyllis); *Epode*, XIV, 16 (Phryne); *Ode*, I, 33 (Myrtala).

135. Horatius, *Satire*, I, 2.

136. Petronius, *Satyricon*, XXXVII

137. *Satyricon*, LXXIV.

"Mi-am cumpărat câteva petece de pământ, mi-am pus de o parte ceva bănișori, am de hrănit douăzeci de oameni și un câine, am răscumpărat pe tovarășa mea de sclavie ca să nu-și mai șteargă oricine mâinile în sânul ei. Am plătit pentru ea 1000 de dinari. Am fost numit sevir fără a da un ban"¹³⁸.

Un adevărat program de idealuri libertine, la capătul căruia Petronius nu uită să treacă seviratul. Să căutăm să judecăm această malițiozitate.

Cu secole înainte de instaurarea Imperiului, sclavii, libertii, și clienții luaseră obiceiul să jure pe **genius**-ul patronului. Când Augustus s-a impus ca pacificator, clasele mijlocii ale Italiei au extins acest tradițional obicei la Augustus.

Nu acordase legislația augustee o mare importanță religiei familiale? Ori, geniul lui Augustus apărea ca divinitatea protectoare a întregului imperiu.

Pentru Orientul hrănit cu legendele zeilor - regi, Augustus devenea zeu în spiritul vechilor tradiții mitologice.

De la un capăt la celălalt al imperiului, cultul lui "Augustus" devine un cult oficial, simbol al fidelității față de legile Romei, fidelitate cerută fiecărui cetățean"¹³⁹.

Mașkin în lucrarea sa "Principatul lui Augustus", remarcă¹⁴⁰: "În unele orașe ale Italiei, în Nola, Tibur, Tusculum, Patavium, Pompei și altele, întâlnim colegiul preotesc al augustalilor, legați de cultul lui Augustus. Ei apar în jurul anului 13-12, și purtau numele de: **magister Augustales**, **seviri**, **seviri Augustales** și **Augustales**"¹⁴¹.

În aceste colegii aveau acces și libertii. Ele erau niște asociații libere, organizate pentru săvârșirea cultului lui Augustus.

Mai târziu, Augustalii erau reprezentanți ai păturii celei mai instărite a libertilor.

Religia tradițională romană a manifestat în instituțiile ei un puternic spirit conservator.

Este suficient să spunem că libertii erau excluși din corpul **camillilor** (**camilli**, **camilliae**) impunându-se o ingenuitate pentru solicitant de trei generații de strămoși materni și șase generații de strămoși paterni. Religia era prima care dădea tonul în această profilaxie socială îndreptată împotriva penetrației servile.

Străini de cele mai multe ori de solul Italiei, sclavii și libertii îmbrățișau cu căldură cultele orientale ori diferite doctrine mistice. Un studiu bogat pe material epigrafic în această privință ar fi cât se poate de interesant.

Intrucât ne privește, ne vom mulțumi cu două exemple destul de convingătoare.

Primul ne este oferit de marele număr de liberti trecuți în categoria pytagoriciană a celor doi Sextus, printre care celebrul libert Lucius Crassicius, om de litere și profesor al unor elevi ca Iulius Antonius, fiul triumvirului.

Cel de-al doilea, ne este oferit de un pasaj din Tacit care se referă la evenimente petrecute în timpul consulatului lui Ti. Claudius, Nero Caesar Augustus și Germanicus Caesar¹⁴².

138. *Satyricon*, LVII.

139. Relim, *Istoria generală a religiei*, p. 124.

140. Mașkin, *op. cit.*, p. 495.

141. L. Homo, *L'Empire romain*, Paris, 1925, p. 315, „au apărut spontan, din popor, asociații pentru adorarea divinității imperiale, cult deservit de reprezentanții lor, **Seviri Augustales**. Curând însă, autoritatea publică intervine și exercită un control asupra acestei forme suplimentare a cultului imperial; recunoscuți oficial, Augustalii dobândiră privilegiile speciale, și acești oameni mărunti de condiție modestă sau chiar liberti ajunseseră să constituie o categorie socială nouă, intermediară între popor și aristocrația municipală a decurionilor”.

142. Anul 18 p. Chr.

"S-au luat totodată măsuri să se izgonească riturile egiptene și iudaice. Patru mii de liberi, în vârstă de a sluji în armată, fiind ademeniți la aceste superstiții au fost trimiși printr-un decret al senatului în Sardinia, spre a o curăți de hoți.

Dacă ar fi pierit din pricina climei aspre, paguba n-ar fi fost mare. Celorlalți li se fixează o zi anumită pentru a se lepăda de riturile lor profane, sau să plece din Italia"¹⁴³.

Seviratul oferea libertului ambițios o posibilitate de afirmare ca oficialitate, cu atât mai mult, cu cât conferea dreptul unor semne exterioare amintind de cele ale magistraturii.

Trimalchio este sevir și nu uită să-și afișeze această calitate chiar de la intrarea locuinței; la stâlpii ușii are "niște mănunchiuri de nuiele cu securile lor ținute pe stâlpii ușii. Unul din capete se sfârșea cu un fel de cioc de corabie de bronz, pe care sta scris: "Lui Gaius Pompeius Trimalchio sevir augustal, casierul Cinamus"¹⁴⁴.

În epitaful pe care Trimalchio și-l dictează, titlul de sevir figurează cu cinste ca un adevărat **summum** spre care tinde ambiția unui libert înstărit.

"Aici se odihnește C. Pompeius Trimalchio Maecenatianus. S-a hotărât să i se dea în lipsă funcțiunea de sevir. Deși putea intra în orice decurie de la Roma, totuși n-a voit. Om pios, viteaz, credincios. Din nimic, a ajuns la o avere mare lăsând 30 de milioane de sesterți. N-a audiat pe nici un filozof.

Rămâi sănătos. Și tu de asemenea."¹⁴⁵

Portretul cel mai reușit al sevirului, așa cum îl vedea malițioasa opinie publică, îl datorăm tot lui Petronius.

"Un lictor bătu la ușa sălii și un om care venea de la chef, îmbrăcat într-o togă albă, intră, însoțit de o mare suită. Eu, spăimântat de această impunătoare apariție, crezui că a venit un pretor. Căutai prim urmare să mă scol, și deși cu piciazele goale, să mă cobor jos. Agamemnon răzând de această tulburare a mea, îmi zise: ci stai pe loc, nerodule. E sevirul Habinnas, care are și un atelier de cioplit piatră, și de care se spune că face cele mai frumoase monumente funerare"¹⁴⁶.

De remarcat e faptul că poanta rezidă tocmai în intrarea spectaculoasă a acestui pseudo-magistrat, afectând ținuta unui ... pretor.

Ridicolul situației pune în evidență autentică opoziție între aparență și realitate.

Un alt punct vulnerabil în marele front al libertăților îl oferă lumea actorilor; într-adevăr, boemii antichității erau obiectul unui dispreț general, ca unii ce practicau o meserie socotită josnică.

Un ingenuu, care ar fi jucat într-o Atellană, era aspru pedepsit.

Grupăți în adevărate trupe (**greges, catervae**) de teatru, actorii erau subvenționați de magistratul însărcinat cu poliția jocurilor publice (**cura ludorum**), prin intermediul directorilor de trupă (**actor primarum**)¹⁴⁷.

Ori, această subvenție era considerată ca o retribuție acordată unor oameni "câștigându-și pâinea cu trupul". În lumea culiselor veneau de cele mai multe ori aristocrația să-și aleagă amantele, dansatoare din arhipelagul grecesc, cântărețe siriene.

Prejudecățile societății moderne cu privire la actori își au originea în disprețul

143. Tacit, *Annales*, II, 85.

144. Petronius, *Satyricon*, XXX.

145. *Satyricon*, LXXI.

146. *Satyricon*, LXV.

147. Legea lui Otho care stabilise ordinea ocupării locurilor în amfiteatru, prevedea și sancțiuni pentru cetățeanul care s-ar fi degradat jucând *Fabulae atellanae*.

manifestată de romani pentru histrioni.

Un senator nu avea voie să meargă în vizită la un artist; discuția în stradă cu un actor era compromițătoare pentru un cavalier.

Contemporanii n-au privit cu ochi buni prietenia dintre Cicero și actorul Roscius.

Apariția lui Nero pe scenă a scandalizat opinia publică mai mult decât toate abaterile de la morală de care s-a făcut vinovat ucigătorul propriei sale mame.

Ca replică, la disprețul unanim, actorii risipeau spre delectarea spectatorilor, talent, energie și sensibilitate artistică.

Și n-avem decât să ne închipuim orgolioșii cetățeni romani ascultând cu respirația întretăiată pe frumoasa Cytheris, avântată în recitarea melodioaselor versuri ale Bucolicelor.

Atunci nu mai era nici actriță, nici liberta lui Volumnius, ci artistul care crează interpretând.

Mai bine ca oriunde poziția de inferioritate a libertului reiese în raporturile cu patronul.

Există o întreagă categorie libertină grupată în jurul patronului, trăind sub același acoperiș cu acesta și îngropându-se în preajmă-i, ca mărturie a unor legături supraviețuind dincolo de mormânt.¹⁴⁸

Comportarea patronului variază în funcție de caracterul și cultura proprie, de la aroganța despotică până la îngăduința prietenească; în toate cazurile însă se face simțită distanța.

Descriindu-și locuința de la țară, în scrisoarea către Gallus, Plinius pomenește de apartamentele libertilor și sclavilor.

"Restul acestei aripi este ocupat de liberti sau servitori, și totuși, cea mai mare parte dintre apartamente sunt întreținute atât de ciudat, încât ai putea foarte bine să instalezi în ele niște stăpâni".

Plinius este un stăpân ideal. Și totuși, cu cât tact se păstrează distanța de la patron la libert în tihnită casă de la Laurentinum.

"Când m-am retras în acest apartament (e vorba de un cabinet de lucru, loc de refugiu totodată), mă cred departe chiar de cuibul meu de la țară, și îmi place să stau aci mai ales în timpul Saturnalelor; mă bucur aici de liniște și calm, pe când în tot restul casei răsună strigătele de bucurie, autorizate de libertatea care domnește în aceste zile de sărbătoare.

Astfel studiile mele nu stingheresc plăcerea oamenilor mei, și nici plăcerea lor studiilor mele"¹⁴⁹.

Atitudinea lui Plinius față de libertii săi era departe de a fi comună.

În scrisoarea acestuia către Avitius întâlnim un exemplu elocvent de "considerație" patronală față de liberti. Scena descrisă se petrecea la o masă la care Plinius participă ca invitat.

"Pentru el (gazdă) și pentru un număr restrâns de meseni, se serveau mâncăruri delicioase; pentru ceilalți nu se serveau decât feluri de mâncare gătite cu carne de

148. De exemplu, camerele funerare ale sclavilor și libertilor familiilor aristocratice. Unul din cele mai cunoscute columbarii este cel al sclavilor Liviei de pe *Via Appia*, compus din mai multe apartamente, bogat decorate. Persoanele de condiții mai modeste se îngroapă la un loc cu libertii lor. Acesta este cazul unor morminte pompeiene.

149. Plinius cel Tânăr, *Epistulae*, II, ep. 17 (către Gallus).

proastă calitate.

Erau trei sorturi de vinuri diferite, nu pentru a înlesni posibilitatea alegerii, cu scopul de a înlătura orice posibilitate de refuz. Prima calitate era pentru stăpân și noi, cea de a doua pentru amicii de mâna a doua (fiindcă el își manifesta etajat afecțiunea); ultima calitate pentru libertii săi și ai noștri. Unul dintre vecini m-a întrebat dacă aprob ordinea acestui festin. I-am răspuns negativ. Și cum ai proceda d-ta? m-a întrebat el.

- Dau ordin să se servească toată lumea fără preferință; fiindcă scopul meu este să adun la aceeași masă pe toți prietenii mei și nu să-i jignesc prin discriminări ofensatoare.

Diferența în a fi servit nu-i deosebește deloc pe cei care îi face egali aceeași masă.

- Cum, mi-a replicat acesta, chiar și libertii?

- De ce nu? În astfel de momente nu mai văd în ei eliberați, nu-i mai privesc decât ca pe niște convivi.

- Și asta te costă mult?

- Deloc.

- Ai vreun secret!?

- Ce sunt anume? Iată-i: libertii mei nu beau același vin pe care-l beau eu, în schimb eu beau același vin ca libertii mei.¹⁵⁰

În teatru, pe stradă, la masă, libertul simte degetul necruțător al etichetei. În discuția avută cu Plinius, tovarășul său de masă nu pare deloc șocat de ridicola discriminare culinară. Dimpotrivă, îl mirau principiile lui Plinius și întreaga nedumerire își găsește expresie în dinamismul unei fraze: "Cum, chiar și libertii?".

Ținut la distanță, considerat de cei mai buni patroni ca egal doar în împrejurări excepționale, libertul rămâne auxiliarul prețios al huzurului aristocratic.

E actorul comic și cântărețul din lyră chemat să alunge monotonia vieții de la țară¹⁵¹ sau bufonul nelipsit din anturajul multor nobili¹⁵².

Într-un cerc intim un libert talentat citește fragmente din opera amphitruionului. "Am de gând să pun pe libertul meu să citească câteva bucăți înaintea prietenilor mei, încercându-i talentul cu această ocazie"¹⁵³. Și atunci când distracțiile cedează locul ocupațiilor serioase, libertul-lector sau libertul-actor face loc libertului secretar.

"Dacă intervine ceva urgent, ceea ce se întâmplă adeseori, concediez după masă comicul și cântărețul din lyră, revăd ceea ce am dictat, și corectând adeseori fără să scriu nimic, îmi exercit memoria"¹⁵⁴.

A fost luată decizia în privința unei afaceri oarecare? De cele mai multe ori un libert o duce la îndeplinire cum aflăm tot de la Plinius, într-o scrisoare către unchiul soției sale, în care este vorba de o tranzacție încheiată prin intermediul libertului Hermes¹⁵⁵.

Dar libertul este de multe ori mai mult decât un auxiliar, un confident, un favorit.

Locul ocupat de libertii imperiali în rândul consilierilor diferiților împărați ne este cunoscut.

150. Plinius cel Tânăr, *Epistulae*, II, 6 (către Avitus).

151. *Epistulae*, IX, 36 (către Fuscus).

152. *Epistulae*, VII, 23 (către Fabatus).

153. *Epistulae*, IX, 34 (către Tranquillus).

154. *Epistulae*, IX, 40 (către Fuscus).

155. *Epistulae*, VII, 11 (către Fabatus).

De multe ori câștigarea bunăvoinței stăpânului începea cu atragerea libertului, cu coruperea lui.

Caesar știa prea bine acest lucru când "acoperea cu daruri generoase persoane de altă condiție socială pe care le invita la dânsul sau care veneau singure la el, precum și pe libertii și pe tinerii sclavi aflați în grațiile patronilor și ale stăpânilor lor".¹⁵⁶

Și libertul este o eminentă cenușie, nu numai în politică ci și în viața de toate zilele.

La el apelează cumetrele antichității, rudele scăpătate și vânătorii de testamente. Într-una din satirile lui Horațiu, Tyressias îi dă lui Ulysse, printre alte rețete de îmbogățire și pe aceasta:

"Mai am încă un sfat să-ți dau. Dacă o ticăloasă îndemânatecă și un libert pun la cale să prindă în lesă un bătrân avar, vino-le în ajutor; laudă-i ca să te laude și ei în lipsă"¹⁵⁷.

Între patron și libert se nasc de multe ori legături nepermise, care nu pot scăpa ochiului pătrunzător al opiniei publice. Promiscuitatea ajunge uneori în unele cazuri la apogeu.

"Am desfătat timp de patrusprezece ani pe stăpânul meu și nu mi-e rușine că m-am supus stăpânului. Dar mi-am desfătat în același timp și stăpâna. Știți voi ce vreau să spun, dar tac mai bine, să nu mă laud".¹⁵⁸ În altă parte, Trimalchio devine și mai explicit:

"Așa trăiesc eu, dacă nu m-am zbenguit într-atât cu stăpâna, încât chiar stăpânul meu începând a bănuși, m-a alungat la una din fermele sale"¹⁵⁹.

Senatus consultus Claudian este expresia reacțiunii legiferate față de această stare de lucruri.

Încercând să completăm certificatul eliberat de opinia publică contemporană libertilor, am ajuns la ultima rubrică, ridicând probleme destul de spinoase: fidelitatea. Într-adevăr, în ce măsură legăturile dintre libert și patron rezistau diferitelor intemperii?

Mărturiile sunt contradictorii.

Velleius Paterculus relatează că în vremea proscricțiilor ... "cele mai credincioase au fost soțiile, locul de mijloc l-au ocupat libertii, un oarecare devotament a fost manifestat de sclavi, iar cel mai puțin fideli au fost copiii"¹⁶⁰.

După Tacit, o mare parte dintre sclavi și liberti au profitat de momentele critice ale stăpânilor și patronilor.

Așa, în anul 21 p. Chr. s-a dat la lumină un abuz de care mulți se plâneau în ascuns. Ținând în mână un chip al împăratului, toți ticăloșii puteau să insulte fără pedeapsă pe cetățenii buni.

"Chiar și libertii și sclavii erau temuți, când injurau și ridicau mâna asupra patronului sau stăpânului lor"¹⁶¹.

În vremea lui Nero, nemulțumirea și-a ridicat glasul până în consiliul principelui.

156. Suetonius, *Caesar*, XXVII.

157. Horatius, *Satire*, II, 5.

158. Petronius, *Satyricon*, LXXV

159. *Satyricon*, LXIX.

160. Velleius Paterculus, *Hist. Rom.*, II, 67.

161. Tacit, *Annales*, III, 36.

Când, mai târziu, după moartea lui Nero, au urmat frământările care au zguduit imperiul de la un capăt la altul, patroni și libertți s-au găsit din nou față în față.

"Sclavii, ne informează laconic Tacit, au fost porniți împotriva stăpânilor, libertții împotriva patronilor și cei care n-au avut nici un dușman au fost oprimați de prieteni"¹⁶².

Și totuși dovezi mișcătoare de devotament n-au lipsit.

Putem conchide că atitudinea dușmănoasă a multor libertți nu era decât consecința firească a tratamentului dur și uneori chiar neomenos pe care patronii înțelegeau să-l aplice unor oameni care nu mai erau sclavi.

Oameni ca Vedius Pollio, Tigellinus, Largius Macedo, nu erau excepții în societatea romană.

De asemeni, tendința recompensei era prea mare pentru libertul care nu-i putea opune decât amintirea unui tratament care chiar dacă nu fusese excesiv de dur, abunda în umilințe și jigniri.

Acolo însă, unde patronul a știut să câștige afecțiunea libertului, dovezile de abnegație nu au lipsit.

La moartea Agrippinei, "unul din libertții ei, numit Mnester, s-a străpuns cu sabia pe rugul acesteia, fie din dragoste pentru stăpână, fie din frică pentru viața lui"¹⁶³.

Dacă conjurația lui Piso a fost descoperită prin trădarea libertului unuia dintre conjurați, Scaevinus, în timpul anchetei, pe când trădările și actele de slăbiciune se țineau lanț, o femeie a îndurat cu bărbăție chinurile fără a divulga nimic.

Și această femeie, care a dat o lecție de curaj multor bărbați, era o libertă.

Astfel, delatorul Milichus, încărcat cu favoruri, și curajoasa Epicharis, murind în chinuri, sunt cele două aspecte ale problemei noastre.

Același lucru putem spune oprindu-ne asupra altor două figuri: sinistrul L. Macedo și Plinius, bruta oprimându-și până la disperare victimile și cel care, cu toate barierele inerente clasei și epocii, vede în sclavul de altă dată devenit libert, un om.

"Boala și moartea câtorva din oamenii mei, aflați în floarea vârstei m-au umplut de tristețe" mărturisește Plinius într-o scrisoare către Paternus.¹⁶⁴

Și după ce recunoaște că unii ar taxa acest lucru drept slăbiciune, adaugă:

"... Simțul de umanitate mă copleșește și mă doboară la gândul acestei pierderi.

După mine, nu știu dacă aceștia sunt așa de măreți și înțelepți pe cât o cred (e vorba de cei care văd în pierderea unui sclav doar o pagubă materială și în moartea unui libert ceva reparabil); sunt însă convins că nu sunt oameni".

Desigur, boala sau moartea unui libert e neplăcută și din alt punct de vedere, mai egoist.

Vorbind despre unul din libertții săi, a cărui sănătate era în primejdie, Plinius își mărturisește îngrijorarea pe tonul cuiva care este pe punctul să piardă un auxiliar prețios:

"Unde aș mai găsi, după el, un altul, care să-mi citească așa de bine operele, care să le iubească atâta, și pe care să am tot atâta plăcere să-l ascult"¹⁶⁵.

În scrisoarea către Paulinus, în care solicită o cameră pentru un libert al său, fti-

162. Tacit, *Historiae*, I, 2.

163. Tacit, *Annales*, XIV, 9.

164. Plinius cel Tânăr, *Epistulae*, VIII, 16.

165. *Epistulae*, III, 1.

zic, orice umbră de interes a dispărut. Fiecare rând mărturisește și azi, după atâta amar de vreme, grija dubioasă a unui prieten în luptă cu suferința celui care-i este drag. După ce enumeră calitățile libertului său, adaugă:

"Adaugă la toate acestea afecțiunea pe care o nutresc de mult și", urmează cuvinte scrise cu dureroasă înfrigurare a presimțirii, "că pericolul în care este a crescut, fiindcă așa suntem făcuți noi; nimic nu dă mai multă ardoare și viață dragostei noastre, ca teama de a pierde ceea ce iubim".

E atâta îngrijorare în avertismentul: "și nu-i pentru prima oară când tremur pentru viața lui".

Scrisoarea se sfârșește cu rugăminți și recomandatii lăsând să se străvadă toată duioșia, toată grija delicată:

"N-are să abuzeze de gentileța ta, fiindcă este așa de sobru și cumpătat, că refuză nu numai menajamentele pe care le merită starea în care se află cu boala, dar chiar și lucrurile pe care această stare par chiar a le cere cu insistență"¹⁶⁶.

Ne vedem însă siliți să adăugăm că Plinius, patronul care-și trimite libertul bolnav să-și repare sănătatea în Egipt sau pe coastele Adriaticei, este o excepție, după cum tot o excepție sunt atotputernicii imperiali și o mică minoritate de favoriți, formând statul major libertin al puternicilor familiei aristocratice.

Existența dusă la umbra patronului însemna umilință, servită cu sau fără știință, în nenumărate ocazii, libertului; și prilejurile nu lipseau într-o lume în care ierarhia socială se făcea simțită la tot pasul, în viața publică sau privată, la un spectacol, tot așa de bine ca la o simplă masă ...

Oamenii au dat dovadă adesea de o excelentă memorie, pe care au pus-o de foarte multe ori, în slujba unor preocupări meschine. Fiul unui libert este înaintea legii un cetățean cu drepturi depline; necruțătoarea opinie publică continuă să-i amintească, cu tenacitate originea. De câte ori avem de-a face cu un fiu de libert, izvorul respectiv menționează cu conștiinciozitate această calitate.

Fiul de libert, înconjurat veșnic de conspirația zâmbetelor discrete și a șoaptelor abil strecurate, pururi hărțuit de un dușman nevăzut, plătește scump fiecare pas.

Horățiu a prins în chihlimbarul versurilor momente de amărăciune și decepție, cu inegalabilă sensibilitate și adâncime a poetului.

Refren obsedant, amintirea originii libertine revine în **Satire** și **Ode**, când se adresează providențialului Maecenas, ori când urmărește odiseea cărții dragi, cu paterna grijă a autorului.

Dragostea unui părinte libert, i-a dat educație și cultură; răutatea lumii l-a învățat să cunoască oamenii.

Și acești oameni, judecători superficiali și încrezuți, se pleacă cu smerenie nu înaintea meritului, ci în fața protecției.

"Iată în curând opt ani de când Maecenas mi-a făcut onoarea să mă primească printre prietenii săi. Eu sunt cel pe care-l ia, de cele mai multe ori, în trăsură, când călătorește, ca să-mi spună secrete de felul acesta: "cât este ceasul? Oare gladiatorul trac Gallina poate să se măsoare cu syrianul?"

Diminețile încep să fie răcoroase și pot să aducă răceală celor imprudenți " ... și alte astfel de taine pe care poți să le încredințezi celor mai puțin discrete urechi.

De atunci, invidia mă urmărește și crește, cum s-ar spune, pe zi ce trece.

"Omul ăsta, se spune, merge la spectacole cu Maecenas; se exercită la câmpul lui Marte cu Maecenas; e copilul răsfățat al norocului".

Mirajul protecției acaparează și Horațiu e acostat cu un zâmbet complice:

"Spune-mi, prietene, fiindcă tu știi tot, tu care ești în anturajul zeilor" ...¹⁶⁷.

Fericitul protejat poate face de zeci de ori profesie de modestie și temperanță.

"E drept ca fiecare să se măsoare cu propria-i măsură și să se încălzească după picior"¹⁶⁸.

"Fugi de măreție și strălucire; poți sub un modest acoperământ să duci o viață mai fericită decât regii și favoriții lor"¹⁶⁹.

Poate să-și mărturisească dezinteresarea.

"O lyră, o vervă destul de fericită, iată averea mea; și cu toată sărăcia, sunt căutat de cel bogat. Nu-mi plictisesc prietenul atotputernic cu cereri ambițioase; peticul meu de ogor sabin îmi ajunge pentru ca să fiu fericit"¹⁷⁰.

Sub masca bunăvoinței, opinia publică râde batjocoritor.

Libert, sau mlădiță de libert, omul stigmatizat de sclavie e supus invidiei și calomniei; cu cât se încălzește mai mult la soarele prosperității, cu atât umbra sclaviei se proiectează mai opacă, mai întinsă.

"Invidia, care e gata să cruțe simplul particular, se dezlănțuiește împotriva magistratului; căci, de îndată ce un om este destul de nebun ca să-și aștearnă pe piept purpura senatorială, aude în curând întrebându-se în juru-i:

"Cine-i la urma urmelor omul acesta? Tatăl lui cine-i?" ...

"Cum! Fiul unui Syrus, Damas sau Dionys este acela care îmbrânțește cetățenii romani în prăpastie de la înălțimea stâncii Tarpeiene, sau îi dă pe mâna lictorului Cadmus?"¹⁷¹.

"Să revenim la mine, continuă cu reținută amărăciune Horațiu, la fiul de libert, căruia i se amintește fără încetare că este fiul unui libert. Și pentru ce toate acestea? pentru că am cinstea să mă așed la masa ta, Maecenas, și pentru că am comandat pe vremuri o legiune ... Să facem o deosebire. Cât despre titlurile mele militare, invidia are poate dreptul să mi le dispute; nu tot așa stau lucrurile cu titlul de prieten al tău ...

... Ce fericire pentru mine că am putut să-ți plac ție, care știi așa de bine să deosebești omul cinstit de ticălosul de rând și care măsoară meritul, nu după vanul prestigiu al nașterii, ci după adevărata noblețe a simțămintelor."

La capătul drumului nostru, să ne îndreptăm privirile înapoi.

Societatea romană ni se înfățișează ca un imens șantier la care lucrează cot la cot, dărâmtori de ziduri vechi, nivelatori harnici și constructori pricepuți.

În orice sector libertul își dă contribuția; de multe ori pare un nivelator pripit, un deschizător de drumuri brutal. Timpul verifică justetea aprecierilor făcute de un ochi experimentat.

Bătrân morocănos cu idei conservatoare, opinia publică privește de o parte, neînțelegând de cele mai multe ori rosturile prezentului și regretând din suflet trecu-

167. Horatius, *Satire*, II, 6.

168. Horatius, *Epistulae*, VII (lui Maecenas).

169. Horatius, *Epistulae*, X (lui Aristius Fuscus).

170. Horatius, *Ode*, II, 18.

171. Horatius, *Satire*, I, 6; *Ode*, II, 10; II, 16; cf. *Epistulae*, II (Către Lollius).

tul patriarhal.

Și, din când în când, trezindu-se din visare, își ținteste privirea asupra unei figuri noi, intersându-se cu vădită grabă:

"Cine-i la urma urmelor omul acesta? Tatăl lui cine-i?"

Dacă are de-a face cu un Trimalchio, va fi prompt informată că nu de mult cel pe care l-a onorat cu întrebare, nu prețuia mai mult decât "o broască".

Ambițiosul Pallas ar invoca originea sa regală; Mennas, Narcissus, ar da din umeri și ar trece mai departe.

Și poate că, într-un târziu, acostând cu un zâmbet ironic un gânditor timid și stângaci, ar primi un răspuns vrednic să îngâdureze cea mai nepăsătoare frunte.

Sunt unul dintre cei care cer să se măsoare meritul "nu după vanul prestigiu al nașterii, ci după adevărata noblețe sufletească".

LES LIBERTS DANS LA SOCIÉTÉ ROMAINE DES I-ER - II-E. SIÈCLE AP. J. - C.

-Resumé -

L'étude se réfère à une catégorie sociale importante de la société antique: les liberts, c'est-à-dire les esclaves romains affranchis. A partir des sources littéraires (Cicéron, Suétone, Pline, Tacite etc.), on soumet au débat tour à tour le passage de la catégorie d'esclave à celle de libertus, les modalités de le faire, le statut social de la nouvelle catégorie, le rôle de l'Etat (y compris la législation en domaine), les rapports entre **libertus** et **civis Romanus** ou entre **libertus** et **patronus**.

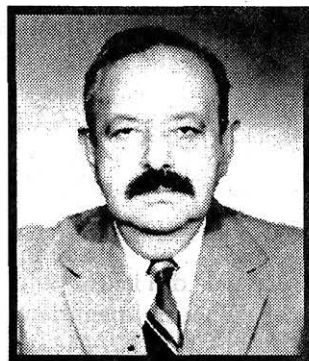
On y examine la présence des liberts dans la vie économique et dans l'armée, la position du libertus intellectuel, son affirmation sur l'échelle politique - administrative jusqu'à la position de libertus impérial.

Le rapport entre les liberts et l'opinion publique représente la dernière séquence.

Malgré leur statut de catégorie traitée avec supériorité par l'aristocratie romaine conservatrice, les liberts représentent un élément nouveau, ayant un rôle actif dans l'évolution de la société.

Tout en soumettant cette catégorie à un traitement et à une analyse non-discriminatoire, l'auteur de l'étude s'avère être un de ceux qui demandent que le mérite soit mesuré "non pas selon le vain prestige de la naissance, mais selon la vraie noblesse spirituelle".

RADU VIOREL OCHEȘEANU
1943 - 1998

GABRIEL CUSTUREA, GABRIEL TALMAȚCHI

La 14 august 1998 s-a stins fulgerător din viață cel care a fost reputatul numismat Radu Ocheșeanu. Născut la 28 ianuarie 1943 în București, a urmat cursurile liceului „Gheorghe Șincai” din localitate, pe care l-a absolvit în 1960. În 1966 a terminat și cursurile Facultății de Istorie a Universității București (secția istoria veche a României și universală și arheologie). Din acel moment și până în 1967 a predat ca profesor de istorie la școala generală din comuna Putineiu (jud. Giurgiu). De la 1 iulie 1967 și până în august 1977 a fost muzeograf și șef al cabinetului numismatic al Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța. În această dublă calitate a întreprins săpături arheologice (Adamclisi, Cetatea) și cercetare de cabinet. A inițiat organizarea Cabinetului Numismatic și a realizat expoziții estivale de specialitate sau pe cea de bază, reorganizată de mai multe ori în cadrul instituției amintite. De asemenea, a fost cel care a creat „Cronica numismatică dobrogeană”, ducând-o până la numărul V. Peste ani a rămas un colaborator statornic în paginile revistei „Pontica”, alături de colegii constănțeni.

În perioada anilor 1977-1980 a activat în funcția de cercetător la Cabinetul Numismatic al Bibliotecii Academiei Române, iar din 1980 ca muzeograf principal la Muzeul de Istorie și Artă al municipiului București, ocupându-se de colecția „Maria și dr. George Severeanu”. În același timp, a fost membru în Societatea Numismatică Română și în comitetul de redacție a publicației B.S.N.R..

Preocupările sale științifice au îmbrățișat o largă problematică, de la modelele grecești și până la emisiunile moderne și contemporane. În aceeași ordine de idei, metrologia a câștigat foarte mult datorită activității sale neobosite în publicarea și clasificarea pondurilor cetăților vest-pontice. Timp de peste 20 de ani a analizat prin metodele statisticii matematice circulația monetară dobrogeană, aprofundând studiul acestei ramuri până la esența strictă a fenomenelor economice.

În acest spirit, editarea unor tezaure dobrogene și nu numai, la care se adaugă relevante lucrări privind circulația monetară romană târzie, în speță teza sa de doctorat - „Circulația monetară între anii 270 - 498 d.C. La Dunărea de Jos, cu specială privire asupra Scythiei Minor” - ca și bizantină (sec. V-VII) sau monografice - referitoare la circulația monetară de la Tropaeum Traiani - sunt realizări incontestabile ce creionează o activitate de cercetare numismatică de amploare.

Colaborator dezinteresat, totdeauna prompt în a sprijini tinerii cercetători, cu informații pertinente și bibliografie, dispariția sa în plină activitate creatoare lasă un

gol imens în numismatica românească.

Un palid omagiu de recunoștință și admirație.

DUMNEZEU SĂ-L ODIHNEASCĂ !

BIBLIOGRAFIE

1. **File din istoria unui vechi ținut românesc**, I, Constanța, f.a., p. 41-77 (coautor).
2. **Bolurile megariene din colecția Muzeului de arheologie Constanța**, Pontica, 2, 1969, p. 209-244.
3. **Monedele Basileului Moskon aflate în colecțiile Muzeului de arheologie Constanța**, Pontica, 3, 1970, p. 125-129.
4. **O gemă gnostică descoperită la Constanța**, Pontica, 4, 1971, p. 303-309.
5. **Denari romani republicani descoperiți în Dobrogea**, Pontica, 4, 1971, p. 75-87.
6. **Denari romani republicani dintr-o colecție particulară, descoperiți în Dobrogea**, Pontica, 4, 1971, p. 269-272 (coautor).
7. **Monede rare și inedite din colecțiile Muzeului de Arheologie Constanța**, Pontica, 5, 1972, p. 485-495.
8. **Doi denari romani republicani descoperiți în Dobrogea**, Pontica, 5, 1972, p. 497-502.
9. **Un tezaur de la Theodosius I descoperit la Medgidia**, Pontica, 5, 1972, p. 537-546 (coautor).
10. **Monede grecești, romane și bizantine descoperite în Dobrogea (I)**, Pontica, 5, 1972, p. 467-483 (coautor).
11. **Monede grecești, romane și bizantine descoperite în Dobrogea (II)**, Pontica, 6, 1973, p. 351-381 (coautor).
12. **Câteva monede ptolemaice și alexandrine descoperite în Dobrogea**, Pontica, 7, 1974, p. 199-203.
13. **Le trésor de monnaies macedoniennes de bronze découverte à Pelin. Note préliminaire**, Pontica, 7, 1974, p. 147-155.
14. **Monede grecești, romane și bizantine descoperite în Dobrogea (III)** Pontica, 7, 1974, p. 395-415 (coautor).
15. **Monede romane din secolul IV e.n. descoperite la Alba Iulia**, Apulum, 12, 1974, p. 617-620.
16. **Câteva monede de aur descoperite în Dobrogea**, SCN, 6, 1975, p. 233-236.
17. **Ponduri inedite din Callatis și Tomis**, SCN, 6, 1975, p. 153-155.
18. **Câteva considerații privind monedele de bronz cu roate și legenda ΙΣΤ**, BSNR, 67-69, 1973-1975, 121-124, p. 45-48.
19. **Expoziția numismatică**, Muzeul de arheologie Constanța, 1975, pliant, 4 p.
20. **Tezaurul de la Pelin**, Magazin Istoric, 7, 1975, p. 39 (coautor).
21. **Un depozit de monede romane descoperit la Constanța**, BSNR, 67-69, 1973-1975, 121-124, p. 105-111.
22. **Un pond din Cyzicus în colecțiile Muzeului de istorie a Moldovei din Iași**, Cercetări Istorice, SN, 7, 1976, p. 77-82 (coautor).
23. **Descoperiri monetare în satele Dobrogei antice (secolele I-III e.n. Pontica**, 8, 1975, p. 175-213 (coautor).

24. **Monede grecești, romane și bizantine descoperite în Dobrogea (IV)**, Pontice, 8, 1975, p. 429-446 (coautor).
25. **Un poides de Tomis de l'époque de l'empereur Septime Severe**, Revue belge de numismatique, 121, 1975, p. 81-90.
26. **Monede grecești, romane și bizantine descoperite în Dobrogea (V)**, Pontica, 9, 1976, p. 215-235 (coautor).
27. **Un pond roman descoperit la Tomis**, BSNR, 70-74, 1976-1980, 124-128, p. 455-457 (coautor).
28. **Tezaurul de monede romane târzii descoperit la Mircea Vodă, jud. Constanța**, BSNR, 70-74, 1976-1980, 124-128, p. 231-237.
29. **Probleme istorice dobrogene (secolele VI-VII) în lumina monedelor bizantine din colecțiile Muzeului de istorie națională și arheologie Constanța**, SCIVA, 31, 1980, p. 377-396 (coautor).
30. **Un tezaur de denari romani republicani descoperit în apropiere de București. Unele aspecte privind începuturile pătrunderii monedei romane în Câmpia Română**, CAB, 3, 1981, p. 56-91.
31. **Ponduri romano-bizantine în colecțiile din România**, SCN, 8, 1980, p. 89-93.
32. **Câteva monede bizantine din secolele VII-XI e.n. descoperite în Dobrogea**, Pontica, 14, 1981, p. 309-314.
33. **Monede antice și bizantine din Dobrogea**, BSNR, 75-76, 1981-1982, 129-130, p. 441-445 (coautor).
34. **Depozitul monetar de la Sarica Niculițel**, BSNR, 75-76, 1981-1982, 129-130, p. 209-235.
35. **Câteva descoperiri monetare din secolul IV e.n. în Scythia Minor**, Pontica, 17, 1984, p. 131-151.
36. **Unele observații asupra tezaurului de silicve descoperit în județul Romanați, la mijlocul secolului XIX**, BSNR, 77-79, 1983-1985, 131-133, p. 347-353, 159-167.
37. **Note metrologice**, BSNR, 77-79, 1983-1985, 131-133, p. 347-353.
38. **Un pond callatian din epoca romană**, BSNR, 77-79, 1983-1985, 131-133, p. 355-359 (coautor).
39. **Un tezaur de denari romani din epoca lui Augustus descoperit în Dobrogea**, BSNR, 77-79, 1983-1985, 131-133, p. 127-141 (coautor).
40. **Biletul de la 10 franci al împrumutului național albanez**, BSNR, 77-79, 1983-1985, 131-133, p. 335-339 (coautor).
41. **Câteva descoperiri de denari romani republicani din Scythia Minor**, Pontica, 19, 1986, p. 75-88.
42. **Încercare de clasificare a pondurilor tomitane cu etalonul MNA**, CCDJ-Călărași, 2, 1986, p. 167-175.
43. **Tezaurul de monede bizantine de aur descoperit în săpăturile arheologice din anul 1899 de la Axiopolis**, BSNR, 77-79, 1983-1985, 131-133, p. 177-197 (coautor).
44. **Tezaurul de monede romane târzii de la Straja**, Pontica, 20, 1987, p. 147-179.
45. **Monede de aur și argint din secolele IV-V descoperite în Dobrogea, I**, CCDJ-Călărași, 3-4, 1985-1986, p. 169-171.
46. **Două monede inedite de la Leon I**, CCDJ, Călărași, 3-4, 1985-1986, p. 169-171.
47. **Măsură ponderală romano-bizantină descoperită la Rasova**, CCDJ-Călărași, 3-4, 1985-1986, p. 173-174 (coautor).
48. **Le trésor de monnaies du Bas-Empire Romain decouvert à Ulmetum en 1912**,

- Revista Italiana di Numismatica, 90, 1988, p. 295-328 (coautor).
49. **Tezaurul de monede romane târzii descoperit la Ulmetum în 1912**, Pontica, 21-22, 1988-1989, p. 163-186 (coautor).
 50. **Un tezaur de denari din vremea Flavilor descoperit la Adamclisi**, Pontica, 21-22, 1988-1989, p. 91-97.
 51. **Un pond callatin din epoca elenistică descoperit la Parthenopolis**, Apullum, 25, 1988, p. 121-125 (coautor).
 52. **Axiopolis od III do VII vijeka nase ere u svjet lu monetarnih otvica**, Numizmatica, VII, Zagreb, p. 26-45 (coautor).
 53. **Axiopolis aux IIIe-VIIIe siècle de n.è. à la lumière des découvertes monétaires**, SCN, 9, 1989, p. 53-73 (coautor).
 54. **Pondurile unciale din Tomis. Încercare de clasificare tipologică și interpretare statistică**, SCN, 9, 1989, p. 89-103.
 55. **Proiecte de decorații românești inedite ori mai puțin cunoscute**, RMMN, 1, 1991, p. 184-190 (coautor).
 56. **Un depozit de denari romani republicani descoperit la Mangalia**, Pontica, 23, 1990, p. 221-224 (coautor).
 57. **Monede de aur și argint descoperite la Dunărea de Jos, II**, CCDJ-Călărași, 5, 6, 7, 1989, p. 167-173 (coautor).
 58. **Descoperiri monetare în așezările rurale din Dobrogea romană (14 a. Cr. - 270 d. Cr.)**, Pontica, 23, 1990, p. 225-265 (coautor).
 59. **Un tezaur de monede de bronz din vremea împăratului Constantin cel Mare descoperit la Tomis**, Pontica, 23, 1990, 267-275 (coautor).
 60. **Tezaurul de monede romane târzii descoperit la Bestepe**, Pontica, 23, 1990, p. 277-314.
 61. **Tezaurul de nummi constantinieni de la Arrubium (1908), contribuții la cunoașterea circulației monetare în Scythia Minor între anii 318-324**, Peuce, 10, 1991, p. 485-495 (coautor).
 62. **Monedele de aur romane și bizantine din colecția Maria și dr. G. Secvoreanu**, Peuce, 10, 1991, p. 485-495 (coautor).
 63. **Câteva depozite monetare din Scythia Minor depuse ca ofrande funerare (secolele III-IV d. Cr.)**, Pontica, 24, 1991, p. 347-371 (coautor).
 64. **Pond uncial descoperit la Constanța**, Pontica, 24, 1991, p. 403-405 (coautor).
 65. **Dinamica penetrării denarului roman republican în Dacia secolelor I-I**, CAB, 4, 1992, p. 119-124.
 66. **Poșta Buturugeni, cimitir**, CAB, 4, 1992, p. 241-249 (coautor).
 67. **Descoperirea monetară de la Cocoșești, com. Păulești, jud. Prahova**, CAB, 4, 1992, p. 333-338.
 68. **Un fragment de tezaur de denari romani imperiali descoperit la Pâncești, jud. Bacău**, BSNR, 80-85, 1986-1991, 134-139, p. 275-280 (coautor).
 69. **Un taler de la Despot Vodă**, BSNR, 80-85, 1986-1991, 134-139, p. 155-159 (coautor).
 70. **Firfiricii la mijlocul secolului al XIX-lea în Principatele Române**, BSNR, 80-85, 1986-1991, 134-139, p. 175-178.
 71. **O bancnotă emisă de BNR cu defect de imprimare**, BSNR, 80-85, 1986-1991, 134-139, p. 179-182.
 72. **Jetoane românești rare ori mai puțin cunoscute, I**, BSNR, 80-85, 1986-1991, 134-139, p. 183-221 (coautor).

73. **Piatra Visteriei Țării Românești din 1834**, BSNR, 80-85, 1986-1991, 134-139, p. 223-225.
74. **Contribuții la cunoașterea circulației monedei de bronz în secolul al V-lea p. Chr. la Tomis**, SCN, 10, 1993, p. 67-90 (coautor).
75. **O măsură ponderală din Callatis**, SCN, 10, 1993, p. 137-138.
76. **La circulation monétaire a Tomis aux IVE-Ve siècles**, în Actes du XIe Congres Internațional de Numismatique, Bruxelles, 8-12 septembre 1991, II, 1993, p. 335-370 (coautor).
77. **Un tezaur de denari romani din secolul I p. Chr. de la Rachelu și câteva descoperiri monetare izolate din comuna Luncavița, jud. Tulcea**, BSNR, 86-87, 1992-1993, 140-141, p. 77-94 (coautor).
78. **Despre semnificația reprezentării voievodului Radu I în armură pe monedele Țării Românești**, BSNR, 86-87, 1992-1993, 140-141, p. 139-142.
79. **Câteva proiecte, probe și specimene monetare românești**, BSNR, 86-87, 1992-1993, 140-141, p. 213-223 (coautor).
80. **Proba de 5 Lei 1933 (MBR 225b)**, BSNR, 86-87, 1992-1993, 140-141, p. 225-231 (coautor).
81. **Eseurile bancnotei de 5000 lei, 1943-1945, din colecțiile cabinetului numismatic al Muzeului de Istorie și Artă al Municipiului București**, BSNR, 86-87, 1992-1993, 140-141, p. 233-236.
82. **Măsuri ponderale recent descoperite la Histria**, BSNR, 86-87, 1992-1993, 140-141, p. 241-248.
83. **Patru greutateți de cântar descoperite în Dobrogea**, BSNR, 86-87, 1992-1993, 140-141, p. 249-252.
84. **Campania de Iarnă „o medalie neînstituită”**, BSNR, 86-87, 1992-1993, 140-141, p. 267-268.
85. **Două monede de aur târzii descoperite în Muntenia**, BSNR, 86-87, 1992-1993, 140-141, p. 315-318 (coautor).
86. **Un tezaur din vremea lui Mihai Viteazul descoperit la Marsilieni, comuna Albești, jud. Ialomița**, BSNR, 86-87, 1992-1993, 140-141, p. 329-331.
87. **Tezaurul de monede bizantine descoperit la Tropaeum Traiani în campania arheologică din anul 1908**, SCN, 11, 1995, p. 163-182.
88. **Două monede de aur din colecția Muzeului de Istorie și Artă al Municipiului București**, BSNR, 88-89, 1994-1995, 142-143, p. 29-32 (coautor).
89. **Locul și semnificația imaginii Domnului nostru Iisus Christos pe monedele Țării Românești**, BSNR, 88-89, 1994-1995, 142-143, p. 109-114.
90. **O bancnotă de 2 lei cu defect de imprimare**, BSNR, 88-89, 1994-1995, 142-143, p. 135-138.
91. **Macheta bancnotei de 1000 lei BNR, creată de Ary Murnu**, BSNR, 88-89, 1994-1995, 142-143, p. 139-142 (coautor).
92. **Jetoane românești inedite și mai puțin cunoscute (II)**, BSNR, 88-89, 1994-1995, 142-143, p. 143-178 (coautor).
93. **Măsuri ponderale românești din veacul al XIX-lea**, BSNR, 88-89, 1994-1995, 142-143, p. 179-182.
94. **Un tezaur de denari romani republicani și imperiali descoperit la Aegyssus**, SCN, 12, 1997, p. 15-26.
95. **Monede grecești, romane și bizantine din Dobrogea în colecția Muzeului din**

Brăila, SCN, 12, 1997, p. 83-117 (coautor).

96. O măsură ponderală callatiană descoperită în teritoriu, SCN, 12, 1997, p. 189-192.
97. „Ducatul de cruciadă al voievodului Vlad Țepeș”, SCN, 12, 1997, p. 193-199.
98. Le trésor de derniers découvert à Aegyssus, în „Numismatic and Sphragistic Contributions to Ancient and Medieval History of Dobroudja, International Symposium Dobrich, 1993”, 1995, p. 64-66.
99. Ponduri „tomitane” reatribuite cetății Histria, Pontica, 30, 1997, p. 334-335.
100. O emisiune de bilete de croazieră NAVROM mai puțin cunoscută, CN, 8 (sub tipar).

LISTA ABREVIERILOR

- AAR** - Analele Academiei Române, București.
- A(A)RMSI** - Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice, București.
- AArch** - Arta și arheologia, Iași.
- AEM** - Archäologisch - Epigraphische Mitteilungen aus Österreich - Ungarn, Viena.
- AIAC** - Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj.
- AIAI** - Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”, Iași.
- AIM** - Archeologeskie Issledovanija Moldavii, Chișinău.
- An Dob.** - Analele Dobrogei, Constanța.
- Apulum** - Apulum. Acta Musei Apulensis, Alba-Iulia.
- Arh Mold** - Arheologia Moldovei, Iași - București.
- Arheologija Sofia** - Arheologija. Organ na Arheologeskiia Institut; Muzej, Sofia.
- Arh Vestnik** - Arheoloski Vestnik, Ljubljana.
- ASU Iași** - Analele Științifice ale Universității, Iași.
- BCH** - Bulletin de Correspondance Hellénique, Atena-Paris.
- BCMI** - Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, București.
- BJ** - Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums in Bonn und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinland, Bonn.
- BMI** - Buletinul Monumentelor Istorice, București.
- BOR** - Biserica Ortodoxă Română, București.
- BSNR** - Buletinul Societății Numismatice Române, București.
- Bulletin AIESEE** - Bulletin de l'Association Internationale d'Études Sud-Est Européennes, București.
- ByzSlav** - Byzantinoslavica, Sofia.
- ByzZeitschrift** - Byzantinische Zeitschrift, München.
- Carpica** - Carpica. Publicație a muzeului de istorie din Bacău, Bacău.
- Cerc Num** - Cercetări Numismatice.
- CIL** - Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin.
- CNA** - Cronica Numismatică și Arheologică, București.
- CN București** - Cabinetul Numismatic București.
- CRAI** - Comptes - Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belle-Lettres, Paris.
- Dacia** - Dacia. Recherches et Découvertes Archéologiques en Roumanie, București; seria nouă (NS): Dacia. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, București.
- DID** - Din istoria Dobrogei (vol. I. **Geți și greci la Dunărea de jos din cele mai vechi timpuri până la cucerirea romană**, București, 1965; vol. II. **Romanii la Dunărea de Jos**, București, 1968; vol. III. **Bizantini, români și bulgari la Dunărea de Jos**, București, 1971).
- Dobroudja** - Dobroudja. Istoriceskii Muzei Dobric, Silistra.
- Ephemeris Napocensis (Ephém Nap)** - Ephemeris Napocensis, Cluj.

- ESA** - Eurasia Septentrionalis Antiqua, Helsinki.
FHDR - Fontes Historiae Daco-Romanae, București.
IGBR - Inscriptiones Graecae in Bulgaria Repertae, ed. G. Mihailov.
IGLR - Em. Popescu, Inscriptiile grecești și latine din secolele IV-XIII, descoperite în România.
ISM - Inscriptiile din Scythia Minor, București.
Istros - Istros, Brăila.
Izvestija Sumen - Izvestija na Narodnija Muzej, Sumen.
Izvestija Varna (INM - Varna) - Izvestija na Narodnija Muzej, Varna.
Marisia - Marisia, Târgu Mureș.
Materiale - Materiale și Cercetări Arheologice, București.
MEFRA - Mélanges de l'École Française de Rome. Antiquité, Paris-Roma.
Mem Antiq - Memoria Antiquitatis, Piatra Neamț.
Mitr Ban (MB) - Mitropolia Banatului, Timișoara.
MIA - Materialy Issledovanija po Arheologii SSSR, Moscova-Leningrad (St. Petesburg).
MMS - Mitropolia Moldovei și Sucevei, Iași.
MO - Mitropolia Olteniei, Craiova.
Mousaios - Mousaios, Buzău.
Oltenia - Oltenia. Studii și Comunicări, Craiova.
Peuce - Peuce, Tulcea.
RÉB - Revue des Études Byzantines, Paris.
RÉG - Revue des Études Grecques, Paris.
RÉSEE - Revue des Études Sud-Est Européennes, București.
Rev Ist - Revista Istorică, București.
RMM - Revista Muzeelor și Monumentelor, seria Muzeu, București.
RRH - Revue Roumaine d'Histoire, București.
RRHA - Revue Roumaine d'Histoire et d'Arte, București.
SA - Sovetskaja Arheologija, Moscova.
SAI - Studii și Articole de Istorie, București.
SCIV (A) - Studii și cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București.
SCN - Studii și Cercetări Numismatice, București.
SMMIM - Studii și Materiale de Muzeografie și Istorie Militară, București.
SRIR - Studii și referate privind istoria României, București.
ST - Studii Teologice. Revista Institutelor Teologice din Patriarhia Română, București.
Starinar - Starinar Arheoloski Institut Belgrad.
St. Cls. - Studii Clasice, București.

Tehnoredactarea computerizată și tiparul :

S.C. INFCON S.A. Constanța

str. Prof. Murgoci nr.1, tel./ fax : 041/ 585627, 580527

Bun de tipar : 01.11.1999. Apărut : 1999.

Hârtie offset : 60 g/ m².

Format : 16/ 70x100. Coli tipar : 25.